

Reg. No. C 1073

Vol. XXIII, No. 1] [May, 1940

...२ शकीये वैशाखे २३श-वर्षस्य १म-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

महामहोपाध्याय-श्रीअनन्तकृष्ण-शास्त्री

सहकारि-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकत्रयम् ३)
Foreign price—7s.

Printed and Published by

Dinabandhu Sahityashastri

Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road,
Shyambazar, Calcutta.

मासिक-सभा

संस्कृत-साहित्य-परिषद आगामिनी मासिक-सभा १३४७ वङ्गाब्दीय-सौरज्यैष्ठस्य (२७श) सप्तविंश-दिवसे सोमवासरे सायं सप्तवादनतो भविष्यतीति तत्र संस्कृतभाषाध्यायिना-मध्यापकानाञ्च समुपस्थितिः प्रार्थनीया ।

सूचीपत्रम्

Printed at the Calcutta Oriental Press, Ltd.,
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.

प्रकृतिविलास-काव्ये

समीर-समर्हणम्

(व्यतीतवर्षस्य द्वादशसंख्यातोऽनुवृत्तम्)

[निबन्धकः—सा० भू० कृष्णमूर्ति शास्त्री]

शमयसि दृशामाशां पातुं प्रभञ्जन जृम्भितां
सरिदधिपतेस्तीरे यूनां भवत्प्रियकाङ्क्षिणाम् ।
असुलभतरैः स्त्रीणामङ्गैर्मुहुः स्फुटताङ्कतैः
श्रितजनमनःप्रीत्याधानं वदान्यकुलव्रतम् ॥३१॥

कुवलयदृशः श्यामा हर्म्यस्थलैकनिवासिनीः
सुरतविरतौ श्रान्ता वातायनैर्विवृतैर्भजन् ।
कुसुमसदृशान्यङ्गानि द्राक्सुखं परिमृज्य च
श्रममपनुदंस्तासां निद्रां ददास्यनुकम्पया ॥३२॥

नृपदुहितरः प्रत्याचख्युः पुरा भवदर्थनां
कतिचन तदा क्रुध्यंस्ताभ्यस्तनूर्हि बभञ्जिथ ।
किमिदमुचितं राजर्षिस्त्वां पितापि स चक्षमे
विनयविधुरा माद्येयुः खल्वखण्डितवृत्तयः ॥३३॥

ध्वजपटसमाः क्षौमीः स्त्रीणां समीरण मन्यसे
त्यज धियमिमां क्षुद्रां साध्व्यो भवन्ति सहस्रशः ।
तव पुनरिदं संमन्त्रीरत्र तास्तु विचेष्टितं
श्रियमपहरेत् पातिव्रत्यं प्रधर्षितमञ्जसा ॥३४॥

किमपि कुरुषे नैवाऽऽनम्रान्शरान्मृदु संस्पृशन्
विटपिनिवहान् नैवम्भूतान निपातयसि क्षणात् ।
स्वयमविनयं धत्से स्त्रैणे दिदण्डयिषुः परान
न खलु सहते स्वीयं दोषं परत्र सुधीरपि ॥३५॥

भुवनमहितौ शौर्याम्भोधी सुतौ त्वमजीजनो
निशिचरकुलान्युन्मूल्यैकस्तयोर्भुवि पप्रथे ।
कुरुसुतशतस्यासीदन्यो यमः स वृकोदरो
बत समुदभूत्तादृग्वीरो न कोऽपि सुरेष्वपि ॥३६॥

परिणतफलभ्रान्त्योत्प्लुत्याग्रहीदुदितं रविं
जननसमये त्वत्पुत्रो द्राक् पराक्रमशेवधिः ।
पवन पविनाऽऽजघ्ने शक्रः सुपर्वभिरर्थितः
शिशुरपि गुरुर्धाम्ना यस्माददामि बलद्विषा ॥३७॥

प्रियसुतमभिद्रुह्यत्सु द्राक् सुसंहतवृत्तिको
न्यविशत भवान् क्रुद्धोऽत्यन्तं महीधरकन्दरे ।
अदधत सुराः प्रेतावस्थां निरुच्छ्वसितास्ततः
समनुनयतो ब्रह्मादीनां समान समजीवयः ॥३८॥

दशमुखगृहेष्वन्विच्छञ्श्रीरघूत्तमभामिनीं
वरमृगदृशः सुप्ता हन्त त्वयैव विवस्त्रिताः ।
व्यकुरुत मनागप्युद्वीक्ष्य स्वयं, नहि ते सुतः
कपिरपि महामान्योऽद्विक्षद् यतस्तव पद्धतिम् ॥३९॥

भुजगपतिना मूर्ध्नैकेन श्रमादपिधाय च
प्रधृतमपि ते शक्त्या कूटं गिरेः समचालयः ।
दिवि भुवि भवत्कल्पो नान्यः प्रकम्पन ! किन्त्वहं
विनयमधुरं वीर्यन्नास्ति त्वयीति सुहृद् ब्रुवे ॥४०॥

श्रमभरमपाकुर्वञ्छायाद्रुमैर्मृदुकम्पितैः
परिणतफलैः स्वाद्यैर्निघ्नन् क्षुधं भुवि पातितैः ।
सरस-सलिलैस्तृष्णां मुष्णन् सरित्सरसीस्नुतै-
श्चरसि पवनाऽऽतिथ्यं हृद्यं वनान्तमुपेयुषाम् ॥४१॥

असमकुसुमामोदैर्घ्राणं सदा परितर्पयञ्-
शिशिरपृषतानम्भोजिन्याः शनैः परितः किरन् ।

क्रममपि समं मिन्वन् दूरे स्पृशन् सुखमादराद्
अनिल ! कलयन्नाह्लादं नः समर्हणमर्हसि ॥४२॥
कुसुमितलताश्लेषाद्रम्यानुपन्नतरानपि
क्वचन समये जातावेशो भनक्षि वनस्पतीन् ।
अतिबल कथं शृङ्गारी सन्निदं न विबुध्यसे
विमृश वृजिनं दाम्पत्यस्य च्छिदा जनयेन्न किम् ॥४३॥
द्विरदसदृशा गण्डाश्मानो भवन्ति दरस्पृशो
निजबलपरिज्ञाने यत्नं त्वमेष्वपि मा कृथाः ।
यदि वितनुया ग्रामा न स्युर्महीध्रपदाश्रिताः
सपदि विपदः सूते दर्पोद्धतस्य विचेष्टितम् ॥४४॥
कति विनिरमाः संवर्तांस्त्वं प्रकंपन वेद को
न जहति पुनः संस्कारास्त्वां चिरानुभवाहिताः ।
त्वमसि रसिको यद्भावानां विपर्यसने भृशं
पुलिनमभवत्स्रोतो दृष्टस्तयोश्च विपर्ययः ॥४५॥
वनमुदभवन्नव्यं भव्यं दृशोः क्वचन द्रुमैः
क्वचन सिकताकान्तारो द्राक्पिधाय महाटवीम् ।
न दिदमखिलं त्वत्कृत्यं हि व्यनक्ति विशेषतः
सकलजगतामीशस्यान्तर्नियामकतां मुहुः ॥४६॥
विभुरपि भवान् प्राणाद्यात्मा शरीरिषु चेष्टसे
प्रतिनिधिपदं प्रेमस्थानं वहन् परमात्मनः ।
त्वयि सति परो जीवस्तिष्ठत्यपैति विपर्यये
करणनिवहैः कार्यैर्वान्यैः फलं नहि केवलैः ॥४७॥

(क्रमशः)

ग्रन्थनिकषः

[परीक्षकः—श्रीक्षितीशचन्द्रशास्त्री]

Sanskrit Poetesses (Part A) with a Supplement on Prakrit Poetesses—edited with critical notes etc. by Jatindra Bimal Chaudhury, Ph. D. (London), English Introduction by Rama Chaudhury, M. A., D. Phil. (Oxon), Foreword by Dr. L. D. Barnett, C. B., M. A., D. Litt., F. B. A. सम्पादकेन 3, Federation Street, Calcutta इत्यतः प्रकाशितम्। मूल्यं रूप्यकपञ्चकम्।

अत्र खलु सुमनोहरे ग्रन्थे सुभाषितादिपुस्तकेषु प्रकीर्णानां स्त्रीकविविरचितानां संस्कृतश्लोकानां संग्रहणमकारि ससहधर्मिणीकेन श्रीमता यतीन्द्रविमलचतुर्धुरीणेन। परिशिष्टे च नारीकविप्रणीतानां प्राकृतागाथानामपि सन्निवेशो व्यधायि विमलमतिना यतीन्द्रविमलेन। अत्र च कविवृत्तादिवर्णनपरः समीचीनतमः शतपृष्ठात्मक उपोद्घातः पठितमात्र एवानुरञ्जयति मनांसि सहृदयानाम्, समवबोधयति च प्रतिभां च पाण्डित्यं च सहृदयतां च मर्मज्ञतां च श्रीमत्या रमायाः। अन्ते च सन्निविष्टेषु श्लोकानामाङ्गलानुवादेषु यद्यप्यन्तरान्तरा प्रमादादयः प्रत्यक्षीक्रियन्ते तथापि दुरूहतमानां श्लिष्टश्लोकानां भाषान्तरारोपणकौशलमनितरसाधारणं वैदुष्यविशेषमेव प्रादुष्करोति लेखिकायाः।

इदानीं समालोचकधर्ममनुरुन्धानैरस्माभिः केचन प्रमादा अपि प्रदर्श्यन्ते। आशास्यते संस्करणान्तरे सुनिपुणं परीक्ष्यामूलान्तं ग्रन्थमिमं निराकरिष्यन्ते सर्वास्त्रुटयः।

तत्राष्टत्रिंशत्तमः श्लोकः षोडशपृष्ठे दृश्यते—

भ्रमन् वनान्ते नवमञ्जरीषु न षट्पदो गन्धफलीमजिघ्रत्।
सा किं न रम्या स च किं न रन्ता बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा॥

द्व्यशीतितमे पृष्ठेऽस्यानुवादो यथा—

The bee, while roaming through clusters of fresh-blown blossoms, did not smell the plant Priyamgu. Was it not enjoyable, did it not delight ? It is the will of Providence that alone is omnipotent.

अत्र यद्यपि रम्याशब्दस्य रन्तापदस्य चानुवादो लेखिकायाः सहृदयजनश्लाघनीयां सुरुचिमेव सूचयति तथापि गन्धफलीशब्दस्य प्रियङ्गु-पर्यायत्वकल्पनं नितराम् उद्वेजकमेव विदितवेदितव्यानाम् । गन्धफलीशब्देनात्र चम्पककुसुमानि बोद्धव्यानि । भ्रमराः किल सर्वेष्वपि कुसुमेषु निःशङ्कसञ्चारा अपि नोत्सहन्ते चम्पकप्रसूनेषु पदं निधातुम् इति जागर्त्येव कविसमयः । अत एव—

रूपसौरभसमृद्धिसमेतं
चम्पकं प्रति ययुर्न मिलिन्दाः ।
कामिनस्तु जगृहुस्तदशेषा
ग्राहका हि गुणिनां कति न स्युः ॥

सन्त्येकेऽपि महीरुहाः प्रतिदिनं संसक्तमत्तालय-
स्तत्तादृग्गुणिनो लवङ्गलवलीमाकन्दकुन्दादयः ।
आशास्यं जनुरस्य चम्पकतरोर्यत् कोरकान्तर्दलं
स्वैरङ्गैरुपमीय राजरमणी सासूयमालोकते ॥

इत्यादयः श्लोका उपपद्यन्ते । नैषधचरितप्रणेत्रा पुनः शास्त्रनियन्त्रितं सत्त्वं सुदूरमुत्सार्योच्छृङ्खलमेव सत्त्वं समवलम्ब्य "अलिस्रजा कुट्मल-मुच्चशेखरं निपीय चाम्पेयमधीरया दृशा" इत्यादिकमुपनिबद्धम् । अत्रापि सहृदयशिरोमणिना मल्लिनाथेनेत्थं परिष्कारो विहितः—

नन्वयुक्तमिदम् । "न षट्पदो गन्धफलीमजिघ्रत" इत्यादावलीनां चम्पकस्पर्शाभावप्रसिद्धेरिति चेन्न । स्पृशन्त्येव, किन्तु स्पृष्ट्वा म्रियन्ते तावतैव स्पर्शाभावप्रसिद्धिरिति क्वचित् कीर्तितः परिहारः । अथवा चाम्पेयं नागकेशरम् । इति ।

श्लोकोऽयं सुप्रचार एव वङ्गीयविद्वज्जनवदनसरोरुहेषु । तत्र च तार्तीयीकश्चरणः—"सा किं न रम्या स न वा गुणज्ञः" इत्याकारक एव । एवञ्चान्तर्भूतण्यर्थकरमेरर्थासम्पृक्तत्वात् सर्वरुचिसंसेवनीयोऽयं सुमनोरमः श्लोकः, भाषान्तरारोपणञ्चास्य सुकरमेव ।

अष्टाचत्वारिंशत्तमे पृष्ठे ११५ श्लोको यथा—

विज्ञप्तिरेषा मम जीवबन्धो तत्रैव नेया दिवसाः कियन्तः ।
संप्रत्ययोग्यस्थितिरेष देशः करा हिमांशोरपि तापयन्ति ॥

अस्य चानुवादः १०८ पृष्ठे यथा—

O friend of my heart ! how long must you stay there ?

यद्यपि चिह्नताप्यादिवर्जितस्य कियच्छब्दस्योत्सर्गतः प्रश्नबोधकत्वं तथाप्यत्र तात्पर्यानुरोधात् कतिचन इत्यर्थः कल्पनीयः । पतिप्राणया सहधर्मिण्या पत्युः शारीरक्लेशपरिजिहीर्षया कतिचिद्दिनानि विदेशवास एव काम्यते इत्यापाततः प्रतीयमानोऽर्थः । पर्यवसाने पुनः—तव विरहे निरन्तरमेव निरययन्त्रणामनुभवामि, अतः सत्वरमागम्य सञ्जीवय माम् इत्यर्थः प्रतीयते ।

कालिदासीयत्वेन प्रसिद्धे शृङ्गारतिलके श्लोकत्रितयमुपलभ्यते । तत्र प्रोषितभर्तृकाया प्रियतमं प्रति पत्रम्—

प्राणेश विज्ञप्तिरियं मदीया तत्रैव नेया दिवसाः कियन्तः ।
सम्प्रत्ययोग्यस्थितिरेष देशः करा हिमांशोरपि तापयन्ति ॥

प्रेष्ठस्योत्तरम्—

कल्याणि चन्दनरसैः परिषिच्य गात्रं द्वित्राण्यहानि कथमप्यतिवाहयेथाः ।
अङ्के निधाय भवतीं परिरभ्य दोर्भ्यां नेष्यामि सूर्यकिरणानपि शीतलत्वम् ॥

प्रेयस्याः प्रत्युत्तरम्—

अन्तर्गता मदनवह्निशिखावली या सा बाध्यते किमिह चन्दनपङ्कलेपैः ।
यत् कुम्भकारपचनोपरिपङ्कलेपस्तापाय केवलमसौ न च तापशान्त्यै ॥

समालोच्ये पुस्तके टिप्पणीरूपेणान्तिमश्लोकद्वयस्यापि सन्निवेशः समुचित इति नः प्रतिभाति ।

अवश्यमेवं सग्राह्यं पुस्तकमिदं रसिकैः ।

सुचिरं जीवताद् यतीन्द्रविमलश्च तत्सहधर्मिणी च, परिचरताच्चैव-मेवानुदिनं भगवतीं सुरसरस्वतीम् इति शिवम् ।

चित्रवर्णधरवैजयन्तिका वातवेगपरिधूनिता भृशं ।
सूरतापितपुरोपवीजनं कुर्वतीव दिवसे व्यराजत ॥८॥
तोरणोपरि मृगेन्द्रमूर्तयः शत्रुवारणनिवारिकाः किमु ।
यद्विलोकनवशात ससाध्वसा बालका गुरुजनाङ्कमाश्रिताः ॥६॥
नीलपीतसितशोणवर्णकैस्तत्र हर्म्यनिकरः सुचित्रितः ।
शून्यचारि सुरनाथकामुकं लोकलोकनगतं सदाकरोत् ॥१०॥
प्रस्तरोपहितराजरथ्यया सन्ततं शकटमर्दशङ्कया ।
मानवा भयविशेषविह्वलाः कृत्यसाधनकृते कृतक्रमाः ॥११॥
गोणिकागणसमाचितान्तरा वाहिताः शकटिका गवादिभिः ।
पण्यभारभृतपण्यवीथिकां प्रापयन्ति कति पण्यसम्पदः ॥१२॥
आपणेषु कति वाऽवतारिता विक्रयार्थमिह वस्तुसञ्चयाः ।
दुष्प्रवेशमतिलोलमानसैः क्रेतृभिः प्रतिपदं पदं हि तत ॥१३॥
आरकूट-कृत-पात्रसज्जयाऽमज्जयद्विपणिरन्तरं भ्रमे ।
नूतनो विपणिमार्गमाश्रितः स्वर्णपात्रमयमन्वबुध्यत ॥१४॥
कांस्यकल्पितसुरम्यवस्तुभिस्तत्र तामस-निशापि सप्रभा ।
नैशतामसनिवृत्तये ततो दीपदानविधिरप्यसत्फलः ॥१५॥
राजताभरणभारभूषिता भूषणापणगृहाः प्रदीपिताः ।
दीपकैः प्रतिनिशं सुधात्विषः कौमुदीभिरिव धौतविग्रहाः ॥१६॥
खट्विका रजतसारसम्भृता रम्यपादनिहिता सुरोचिता ।
दण्डशोभिकृतवल्लिमण्डिता कृत्रिमैः कुसुमकैः सुशोभिता ॥१७॥
गन्धनीरपरिवेशयन्त्रकं चारुकृत्रिमलतान्तसज्जितम् ।
रौप्यदण्डमयचारुचामरं भित्तिलग्नमभि नागदन्तकम् ॥१८॥
स्तम्भकोपरिग-पीठशायिनः पक्षिणो रजतराजिनिर्मिताः ।
पार्श्वतःप्रसृतपक्षयुग्मकाः प्राणिनामिव समानतां दधुः ॥१६॥
तत्र पात्र-शतशोभितापणे पण्यसंग्रहविधिं विधित्सवः ।
स्पर्धया धनिगणाः सकामनाः सङ्गता निविडतां प्रचक्रिरे ॥२०॥

५

विश्रमागमवतां रसैषिणां सञ्चयो ललितमञ्चसेविनाम् ।
मुग्धवारवनिताप्रसक्तये वस्तुजातमिह सम्पणायते ॥२१॥
पुष्पपण्यगणसम्भृते पदे सम्पदां वसतिभावनास्पदे ।
उत्तमोत्तमलतान्तलोभिनाम् आग्रहेण कलहो व्यजायत ॥२२॥
सौरभेण परितः समाकुलाः सत्कला भ्रमरबान्धवा नु ये ।
तत्समाक्रमणतो विलासिनः पुष्पमर्षणविधौ पराङ्मुखाः ॥२३॥
अन्तरां निहितनीलनीरजे मालतीकुसुमशुभ्रगुच्छके ।
कृष्णसारकृतकम्रलक्ष्मणः कान्तिराविरभवत सितद्युतेः ॥२४॥
सम्मुखे सुघटपुष्पमालया सङ्गताथ शशलाञ्छनश्रिया ।
सा द्विधा कुसुमविक्रयावनी लोकलोचनमनोहराऽभवत ॥२५॥
निर्धना कुसुमसौरभोत्सुकाः सौरभस्थितिपरीक्षणच्छलात ।
घ्राणगोचरमचारयन्नमी पुष्पजातमभितो विलासिनः ॥२६॥
कौसुमं मुकुटमन्तरान्तरा सन्निवेशितमशोभत प्रियम् ।
कामिनीगणशिरोजभूषणं शासनं रतिपतेरिवाभवत ॥२७॥
तत पुरं मधुरगन्धवन्धुरं भृङ्गचापलविधानमेदुरम् ।
पुण्यसम्पदमिवाश्रिताश्चिरं भुञ्जते सपदि सौरमन्दिरम् ॥२८॥
नातिदूरमथ भूषणोज्ज्वलाश्चित्रकञ्चुकदुकूलसङ्कुलाः ।
यत्र वारवनिता विलोकिता हर्म्यलम्बितमलिन्दमाश्रिताः ॥२९॥
कापि रम्यतमकम्बलासने चारुविभ्रमविधानसाधने ।
नागरोपचरिता क्षणे क्षणे नृत्यगीतकरणे मनो दधे ॥३०॥
काचिदिन्दुकरसुन्दराम्बरा कापि नीलवसना कलावती ।
कापि पुष्पमयमञ्जुभूषणा कापि मौक्तिकसुवर्णशालिनी ॥३१॥
कुत्रचिन्मधुरमन्दिरोदरे कोमलस्वरपरार्ध्यचातुरी ।
रागमूर्तिरिव रागिणां रसं मानसे कमपि कोमलं व्यधात ॥३२॥
दीपिकाद्युतिभिरुज्ज्वलान्तरे पूर्णिमागगनतुल्यभासुरे
कुत्रचित् पणवधूगृहोदरे नूपुरध्वनिरकर्णि कामिभिः ॥३३॥

नास्त्यकेलिकलनाकलाजुषां तन्मयीकृतवती हृदो गतिम् ।
बाह्यवस्तुविनिवर्तनावशाद् ब्रह्मबोधमिव दातुमीहते ॥३४॥
वाद्ययन्त्रभवशब्दसम्भृता गीतिका ललितकण्ठनिःसृता ।
वायुपद्धतिमुपेत्य नित्यशो विस्मृतस्मरणसाधिकाभवत् ॥३५॥
कुत्रचिन्मृदु कुतोऽपि निर्भरं कुत्रचित स्वरितशब्दसुन्दरम् ।
गीतकश्चरति शून्यपद्धतौ यन्त्रशब्दमनुसृत्य सर्वतः ॥३६॥
एष कोऽपि ललिताङ्गको युवा वेशभूषितवपुः पथि व्रजन् ।
हर्म्यसङ्गतमलिन्दमाश्रितां वेशवासवनितां निरीक्षते ॥३७॥
तामवेक्ष्य मधुराङ्गबन्धनां लोकलज्जितमपि व्यसर्जयत् ।
कामकेशरिविजृम्भिते स्थिते चेतना हरिणशावकायते ॥३८॥
सापि मुग्धगणिका गणान्तरे तस्य चित्तपरिवृत्तिदर्शिनो ।
कामकोरकविकाशकारणं भावबन्धमनुबध्नती स्थिता ॥३९॥
युग्मकं समगत क्षणान्तरे विग्रहेण विनिमाय विग्रहम् ।
स्वप्रयत्नफलमीक्षितं यदा नृत्यभागयमभूत् स्मरस्तदा ॥४०॥
तत्र सन्निहितशुण्डिकालये तीक्ष्णगन्धमदिराप्रपूरिते ।
मत्तगीतिमुखरे सुखाकरे सायमाप्तविभवो महोत्सवः ॥४१॥
केऽपि भूरिमदिरानिषेवणान्मुग्धतामतितरामुपागताः ।
प्रायशः स्खलितभाषिताः स्थिता मद्यमुद्यतविकारसाधनम् ॥४२॥
केऽपि मत्तमनसो मनीषया मुक्ततामिव गता गतोत्सवाः ।
भूय एव मदिरोपयोगतः शौण्डिकं प्रवृणते मुदां कृते ॥४३॥
कोऽपि गायति यथेष्टशब्दितैः कोऽपि नृत्यति विशृङ्खलक्रमैः ।
कोऽपि वा वरसुरा प्रभावतो वार्धकेऽपि तरुणायते जनः ॥४४॥
शूल्यमुख्यमपि मांसमञ्जसा भृष्टमीनवलयश्च मत्तकैः ।
साधुभोज्यविधया निषेविते तृप्तिसूचकसहर्षकूजितैः ॥४५॥
आममांसविपणिः प्रसारिता छाग-मेष-हरिणादि-मांसकैः ।
विग्रहाः कति नु लम्बितास्ततः खण्डिताश्च कति विक्रयोचितम् ॥४६॥

भीमरूपविकटा हि शौनिका नो कृपालवमपि प्रवृण्वते ।
येन कातररवं विमुञ्चतो घ्नन्ति हन्त कृपणान् पशूनलम् ॥४७॥
नूनमेव पशुभिः पुराभवे हिंसया कलुषमाहृतं महत् ।
शौनिकैः कथमिवान्यथा तथा हिंसिता विषमदुःखभागिनः ॥४८॥
पश्चिमेन नगरं तरङ्गिणी निर्मलप्रभपयःप्रवाहिणी ।
तस्य काञ्चनपुरस्य विस्तृता कापि रम्यपरिखेव राजते ॥४९॥
तत्र वातपटसंयता तरी वातमार्गमनुयाति लीलया ।
पार्श्वविस्तृतपतत्रयुग्मकः शून्यमार्गमिव पत्रिणां चयः ॥५०॥
तीरभूमिमधिरुह्य पादपाः पादकृष्टरसपुष्टविग्रहाः ।
वीचिषु प्रहतबिम्बतां गता भूरिवृद्धिमिव तेनिरे स्विकाम् ॥५१॥
भङ्गसङ्गतिविदीर्णतीरतः पादपाः कतिपये जलं गताः ।
आश्रयस्य कदने कथन्तराम् आश्रितस्य कदनव्यतिक्रमः ॥५२॥
अन्तरम्बुशिशुमारपङ्क्तयः स्थातुमल्पमपि कालमक्षमाः ।
नीरपूरसहिताः क्षणे क्षणे स्रोतसामुपरि बिभ्रति क्रमम् ॥५३॥
दूरवर्तिपरपारभूरुहा भान्ति चारुवरणेन सम्मिताः ।
दूरतैव विषमाग्रशाखिनाम् बोधयत्यविधुरां समाग्रताम् ॥५४॥
लोलवीचिकुलकेलिकौशलाद् वासनावशगमानसो भृशम् ।
अह्नि तीक्ष्णकिरणोऽनुबिम्बितो नैककायरचनामचारयत् ॥५५॥
कामिनीव ललिता तरङ्गिणी सूरमेवमनुरागिणं गता ।
वीचिबाहुभिरनेकतां गतैः श्लिष्यति प्रणयशब्दपूर्वकम् ॥५६॥
सागरस्य वनिता तरङ्गिणी सूर एष परपूरुषायते ।
तेन सूरसरितोः समागमे कम्प्रता परतमोपजायते ॥५७॥
नक्तमर्णसि तरीषु दीपिकास्तारका इव विभान्ति भासुराः ।
चञ्चलाम्भसि तदीयदीप्तयः प्रोज्ज्वलानलसमाः प्रतीयिरे ॥५८॥
तारकानिकरमप्सु बिम्बितं दीपकञ्च समदीप्तिभास्वरम् ।
निर्णयेन न जनो विगाहितुम् शक्तिमेति निशि तीरभूगतः ॥५९॥

दूरवर्तितरणी सदोपिका यावदत्र चलिता स्थितापि वा ।
तावदेव न तरी निरूप्यते केवलं रुचिरदीपि दीपगा ॥६०॥
तत्र काञ्चनपुरे धनाकरे निर्धनो भुवि सुदेवनामकः ।
स्वीयपुत्रवनितादिभिः समं दुःखमेव समयं समापयत् ॥६१॥
प्रातरेव पुरि भिक्षणोत्सुको याति नित्यमधनो धनेश्वरान् ।
ते तु भूरि कदनानि कुर्वते कुत्सितैः प्रवचनैस्तदा तदा ॥६२॥
देहि मे परिजनायुषः कृते स्वल्पमात्रमपि दुःखिने धनम् ।
अन्यथा परिजनाः स्वजीवनं धारयन्तु कथमेव दुःखिताः ॥६३॥
भिक्षया किमपि पूर्ववासरे नाप्तमित्यनशना गृहे जनाः ।
साम्प्रतं शिशुगणः क्षुधावशाद् धूलिमात्रशयनो विचेष्टते ॥६४॥
क्षुत्प्रपीडिततया सुदुर्बला नैव ते चलितुमात्मना क्षमाः ।
पौरुषेण घटयन् सहिष्णुताम् एष कष्टमभितो व्रजाम्यहम् ॥६५॥
यूयमेव गतिरीदृशं गते केन वास्तु मम दुर्गतिक्षतिः ।
दीनपालनकृते विधेः कृतिः श्रीभराधरितनिर्जरेश्वराः ॥६६॥
देवताः स्वयमुपेत्य देहिनाम् अर्थदानमनघा न कुर्वते ।
द्वारमत्र धनिका विशेषतः पुण्यसञ्चयविशेषमानिताः ॥६७॥
कृत्यमेव भवतां मनस्विनां दीनदुःखदलनं दयावताम् ।
तत् कथं मयि नितान्तदुर्गते नास्ति हन्त करुणाप्रवर्तना ॥६८॥
अल्पमात्रधनदानकर्मणा कापि हानिरिह नो भवादृशाम् ।
तेन दुर्गतजनस्य रक्षणम् तत् कुरुध्वमुभयोर्विचारणाम् ॥६९॥
पूर्वकायपरिधारणाक्षमं यष्टिकोपकुरुते समेत्य माम् ।
सेव किन्न करुणा यशस्विनां मां सुदीनमधुनावलम्बते ॥७०॥
नो पदं चलति दुर्बलत्वतो नापि निःसरति वाङ् ममास्यतः ।
मस्तकं प्रतिपदं विघूर्णते निश्चिनोमि न गतिं स्थितिं तथा ॥७१॥
का गतिः किमधुना विधीयतां दुष्करं चरणचारणं मया ।
हा हतं परिजनः स्थितो गृहे मत्पथं सचकितं समीक्षते ॥७२॥

हा विधे ! किमिति दुर्विदग्धताम् आत्मनो वहसि मादृशे जने ।
पूर्वजन्मसु किमेव पातकं सञ्चितं विषमयं फलं यतः ॥७३॥
यद्यदा नहि धनं तदा कथं पुत्रमित्रवनितादिकानदाः ।
दीर्घमायुरपि मे सुदुःसहं सर्वमेव मम वेदनामयम् ॥७४॥
अद्य चेत् करुणया परिच्युतो जीवनं मम भवान् वियोजयेत् ।
तद् गतिं नहि परां विलोकये दुःस्थितेषु परिवारबन्धुषु ॥७५॥
तत् कुरुष्व करुणानिधे विधे सर्वजीवनविमुक्तिमेकदा ।
तेन मे सपदि शान्तिरन्तरे सम्भविष्यति दयाऽस्तु दुर्गते ॥७६॥
दुर्गताः परिजनाः क्षुधातुरा हन्त मृत्युमुपयान्ति मे पुरः।
कीदृशो हतविधेर्विडम्बना हा हतं भुवि समग्रमेव मे ॥७७॥
पुत्र तिष्ठ पलमुत्पलाक्षि मे दण्डमात्रमधुना भव स्थिरा ।
पुत्रि मृत्युविरसा भव क्षणम् भैक्ष्यमेष लघु सन्नयामि वः ॥७८॥
हन्त निष्फलवचो ब्रवीमि किं कोऽपि नोपलभते वदान्यताम् ।
नूनमद्य जरसार्दितस्य मे पुत्रदारमरणावलोकनम् ॥७९॥

इत्थं विलप्य बहु दीनजनानुरूपं
पुत्रादिमृत्युपरिभावनया विमूढः ।
देहं स्वकं भुवि विलुण्ठयति स्म तावद्
यष्टिः स्वयं निपतितेति न सापि वाच्या ॥८०॥

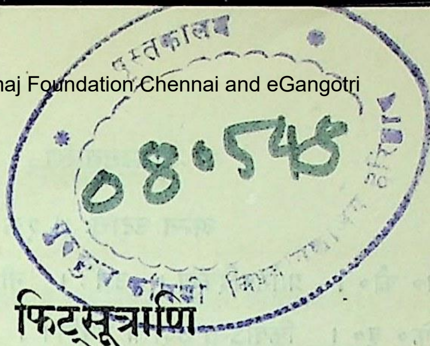
इति श्रीकालीपदतर्काचार्यकृते सत्यानुभावे महाकाव्ये
दरिद्रब्राह्मणभिक्षाटनं नाम पञ्चमसर्गः ।

षष्ठ-सर्गः

अथ काञ्चनपत्तने भ्रमन् बहुधा कान्तिमसौ विलोकयन् ।
परिदृष्टसमस्तलोकया स्वदृशा देवमुनिः सुविस्मितः ॥१॥
परिमन्थरपादपातनैः परितो लोचनयुग्मचालनैः ।
पुरमार्गगतः क्रमेण स प्रतिपेदे द्विजमातुरं पुरः ॥२॥

स पुरा कृतविप्रशोभया निजचिह्नानि विलोप्य दीप्रया ।
न हि राजपथे समीयिवान् अपरेषामपि विस्मयं दधे ॥३॥
स्थविरत्वमुपेत्य कार्यतः स्थविरस्यास्य विमोहभागिनः ।
सविधे सदयं समागतः परिचर्याविधिना व्युपाचरत् ॥४॥
परिपूतकमण्डलुस्थितं सलिलं तस्य मुखे न्यषिच्यत ।
कृतमुत्तरवस्त्रवीजनं प्रतिबोधाय चिरं विमुह्यतः ॥५॥
अथ सम्प्रतिपाद्य चेतनाम् अतिवृत्तं निजवृत्तकं स्मरन् ।
सविधे स्थविरायितं मुनिं विलुलोकेऽर्द्धनिमीलितेक्षणः ॥६॥
असमग्रतया स चेतनाप्रतिलम्भान्मनसि व्यतर्कयत् ।
किमसौ परमार्थमानवः किमु वा स्वप्नदशाऽनुवर्त्तते ॥७॥
इह यत्नशतेन पत्तने न मयाऽलम्भि दयापरोऽपरः ।
किमयाचित एव साम्प्रतं मम सेवाव्रतमेष विन्दते ॥८॥
अथवा भगवत्कृपालवः सहसा कुत्र कया दिशाऽञ्चति ।
तदिदं नहि सुग्रहं जनैरनुमेयं फलदर्शनात् परम् ॥९॥
क्षणपूर्वमिहैव पद्धतौ कति दुःखान्यहमाकुलोऽभ्यधाम् ।
न तदा बत दैन्यसूचना हृदयं कस्यचन व्यघट्टयत् ॥१०॥
इह पूर्वमवैक्षि नो पुरे करुणावानयमीक्ष्यते यथा ।
कुत एष समागतो महान् अपि दैवेन मदर्थमाहृतः ॥११॥
अथवा सुतरामसम्भवा मम दैवेन तथाविधाहृतिः ।
नहि वह्निरुपैति शीततां न च दाहाय जलं प्रकल्पते ॥१२॥
बहुजन्मकृतेन पाप्मना बत दैन्यं मम जातमीदृशम् ।
विधिरेष नहि स्वतन्त्रकः फलदाने विधिवश्यतां गतः ॥१३॥
अथ भुक्तमपैति पातकं बहुधा भुक्तमिदं मया पुरा ।
न तथाप्यघसंक्षयः कथं किमु मिथ्यालपिता बहुश्रुताः ॥१४॥
अधनत्वमिदं यदुद्भवं नहि तन्नश्यति तावताऽथवा ।
तदिदं न यथार्थमीक्ष्यते नियतं स्वप्नदशाऽनुवर्त्तते ॥१५॥

इति चापरमेष चिन्तयन् विकलान्तःकरणः क्षणात् परम् ।
पुनरेव दृशौ न्यमीलयत् प्रतिबोधः क्रमशस्तमत्यजत् ॥१६॥
पथिकाः पुरमार्गचारिणो नहि विन्दन्ति परस्य भावनाम् ।
समुपेक्षणयेक्षणक्रमं विनिपात्यैव जना ययुस्ततः ॥१७॥
कतिचित् करुणाप्रकाशिनो वचनेनैव समानवेदिनः ।
कतिचित् पुनरस्य तादृशीं छलमात्रं विविदुर्दशां पथि ॥१८॥
करुणापरिशून्यचेतसः श्रुतिसारेषु भृशं पराङ्मुखाः ।
छलमात्रमयं पदे पदे प्रतियन्ति प्रसभं चराचरम् ॥१९॥
किमहो विफलं पथिस्थितो रहितश्चेतनयेव खिद्यसे ।
व्रज वासगृहं व्यपैतु नः पथि सञ्चारनिरोधवैशसम् ॥२०॥
बहवस्त्वयका समानतां दधते व्याजविषादभागिनः ।
बहुधा बत तैरुपद्रुताः कथमेतेऽपनयन्तु दीनताम् ॥२१॥
भवने स्वजना वसन्ति नो धनमेतैरपि सुव्यपेक्ष्यते ।
निजगेहमपास्य दुर्मतिः परचिन्ताविकलो विपद्यते ॥२२॥
परभाग्यपथोपजीविनो बत जीवन्ति वृथैव संसृतौ ।
स्वसुखाय परस्य तापकाः किमु नैते बहुपापभागिनः ॥२३॥
यदि ते धनमद्य दीयते तदिह श्वः पुनरागतिस्तव ।
इदमर्थमिदं न मङ्गलं जगतः पौरुषनाशकारणम् ॥२४॥
परिमुञ्च विमूढताच्छलं त्वरयोत्तिष्ठ यतस्व कर्मणे ।
इह पौरुषमेव शस्यते न तु याच्ञा निकृतेर्निबन्धनम् ॥२५॥
सति भूमितले सरिच्छते मधुराम्भःप्रचयप्रपूरिते ।
विहगेषु गता निकृष्टतां जलदप्रार्थनयैव चातकाः ॥२६॥
स्थविरत्वमुपैषि किन्ततो विधिनेदं विहितं यथाक्षणम् ।
तदिहैव दशासमन्वये क्रियतां यत् क्षममात्मनो हि ते ॥२७॥
तरुणानभिवीक्ष्य कर्मठान् अधिरूढानधिके फलोदये ।
नहि दुःखलवोऽनुभूयतां निजयोग्येन मनः प्रसाद्यताम् ॥२८॥

फिट्सूत्राणि

प्रथमः पादः ।

फिषः* ॥१॥

प्रक्रियाकौमुदीप्रसादः । अथ फिट्सूत्राणि व्याख्यास्यामः । फिषः प्रातिपादिकस्येत्यधिक्रियते ।

फिट्सूत्रवृत्तिः । अथ फिट्सूत्राणि व्याख्यास्यामः । फिट् प्रातिपदिकम् । तस्येत्यधिक्रियते ।

---

* प्राथमिकस्यैतस्य सूत्रस्य पारमार्थिकं रूपं दुःशकमेव निर्णेतुम् । तथाहि फिट्सूत्रवृत्तेः प्राचीनादर्शेषु प्रक्रियाकौमुदीप्रसादे च "फिषः" "अन्त उदात्तः" इति सूत्रद्वितयमुपलभ्यते । शब्दकौस्तुभ-सिद्धान्तकौमुदी-स्वरसिद्धान्तचन्द्रिकाप्रभृतिषु पुनः "फिषोऽन्त उदात्तः" इत्येकमेव सूत्रम् । अभिरूपशिखामणिभिः सायणाचार्यैरपि तत्र तत्र "फिषोऽन्त उदात्तः" इत्येव विलिखितम् । यथा निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जम् इति सूत्रद्वितयं प्रायेण व्याकरणनिबन्धेष्वेकसूत्ररूपेणोद्ध्रियते तथा प्रकृतेऽपि नः प्रतिभाति । हरदत्तमिश्रैः "समुद्रशब्दोऽपि फिषि पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम् इत्यन्तोदात्त एव" इति काशिकावचनस्य व्याख्यानावसरे "फिषिति आदिमेन योगेन शान्तनवीयं चतुष्कमुपलक्षयति" इत्युक्तम् । पुनरपि "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" [पा० ६।१।१५८] इति व्याचक्षाणैरुक्तम् "अभेः फिषित्यनेनान्तोदात्तत्वम्" इति । तन्मते प्राथमिकस्य सूत्रस्य स्वरूपं कथञ्चिद् भिन्नमपि स्यात् ।

यद्यपि सूत्रमेतत् स्वरूपतो महाभाष्ये नोपलभ्यते तथापि तात्पर्यत उपलभ्यत एव । तथाहि अवङ् स्फोटायनस्य [पा० ६।१।१२३] इति सूत्रस्य भाष्य उक्तम्—न त्विदं लक्षणमस्ति प्रातिपदिकस्यादिरुदात्तो भवतीति । इदं पुनरस्ति प्रातिपदिकस्यान्त उदात्तो भवतीति ।

अन्त उदात्तः ॥ १क ॥

प्र० कौ०। प्रातिपदिकस्य। उच्चैः। नीचैः। दृषत्*।

फि० वृ०। फिषोऽन्त उदात्तो भवति[†]। किं चेदं फिडिति। फिडिति प्रातिपादिकप्रदर्शनार्थम्। शान्तनवाचार्यः फिडिति प्रातिपदिकसंज्ञां कृतवान्। अर्थवदधातुरप्रत्ययः फिट्[‡]। कृत्तद्धितसमासाश्चेति। डित्थः डवित्थः ताम्रः आम्रः कर्ता हर्ता औपगवः कापटवः राजपुरुषः ब्राह्मणकम्बलः। स्वरविधानेऽन्त उदात्त इति प्रक्रान्तम्।

फिषोऽन्त उदात्तः ॥१॥

शब्दकौस्तुभः। फिष् इति प्रातिपदिकस्य प्राचां संज्ञा। फिषोऽन्त उदात्तः स्यात्। उच्चैः।

---

* मुद्रितपुस्तके 'दधत्' इति पाठः। स चायुक्तः। अभ्यस्तानामादिः [पा० ६।१।१८६] इत्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गात्। तिङन्तस्य दधच्छब्दस्यान्तोदात्तत्वम् उपोत्तमं रिति [पा० ६।१।२१७] इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। तत्त्वन्यदेव। दृषच्छब्दस्यान्तोदात्तत्वं तु सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे [पा० ६।२।६५] इति सूत्रे न्यासे प्रतिपादितम्।

† बहुषु वृत्तिग्रन्थेषु "फिषोऽन्त उदात्तः" इति सूत्रम् फिडन्तोदात्तो भवति इति च वृत्तिरुपलभ्यते।

‡ तथाच पाणिनीयं सूत्रम्—अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्। कृत्तद्धितसमासाश्च। १।२।४५-४६। इति। उदाहरणानीमानि व्याकरणशास्त्रे प्रसिद्धानि। महाभाष्ये डवित्थशब्दो नोपलभ्यते, डाम्भिट्ट इत्येव दृश्यते। काशिकायां पुन र्डवित्थशब्द एवावलोक्यते। डित्थ-डवित्थौ अर्थवदित्यादेरुदाहरणम्। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि इति मतेन प्रकल्प्यक्रिययोस्ताम्राम्रयोरुदाहरणत्वेनोपन्यासः। कर्ता हर्ता च प्रत्यक्षक्रियस्य कृदन्तस्य, औपगवकापटवौ तद्धितान्तस्य, राजपुरुष-ब्राह्मणकम्बलौ समासस्योदाहरणानि। एवं राजपुरुषपुत्रपुरुषेत्यादिषु बह्ववयवघटितेषु समासेष्वपि बोध्यम्।

स्वरसिद्धान्तचन्द्रिका ।

एवं धातुप्रत्ययसमाससम्बन्धिनः स्वराः कथिताः ।
अर्थात् स्वरोऽपि विदितस्तत एव प्रातिपदिकानाम् ॥
अथ यत् फिट्सूत्राभिधमुदितं शन्तनुमहर्षिणा शास्त्रम् ।
तदिदानीं व्याचक्षे तदेकवाक्यं हि पाणिनीयेन ॥
सूत्राण्यष्टाशीतिस्तत्र च चरणास्तु चत्वारः ॥

यद्यपि पाणिनीयेऽपि कृत्तद्धितप्रत्ययबलात् सुज्ञानः प्रातिपदिकस्वरः, समासस्वरस्तु साक्षादेव व्युत्पादितः, तथापि तत्रैव विशेषबोधकत्वाच्छान्तनवशास्त्रस्य तदेकवाक्यत्वम् । तथाहि कनिष्ठज्येष्ठशब्दाविष्ठन्नन्ततयाद्युदात्तौ पाणिनीये व्युत्पादितौ । शान्तनवे तु तयोर्वयस्यन्तोदात्तत्वं विहितम्—ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि [१।२३] इति । प्रयोगश्चैवम् ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य [तै० ब्रा० २।१।८।१] इत्यादौ । एवमुणादीनामव्युत्पत्तिपक्ष औणादिकशब्दानां शान्तनवेनैव स्वरनिर्वाहः । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि य उणादौ साक्षान्न व्युत्पादितास्तेषां शान्तनवमन्तरेण न सुगमः स्वरः । शान्तनवमपि समासतिङ्स्वरादिसिद्धये पाणिनीयशास्त्रमपेक्षते । एवमनयोरेकवाक्यतामभिप्रेत्यैव भाष्ये हलन्त्यम् [पा० १।३।३] इत्यत्र स्वर्-शब्दे रेफस्येत्संज्ञामाशङ्क्य न्यङ्स्वरौ स्वरितौ [४।६] इति स्वरितकरणसामर्थ्यान्न भवतीति परिहृतम्* । कर्तृभेदेऽपि सूत्रवार्त्तिकभाष्याणामिव नैकशास्त्रत्वं विरुद्धम् । एवं चोभयोर्विवरोधे विशेषेण सामान्यस्य सङ्कोचः । यथा ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि [१।२३] इत्यनेन ञ्नित्यादिर्नित्यम् [पा० ६।१।१९७] इत्यस्य । यथा वा बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् [पा० ६।२।१] इत्यादिभिः पाणिनीयैः फिषोऽन्त उदात्तः [१।१] इति शान्तनवस्य बहुव्रीह्यादिभिन्नप्रातिपदिकविषयतया

* "इदं तर्हि स्वर् । उपोत्तमं रिति [पा० ६।१।२१७] इत्येष स्वरो यथा स्यात् । स्वरितकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति । न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति ।" भाष्यम् ।

सङ्कोचः। एवं भूयान् विषय उत्तरत्र व्यक्तीभविष्यति। अत्यन्तविरोधे तु विकल्प एव। क्वचिदन्यलभ्याभिधानमपि कर्तृभेदान्न दोषाय। अत एव उञ्छादीनां च [पा० ६।१।१६०] घृतादीनां च [१।२२] वृषादीनां च [पा० ६।१।२०३] ग्रामादीनां च [२।१५] इत्यनयोर्युगलयोरन्तस्यादेश्चोदात्तत्वविधायिनोरन्यतरेणेष्टसिद्धावपि युगलान्तरप्रणयनं कर्तृभेदान्न दोषायेति वृषादीनां च [पा० ६।१।२०३] इत्यत्र मनोरमायां* स्थितमिति दिक्।

फिट् इति प्रातिपदिकस्य शान्तनवी संज्ञा। त्रिरुच्चैः [तै० स० ६।१।४।३]। नीन्दैर्देवा निवृश्चत [तै० ब्रा० ३।७।६।१६]।

पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम् ॥२॥

प्र०। पाटला फलेरुहा। अपालङ्क आरग्वधः। अम्बा अक्का। सागरः समुद्रः।†

श० कौ०। एतदर्थानामन्त उदात्तः। पाटला। लघावन्ते—[२।१९] इति प्राप्ते। अपालङ्को वृक्षविशेषः। इहापि प्राग्वत्। अम्बार्थः। माता। उनर्वन्नन्तानाम् [२।८] इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते। सागरः समुद्रः। लघावन्ते—[२।१९] इति प्राप्ते।

---

* तथाच तत्र आकृतिगण इति प्रतीकमुपादायोक्तम्—"फिट्सूत्रेषु ग्रामादीनाञ्च इति सूत्रितम्। ग्रामादिरप्याकृतिगणः। एवञ्चाविहितलक्षणस्याद्युदात्तस्य वृषादित्वं ग्रामादित्वं वा बोध्यम्। अन्तोदात्तस्य तु उञ्छादित्वं घृतादित्वञ्चेति दिक्। एवञ्च द्वाभ्यामेव सूत्राभ्यां सर्वसिद्धावितरसूत्रद्वयप्रणयनं कर्तृभेदान्न दोषायेति बोध्यम्" इति।

† मुद्रितपुस्तक एतन्नास्ति। अस्माभिर्महता प्रयासेन पुण्यपत्तनस्थ-Bhandarkar Oriental Research Instituteस्थ-हस्तलिखितपुस्तकसंवादेनैतन्निवेशितम्। काशिकावृत्तादावस्य सूत्रस्य समुल्लेखात् प्रक्षिप्तत्वकल्पनमपि न सम्भवति। पाटला पारुल, अपालङ्कः सोन्दाल इति भाषा।

फि० वृ० । पाटला अपालङ्क अम्बा सागर इत्येवमर्थानां शब्दानाम् अन्त उदात्तो भवति । पाटलार्थानाम् । पाटला पालका फलेरुहा सुरूपा* । अपालङ्कार्थानामपि† । अपालङ्कः अवघातकः‡ । अम्बार्थानामपि† । अक्का अत्ता अल्ला$ । सागरार्थानामपि† । सागरः समुद्रः उदधिः¶ ॥

स्व० सि० च० । अन्त उदात्तः इत्या पादपरिसमाप्तेरनुवर्तते । अर्थशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । पाटला सुरूपा । आपालङ्को वृक्षविशेषः । स्वरकौमुद्यामदादिरयं पठितः । आरग्वधः इति पर्यायः । माता यद्वीरम् [ऋ० सं० १०।७३।१] । सागरः । समुद्र इव हि कामः [तै० ब्रा० २।२।५।६] । सिन्धुशब्दस्त्वाद्युदात्तः । स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च [उ० १।१२] इत्युप्रत्ययविधौ निदित्यनुवृत्तेः । यः सप्त सिन्धून् [तै० ब्रा० २।८।३।८] । पूर्वेणैव सिद्धे बाधकबाधनार्थमिदं प्रकरणम् । तलाद्ययोः लघावन्ते— [२।१९] इति गुरोरुदात्तत्वं प्राप्तम् । सागरार्थेऽप्येवम् । उनर्वन्नन्तानाम् [२।६] इत्याद्युदात्तत्वम् माता इत्यत्र प्राप्तम् ॥३॥

गेहार्थानामस्त्रियाम् ॥३॥

प्र० । अन्त उदात्तः । गेहम् गृहम् । स्त्रियां तु शाला ।

श० । गेहम् गृहम् । नब्विषयस्य—[२।३] इति प्राप्ते । अस्त्रियां किम् । शाला । अत एव पर्युदासाज् ज्ञापकाच्छालाशब्द आद्युदात्तः ।

---

* पाटला पालङ्का मरुता A. † अपिर्नास्ति A.

‡ 'व्याधिघातकः आरेवतः आरग्वधः व्यथान्तकः' इत्यधिकम् B.

$ अम्बा अम्बालिका अक्का अल्ला A. अम्बा अल्ला अक्का अत्ता B.

¶ सागरः उदधिः समुद्रादयः B.

फि० वृ० । गेहार्थानां शब्दानामन्त उदात्तो भवत्यस्त्रियाम् । गेहम् हर्म्यम् हलाहलम्* । गेहार्थानामिति किम् । कुण्डम्† बाह्यम् । अस्त्रियाम् इति किम् । शाला ।

स्व० सि० च० । गेहम् । गृहम् । यस्य वै द्वौ पुण्यौ गृहे वसतः [तै० ब्रा० २।१।२।६]। नब्विषयस्य—[२।३] इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वम् । वेश्मन्-शब्दे मनिन्नन्तत्वान्नित्स्वरः । उतो वेश्मेव दृश्यते [तै० ब्रा० २।५।५।६]। व्यत्ययो वा । स्त्रियां तु यथा शालायै पत्नसी [तै० ब्रा० १।२।३।१]। अत एव पर्युदासादयमाद्युदात्तः‡ ।

---

* सर्वेष्वेव पुस्तकेष्वेवम् ।

† माधवमतेन कुण्डशब्दस्याजन्तत्वाद् उज्ज्वलदत्तमतेन च ड प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । न्यासपदमञ्जर्योः पुनरस्याद्युदात्तत्वमेव प्रतिपादितम् । तथाहि क्षेपे [पा० ६।२।१०८] इति सूत्रस्य विवरणपञ्चिका—"शकिशम्योर्निदिति [उ० १।१०६] वर्तमाने कादिभ्यः किदित्यतः किद्ग्रहणे च कुडि दाहे इत्येतस्मात् अमन्ताड्डः [उ० १।१११] इति डप्रत्यये कुण्डमाद्युदात्तम् इति"। पुनः जातिकालेतिसूत्रे [६।२।१७०] कुण्डशब्दोऽयं नब्विषयस्येत्याद्युदात्तः इति । पदमञ्जर्यपि [६।२।१०८,१७०] —कुण्डशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः इति ।

‡ यच्च न्यासकृद्भिरुक्तम्—"शल हुल पत्लृ गतौ । अस्माद् घञ् । शालाप्याद्युदात्ता । स्त्रीत्वं तत्पुरुषे शालायाम [पा० ६।२।१२३] इति निपातनात्" इति, तच्चिन्त्यम् । तथा सति कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः [पा० ६।१।१५६] इति सूत्रेणान्तोदात्तत्वस्य दुर्वारत्वात् । यच्च माधवाचार्यैरुक्तम्—"लस्य [पा० ३।४।७७] इत्यत्र भाष्यकैयटयोः शालाशब्दः श्यतेर्लप्रत्यये व्युत्पादनीयः" तदपि न समीचीनम्, तत्रापि प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्ततापत्तेः । अत एवोणादिवृत्तावुज्ज्वलदत्तेनोक्तम्—बहुलवचनात् श्यतेरपि कालन् इति । समासचरमावयवभूतस्य शालाशब्दस्य स्वरविषये तु महर्षिणा पाणिनिना बहूनि सूत्राणि प्रणीतानि ।

गुदस्य च ॥४॥

प्र० । अन्त उदात्तः । नब्विषयस्य—[२।३] इत्यस्यापवादः ।

शा० । अन्त उदात्तः स्यान्न तु स्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रियां किम् । आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः [ऋ० सं० १०।१६३।३, अ० सं० २।३३।४, २०।९६।२०] । स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् [२।६] इत्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् । ततष्टाप् ।

फि० वृ० । गुदस्यास्त्रियामन्त उदात्तो भवति । अग्रेहार्थोऽयमारम्भः । गुदम् । अस्त्रियामिति किम् । या च ते गुदा [अ० सं० १०।६।१६ ?] आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः [ऋ० सं १०।१६३।३] ।*

स्व० सि० च० । गुदस्य मनो मे [तै० सं० ६।४।१।४] । अस्त्रियामित्येव । गुदाभिर्ऋतून् [तै० सं० ५।७।१७।१] । अत्र स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् [२।६] इत्यादिरुदात्तः । न च टापि कृतेऽदन्तत्वाभावः । अन्तरङ्गत्वात्† ततः पूर्वमेव स्वरप्रवृत्तेः । गुद पुरीषोत्सर्गे । इगुपधलक्षणः कः [पा० ३।१।१३५] । गुदः ।

ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य ॥५॥

प्र० । अन्तापेक्षया धपूर्वस्य यपूर्वस्य चान्त उदात्तः । अन्तर्धा जाया माया ।

शा० । नित्यस्त्रीलिङ्गस्य धकारयकारपूर्वो योऽन्त्योऽच् स उदात्तः । अन्तर्धा । स्त्रीविषयवर्णनाम्नाम्—[२।२०] इति प्राप्ते । छाया । माया ।

---

* A पुस्तके—'अस्त्रियामित्येव' इत्येतावन्मात्रं वर्तते ।

† "स्वाङ्गवाचकत्वस्य टाबुत्पत्तेः प्रागपि सत्त्वात् तस्यान्तरङ्गत्वम् ।" तालादिभ्योऽण् [पा० ४।३।१५२] इत्यत्रापि कौस्तुभः—"पीयूक्षा । लघावन्त—[२।१९] इति मध्योदात्तः । फिष् इत्याधिकारादापः प्रागेव-स्वरप्रवृत्तेः" इति । षष्ठसूत्रस्य पादटीका द्रष्टव्या ।

जाया। यान्तस्यान्त्यात् पूर्वम् [३।१३] इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते। स्त्रीति किम्। बाह्यम्। बहिषष्टिलोपो यञ् च* [पा० ४।१।८५।४] इति यञन्तत्वादाद्युदात्तत्वम्। विषयग्रहणं किम्। इभ्या क्षत्रिया। यतोऽनावः [पा० ६।१।२१३] इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः, क्षत्रियशब्दस्तु यान्तस्यान्त्यात् पूर्वम् [।१३] इति मध्योदात्तः†।

फि० वृ०। धकारपूर्वस्य यकारपूर्वस्य‡ च स्त्रीविषयस्यान्त उदात्तो भवति। धकारपूर्वस्य। श्रद्धा मेधा गोधा§। यकारपूर्वस्य खल्वपि। छाया जाया माया। ध्यपूर्वस्येति किम्। माला। स्त्रीविषयस्येति किम्। बाह्यम्। विषयग्रहणं किम्¶। इभ्या क्षत्रिया।

स्व० सि० च०। नित्यस्त्रीलिङ्गस्य शब्दस्य धकारयकारपूर्वो योऽच् अन्त्यः स उदात्तः। मेधां म इन्द्रः [तै० आ० १०।४२।१]। गोधा कालका [तै० सं० ५।५।१५।१]। स्त्रीविषयवर्ण—[२।२०] इति प्राप्ते। यस्य छायामृतम् [ऋ० स० १०।१२१।२]। जायामानीय [तै० सं० ५।३।७।२]। माया मायिनाम् [ऋ० सं० ३।२०।३] यान्तस्यान्त्यात् पूर्वम् [३।१३] इति प्राप्ते। स्त्री किम्। ते ये बाह्याः [तै० सं० ७।३।१।२]। विषयस्य

---

* बहिषष्टिलोपो यञ् च इति महाभाष्ये पाठः, बहिषश्च इति काशिकायाम्।

† क्षत्रियशब्दस्तु मध्योदात्तः क्षत्राद् घः [पा० ४।१।१३८] इति घप्रत्ययान्तत्वात् इति न्यासः।

‡ धकारयकारपूर्वस्य B K.

§ गाधा A. गाधाशब्दस्यापि गुरोश्च हल० [पा०३।३।१०३] इत्यप्रत्ययेनान्तोदात्तत्वं स्त्रीविषयत्वञ्च।

¶ विषयग्रहणं किम्। गुह्याः इभ्याः क्षत्रियाः B. महाभाष्ये [४।१।६३] काशिकायां च [६।१।१३] इभ्या क्षत्रिया इत्येकवचनान्तयोर्दर्शनात् फिड्वृत्तिकारस्य च प्रायेण काशिकानुसारित्वादेकवचनान्त एव पाठोऽस्माभिः स्वीकृतः। इभं हस्तिनम् अर्हतीतीभ्या दण्डादित्वाद् यत्।

महामहोपाध्याय-बाणेश्वरकृता

चित्रचम्पूः

वन्दे करीन्द्राननमिन्दुमौलिं वृन्दारकेन्द्रैरभिवन्द्यमानम् ।
विघ्नाटवीदारणदारुणैकदन्तं जगन्मङ्गलकुम्भकुम्भम् ॥१॥

अपि च,

अङ्कारोहणवाञ्छया गिरिभुवो यान्तं प्रति स्वं हठाद्
भ्रान्त्या वन्यमतङ्गजस्य कुपितं तद्वाहकण्ठोरवम् ।
दृष्ट्वा भीतकृतिगर्जितैस्त्रिजगतीमुद्वेपयन् सस्मितं
देव्याऽङ्के कलितः सुरासुरनुतो[1] लम्बोदरः पातु वः ॥२॥

किञ्च—

समन्तादुद्दामद्युतिनिहतघोरान्धतमसे
कलानाथश्रेणीकृतरुचिरभूषे निरुपमे ।
शरण्ये सम्पूज्ये निरवधिपरानन्दसदने
हरेः पादाम्भोजे तव हृदयभृङ्गो विहरतु ॥३॥

बिभ्राणां निखिलप्रकाशनकरीं सौदामनीं[2] शाश्वतीं
प्रेमक्षौणिरुहैकवर्धनकरीं कान्तामनन्तास्पदाम् ।
बाह्याभ्यन्तरदुर्निवारबहुधासन्तापशान्तिप्रदां
धाराभ्चारु वितन्वतीं स्मर मनः कादम्बिनीं कामपि ॥४॥

यद् गोलोकविलासकेलिरसिकं भ्रूभङ्गभङ्गीलव[3]-
क्रीडाविष्कृतसर्गसंस्थितिलयं सारं श्रुतीनामपि ।

---

1. नुतो—प १,२ ; सुतो—इ ।
2. सौदामिनी—इ ।
3. नव—इ ।

वृन्दारण्य-निकुञ्जपुञ्जभवनं तन्मे मनःपञ्जरे
राधामाधवसंज्ञितं विजयतामन्द्वन्द्वमाद्यं महः ।।५।।
कषितविमलहेमोद्दामरेखाङ्कमाला-
वलयित इव भूयादिन्द्रनीलो मणिस्ते ।
हृदि निरवधिराधालिङ्गित-श्रीमदङ्गो
निखिल-हृदयहारिभ्रूतरङ्गो मुरारिः ।।६।।
नत्वा श्रीगुरुपादपङ्कजयुगं श्रीरामपादाम्बुजं
श्रीमल्लक्ष्मणजानकीहनुमतां पादारविन्दान्यपि ।
धीर-श्रीयुत**चित्रसेन**धरणीधौरेय-चूडामणे-
रादेशेन समातनोति किमपि श्रीयुक्त**बाणेश्वरः** ।।७।।
पूर्वेषामतिमात्रहारिमधुरव्याहारलीलाभृतां
धीराणां भणितेषु सत्स्वपि समारम्भातिदम्भादिदम् ।
क्षन्तव्यं करुणामयैः सकरुणा[1] दृष्टिर्विधेया यतः
स्पर्शः स्पर्शमणेरयोऽपि तनुते हेमात्मनीनैर्गुणैः ।।८।।
अभूदभूतप्रतिमो महामतिर्महीपतिर्भूमिमहेन्द्रसन्ततिः ।
मनोभवस्पर्धिमनोहराकृतिर्मुरारिपादाब्जयुगस्फुरन्मतिः ।।९।।
निसर्गरम्याद्भुतसर्गकौतुकी स्फुरत्त्रिवेदीचतुराननच्छविः ।
निबद्धपद्मासनसुन्दराकृतिः सरोजयोनिर्भगवानिवापरः ।।१०।।
गिरा श्रिया च स्फुरदुत्तमाकृतिर्जगत्परित्राणविधानसत्कृतिः ।
सुपुण्डरीकाक्षतया मनोहरो रथाङ्गपाणिर्भगवानिवापरः ।।११।।
पुरार्जितैर्दुस्तरभूरि[2]दुष्कृतैश्चिराय बद्धानपि यः स्वकेतने ।
विमोचयामास दयार्द्रमानसः पिनाकपाणिर्भगवानिवापरः ।।१२।।

यश्च निखिलभूमिपाल-मौलिमाला-विराजमान-किरीट-घटाविजृम्भमाणमहामणिनिबहमयूखमण्डली-नीराजनातिविराजमान-राजसिंहासनोपान्तभूमण्डलो

1. सुकरुणा—प २, इ ; सकरुणा—प १ 2. पूरि—इ ।

भूमण्डलोदरविरोचमान-प्रतापप्रभाकरमण्डलप्रभाप्रभाव-दूरित-चराचरान्ध[1]-कारोऽन्धकारातिरिव निर्भरसंवर्ध्यमान-विनायकगणो महासेनातिशय-प्रेमा खर्वित-दर्पकदर्पो नागेन्द्रावतंसो भूतिभूषितश्च, हरिरिव निखिलसुरद्वेषि-विद्रावणपणोऽनन्तालङ्करणदेहश्च, मनुरिव प्रियव्रतसन्तानः, सगर इव रत्नाकर-सम्भवातिविजृम्भमाणमानः, मान्धातेव सत्यालङ्कारः, रघुरिव विश्वजिदारम्भाडम्बरविस्मापितविश्वः, नल इव पुण्यश्लोकावतारो वैदर्भी-मधुरव्याहारनिबन्धचेता निर्जितकलिप्रभावो निराकृतपुष्कराविष्कृताहित-निकरश्च, रन्तिदेव इव दुरन्तावग्रहदूनदीनार्थिसार्थ-जठरोषर्बुधनिर्वाप-णायान्वहमन्नमयाखर्वोर्वीधरसहस्रविश्राणनव्रतो निरवधिमहारजतराशिवित-रणदूरीकृतभूदेवदैन्यश्च, श्रीरामचन्द्र इव खण्डितखरदूषणप्रचारः, युधिष्ठिर इव धर्मावतारो भारतालङ्कारो विश्रुत-**कीर्त्तिचन्द्र**सन्तानोऽपि[2] अनुक्षण-मधि**वर्धमानं** धनञ्जयमालोक्य सुप्रीतमना भीमसेनासादितदिग्विजयश्च, ययातिरिव स्फुरदमलालङ्काररसमाधुर्यरीतिविद्योतमान-नव्यकाव्यप्रसूतिसमा-लिङ्गितकण्ठः, भीष्म इव संवर्धितविचित्रवीर्यो नादेयश्च ;

कलानिधिरपि सम्पूर्णमण्डलोऽपि अश्लेषाप्रियोऽपि न शशाङ्कः ; विश्वोद्द्योतनकरोऽपि कुमुदामोदहरोऽपि पद्माह्लादकोऽपि तमोऽन्तकोऽपि न सप्ताश्वो न वा चण्डकरः ; निरुपमवज्रकोटिविसर्जनतर्जितनिखिलार्त-मण्डलदुःखराशिरपि विपक्षबलारातिरपि गुरुवचनमात्रसारोऽपि सतत-विहितविविधाध्वरकलापदीक्षितोऽपि न सङ्क्रन्दनो न वा गोत्रभिन्न वा शतमन्युः ; जगत्प्राणतया समनुभूयमानोऽपि निरुपमपरिमलशैत्यपरम्परा-प्यायितचराचरोऽपि न प्रभञ्जनो न वा सदागतिः ; धनदोऽपि राजराजोऽपि न कुबेरः ; पुण्यजनाधीशोऽप्याशापालकोऽपि न नैर्ऋतः ; सुनीतिरीति-संवर्धितनिखिलवसुन्धरामण्डलोऽप्यनीतिराष्ट्रः ; भुजगराजभोगभीषणभुवन-

1. चराचरान्ध—प १,२ ; चरान्ध—इ ।
2. 'अपि' नास्ति—इ ।

कोष-भूषण-निज-भुज-राज-विराजमान-कराल-करवाल-धाराधोरणि निर्जित-निर्जरप्रतीपप्रतिमाशेषप्रतिपक्षपक्षः, निरन्तरहृदन्तरविराजमान-श्रीमत्-परमदैवतचरणारविन्द-द्वन्द्वप्रसादासादित-निरुपम-परम[1]पुरुषार्थ-सार्थसार्थकीकृतजनुः, अनुपमविविधगुणगणसम्पादितविचित्र-चमत्कारधाराचित्रित-चराचरो विचित्रसेनश्चित्रसेनेतियुक्तार्थमेवाभिधानं समासादितवान् ॥१॥

तथाहि,—दूरादेव विलोक्य यस्य महतीं सेनामिवोन्मोहिनीं
भूलोकाद्भुतदर्शनामपि वपुःकान्तिच्छटां सम्भ्रमात् ।
सेना वैरिमहीभुजामतितरां विस्तारभाजोऽप्यलं
चित्रायन्त इतीरयन्ति कृतिनः श्रीचित्रसेनाह्वयम् ॥१३॥

यस्मिंश्च वसुन्धरापुरन्दरे वसुधामधिशासति पङ्काभिषङ्गः सनीरासु वसुन्धरासु, गदप्रसङ्गश्च यदुवंशविस्तारकथासु, वक्रता च चन्द्रकला-काव्य-कामिनी-कटाक्षकेशपाशेषु, तरलता च सौदामनी-समीर-सैन्धव-सीमन्तिनी-नयनेषु, नखरदशनाभिघातविवर्धितनिर्दयद्वन्द्वविमर्दश्च सुरतसम्भोगाडम्बरेषु, करुणार्त-स्वरसम्वलितमधुरालापश्च नववनितारतारम्भेषु, कुरङ्गाश्च विजनेषु, जाड्योन्मादौ च परदैवतचरणाम्बुजपरमपरिशीलनशीलेषु चतुरनागरी-रतातिलोलेषु च रसिकेषु,[2] उद्वेगवार्ता च ताम्बूलास्वादननिरतेषु, चीत्कार-नादश्च करितुरङ्गमेषु, मधुपानजनितमदान्धकारश्च मधुव्रतेषु, वञ्चकत्वञ्च फेरवेषु, विपक्षता च जीर्णसायकेषु पतत्रिपत्रेषु च, अनलङ्कारता च कुकविकाव्य-प्रबन्धेषु, निरर्थता च ध्वनिमयशब्देषु, दण्डग्रहणं भिक्षाटनञ्च ब्रह्मचर्यतुर्याश्रम-निष्ठेषु, भ्रमणप्रयासश्च कुम्भकारचक्र-तीर्थमज्जनार्थि-वासरमणि-वाजिराजिषु,[3] करबन्धश्च विवाहेषु, अर्थिता च परदैवतप्रसादवस्तुविषयेषु, नैर्गुण्यं विहित-निषिद्धावहेलनञ्च पञ्चमाश्रमनिरतेषु, कठिनता च पाषाणायस-कामिनी-कुचकलसेषु, पुष्पवतीष्वासङ्गो लतास्वेव, मदिराख्यानञ्च खञ्जरीटेषु,

1. 'परम' नास्ति—इ ।
2. 'रसिकेषु' नास्ति—इ ।
3. वाजिषु—प २ ; वाजि-राजिषु—इ ।

परपुष्टता च कोकिलेषु, कारुण्याश्रुनिपातश्च श्रीरामायणसंहितेतिहासश्रवणरसिकेषु, सन्तापकता च हुताशभास्करयोः ॥२॥

यश्च लीलयैव भुजेन विश्वम्भरां निरन्तरमपि हृदयेन विश्वम्भरं विश्वम्भराभृतोऽपि स्वयमुपनतान् कटाक्षमात्रेण बिभ्राणो भूधरैकधारणप्रयत्नप्रसारितभुजयुगलं विहितफणामण्डलसहस्रप्रयासञ्च विहसतीव विश्वम्भरमनन्तरूपञ्च भगवन्तं नारायणम् ॥३॥

यश्च निरन्तरसमुपचीयमानरत्नसञ्चयतयाऽप्यतिगम्भीरतया निरन्तरतरङ्गोल्लासित-मकरकेतनतया निर्वृतनिखिलग्राहकतया भोगीन्द्र-निवहनिलयतया निभृतान्तःसुखशायितचराचराधीश्वरतया स्फुर-दनुपमरंहःसङ्घातातिभीषणमहावाहिनीशतसहस्रसेव्यमानतया च विडम्बयतीव पारावारम् ॥४॥

अपि च, राजर्षिर्जनकः किमेष सनकः किं वाऽम्बरीषः स्वयं

प्रह्लादः किमसौ विराजति पुनर्वैरोचनिर्भूतले ।
इत्थं यत्र वितर्ककर्कशधियां वाचां प्रपञ्चो महान्
सोऽयं श्रीयुत-चित्रसेन-वसुधाधीशः समुद्द्योतते ॥१४॥

अथवा, दुर्वासा न च कोऽपि कोपकुटिलो यस्याधिकारान्तरे
कस्तं वर्णयतां वदान्यतिलकं धीरोऽम्बरीषं नृपम् ।
यः स्वर्गागत इत्यशेषविदुषां निर्णीतिरुद्द्योतते
तस्मिन् कस्य विरोचनात्मजतया शङ्का समुन्मीलतु ॥१५॥

यमुद्दिश्य च कस्यचित् कवेरियमुक्तिर्यथा ॥५॥

मेरुद्वन्द्ववती विभाति जगती श्रीचित्रसेन त्वया
द्विर्भानुर्भवतः प्रतापमहसा कीर्त्या द्विचन्द्रा तव ।
रूपेण द्विमनोभवा चिरतरं त्वज्जीवतादस्त्वियं
कल्पक्ष्मारुहभूषणा वसुमती क्लृप्ताष्टरत्नाकरा ॥१६॥

अपि च, प्रासादाः प्रचुरार्कचन्द्रकिरणाः प्रोद्दामसिंहासना-
श्चञ्चच्चामरकेकिपिञ्छपवनैर्व्याधूयमानान्तराः ।

श्रीखण्डागुरुरङ्कुनाभितिलकैर्विभ्राजमानाङ्गना
बन्धूनां द्विषताञ्च नोचितमिदं श्रीचित्रभूमीपतेः ॥१७॥

अपि च, गेहान्तः परिवादिनीगणमृदुव्याहारलीलाशतं
तालव्रातविलासिवेणुनिनदैर्लोलाः कुरङ्गीदृशः ।
मातङ्गैश्च विमानराशिभवनैर्नित्यं जनैः सङ्गति-
श्चित्रं श्रीयुत-चित्रसेननृपतेः साम्यं सुहृद्वैरिणोः ॥१८॥

किञ्च, राजंस्त्वत्क्रियमाणमन्वहमहो वीक्ष्यातिघोरन्तपो
भीताः स्वस्वपदच्युतिभ्रमवशान्नाकौकसो ये पुरा ।
प्राचीना मलिना निरीक्ष्य तदनु स्वर्लोकसौधावलीः
कीर्त्या ते धवलीकृता मुदमतीवाभूतपूर्वां ययुः ॥१९॥

निःसङ्ख्यैर्द्विजराज-मित्र-गुरुभिः काव्यैर्बुधैर्मङ्गलै-
र्युक्ता केतुमती सभा यदपि ते श्रीचित्रसेन प्रभो ।
नो जेतुं तदपि त्रिपिष्टपपतेः शक्ता सुधर्मामसौ
यन्नैवात्र तमो न वाऽत्र घटते मन्दः कदाचिज्जनः ॥२०॥

नित्यं भीमधनञ्जयार्चनरता हीनाप्यपार्थाज्ञया
कृष्णाख्यानपरा यमादिविविध[1]व्यापारशुद्धोदया ।
मन्त्राधीश्वरवासुदेवरुचिरा दुःशासनद्वेषिणी
धीर श्रीयुत चित्रसेन किमियं यौधिष्ठिरी ते सभा ॥२१॥

तस्य च समस्ताशा-नितम्बिनी-वदन-पङ्केरुह-मुद्राभञ्जन-प्रबलप्रचण्ड-प्रतापचण्डकरमण्डलस्य शरदिन्दुकुन्दसन्दोहमन्दाकिनी-वारिधारानुकारि-रुचिर-यशोमण्डल-मण्डित-भूमण्डलस्य, कति-कतिपय-महामणि-निचय-खचित-काञ्चन-कवच-कुण्डलादि-महामण्डनवितरण-खण्डखण्डीकृतैक-कवच-कुण्डलदानलब्धवर्णकर्णयशोमण्डलस्य, निखिलवसुन्धरानिर्जनस्थल-निर्मित-महापद्माकरनिकरावलोकनलोललोचनेन निदिद्रासुना सपद्मालयपद्मालया-

1. नियम—प १ ; विविध—प २, इ ।

नाथेन पयःपारावारावधारणविधुरेणागत्य प्रीत्यतिशयकृत-निजालयाधिष्ठान-निष्ठस्य प्रबलतरदुरन्तदारिद्र्याभिधानब्रह्मराक्षसोपद्रुत-नानाजनपदागत-जन-गण--पालनोपार्जितोर्जित-यशोराशि-निर्जितैकविहङ्गममात्र-त्रास-त्राणाभिमान-तरलतरशिविराजगर्वपर्वतस्य ॥६॥

प्रतिदिनं दिननायकसारथौ समुदिते सति सज्जलमज्जनम् ।
जयति वैदिकमप्यथ तान्त्रिकं तदनु सान्ध्यविधानमपि द्वयम् ॥२२॥

तदनु मन्दरकन्दरसुन्दरोदरमुपेत्य सुधासितमन्दिरम् ।
रजतकाञ्चनभाजनसञ्चयैः शबलितं बलितं बलिवस्तुभिः ॥२३॥

बकुल-वञ्जुल-केतक-केतकी-कमल-कैरव-चम्पकराजिभिः ।
कुरुवकैरपि चारुवकैरभिस्फुरति सौरभभारमनोहरैः ॥२४॥

किञ्च, विकच-मुचकुन्द-कुन्द-करवीर-काञ्चन-किंशुक-कदम्ब-कह्लार-कोकनद–कङ्केली–मालती–मधूक–माधवी–पुन्नाग-नागकेशर–जूथिका--जाती-प्रमुखैः परस्पर-परिस्पर्धमान-निजनिज-परिमल-परिपाटीभिः चित्रमिव रूपं सौरभमपि विचित्रमिवारभमाणैः कुङ्कुम-रङ्कुमद-श्रीखण्ड-द्रव-घन-सारोषीरनीर-दीप्यमानागुरु-गुग्गुलुकलाङ्गधूपामोदनिवहैः कम्बुकदम्ब-विद्योत-मानाष्टाङ्गार्घ्यवितानैः सुविनीतद्विजोपनीत-नवनीत-क्षीरदधिशर्करा-सार-हृदयामोदक-मोदक--सुमृष्टमिष्टपिष्टकलड्डुक-प्रायैरभिप्रायानुरूपैस्त्रिपञ्चाशत--सङ्ख्याक-सङ्ख्यावदुर्वीसुपर्वाहारनिर्वाहकैरुपहारैर्हेमासनाभरण--सोत्तरीयाम्बर-द्वन्द्वाभ्याञ्च विहितवैष्णवाचमनो विधाय सामान्यार्घ्यमभ्यर्च्य द्वार-देवताः प्रणम्य गुरुपरम्परां विधाय भूतशुद्धिं निर्वाह्य प्राणप्रतिष्ठां विन्यस्यान्तर्बहिःसंहारमातृकाः अष्टात्रिंशत पञ्चाशच्च कलाः केशवादिमातृकाः श्रीकण्ठादीन केशवकीर्त्यादींस्तत्त्वन्यासञ्च विधाय कृतप्राणायामो विन्यस्य पीठमृष्यादिमन्त्रपदान्यपि प्रदर्श्य मुद्राः रचित-मूर्तिपञ्जर-किरीटेन्द्रिय-व्यापकन्यासो ध्यात्वा संस्थाप्य विशेषार्घ्यमन्तर्यजनमारभते ॥७॥

तथाहि, चन्द्रार्ककान्तनवविद्रुम-पद्मराग-
गोमेद-हीरकहरिन्मणि-पुष्परागैः ।

नव्येन्द्रनीलमणिभी रजतोत्करैश्च
दीप्तैर्महामरकतैरपि काञ्चनैश्च ॥२५॥

श्रीचिन्तामणिसञ्चयेन च महाप्रासादवप्रावलीं
निर्मायापि च कल्पवल्लिनिकरैः कुञ्जावलीं कामपि ।
तत्राप्युज्ज्वलतत्तदुद्भटमहारत्नोतकरैरद्भुतां
पर्यङ्कावलिमूर्द्धमौक्तिकमणिस्तोमोल्लसत्तोरणाम् ॥२६॥

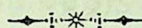
तत्रारोप्य विसर्पिकान्तिलहरीसञ्चारिसौदामनी-
शोभाविष्कृतदीप्तदीपितदिशं कादम्बिनीं कामपि ।
निर्मायोज्ज्वलरत्नसञ्चयमयान मञ्जीरहारोतकरैः
केयूरोरुकिरीट-कङ्कण-मुखांस्तैरेव सम्भूषयन् ॥२७॥

वासोद्वन्द्वममन्दकाञ्चननिभं चित्रञ्च चित्रप्रभं
दत्त्वा चिन्तनथोपकल्प्य रुचिरं स्वादूपहारोतकरम् ।
भक्त्या पूजयति स्तवीति विविधैस्तोत्रैः पुराणागम-
प्रोक्तैः श्रोत्ररसायनैः श्रुतिमयैर्नव्यैः स्वकीयैरपि ॥२८॥

ततश्च पूजाप्रासादतो निर्याय स्फुरदखण्डश्रीखण्डद्रवार्द्र श्रीतरुपलाश-सञ्चय-दीप्यमानशालनिर्यास-सघृत-गुग्गुल्वगुरुसौरभ-सम्भारभरितहरिदन्तरं, क्वचिद् रुद्राध्यायाध्ययनशीलैः कचन त्र्यम्बकमनुपठनपुरःसर-मनर्गलनिर्गलदमरकल्लोलिनीसलिलधारानिर्वाह्यमाणशङ्कराभिषेकैः, क्वचिदेक-दन्तस्तुतिसमुच्चरणनिरतैः, क्वचिच्च कुसुमदन्तगन्धर्वोदीरितस्तुतिगाथागाथन-निरतैः, क्वचन नीलकण्ठ-स्तव-समुत्कीर्त्तनाकुण्ठकण्ठैः, क्वचन शैलपुत्री-माहात्म्यसप्तशतीपारायणनिपुणैर्विभ्राजमानं पूर्वपुरुषप्रतिष्ठितमखण्डपुरुषार्थ-सार्थप्रसादमन्तरा महाप्रसादवरं भगवन्तं खण्डचन्द्रावतंसं लिङ्गमयं खण्ड-परशुं प्रणम्याभ्यर्च्य प्रसूनाञ्जलिभिरभिवाद्य च गुरुचरणं गङ्गाभिधानं गामाकारयति ॥८॥

ततश्च सा, तद्वचःश्रवणजातसम्मदा चारुपक्वफलभारलोभतः ।
धावति क्षितिपतिं प्रति द्रुतं कामधेनुरिव कल्पपादपम् ॥२९॥

आनन्दलतिका

ॐ नमो गणेशाय

सम्भ्रान्तं नमदुन्नमत्क्षितिलुठद्गीर्व्वाणमूर्द्धावली—
चञ्चच्चामरचारुकुन्तलचयध्वान्तालि-संवर्द्धिनी ।
तेषां फुल्लविलोचनाम्बुजदलान्युल्लासयन्ती परम् (१)
चित्रा तन्नखचन्द्रिकावलिरियं चेतो ममालम्बताम् ॥ १ ॥

सानन्दं वन्दनाय क्षितितलविलसन्मौलिचन्द्रार्द्धमौले-
र्व्यालश्वासप्रदीप्तोद्भटनयनशिखिज्वालया दग्धमर्म्मा ।
शीतांशुः पादपद्मं हिमगिरिदुहितुः शीतलं यो निषण्णः
पीयूषस्निग्धदेहो विलसति नखरः सोऽयमव्याच्चिरं वः ॥ २ ॥

नवदूर्व्वादलश्यामं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।
कृष्णं जगद्गुरुं वन्दे मोहध्वान्तौघनाशनम् ॥

१। अन्या खलु चन्द्रिका ध्वान्तविध्वंसिनी अम्बुजसङ्कोचकारिणी च, इयं पुनस्तदीय-नखचन्द्रिका उपयुक्तं कृष्णस्य गाढ़ताप्रतीतेः कुन्तलचयध्वान्तवर्द्धिनी नेत्राम्बुजविकाशिनी चेति वैचित्र्याद्व्यतिरेकश्चित्रेतिविशेषणद्योत्यः। विरोधस्तु रूपकवशात् समाधेयः।

२। स्वीयशिशिरकरैः सकलजगन्निर्वाणकारी शीतांशुरपि तत्तापशान्त्यै यत्पाद-माश्रिताय तत्पादसमाश्रयणेन युष्माकं सर्व्वे तापा [illegible]च्छेयुरित्यर्थादापन्नमेव, एतेन हिम-गिरिदुहितुर्नखरस्य सामाजिकावनसामर्थ्यमभिव्यज्यते ।

---

(१) [illegible]रा इति च

एणीलोचनमिन्दुबिम्बविलसज्ज्योत्स्नां पिकीकूजितं
हंसीमञ्जुगतिं जहार भवतो व्यक्तं जगन्मण्डले ।
मच्चित्तं बत कुत्र गोपितमिति व्याहृत्य गोपीस्तना-
न्मुञ्चन् कञ्चुलिकां विचारचतुरो मुग्धो हरिः पातु वः ॥ ३ ॥

शम्भोर्नर्त्तनधूतमञ्जुलजटाश्लेषेण सम्पातितै-
र्गाङ्गैर्वारिभिराशु मुण्डनिवहे शैवीं तनूमाश्रितः । (१)
गौरीमुत्सुकयन् गणांश्च सुखयन् सुस्मेरलम्बोदरो
मातेयं तव जाह्नवीति पितरं संव्रीडयन् पातु वः ॥ ४ ॥

आकर्ण्य सभ्याः—भोः आनन्दक, साधु, साधु, नान्दीभिर्नन्दिता वयं, किन्तु देवस्य चिन्तामणेः परिणेतनीलतनयानिमित्तमन्याहृशं(२) मानसं(३) तदस्य मनोनिर्व्वेदजनकं (क) कमपि(४) प्रबन्धं प्रस्तावय ।

आनन्दकः--आर्य्याः, श्रीमन्नन्दनन्दनचरणसरसीरुहमननपरितुच्छितविषयरस-श्रीदुर्गादासचक्रवर्त्ति-तनयेन पत्नीसहायेन श्रीकृष्णनाथ-(ख) कविना विरचितमानन्दलतिकाग्रन्थमधीतवानस्मि । तद् यदि देवरुचये भवति ; अथवा श्रीपुरुषोत्तमदेवचरितेन तावदात्मानमपि पवित्रयामि ।

३। यद्यपि विचारचतुरस्य भगवतो मुग्धत्वं विरुद्धं, तथापि लीलाविग्रहमाश्रित्य तथाभिनयो न दोषाय। मुग्ध इति तदानीं मुग्धत्वमभिनयन् इत्यर्थः। अथवा मुग्धः सुन्दरः तथाभूतावस्थाभिनयेनातिरमणीय इत्यर्थः ।

(क) मनोनिर्व्वेदजनकं मनसो वैराग्यसमुत्पादकं चित्तस्य विषयान्तराभिनिवेशेन तनयावियोगकष्टोपशमकारिणमित्यर्थः ।

(ख) अयं कृष्णनाथः कोटालिपाड़वास्तव्यः गोष्ठीपति-हरिहरचक्रवर्त्तिवंशसम्भूतः । पत्नी चास्य जयन्तीदेवी नाम । इयं विक्रमपुरान्तर्गतधानुकाग्रामस्थसुप्रसिद्ध-पण्डितवंशप्रभवा ।

---

(१) आश्रिते (२) आमात-परिणेत (३) दृश्यमानसम् (४) जनकमपि

तथाहि—

दीर्घाऽसदालपनगाढ़जड़ां रसज्ञां
शुद्धां करोमि गुणवारिनिधौ विभूनाम् ।
स्वर्व्वाहिणीपयसि भूरिविधूततुण्ड:
काकोऽपि चञ्चुपुटकं विमलीकरोति ॥ ५ ॥

इति सभ्येषु विनिवेद्य नृपतिपुरत उपसृत्य प्रकटितकरपुटक: प्रचलदधरदल: सविनयनमितकन्धर: क्षितिपतिपदनिहितनयनस्तिष्ठति ।

राजा अवलोक्य—अये आनन्दक ! किमपि विवक्षुरिव वीक्ष्यसे, तत् किमिति मौनमास्थितं भवता ।

आनन्द:—महाराज, सम्यगवकलितं देवे: । तथाहि—

अभिनवकविकवितेयं भवति न वा रुचये तदभिज्ञानाम् ।
मुहुरिति वारितचित्तं चटुलयति मां हरेर्गुणानुवाद: ॥ ६ ॥

राजा—भो आनन्दक, प्रभुगुणविललितप्रबन्धमधीतवान् भवान्, तदलमेतावता विनयप्रबन्धेन विलम्बालम्बनेनापि ।

आनन्द:—'यथाज्ञापयति देव' इति प्रस्तौति । (१)—

कुरुक्षेत्रं यातै: क्षितिपनिवहैर्भूरिविभवै
र्महारत्नौघानां वितरणभरैर्दीननिकरान् ।

५ । चञ्चुपुटकमिति पुरीषादिभिरपवित्रतां नीतं चञ्चुपुटकमित्यर्थ: । विमलीकरणस्य मलक्षयापेक्षतया सामान्यवाचकशब्दस्य विशेषलक्षणाया: प्रकृते अवश्यमभ्युपगन्तव्यत्वात् ।

६ । तदभिज्ञानामिति—कवितेयमभिनवकवेरिति जानतामित्यर्थ: । तथाहि प्रायेण जना अविविच्यैव हेयतामुपादेयतां वा कविताया अभिनवकविकृतत्वविज्ञानात् आदित एव तां परित्यजन्तीति महानयं दैवव्याकोप: ।

(१) तदेव

महाढ्यान् कुर्व्वद्भिः क्षुभितकनकाद्रिप्रभृतिभि-
र्म्महेष्वासैरासीत् क्षितिरपि तदा देवभवनम् ॥ ७ ॥

कृतार्थयन् साधुजनेक्षणानि
वित्रासयन् दुर्ज्जनमानसानि ।
आनन्दयन्नागतनन्दमुख्यां-
स्तस्मिन् प्रभुः पौरजनैर्ज्जगाम ॥ ८ ॥

निशम्य लोकैरिह लोकनाथं
स्नेहस्रवत्पीनपयोधराग्रा ।
तदा यशोदा सुतधीविमुग्धा
तद्दर्शनव्यग्रमना रुरोद ॥ ९ ॥

देवोऽपि सद्भावगृहीतमानस (१)
स्थिरेण पित्रोरवलोकलालसः ।
पुरेव बालोचितवेशपेशलो
गोपाकृतिः पादगतिः प्रतस्थे ॥ १० ॥

७। क्षुभितेत्यादि—क्षुभिताः तत्तत्प्रदेशेभ्यः रत्नाद्याहरणविक्षोभेण विपर्य्यासं नीताः कनकाद्रिप्रभृतयो यैस्तथाभूतैः अथवा प्रभूतरत्नादिदानेन कनकाद्रिप्रभृतीनामपि दानकीर्त्तिपराभवात् क्षोभं नीताः कनकाद्रिप्रभृतयो यैस्तथाभूताः। देवभवनमिति—धनादिप्रभूतसुखोपायसम्बलनेन सुखेच्छानभिघातात् सुखमात्रोपभोगस्यैव सम्भवेन निरवच्छिन्नसुखात्मकस्वर्गभूमितुल्यता क्षितेरिति भावः।

९। सुतधीविमुग्धेति—निरञ्जनस्य परब्रह्मरूपस्य भगवतः सुतत्वज्ञानस्य मोहविजृम्भितत्वाद् विमुग्धेति। इदं हेतुगर्भविशेषणम्।

१०। सद्भावेति—सद्भावः पूर्व्वनिरूढ़प्रणयः तेन गृहीतं मानसं यस्य स इत्यर्थः। अथवा सतः स्वेन अवलम्बितस्य तदा वर्त्तमानस्य मानुषदेहस्य भावः अवस्था तया गृहीतं मानसं यस्य सः मानुषभावानुरूपं व्यवहर्त्तुकाम इत्यर्थः। एतेन भगवतः कथं पित्रोः प्रणय इति चोद्यमपास्तम्। अत्रेन्द्रवंशावंशस्थविलेन्द्रवज्राभिरुपजातिवृत्तम्।

(१) मानसः

पुरा वयस्यैर्व्रजबालसंघै-
रालोकितो वर्त्मनि तैर्मुकुन्दः ।
निवेदितोऽथ व्रजनाथपत्न्या
अन्तःपुरन्तूर्णमथाविवेश ॥ ११ ॥

आलोक्य दूरादथ नन्दपत्नी
चिरेण तस्यामलपद्मवक्त्रम् ।
विस्रस्तकेशी श्लथदेहभूषा
स्खलद्गतिस्तात्सविधं जगाम ॥ १२ ॥

तथाकुलां मातरमीक्षमाणो
दयानिधिः कल्पितपादवेगः ।
स्रवद्दृगम्भोजजलन्तदीयं (१)
पदं क्षमामौलिरयं ननाम ॥ १३ ॥

आघ्राय मूर्द्धानममुष्य दोर्भ्या-
मालिङ्ग्य देहं परिपीय रूपम् ।
दृग्भ्यां यशोदा स्रवदश्रुनेत्रा
संरुद्धकण्ठा क्षणमास तूष्णीम् ॥ १४ ॥

वक्तुं समीहाकुलमानसापि
कण्ठातिरोधान्न शशाक मुग्धा ।
कृच्छ्रेण नेत्रे परिमृज्य गोपी
जगद्गुरुं बालमिवावभाषे ॥ १५ ॥

(१) रजस्तदीयं

त्वां दुर्लभं निधिमवाप्य चिराभिलाषै-
रालोकनेऽपि विधिना तव वञ्चितास्मि ।
कारुण्यसिन्धुरपि वत्स चिरेण दीनां
मां तापिनीं स्मरसि नैव कथं मुकुन्द ॥ १६ ॥

कौमारनर्म्मरुचिरामलमन्दहास-
सन्दृश्यमानदशने वदनारविन्दे ।
हैयङ्गवीननवनीतदधीनि तात
विन्यस्य यौच्य यदवापि सुखं क तन्मे ॥ १७ ॥

नालोकयामि नवनीरदनीलमङ्गं
नाकर्णयामि जननीत्यमृतं वचस्ते ।
नास्वादयामि नवनीतदधीनि वत्स
जीवस्तथापि कठिनां नहि मुञ्चतीमाम् ॥ १८ ॥

सव्यं प्रसार्य्य करपङ्कजमम्ब देही-
त्युच्चैश्चरं कथयतस्तव बालमूर्त्तेः ।
लोलालकस्फुरितमौक्तिकमिन्दुनिन्दि
वक्त्राम्बुजं हृदि सदैव विलग्नमास्ते ॥ १९ ॥

क्रीड़ाङ्गनं सहचरास्तव भूषणानि
लीलाविहारनिलयस्तरुणः कदम्बः ।
वृन्दावनं मिहिरजा-पुलिनं प्रियाणि
वस्तूनि वत्स हृदयं सततं दहन्ति ॥ २० ॥

१६। दीनामिति कातरभावं गतां, न तु सत्यपि तापे मध्यस्थां, परं तापापनोदनाय याचमानामित्यर्थः। अथ केषाञ्चिदयं स्वभावो यदसत्यपि तापादौ तदपनोदनं याचन्ते अत आह तापिनीं तथ्यमेव तापदःस्थामित्यर्थः। मामिति मातरं मामित्यभिव्यञ्जनम्। तादृश्यार्थे कृते एव स्मृतिहेतोर्दार्ढ्यात्।

१७। हैयङ्गवीनं ह्योगोदोहोद्भवं घृतं सद्योजातं घृतमित्यर्थः।

२०। दहन्तीति—सर्व्वेषां तेषां त्वत्सम्बन्धितया त्वदीयस्मृतिमुत्पादयन्तस्ते तवानुपलभ्य-मानत्वान्मनोवेदनां जनयन्तीत्यर्थः।

तदङ्कविन्यस्तमुखी चिरं सा
नेत्राम्बुनिर्धौततनुं मुरारिम्। (१)
संमृज्य संमृज्य करेण मन्द-
मङ्के निधायैतदुवाच गोपी ॥ २१ ॥

कर्णौ वचोऽमृतरसैर्नयने नवीन-
धाराधरोत्तमरुचा हृदयं नयेन।
आनन्दयन्निह निवत्स्यसि कालमल्पं
किं वा प्रयास्यसि पुरीं विहाय दीनाम् ॥ २२ ॥

इति बहुविधकाकुव्याकुला नन्दपत्नी
यदुपतिमुखपद्मन्यस्तदृष्टिः क्षणेन।
हृदयनिहितशोकज्वालया दग्धदेहा
चकितचकितमङ्गं कम्पयन्ती मुमोह ॥ २३ ॥

मधुरमधुरवाग्भिः पादसंवाहनाद्यै-
र्मृदु मृदु पवमानव्यग्रपाणिद्वयेन।
विषयरसवितृष्णोद्गारिधर्म्मोपदेशै-
र्हरिकृतपरिचर्य्या बोधयामास गोपीम् ॥ २४ ॥

२२। नवीनेति—अनुत्सृष्टतोयस्तोयवर्षणोन्मुखमेघो नवीनधाराधरः, तद्वत् उत्तमरुचा तत्सदृशश्यामशोभयेत्यर्थः।

२३। मुखपद्मन्यस्तदृष्टिः मुमोहेत्यनेन पुष्पासवस्य मोहजनकतया दृष्ट्या मुखपद्मासवपानादिव प्रकृते मोहो व्यज्यते इति निपुणाः।

२४। विषयेत्यादि—प्रकृते शोकस्य स्नेहमूलकतया वैराग्यजनकसमुपदेशस्तदपनोदनोपयुक्त इति तथोपदेशदानं सङ्गच्छत इति भावः। गोपीं यशोदामित्यर्थः।

(१) नेत्राम्बुधौ धौततनुं मुरारिं

चिरं प्रियालापकलापकौशलै-
र्वितत्य तेषां हृदयेषु मोदम्।
विधाय तौर्य्योचितमाशु देवः
सहैव तैर्द्वारवतीं प्रयातः॥ २५॥

आगत्य ते द्वारवतीं निरीक्ष्य
भुक्त्वाऽपि नानारसनिर्म्मितानि।
विनोद्य हृष्टैः स्थिरकौतुकौघैः
प्रसाद्य चेतांसि रहःकथाभिः॥ २६॥

विलोप्य धैर्य्यं प्रणयैर्यदूनां
विस्मृत्य विच्छेदजभूरितापम्। (१)
आलभ्य बन्धूचितचेष्टितानि
स्वप्नं ययुः स्वानि पुराणि गोपाः॥ २७॥

अथ प्रभाते करिमर्द्दितानां
सरोजिनीनामिव गोपिकानाम्।

२५। अत्र प्रथमपादे वंशस्थविललक्षणस्य शेषपादत्रये च उपेन्द्रवज्रालक्षणस्य समन्वयात् उभयसाङ्कर्य्येणोपजातिभेद इति मतम्। तौर्य्योचितमिति तौर्य्यं यथा कर्त्तव्यं तथेत्यर्थः। एतेन नारायणस्य तत्र समधिका श्रद्धा व्यज्यते। तैरिति गोपीभिः गोपैश्च इत्यर्थं एकशेषलभ्यः।

२६। ते गोपाः ययुरिति अनन्तरश्लोकेनान्वय-समाप्तेर्युग्मकम्।

२७। स्वानीति स्वीयत्वेन कल्पितानि तदावासरूपेण कल्पितानीत्यर्थः। आलभ्येति-आङ्पूर्व्वस्य लभतेर्हिंसार्थकत्वप्रसिद्धावपि लाभार्थकत्वमनुगृहीतं कविना। अथवा बन्धूचित-चेष्टितानि आलभ्य समाप्येत्यर्थः। तथार्थत्वे चेष्टितानां समाप्तिरेवालम्भनमिति न क्षतिः।

२८। अथेत्यादिश्लोकस्य यथाश्रुतार्थस्तु स्पष्टः। गूढार्थस्तु प्रभातः उद्दीप्तः कः कामः यस्य तेन करिणा मर्द्दितानामिति। एतेन कामातिशय्य-प्रयुक्त-भोगरभसेन गोपिकानामङ्गेषु पर्य्यस्तभावः प्रतीयते। अथच करिपदेन विशेषलक्षणया हिमकरलाभात् तेन मर्द्दितानां

(१) भूरि—विभूरि।

সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষদ্-গ্রন্থমালা নং ২২

অধ্যাপক শ্রীযুক্ত কালীপদ তর্কাচার্য্য প্রণীত

প্রশান্ত-রত্নাকরম্

(নবাঙ্ক সংস্কৃত নাটক)

প্রাপ্তিস্থান—সংস্কৃত-সাহিত্য পরিষৎ—

১৭ নং আর. জি. কর রোড, শ্যামবাজার, কলিকাতা।

মূল্য—সাধারণের পক্ষে ১৲ ;

পরিষদের সদস্যগণের পক্ষে ৸৹ (বার আনা)।

নাটকের ভূমিকায় অধ্যাপক শ্রীযুক্ত অশোকনাথ ভট্টাচার্য্য, এম. এ., পি. আর. এস. মহাশয় লিখিয়াছেন—"The present work, which is the outcome of the mature pen and natural poetic talents of the learned author, has for its background the well-known popular story about the early life of the sage Vālmīki, the celebrated author of the Rāmāyaṇa ......To suit the test of the present day audience the author has tried to introduce in course of the dialogues and stray incidents, popular ideas current in contemporary society. Modern technique of introducing characters has also been profitably adopted......All the characters speak Sanskrit, which is indeed a novelty......it gives us immense pleasure to find that the portraiture of the saint by Pandit Tarkacharya has its own commendable touch of originality and at the same time fully retains the spirit of the ancient tradition. It would be out of context to say anything more in praise of the work in the body of the Introduction. The praise should come, and we hope it must come, from the reading public...."

Reg. No. C. 1073

Vol. XXIII, No. 4] [August, 1940

१८६२ शकीये श्रावणे २३श-वर्षस्य ४र्थ-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

महामहोपाध्याय-श्रीअनन्तकृष्ण-शास्त्री

सहकारि-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकत्रयम् ३)
Foreign price—7s.

Printed and Published by

Dinabandhu Sahityashastri

Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road,
Shyambazar, Calcutta.

मासिक-सभा

संस्कृत-साहित्य-परिषद आगामिनी मासिक-सभा १३४७ वङ्गाब्दीय-सौरभाद्रस्य (२२श) द्वाविंश-दिवसे शनिवासरे सायं सप्तवादनतो भविष्यतीति तत्र परिषत्-सदस्यानां समुपस्थितिः प्रार्थनीया। अधिवेशनेऽस्मिन् आगामिवर्षीय-कार्यनिर्वाहक-समितेः सदस्याः कर्मपरिचालकाश्च निरूपिता भविष्यन्ति।

মাসিক সভা

সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষদের আগামী মাসিক সভা ২২শে ভাদ্র, ১৩৪৭, শনিবার সন্ধ্যা ৭টার সময়ে হইবে। এই সভায় আগামী বর্ষের জন্য কার্য্য-নির্ব্বাহক-সমিতির সভ্যবৃন্দ ও বিভাগীয় কর্ম্মপরিচালক-গণ নির্ব্বাচিত হইবেন। **পরিষদের সভ্যগণের** উপস্থিতি একান্ত প্রার্থনীয়।

सूचीपत्रम्

Printed at the Calcutta Oriental Press, Ltd.,
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

August, 1940 | १८६२-शकीये श्रावणे २३श-वर्षस्य ४र्थ-संख्या | Vol. XXIII, No. 4.

प्रजापतेः पाठशाला

[निबन्धकः—श्रीसुरेन्द्रमोहन-पञ्चतीर्थः]

प्रथमं दृश्यम्—ब्रह्मलोकः ।

एकस्मिन् प्रान्ते देवाः, मध्यभागे मानवाः, अन्यस्मिन् प्रान्ते च दानवाः—विभिन्नेष्वासनेषु समुपविष्टाः पुस्तकं विना पाठरताः । प्रजापतिश्च स्वकीये आसने समासीनः ।

प्रजापतिः—पाठ्यतां वत्साः पठ्यताम् ।

(सर्वे देवाः सुस्वरं पठन्ति)

१मा देवः—"सत्यं शिवं सुन्दरम् । सच्चिदानन्दं ब्रह्म, सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म । एकमेवाद्वितीयम्, नेह नानास्ति किञ्चन" ।

२यो देवः—"अयमात्मा ब्रह्म, प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म, तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि" ।

३यो देवः—"ज्ञानान्मुक्तिः, अज्ञानाद् बन्धः । न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" ।

प्रजापतिः—सर्वे यूयं स्वकीयं पाठं पठत। अहमधुना उपासनालयं गच्छामि। (प्रतिष्ठते)

मानवाः पठन्ति (सुस्वरं)—

१मो मानवः—"पितृदेवो भव, मातृदेवो भव, आचार्यदेवो भव, अतिथिदेवो भव"।

२यो मानवः—"सत्यात् न प्रमदितव्यम्, धर्मात् न प्रमदितव्यम्, स्वाध्यायाद् न प्रमदितव्यम्"।

३यो मानवः—"धर्म एव हतो हन्ति, धर्मो रक्षति रक्षितः। धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः"।

दानवाः पठन्ति (सुस्वरं)—

१मो दानवः—"अन्नमयं हि सौम्य मनः; अन्नं ब्रह्म इत्युपासीत; अन्नं बहु कुर्वीत, तद् व्रतम्"।

२यो दानवः—"शरीरं व्याधिमन्दिरम्, शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्"।

(द्वितीयो दानवः पाठशालाया अपरं प्रान्तं गत्वा व्यायामाभ्यासं नाटयति, तृतीयो दानवस्तत्पार्श्वतस्तिष्ठन् पुन पुनर्वदति "शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्।" ततश्च द्वावेव स्वस्थानमागच्छतः)

१मो मानवः—(दानवान् पृच्छति) भो भो भ्रातरः, शरीरेऽस्मिन् रोगागमनस्य कारणं ज्ञायते किम् ?

१मो दानवः—न ज्ञायते, उच्यताम्।

१मो मानवः—

अत्यम्बुपानाद् विषमाशनाच्च सन्धारणान्मूत्रपुरीषयोश्च।
दिवा शयाज्जागरणाच्च रात्रौ षड्भिः प्रकारैः प्रविशन्ति रोगाः॥

२यो दानवः—किमस्य तात्पर्यम् ?

२यो दानवः—(विवृणोति) अतिशयजलपानात्, विषमभोजनाच्च शरीरे व्याधिरागच्छति; मूत्रस्य तथा मलस्य वेगधारणाद् व्याधिः शरीरमाक्रामति, तथा दिवा निद्रातो रात्रौ जागरणाच्चापि पीडाक्रमणम्।

१मो दानवः—(देवान् प्रति) भवद्भिरुच्यते प्राणायामबलेन शरीर-शक्तिरिति (प्राणायामं नाटयन नासिकायाम् अङ्गुलीरर्पयति), अस्माभिस्तु उच्यते शारीरशक्त्या मानसी शक्तिः। भवतां प्राणायामः, अस्माकन्तु व्यायामः। आगच्छत, व्यायामशालां प्राप्य शारीरशक्तेः परीक्षां कुर्महे।

(प्रतिष्ठन्ते, प्राक् देवास्ततश्च मानवास्ततो दानवाः)

द्वितीयं दृश्यम्—प्रजापतिभवनम्।

(प्रजापतिः ध्याननिमग्नः, केचिद् देवाः प्रविशन्तो दूरतस्तिष्ठन्ति, गुरोर्ध्यानावसानं प्रतीक्षमाणा अन्योन्यं तूष्णीं संलपन्ति च)

प्रजापतिः—यो देवोऽग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमा विवेश।
य ओषधिषु वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः॥

सर्वे देवाः प्रणमन्ति—
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः।
गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः॥

१मो देवः—देव, परिसमाप्तमस्माकं वेदाध्ययनम्, समतीतानि खलु द्वादश वर्षाणि गुरुगृहमधितिष्ठतां नः। साम्प्रतमादिश्यतामस्माकं गृहगमनम्।

प्रजापतिः—सुष्ठु भणितं त्वया, ब्रह्मचर्यप्रतिपालनानन्तरं समावर्तनम्, गृहे प्रत्यावर्तनम् अनुमोदितं मया।

२यो देवः—तर्हि निवेद्यते भवान, सावशेषश्चेत् कोऽपि उपदेशः, उपदिश्यताम्।

प्रजापतिः—साधु निवेदितं, शेष उपदेशो मया प्रदीयते—"दः"

देवाः—(अन्योन्यमाननमालोकयन्ति)

१मो देवः—(अन्यं देवं प्रति) गुरुणा उपदेशः प्रदत्त एकाक्षरमात्र—"दः"। किमनेन बुध्यतेऽस्माभिः?

२यो देवः—(एकान्ते) "दः"!

३यो देवः—(सविस्मयं) "दः"!!

प्रजापतिः—किञ्चिदपि परिज्ञातं युष्माकम्?

१मो देवः—परिज्ञातम्। वयं खलु स्वभावेन दमनशक्ति-विरहिता अदान्ताः, अतो भवता इन्द्रियदमनमुपदिष्टम्।

प्रजापतिः—(सोल्लासं) साधु वत्साः साधु, एतदेव मयोपदिष्टम्। अन्तरिन्द्रियनिग्रहः शमः, वहिरिन्द्रियनिग्रहो दमः।

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्॥

दान्तो भव, इन्द्रियाणां दमनं कुरु।

(सर्वे देवाः प्रजापतिं नमस्कृत्य, ब्रह्मलोकं परित्यज्य सुरलोकं प्रस्थिताः)

प्रजापतिः—(स्वकीयकमण्डलुं गात्रमार्जनीम् आसनादीनि च यथास्थानं स्थापयित्वा पुनर्ध्यानमग्नस्तिष्ठति।)

(प्रविशन्ति मानवाः शिष्याः)

मानवाः—(दूरे तिष्ठन्ति, अन्योन्यं संलपन्ति च)

१मो मानवः— ननु गुरुरस्माकं ध्यानमग्न इव लक्ष्यते।

२यो मानवः—प्रतीक्षस्व तावत्।

प्रजापतिः—(चक्षुरुन्मीलयन) तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत, पश्येम शरदः शतं, शृणुयाम शरदः शतम्, जीवेम शरदः शतं, प्रब्रवाम शरदः शतम् अदीनाः स्याम शरदः शतम्।

मानवाः (प्रणमन्ति)

अखण्डमण्डलाकारं व्याप्तं येन चराचरम्।
तत्पदं दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः॥

प्रजापतिः—(आशीर्वादं नाटयति)

१मो मानवः—देव ! प्रतिपालितमस्माभिर्ब्रह्मचर्यव्रतम्, साम्प्रतमादिश्यतां नो गृहगमनम्।

प्रजापतिः—ब्रह्मचर्याश्रमानन्तरं गार्हस्थ्यम्. तच्च चतुर्विंशतो वर्षादारभ्यते, युष्माकमपि चतुर्विंशवर्षं परिपूर्णम्, अतः सर्वे यूयं समादिष्टाः समावर्तनाय।

२यो मानवः—तर्हि निवेद्यते भवान्; सावशेषश्चेत् कोऽप्युपदेशः, उपदिश्यताम् ।

प्रजापतिः—सुष्ठु निवेदितं युष्माभिः, शेष उपदेशः परिगृह्यतां "दः"

मानवाः—(अन्योन्यमाननमवलोकयन्ति)

१मो मानवः—(अन्यान् मानवान् प्रति) ननु गुरुणाऽस्मभ्यं किमिदमुपदिश्यते—"दः" ?

२यो मानवः – एकाक्षरमात्रं—दः !

३यो मानवः—हुं ज्ञायते तावत्, वयं दीनाः दरिद्राः दुःखिनश्चात एषामाद्याक्षरमुपदिष्टं—"दः"

१मो मानवः— नहि नहि विशेषार्थः कश्चिद् भवेत् ।

प्रजापतिः—अर्थः कश्चिदवगम्यते युष्माभिः ?

१मो मानवः – अवगम्यते तावत्, वयं दानधर्मविहीना अदातार इति भवता दानमुपदिश्यते ।

प्रजापतिः—परितुष्टाः स्मो युष्माकमीदृशेन सदर्थेन । युष्माकं दानमाहात्म्यपाठकाले मयोक्तं—"नास्ति दानसमो धर्मः ।" "दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ।।" न केवलमर्थदानं दानं, किन्तूपकारचिकीर्षया वाक्यदानं मन्त्रणादानं, शक्तिदानं चित्तदानं प्रेमदानमभयदानम् इत्याद्यपि परमो धर्मः ।

मानवाः—(प्रणम्य प्रस्थिताः ।)

(ततः प्रविशन्ति दानवाः प्रणमन्ति च)

दानवाः—अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ।।

१मो दानवः—प्रभो ! वयमपि चतुर्विंशतिं वर्षाण्यतिक्रान्ताः, अस्माकमपि समावर्तनकालः समुपस्थितः । गृहाय गन्तुं योग्याश्चेत् सहैव वैशेषिकेणोपदेशेनास्मानपि विसर्जयितुमर्हत्युपाध्यायः ।

प्रजापतिः—हुम्, अनुमता यूयमपि गृहगमनाय । उपदेशश्च प्रदीयते–"दः"।

२य-३यौ दानवौ—(प्रजापतिसकाशाद्दूरं गत्वा उच्चैर्हसतः) हाः हाः हाः हाः हाः, (पुनः पुनर्हसन्तौ वदतः) गुरुणा उपदिष्टो दः ।

१मो दानवः—(मुखोपरि अङ्गुलीः संस्थाप्य नीरवं हसति, निवारयति तौ, वदति च) नन्वाचार्यसकाशे उच्चैर्हसितमनुचितम् । बुध्यते किमुपदेशाक्षरं—दः ?

२यो दानवः—(हसन) दः !

३यो दानवः—(मृदु हसति) दः ।

१मो दानवः—दम्भोऽस्माकं गुणः, अपरेभ्यो दण्डदानमस्माकं कर्तव्यम्, दर्पश्च चरित्र-भूषणम, अतो गुरुणाऽस्मभ्यमुपदेशो दत्तः—दः

२यो दानवः—वयं दैत्याः दानवाः देववैरिणः, अतः खल्वयम् उपदेशो —दः ।

३यो दानवः—नहि नहि, दीनान दुर्गतांश्च दुर्गतिसागरे पातनमस्माकं कर्म, दुन्दुभिनादेन देवानां दोषकीर्तनमस्माकं धर्मः, दीर्घसूत्रतावलम्बनञ्च शर्म, अत एवोपाध्यायेन उपदेशो दत्तो "दः" ।

प्रजापतिः—नहि नहि, नावगतो युष्माभिर्दकारस्यार्थः । यूयं किल सततं दयाविहीना निर्दयाः, अतो "द" इत्यक्षरेण दयोपदिश्यते ।

दीने दया विधातव्या जीवेषु दुर्बलेषु च ।
निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ॥

दानवाः—ज्ञायते तावत, दकारेण दया ज्ञातव्या। दीनान प्रति दया कर्तव्या।

प्रजापतिः—बाढम् । द-कारेण देवेभ्यो दमः उपदिष्टः, मानवेभ्यो दानम्, दानवेभ्यो युष्मभ्यं दया। श्रूयते किं वर्षासु गम्भीरो मेघनिनादः दः-दः-दः ? गगनमार्गे उदात्तो ध्वनिः द-द-दाः ? दान्तो भव इन्द्रिय-दमनं कुरु, देहि दानं द्विजातिभ्यः दयस्व दुर्गतानाम् । (स्वरेण)

दमो दानं दया चेति त्रिविधो धर्म इष्यते ।
भव दान्तो देहि, दानं दयां कुरु भज क्षमाम् ॥

यवनिका ।

प्रकृतिविलासकाव्ये

त्रिपथगा-सौभाग्यम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

[निबन्धकः—सा० भू० कृष्णमूर्ति-शास्त्री]

अदभ्रवरविभ्रमाङ्कुरितमारवाराङ्गना-
वशाळ्यतरुणस्फुरत्पुलिनचन्द्रशुभ्रप्रभा ।
किरातवनिताशताकलितकामकेलीलस-
त्तटीविपिनकुञ्जभूः स्रवति शन्तनुप्रेयसी ॥३२॥

स्वभावपरिपीवरस्तननितंबभाराङ्गना-
परिक्रमणधोरणीजितमरालयोषाकुला ।
अमन्दविरहव्यथाकुलितकोकशोकेन्धन-
क्षपाकरकरप्रभाकवलिताऽयते द्योनदी ॥३३॥

क्वणत्कनकसप्रभस्फुटितकेतकालिस्खलत-
परागपरिधूसरप्रततसैकतप्रान्तभूः ।
मरुद्विधुतवीरुदुच्चलितचञ्चरीकांगना-
स्वनाकुलितकानना जयति देवनद्यात्मना ॥३४॥

समादधदृषीश्वराध्युषिततीर्थपट्टाटवी-
प्रशान्तमदकुञ्जरप्रमुखदुष्टसत्त्वार्भटा ।
गलद्वकुलकल्पितास्तरणमूलवेलाद्रुमोत्-
पतत्प्लवगसंकुला लसति शैवलिन्यामरी ॥३५॥

परस्परकुतूहलानमितसल्लकीपल्लव-
प्रवर्धितनिजार्भकद्विरदपतिद्योतिनीः ।
कुलायशयशाबकव्रजविदारितास्याहित-
स्वधान्यशकुनावनीर्वहति पुष्णती भीष्मसूः ॥३६॥

निमज्जदुरुयौवतस्तनमहीध्रसंचूर्णित-
प्रसक्तवरकुङ्कुमोच्छ्रितरङ्गशीर्णाः कणाः ।
अमन्दरयसंप्रहृत्युदितरक्तमात्राभ्रमं
चिरं विदधतेतरां श्रितवताममर्त्यापगाम् ॥३७॥
मनोज्ञकलविङ्कसंस्फुरदुदारकेदारभू-
सहस्रनवरुक्मरुक्कलममञ्जरीरञ्जिताम् ।
विपाकरुधिरारुणच्छिदुरबिंबरज्यच्छुकां
निषिञ्चति वियत्तटिन्युभयपार्श्वभूमिं सदा ॥३८॥
निशाटनघटार्भटीमुखरिताटवीपादप-
प्रलीनबलिभुग्भयङ्करविभावरीनिर्भरा ।
मृगेन्द्रदलितेभराट्पृथुलकुंभपीठीगल-
न्निरर्घवरमौक्तिका जयति जह्नुकन्यावनी ॥३९॥
निशीथमृगयाकुलीकृतवनस्थलद्वीपितृड्-
द्रुतप्रशमनक्षमस्फटिकनिर्मलापाशया ।
नटद्द्विरदफीट्कृतिप्रतिनदन्महीभृद्गुहा-
प्रबोधितमृगादना निशि भयङ्करा स्वर्धुनी ॥४०॥
अजस्रजवकूलमुद्रुजझ्करोर्मिसांराविण-
प्रकामशमितक्षपाक्षुधितवन्यसत्त्वध्वनिः ।
दृषत्स्थपुटितान्तराप्रहतपूर्वपाणिन्धम-
स्फुटेतरतटीपथा ललति लेखलोकापगा ॥४१॥
उषर्बुधभृताहितत्रिनयनोरुवीर्योद्भवत्-
कुमारगुरुमातृतोपगमभूरिसंभाविता ।
द्विषन्तपपराक्रमार्यममहात्मदेवव्रत-
प्रसूर्विजयतेतरामपि सुपर्वणां देवता ॥४२॥

(क्रमशः)

अष्टम-सर्गः

स्थविरोऽपि स हृष्टात्मा प्रस्थितः सायमध्वनि ।
समुत्साहेन तरुणः पथिकैरन्वभाव्यत ॥१॥
वयोमात्रेण नो बाल्यं तारुण्यं वृद्धतापि वा ।
जायते भुवि जीवानां हेतुरन्यादृशस्ततः ॥२॥
अह्नस्तृतीययामेऽपि सूरः क्रामन्नभःक्रमम् ।
अनिरस्तसमुत्साहः सर्वथा तरुणायते ॥३॥
य एव दिवसे विप्रो नैराश्येन हतप्रभः ।
स सायं सहसा भावमन्यथैव समाश्रितः ॥४॥
स्मितं तस्यालसद्वक्त्रे क्षयं दुःखमशिश्रियत् ।
रसायनरसास्वादो नवशक्तिमजीजनत् ॥५॥
विधातृकरकल्पस्य धनिकस्य निकेतनात् ।
स्वं गेहं गच्छता तेन विपणिर्वीक्षिता पथि ॥६॥
ततः सपादं गोधूमचूर्णं सञ्चितवानसौ ।
मूल्येन कदलीं पक्वां शर्करामपि शोभनाम् ॥७॥
गोपगेहमथासाद्य योग्येनार्घेण स द्विजः ।
क्षीरमक्षीणमाधुर्यमाग्रही समुपार्जयत् ॥८॥
सुरम्याणि विचित्राणि पुष्पाण्यथ समीयिवान् ।
श्वेतवर्णप्रभूतानि तुलसीरपि सादरम् ॥९॥
एवं भक्तिसमायुक्तः सर्वं सञ्चित्य सत्वरम् ।
सत्यनारायणं देवं स्मरन् स्वागारमाप्तवान् ॥१०॥
वैकुण्ठे दवितोत्कण्ठे सत्यनारायणः स्थितः ।
वीक्ष्य विप्रस्य कृत्यानि परं सन्तोषमाश्रयत ॥११॥
दीर्घं मार्गमतीत्याथ भवनद्वारमागतम् ।
स्थविरं तदपत्यानि पृच्छन्ति स्म कुतूहलात् ॥१२॥

तात यातं दिनं दीर्घं भिक्षार्थं भ्रमतस्तव ।
तथापि विक्लवो नासि नवीनमिदमीक्ष्यते ॥१३॥
आनन्दज्योतिषा दीप्तं किन्नु ते मुखमण्डलम् ।
विस्मारयति नः सर्वान् पूर्वं दुःखविडम्बनम् ॥१४॥
अमृतेनेव तृप्ताः स्मः किमेतदिति कथ्यताम् ।
भाविभव्याशया चेतः सहर्षमिव नः स्थितम् ॥१५॥
दुर्गतिः किमु नः काले नियत्या विलयोन्मुखी ।
चक्रक्रमसमां लोकस्थितिं स्थापयितुं यथा ॥१६॥
अपि विप्राशिषो लब्धा वरं वा व्यतरन् सुराः ।
जन्मान्तरकृतं किञ्चित् सुकृतं वा फलोन्मुखम् ॥१७॥
दारिद्र्यदारिकरुणः शङ्करः किं शुभङ्करः ।
नारायणो वा जगतामयनं व्यतरत् कृपाम् ॥१८॥
एतावत्कालमार्तानां कृपणस्वरचातुरी ।
कालेन किमु देवानां श्रुतिमूलमुपास्पृशत ॥१९॥
देयमस्मात् परं दुःखं नास्तीत्येव विचिन्त्य किम् ।
नाधुना दुःखदानाय देवतानां प्रवर्तनम् ॥२०॥
किं वा दुःखशताघातैः किणस्तावान् कृतोऽन्तरे ।
येन दुःखाभिघातानामनुभूतिर्लयं गता ॥२१॥
ततः किन्तु क्षुधाजन्यमन्यस्मिन्निव वासरे ।
दुःखं सायमपि क्षिप्रं नाद्य नो बाधनं व्यधात् ॥२२॥
तात ! किं करयोरेतत्तव पूजाविधिक्षमम् ।
सर्वं सविस्तरं ब्रूहि संशयो नः प्रशाम्यतु ॥२३॥
वाचमेवमपत्यानां श्रुत्वा वात्सल्यपूरितः ।
विप्रः सम्भ्रमशून्यात्मा निजगाद निजान् सुतान् ॥२४॥
आकर्णयत वत्सा मे दैवोपनतिमुत्तमाम् ।
अद्य मन्ये मया दृष्टः सत्यनारायणः स्वयम् ॥२५॥

स रूपान्तरमाश्रित्य समुपेत्य नटो यथा ।
वरिवस्यां समादिश्य सहसाऽन्तर्दधे हरिः ॥२६॥
तस्य पूजाप्रभावेण सर्वा दुर्गतयो हि नः ।
क्षयमेष्यन्ति सूरेण तमांसीव दिनोदये ॥२७॥
तदर्थं द्रव्यसम्भारं समाहृत्य प्रयत्नतः ।
भिक्षार्जितेन वित्तेन प्राप्तोऽस्मि निजमन्दिरम् ॥२८॥
भक्त्या भगवति क्षेमं वीक्ष्यते भुवि मानवैः ।
ततो भक्तिमुपाश्रित्य पूज्यतां कमलापतिः ॥२९॥
तदिच्छयैव जगतः सुखदुःखे लयोदयौ ।
तदिच्छाव्यतिरेकेण पुण्यापुण्ये फलाक्षमे ॥३०॥
ये तु स्वभावतो लोके सुखदुःखे वदन्त्यमी ।
ते मूढा मोघवर्त्मानो निरयं यान्ति शाश्वतम् ॥३१॥
अदृष्टं येऽनुमिन्वन्ति तेषां चेतन ईश्वरः ।
तस्मिन्नचेतनादृष्टे फलदाननियामकः ॥३२॥
यदेव जायते किञ्चित् सदृशस्तत्र सर्वतः ।
परमात्मा स्मृतः कर्ता स हि सर्वस्य सर्वदः ॥३३॥
सर्वेषामभिमानानां स एको विलयः सताम् ।
अभिमानभृतामेष न कदाचित् प्रकाशते ॥३४॥
तस्यैव ज्योतिरंशेन जगद् भासयते रविः ।
कलानिधिः कलादानादम्बरे तिमिरापहः ॥३५॥
तस्यैव वपुषो गन्धलवः पुष्पेषु सौरभम् ।
तदीयध्वनिमाधुर्य-कला कोकिलकाकली ॥३६॥
श्वासो यस्य महावायुः श्रवणं निष्कलं नभः ।
शरीरं भुवनाभोगः सूर्याचन्द्रमसौ दृशौ ॥३७॥
रसना सागराः सर्वे नद्यो रासननाडिकाः ।
लतागुल्मतरुस्तम्बा रोमाणि परिविग्रहम् ॥३८॥

सागराणां महाघोषो यस्य वीर्योर्जितं वचः ।
अशनेः पटुनिर्ह्रादो हुङ्कारः स्वान्तभीषणः ॥३६॥
विद्युतो यस्य यामिन्यां भीमायां मेघडम्बरैः ।
दीपिका इव सम्भ्रान्ताः पान्थोपकरणक्षमाः ॥४०॥
यो निदाघे खरोत्तापे नीरशीकरशीतलम् ।
समीरं प्रेषयन भूमौ शान्तिं वितनुते नृणाम् ॥४१॥
कृपया यस्य देवस्य निदाघानन्तरं धरा ।
वर्षापयोदसम्पर्कात् परमां तृप्तिमृच्छति ॥४२॥
सर्वजीवोपयोगाय निरवग्रहशस्यता ।
यत्कृपावशतो लोके विभाति शरदुद्गमे ॥४३॥
शीतजाड्यविमोकाय वसन्तर्त्तुं प्रवर्तयन ।
अपूर्वसुषमाभारैर्यः करोति नवां भुवम् ॥४४॥
सर्वेषामुपकाराणां सौन्दर्याणाञ्च मूर्च्छताम् ।
य एको वीजमव्याजं सर्वशक्तिधरो हरिः ॥४५॥
भक्त्या तस्य कृता पूजा सर्वसिद्धिं प्रदास्यति ।
तदेषा क्रियतामद्य कर्मान्तरमिहाफलम् ॥४६॥
हे पुत्रास्तदलं कृत्वा विलम्बं कुरुतोद्यमम् ।
सत्यनारायणार्चायां यदि स्वहितमिच्छथ ॥४७॥
पितुस्तद्वचनं श्रुत्वा हर्षनिर्भरमानसाः ।
सत्यदेवस्य पूजायामुद्यमं बालका दधुः ॥४८॥
कश्चित् कलसमादाय पूतां स्रोतस्विनीं गतः ।
कृतस्नानः पवित्रात्मा शुद्धं सलिलमाहरत ॥४६॥
प्रसूनं तुलसीपत्रं प्रभूतं पूजनोचितम् ।
पञ्च-पल्लवकञ्चापि समगृह्णात सुतोऽपरः ॥५०॥
प्रसन्नमानसा विप्रपत्नी यत्नेन भूयसा ।
गोमयाद्युपलेपेन पूजागृहमशोधयत ॥५१॥

प्रतिवेशिजनाह्वानविधये तनुजोऽपरः ।
पितुर्निदेशाद् भवनाद् बहिः सत्वरमाव्रजत् ॥५२॥
स्वल्पेनैव च कालेन स्नानपूतो द्विजोत्तमः ।
वसानो निर्मलं वासः पूजावासमथाविशत् ॥५३॥
क्रमेण सर्ववस्तूनां संग्रहे समनुष्ठिते ।
पूजा प्रववृते तत्र सत्यदेवस्य नैष्ठिकी ॥५४॥
धूपधूमसमुद्घातैर्दीपिकालोकदीपितम् ।
अपि पूजागृहं तावदन्धकारमयं कृतम् ॥५५॥
प्रारम्भे देवपूजायाः सदम्भेव पवित्रता ।
सर्वं पूजागृहोपान्तपवनं समशिश्रियत् ॥५६॥
यथापद्धति स ध्यात्वावाह्य दीनार्चनोचितैः ।
उपचारैरतिश्रद्धं सत्यदेवमपूजयत् ॥५७॥
दत्त्वा श्रीसत्यदेवाय सगन्धकुसुमाञ्जलिम् ।
यथाविधि समर्चायाः समापनमथाकरोत् ॥५८॥
आहूताः स्वजनास्तेन भक्तिनिर्भरचेतसः ।
ततः सत्यस्य माहात्म्यं श्राविताः सूरिसम्मतम् ॥५९॥
ततः पुण्यमयाख्यानं महिमानं निशम्य ते ।
विदधुः श्रद्धया मुग्धाः सत्यस्य विजयध्वनिम् ॥६०॥
समाप्ते सत्यदेवस्य गुणश्रवणमङ्गले ।
भूयोऽपि गन्धपुष्पाद्यैः स सत्यं समपूजयत् ॥६१॥
ततो गोधूमचूर्णाद्यैर्नैवेद्यं परिकल्पितम् ।
निवेद्य सत्यदेवाय प्रसादं व्यतरन्मुदा ॥६२॥
आहूता भक्तिसम्भ्रान्तास्तमादौ शिरसा दधुः ।
सत्यनारायणं नत्वा तदास्वादमथो व्यधुः ॥६३॥
अथ विप्रः स्वपुत्रेभ्यः प्रसादं प्रददे मुदा ।
प्रसादलाभसम्प्रीताः स्वजनाः स्वगृहानगुः ॥६४॥

ततो निर्जनतामाप्ते सत्यपूजनमन्दिरे ।
दीनः सः विप्रो निर्माय भक्त्या सस्मार माधवम् ॥६५॥
देव विश्रम्भमालम्ब्य त्वद्वचस्यम्बुजेक्षण ।
पूजाक्षणो मया सायं यथान्यायमनुष्ठितः ॥६६॥
न कृतं वित्तकार्पण्यं न विकल्पो विधिक्रमे ।
नापचारः क्रियारम्भे शक्तिः सम्यक् प्रवर्तिता ॥६७॥
सर्वेषामन्तरं वेत्सि किं वा वाचा प्रयोजनम् ।
भक्तिस्त्वयि ममासीमा कामस्त्वच्चित्ततोषणम् ॥६८॥
पदे पदे पदाम्भोजं तव स्मरति मे मनः ।
त्वन्तु क्षणमपि क्षेमं मम स्मर्तुं किमक्षमः ॥६९॥
जराजीर्णोऽस्मि विप्रोऽस्मि त्वदेकपदसंश्रयः ।
तथापि मामुदासीनः कथं नो वीक्षसे विभो ॥७०॥
अद्य जन्मान्तरीणस्य सुकृतस्य प्रभावतः ।
सदयं करुणालेशः स किन्तु स्थिरतां श्रयेत ॥७१॥
हरे हरसि भक्तानामनिशं दुर्दशाशतम् ।
तत किं भक्तस्य मे दृप्तां दुर्गतिं समुपेक्षसे ॥७२॥
जगत् पालयसि ध्वंसात सात्त्विकैः स्वगुणैः प्रभो ।
किमहं जगतो बाह्यः सह्यते यद् विडम्बना ॥७३॥
चञ्चलेति समाख्याता लक्ष्मीस्ते सहचारिणी ।
किं तवादेशरक्षायामपि सा चञ्चलायते ॥७४॥
अथवा भारती देवी तत्सपत्नीति हेतुना ।
मयि तत्सेवनव्यग्रे विरक्ता सिन्धुसम्भवा ॥७५॥
मादृशामपि मुग्धानां दग्धानां पूर्वकिल्बिषैः ।
अर्दनेन भवान्नूनं लोके ख्यातो जनार्दनः ॥७६॥
दैत्यारे दैन्यदैत्यस्य प्रभावो दुःषहो मया ।
आशु नाशय तं विष्णो शोकजिष्णुं कुरुष्व माम् ॥७७॥

त्वत्प्रसादलवं लब्ध्वा सुधातृप्तिमुपेयुषाम् ।
स्वजनानां सुषुप्तानां निशा व्यतितरिष्यति ॥७८॥
अथ प्रातः पुनस्तेषामाकुलानां क्षुधादिभिः ।
पश्यतो मलिनास्यानि का गतिः सम्भविष्यति ॥७९॥
एते मामेकमालम्ब्य प्राणानिच्छन्ति रक्षितुम् ।
ममाप्येको भवानेव गतिस्तत् क्रियतां दया ॥८०॥
भरणाय स्वबन्धूनामप्यकार्यशतं क्षमम् ।
तदप्यघभयादेव वैधहिंसेव हीयते ॥८१॥
क्षुधातृष्णापरिक्लान्तान् भूमौ दुःखेन लुण्ठतः ।
स्वजनानीक्षमाणस्य मम स्यात् कीदृगन्तरम् ॥८२॥
त्वां विना वद को देव तद् विज्ञातुं भवेत् क्षमः ।
शमयस्व प्रभो तस्माद् विदितं दुःखमात्मना ॥८३॥
जीर्णो देहः शिरः शुक्लं गतिरस्थिरतां गता ।
तथापि वरणीयं मे भिक्षार्थं नगराटनम् ॥८४॥
प्रभो नित्यं त्वया दुःखं वीक्ष्यते नगरे मम ।
नातः परं परं सोढुं शक्नोमि जरयातुरः ॥८५॥
दुःखलक्षसमुद्विग्नं जीवनं वा हर प्रभो ।
दारिद्र्यं वा स्वबन्धूनां दृप्तदुर्गतिकारणम् ॥८६॥
कुरुषे न द्वयोरेकमिच्छया यदि सत्वरम् ।
प्रथमोपस्थिते तर्हि वरिष्यामि स्वतन्त्रताम् ॥८७॥
आत्मनाशकृतं पापं तदा यत् सम्भविष्यति ।
तत्राहं नापराद्धः स्यां यतस्त्वं तत्र कारणम् ॥८८॥
भेदबुद्धिरविद्यायाः प्रभावादिति शासनम् ।
किमविद्याविनिर्मुक्ते त्वय्यास्ते सा चिरन्तनी ॥८९॥
धनिकेभ्यः सुखं दत्से दीनेभ्यो दुःखमीदृशम् ।
ईश्वरे त्वयि वैषम्यं नैर्घृण्यमपि निष्ठितम् ॥९०॥

जन्मान्तरीणदैवानां सामर्थ्यान्निरवग्रहात् ।
अथवात्र दरिद्राणां दुःखराशिः प्रकाशते ॥९१॥
यावदेव च दैवानां तेषां दुष्टफलस्पृशाम् ।
न क्षयो जायते भोगात्तावदेव तथा गतिः ॥९२॥
यदि त्वमात्मनो रूपं दर्शयेथा ममाक्षिणी ।
तदैव दुरदृष्टं मे विना भोगं विनङ्क्ष्यति ॥९३॥
उपायं नापरं वीक्षे शिक्षेयं शास्त्रदेशिता ।
भोगेनापि विना कर्म क्षीयते विष्णुदर्शनात् ॥९४॥
अथवा दुःखसम्भिन्नं सुखमात्रमिति श्रुतिः ।
सुखहेतौ शुभादृष्टेऽप्यस्पृहां समुपादिशत् ॥९५॥
दुःखात्यन्तविनिर्मोक्षलक्षणं मोक्षमर्थये ।
अन्यथा दुःखभोगस्य परिहाणं न सम्भवि ॥९६॥
करुणां कुरु कारुण्यरत्नाकर तदञ्जसा ।
अन्यथा नामधेयस्य कलङ्कस्ते भविष्यति ॥९७॥
न मे मनोरथं यावत् साफल्यमुपनेष्यसि ।
न तावत् परिहास्यामि स्थितिमेतां दृढक्रमाम् ॥९८॥
इत्थं दुःखाश्रुभारेण विप्लुते स्थविरे द्विजे ।
उच्चचार नभोमार्गे वाणी काप्यशरीरिणी ॥९९॥
द्विज पूजय सत्यं मां द्विजोक्तं विधिमाश्रितः ।
येन ते सर्वदुःखानामवसानं भविष्यति ॥१००॥
विष्णोः सत्याभिधानस्य पूजां मे भुवि वर्तयन् ।
परार्थं स्वार्थवत् कामं निष्पादय शिवोत्तरम् ॥१०१॥
श्रुत्वाकाशभवां वाचं विप्रोऽसौ प्रीतमानसः ।
प्रणनाम हरिं भक्त्या कृतज्ञेनान्तरात्मना ॥१०२॥
प्रवृद्धायां विभावर्यामथ स्वजनसंवृतः ।
हृष्टो विप्रः स्मरन् विष्णुं सुप्तस्तत्रैव मन्दिरे ॥१०३॥

धाननिराशतयेव तत उड्डीया[1]शान्तरान्तरान्तरालमवलम्बमानेषु ज्वलिष्यत-प्रोषितपतिकादुरन्तदुःखदवदहनधूमायमानेषु तिमिरसमाजव्याजरोलम्ब-कदम्बेषु, चतुरदूतीजनसङ्केतोदितसङ्केतकेतनसंक्रान्तकान्तोदन्ततया स्फुरित-नितान्तसन्तोषसन्तानतरलहृदयास्वभिसारिकासु, सुचिरसहवासप्रेमपरम्परा-परिचितचक्रवाकतरुणीनववियोगदुःखदर्शनादिव म्लानिमुपयान्तीः पद्मिनीर-पहाय सहासकुमुद्वतीरभिधावत्सु मधुपसमूहेषु, स हरिणयुवा सहस्र-किरणेनेव समं चरमगिरिगुहामतीत्य लोचनपथं प्रविशन्निवान्तर्धान-मियाय ॥४१॥

अतीते च तस्मिन् हरिणतरुणे लोचनसरणिं, सङ्कुचितसमस्तकिरण-कलापे च भगवति मयूखमालिनि, समन्तात् सञ्चारितदृष्टिप्रसरो नर-पतिरनवलोक्य[2] तं मृगम्, आलोच्य च वासरावसानसीमसमयं, मृगया-व्यापारनिवृत्तचित्तवृत्तिरन्तरीक्षतोऽपि निराकृतनेत्रसञ्चारः, समन्तात् समासन्नभूमीवलयमवलोकयामास ॥४२॥

संस्पृष्टापि करैः सुधासहचरैः शीतैः कलानां निधेः
संयाते चरमाचलस्य शिखरं चण्डत्विषि प्रेयसि ।
एषा सम्मलिनीकरोति नलिनी भावं स्वभावाद्भुतं
कर्तव्या कृतिभिः प्रसन्नमतिभिर्मैत्री पुनस्त्वीदृशी ॥५४॥

अपि च—चक्रीर्मुञ्चति चक्रवाकनिकरे भृङ्गेषु पद्माटवी-
र्मानं मानवतीषु पान्थनिवहे सञ्जीविताशामपि ।
दैन्येनातिदर्याद्रभावजनुषा भूमीरुहाः प्रोच्चकैः
क्रन्दन्तीव कुलायलीनवयसां रावैस्तुषाराश्रुभिः ॥५५॥

किञ्च,—सुस्नाताः सरसीसरित्सु कुसुमान्याहृत्य भूमीरुहां
तन्वानाश्च दिगम्बरार्चनविधिं क्षामास्तपोभिः किमु ।

1. उच्छ्रीया—इ । 2. अतः परं 'च' इत्यधिकः पाठः—इ, प २ ।

४

प्रोच्चैः पूरितवेणुरन्ध्रमधुरध्वानैर्यशो धूर्जटे-
र्गायन्तीव शनैर्नटन्त्यपि जगत्प्राणाः समन्तादमी ॥५६॥

अपि च[1]—जातीचम्पकमालतीस्तरलयन मल्लीः समान्दोलयन
धुन्वन् केतककेतकीकुरुवकान्यास्फालयन् यूथिकाः[2] ।
कान्ताक्रान्तवधूमुखाम्बुजमधून्यास्वादयन् कैरव-
श्रेणीरेणुविलुप्तदृष्टिरनिलो मन्दां गतिं विन्दति ॥५७॥

अन्यच्च[3]—श्रीखण्डाद्रि-तुषारभूमिधरयोः संवादसंवेदको
दूतोऽयं पवनो गतागतवशान्न मन्ये गतः क्षीणताम् ।
गङ्गाद्वार-समुद्रसङ्गममहातीर्थावगाहान्न महा-
पुण्योऽप्येष निहन्ति किं विरहिणीः पद्माटवीलम्पटः ॥५८॥

समन्तात् सन्तापं शमयति वसन्तानिलसखः
सुधांशुः सम्पूर्णः श्रवणमधुराः कोकिलगिरः[4] ।
तदाशु श्रेयस्ते गमनमतिदूरं जिगमिषो-
स्तमःपुञ्जे कुञ्जे क्षणमिह न वासः समुचितः ॥५९॥

इत्यादीनि तत्तद्देशनिकायतत्तदवस्थ-मध्यस्थजनसमाजभणितान्याकर्णयामास ॥४३॥

ततश्च तत्र सायन्तनविधेयसन्ध्यावन्दन-परदैवतचरणसरोजमननमनुजपन-प्रणमनमनाः, श्रमापनोदनार्थावगाहनसलिलपानाशया सलिलाशयमन्वेषमाणो मुहुर्मुहुरितस्ततो विस्फारितलोचनश्रवणः, निगृहीतरश्मिः शनैः शनैस्तुरगारूढ एव समन्ततो बभ्राम ॥४४॥

परिभ्रमंश्च प्रावृषेण्याम्भोवाहव्यूहगर्जितगम्भीरभूरिभैरवरवसोदरं, सलिलावगाहनप्रवृत्तगहनचर-मत्तमातङ्गयूथान्दोलिततरलकल्लोलझात्कृति-वन-

1. 'अपि च' नास्ति—इ । 2. जूथिकाः—प १, २, इ ।
3. 'अन्यच्च' नास्ति—इ । 4. -रवः—इ ।

वराहनिवहघोणाघूतकृति-मृग[1]मृगराजमृगादनभल्लगण्डकपुण्डरीकगणघनघन-घर्घरनिनादनिकरं, भरितसमीपशैलगुहाकुहरं प्रतिध्वानसम्पूर्यमाणरोदसी-विवरं शुश्राव ॥४५॥

तेन च[2] सत्वरमाहूयमान इव पुरतो हिन्तालतालतमालतालीप्रायैः, एकतश्च शिंशपाशिरीषशाल्मलिशालशल्लकीसरलसहकारसिन्धुवारसर्जार्जुनाञ्जनबहुलैः, अन्यतश्च काञ्चनकुरुवककदम्बकुटजकिरातकेतककुन्दमुचुकुन्दकक्कोलक्रमुककालागुरुकङ्केल्लिकुठेरकभूयिष्ठैः, अपरत्र च लवलीलवङ्गलोध्रपनसपलाशपीतशालपाटलिपुन्नागनागकेशरपिप्पलप्रियङ्गुप्रधानैः, निरस्तचन्द्रार्ककरप्रवेशैः पातालतलैरिव, सलिलाहरणार्थमागतैर्महामेघसमूहैरिव, निरवधिविविधफलपल्लवभारभूषितविश्वम्भरैर्महाभागवतैरिव, निरन्तरफलकुसुमसन्तान-सन्तोष्यमाणशाखाचरणविन्यस्तनिश्चलहृदय-श्रुतिमधुरध्वाननिपुणद्विजसमाजैर्महाधार्मिकैरिव, प्रभाकररथपथरोधनाय गगन[3]मुत्पतद्भिर्विन्ध्याचलशिखरैरिव, महामहीरुहैः श्मामायमानमतिप्रमाणं नयनपथातीतसीमानं चतुरस्राकारं सारमिव वसुन्धराया द्वीपविशेषमिव भूखण्डं ददर्श ॥४६॥

ततश्च सुविमलशिशिरसलिलशीकरासारशीतलेन कमलकुमुदकुवलयकह्लारहल्लकमुखकुसुमसञ्चयमाध्वीकमधुरेण तीरतरुतनुतरकुसुमसञ्चयसञ्चारणचतुरेण अभ्यागतमहीपतिसभाजनाय प्रेरितेनेव दूतभूतमारुतेनालिङ्ग्यमानः, नीरतीरभूरुहनिलयसारसकलहंसकारण्डवकोककङ्ककलविङ्ककुररकेकिकोकिलकोयष्टिककुक्कुटककुभकपोतकपिञ्जलादिद्विजकुलमञ्जुलकल[4]कलकोलाहलैः स्वागतप्रश्नपुरस्सरं सादरमाहूयमान इव, मृगमृगराजमृगादनवानरवराहवारणवञ्चकवृषवृषदंशहंससारसवकजीवञ्जीवकचमूरुचमरीचीनचातकचरणखुरनखराङ्कपङ्कपङ्कजशैवलमृणालकुवलयकुमुदकह्लारैः समन्ततोऽवकीर्ण-

1 'मृग' नास्ति—इ । 2 'च' नास्ति—इ ।
3 गगनतल—प २ । 4 'कल' नास्ति—प १ ।

रनुमीयमानाम्, अतिसरल[1]सरलशल्लकीशालदेवदारुपिप्पलपनसपलाशरसालपीतशालतमालतालखर्जुरार्जुनाञ्जननारिकेल-कक्कोलक्रमुकमुचुकुन्दचम्पकजम्बीरजम्बूकदम्बपुन्नागनारकेशरप्रमुखतरुणतरुप्रचयमयवीथीद्वयमध्यनिकायभूतशिशिरच्छायामनोहरभूभागविरचितसुचिराच्छस्फटिकमयदेदीप्यमानवितानाम्, पदवीमदवीयसीमवलोकयामास ।।४७।।

ततश्च तदनुसरणेन आसादितावकाशो दूरादेव पारदरसधारामयमहाभुवनवितायमानशारदराकारोहिणीरमणकिरणधोरणीविद्योतमानं सुधौतसूक्ष्मचीनांशुकाच्छादितमिव, नारदसारदाशङ्करसङ्कर्षणशेषसोमशरीरसमूहसम्बाधं सुधापूरप्लावितमिव, सौधसन्दोहमतिविशदतया पाण्डरतन्तुसन्तानमिव निरूप्यमाणं निपुणनिपुणमपि निरीक्ष्य मुहुर्मुहुरतिमात्रविवर्धमानकुतूहलतया वितर्कयामास ।।४८।।

समुपजातकुतूहलश्च प्रजविततुरङ्गमो निमेषमात्रेण तम्प्रदेशमाससाद ।।४९।।

ततश्च निखिललोकपालभवनोपान्तसीमापर्यन्तसन्ततान्तरालसान्तरीक्षक्षमामण्डलमण्डनायमानम्, प्रचण्डपवनदोधूयमानम्, अखण्डपाण्डरपटमयमहामण्डपमिव, द्रवितसुधौतकलधौतधारासारमयमहासागरमिव, भूतिभरभूषितभैरवभूतनाथभवानीगुरुभूधरभारतीभानुभरभरितमिव, शङ्करसङ्गीतश्रवणद्रवितचराचरकारणमयकारणनीरपूरमिव, सरोजन्म[2]-जन्मभूमिभूतमहासरोजकाननप्रभवभवन[3]महासरोवरमिव, महाप्रलयविशेषप्लवमानक्षीरोदमयैकार्णवपयःप्रचयमिव, त्रैलोक्यनाथसम्प्रदानकनिरुपधिभुवनत्रयसम्प्रदानसम्पादितानुक्षणोपचीयमानं पातालतलादुत्तिष्ठमानं दानवनिकरशिरोमणिवैरोचनियशःप्रवाहमिव, भूतभर्तृभवनभूतभूमीधरभुजगभूपालयोर्मिथः स्पर्धया धावन्निजनिज[4]धाममधाराधोरणिमयमहासिन्धुद्वन्द्वसम्भेदमिव,

1 'सरल' नास्ति—इ ।
2 सरोजब्रह्म—प १ ।
3 'भवन' नास्ति—प १ ।
4 'निज' नास्ति—इ ।

ऐन्द्रजालिकविद्यामयमिव गोचरीक्रियमाणभुवनत्रयवृत्तान्तं, समीरसञ्चार्यमाणनीरशीकरकदम्बतया सुविमलविपुलमुक्ताफलजालमयानीव दिक्पालभवनतोरणानि तन्वानम्, आश्चर्यज्योतिश्चक्रमिव तुलाविहीनम्, अनादिपुरुषचरितमिव मीनकूर्ममहावराहानेकविक्रमनरहरिरामलक्ष्मणावताररमणीयं शङ्खचक्रगदाभिरामं मकरकुण्डलिकमलालङ्कृतमनन्तभुजगराजभोगपर्यङ्कञ्च, सौरभविशेषानुमीयमानभ्रमर-सञ्चयसञ्छादितप्रकाण्डशतसहस्रपत्रपुण्डरीक--कैरवगहनं, कोककामिनीकुलकुलायभूतनवीननीरजबान्धवबिम्बकदम्बायमानकोकनदकाननं, निर्विशेषरूपत्वेन नेत्रानिर्णतव्यविशेषतया कलरुतमात्रानुमीयमानाचञ्चलचञ्चरीकसञ्चयसमुपचीयमानमहानीलोत्पलगहनं, सुरतसम्भोग-परिश्रमापनिनीषु-पुरन्दर-पुलोमजा-पीयूषपूरपानोत्तराचमनावकीर्णतत्तत्करतल-गलितामृतशेषलेश-मन्दारहारव्यतिकर-वर्धितनिसर्गहारिपरिमलसम्भारभारमन्थरतया साहङ्कारैरिव अव्यामोहनिजनिजनिकेतनावस्थानावस्थयैव निष्पाद्यमाननिरन्तरनीरनिर्वाहणीयावगाहनसन्ध्योपासनतर्पणपानाचमनादिभिः सनकादिभिर्मरीचिमुखैश्च[1] सप्तर्षिभिराशीर्भिरभिसंवर्ध्यमानैरिव तत्ततकरतलविगलितकुशकुसुमाक्षतदूर्वाकिसलयसनाथैर्गोलोकसुखोषितसुरभीप्रमुखगवीपिपासा--खेदापनोदनस्नपनसंक्रान्त--तत्पयःपूरतद्गतसमुखफेनपिण्डातितरमधुरपाण्डरसुरभीकृतैः स्वाभिसम्बन्ध[2]निबन्धनातिप्रेमसाध्वसवशादिव पाशपाणिभवनावरणमहाप्राकारतया परिणमद्भिर्महातरङ्गैरुद्द्योतमानं, हैमवतीस्तनयुगलमिव गजेन्द्राननास्वाद्यमानपयोधरं, कामिनीहृदयमिव स्फुरन्मकरकेतनम्, अनेकधा पितामहमाधवमहेशमाहेश्वरीमिहिरमातङ्गमुख-महासेन-मन्मथ-महेन्द्र-मारुत-मुखमरुन्मण्डली--मन्त्रमुखरावगाहनमज्जनोन्मज्जनलीला-पुरस्सर-परस्परविरचितरुचिरकरयन्त्रनिःसार्यमाणनीरधारा--सहस्र--सन्ताडन--सन्तरणसन्ध्योपासनमननपरिपूजनध्यानाध्ययन--विधानतीर्थतीर्थकृतं, राजसूयाध्वरराजदीक्षितद्विजराजत्रिसवनावगाहनसंक्रान्त-

1 'च' नास्ति—इ। 2 सम्बन्धनिबन्धनिबन्धना—इ।

तदङ्गसङ्गलितामृतसारसञ्चारस्वादुस्वादुतरीकृतपयःप्रवाहम्, अनेकशतसंवत्सरनिर्वाहणीयव्रतव्रातनिर्वाहणाय सवालिखिल्यसप्तर्षिसनकादिभिश्चिररात्रोषिततीरालङ्कृतत्वष्टृसृष्ट[1]सन्ततनिस्तमोरजस्कभवनोपवनं, दाक्षायणीविरहदूनमहेश-देहदाहमहौषधीभूतनीरशीकरासारकैरवपुण्डरीकदलमृणालशैवलतीर-पादपालवालं, क्वचन श्रीभागवतमहापुराणमिव दलितकुवलयापीडवकधेनुकतृणावर्तकृष्णसारचरितं, क्वचन सच्चिदानन्दमयमिव परमहंसास्वाद्यमानरसमद्वितीयं देदीप्यमानमन्तःप्रतिबिम्बितविश्वप्रपञ्चमपारमविकारञ्च, क्वचन पार्वतीवदनबिम्बमिव नीलकण्ठास्वाद्यमानपीयूषाधिकपरमरसधारं, चित्रलेखाप्सरोविरचितमहाचित्रपटवितानमिव, स्फुटतरोपलभ्यमानसपरिवारेङ्गिताकारचतुर्दशभुवनभवनोपवनवृत्तान्तं, पारावारमिव प्रबलतिमितिमिङ्गिलमहामकरकुम्भीरशिशुमारम्, अन्तरुल्लासितानन्तपुण्डरीकलोचनं, प्रकटितविराटमूर्तेरिव भगवतो नारायणस्य कायच्छायावलोकनविपुलादर्शमण्डलं, सिद्धसाधनस्थलमप्यदूषणावकाशं, निखिलव्याप्तिमत्तया निर्णीयमानमप्यसत्प्रतिपक्षमप्यसाधारणं, दृश्यमानबहुवयोविस्तारमपि सुकुमारम्, अतितरलमपि महागम्भीरं, विजृम्भमाणजीवनमपि निरन्तरतरङ्गवाचालमपि मीनकेतनसञ्चारचञ्चलाशयमप्यचेतनं, निजनिजाशावस्थितैरेवाशास्तम्बेरमैः सुखसम्पीयमानसलिलसम्पातं, भुवनाद्भुतमदृष्टचरमनाकर्णितपूर्वमपूर्ववृत्तान्तसंघं महातरङ्गं "सतसङ्ग"[2] नाम महासरः समालोकयामास ॥५०॥

विलोकनमात्रादेव अपगतनिखिलश्रान्तिसन्तानो विगलितनिःशेषनिखिलचिन्तासन्तानसन्तापतया च विशदीभूतान्तःकरणकरणो मुहूर्तमात्रं ध्याननिमीलितलोचनो निश्चलनिर्मलमानसः समुत्पन्नसमाधिरिव कामपि परमामननुभूतचरीम्परमप्रेमानन्दपरम्परासहचरीं निर्वृतिमाससाद ॥५१॥

निर्वृतनिभृतमानसश्च चिन्तितवान्—अहो कोऽयमतिमनोहरोऽयं सरोवरो

1 -तत्त्वसुसृष्ट – इ।

2 'सतसङ्ग' नास्ति—इ।

यदवलोकनमात्रेणैव स्नपिताप्यायितसर्वेन्द्रियान्तःकरणात्मनो विगलितविषमविषयवासनापाशस्य किमपि कमनीयमनास्वादितचरमतिमनोहरमत्यद्भुतमश्रुतपूर्वममृतमिवास्वादयतः सुखमतीव समतीत्य वाङ्मनसयोरध्वानमन्तरुल्लसति ॥५२॥

मन्ये च यास्ताः कलानिधिकला बहुलपक्षक्षपासु हीयन्ते, ताः खलु तत आदायात्रैव महासरसि पुञ्जीक्रियन्ते प्रजापतिना। कथमन्यथा बाह्याभ्यन्तरीणसन्तापसन्तानापहरणानामगणितरसरूपान्तराणामतिमनोहराणाम--दृष्टान्तानामीदृशानां पयसां सम्भवः ॥५३॥

शङ्के चात्यन्तमसृणतया लोचनपथेनैव प्रविश्यान्तरान्तरात्मानमपि स्नपयति पाययति निर्वापयति चान्तःसन्तापसन्तानमेतदीयमम्भः ॥५४॥

आलोकयतश्च शोभातिशयमेतस्य सरसः सर्वमन्तर्हितमिव, न स्मृतिसृतिमावहति किमपि, क्वचन राज्यं मन्त्रिराजो वा, करितुरङ्गरथसेना वा, ते ते राजपुरुषा वा, नगरोद्यानानि कोषभवनानि वा। न किमपि तादृशप्रेमलेशोऽपि स्पृशति ॥५५॥

अन्यच्च—मन्ये शुद्धसत्त्वगुणेन सत्यव्रतेन निष्कामकलितपुण्यपुञ्जेन साधुसमूहशीलजालेन च भगवता स्वयमेव नारायणेनेयमुत्पादिता सरसी ॥५६॥

आश्चर्यं यदत्र तिर्यञ्चोऽपि रोषहिंसादिककालिममालिन्यमुक्तात्मानो मुक्तात्मान इव परानन्दमयरसधारामास्वादयन्ति। तथाहि—विकचपुण्डरीकाणीव पुण्डरीकमुखानि जिघ्रन्ति कृष्णसारशिशवः, प्रफुल्लसारसपत्राणीव सारसपत्राण्यास्फालयति खञ्जरीटपोतः, दैवताधिदैवतं पञ्चाननमिव पञ्चाननं सिञ्चति पुष्करसलिलेन मातङ्गः, चतुर्दन्तं नागेन्द्रमिव नागेन्द्रमारोहति[1] कौशिकः, प्रियक्रोडमिव क्रोडमालिङ्गति तरक्षुतरुणी, भगवतो नीलकण्ठस्येव नीलकण्ठस्य कण्ठमलङ्करोति भुजङ्गराजः सहदेवसहोदरनकुलस्येव नकुलस्य मुखं प्रेम्णा चुम्बति चक्री, जलमानुषवनमानुषयोरपि

1 नागेन्द्रशराहति—इ।

परमा मैत्री, जलदैवतवनदैवतयोरपि नितरामिति विचित्रचमत्कारधारावधारणविस्मापितमानसं मानसमपि सरो न प्रयाणेनेदृशमिति चिन्तितवान ॥५७॥

किञ्च, अस्य सरसो नीरतीरसम्भवानां कुसुमानां सौरभभारहारिणा शीकरासारसञ्चारचारुशीतलेन परिणतफलकदम्बपातननिपुणेन निरन्तरतटभुवनशोधनसेचनशीलेन समीरणेनैव निष्पादितातिथिसपर्यापर्याप्यायिताः[1] सुखमिह परममनुभवन्ति पान्थसम्प्रदायाः[2] ॥५८॥

किञ्च—सम्पूर्णा सरसीरुहैर्निरवधिक्रीडन्महासारसी
क्रीडन्ती वरशीकरैरिव नभोलक्ष्म्या च दिक्पङ्क्तिभिः ।
ऊर्ध्वाधस्तनपारसीमरहिता निस्तुल्यतामीयुषी
चेतो मे सरसीकरोति सरसी नेदीयसी नेत्रयोः ॥६०॥

अपि च—अहो आश्चर्यं, मम हि मृगतृष्णामिव कामपि मृगयां समभिधावतो मृगयमाणस्य च मृगविशेषं, सरस एतस्यावलोकनक्षणादेव दासीव समग्रप्रपञ्चमयविषयवासना प्रतिभाति, यत सत्यं श्रीगुरुचरणसरोजप्रसादा एव जयन्ति, तन सर्वथा कृतकृत्योऽहमिति श्लाघमात एवात्मानम्, अवरुह्य व्यपनीतपर्याणन्तुरङ्गमम्, आत्मानञ्च विमुक्तकवचायुधोष्णीषभूषणं विधाय, निधाय च तीरतरुमूलस्फटिकालवालवेदिकायां सर्वं, तुरङ्गमञ्च सरसीमवतार्य स्वेच्छाविहितमज्जनोन्मज्जनं पीतसलिलमपि निजकरकमलविरचिताञ्जलिपुटसलिलासारेण सरसीकृत्य, उत्तार्य सञ्जातकोमलतृणसञ्चयशालिनि क्वचन तीरतरुमूलप्रदेशे संस्थाप्य संयम्य च तन्मूलशाखायां, स्वयमपि सरोऽवततार ॥५९॥

अवतीर्य तत्सरःसलिलसंस्पर्शानन्दभरनिर्वृतचेता निःस्पन्दनिमीलितलोचनो मुहूर्तमात्रं तस्थौ ॥६०॥

तत उत्थाय, विधाय पश्चिमसन्ध्यावन्दनं, निमीलिताक्षः किमपि

---

1 -प्यायितः—इ ।

2 -सम्प्रदायः—इ ।

निखिलान्तर्निरूढ़ानां गोचरः सर्व्वं एव हि
तथाप्यमुष्यास्तोषाय प्रलपामि पुरः प्रभो ॥ ८२ ॥

तनया तस्य भूपस्य जगदुत्तररूपिणी
नाम रेवा गुणांस्तस्या नाहं वर्णयितुं क्षमः ॥ ८३ ॥

तवात्मजे सा दृढ़बद्धभावा
स्वयंवरार्थं यततेऽपि तस्याः ।
द्विजोऽपि पत्रीं विनिवेश्य मूर्ध्नि
समागतप्राय इवावधेहि ॥ ८४ ॥

देवमुनीन्द्रः—

सार्व्वज्ञ्यविज्ञातमिदं हि वृत्तं
किं लौकिकज्ञाननिवेदितं वा ।
ईषद्द्रुतं मां तरलीकरोति
किञ्चित् स्मृतं पद्यमिवोत्तमस्य ॥ ८५ ॥

७९। जानातीति। पारिजातहरणादौ विशेषेण प्रमाणितत्वात् स्वभावकोपनायाः सत्यभामाया अत्र महान् कोपो भवतीत्याशङ्क्य प्रमादबाहुल्यं सूचयति।

८०। तवानुरूपेति स्वकीयेष्टसाधनतामुररीकृत्यैतदुक्तम् सर्व्वः स्वार्थं समीहते इति वचनात् ।

८१। मालवदेशाधिपो दमनो नाम राजा । न यस्येत्यनेनाद्वितीयत्वं सूच्यते ।

८२। निखिलेति—सर्व्वज्ञत्वात् निखिलं वृत्तं भगवता विदितमेव, तथापि कश्चिन्द-तनयायाः प्रतिबोधनार्थमेतन्निवेद्यते इति भावः ।

८३। तनयेति—यत्तु पार्थिवं तद्देवानां न प्रीणनाय सम्पद्यते इति कृत्वा जगदुत्तररूपिण्या सहैव भगवतस्तनयस्य मेलनं युक्तमिति भावः। रेवा इति कन्याया नाम। नाहं वर्णयितुं क्षमः इत्यनेन गुणातिशयो व्यज्यते ।

८४। तवात्मज इति—सा रेवा तवात्मजे तव तनये न्यस्तहृदया—अतएव तस्याः स्वयंवरार्थं यतते येन जगज्जयिनो भगवतस्तनय एव तस्याः प्राणेश्वरो भवितुमर्हति।

नारदः ।—देव, अवधेहि—

सूरोपरागे धरणीपतीनां
महार्घरत्नं तृणवत् प्रयच्छताम् ।
दूरागतानां वनितान्विताना—
मभूदपूर्व्वो निविड़ः समाजः ॥ ८६ ॥

ततः प्रवृत्ते यदुदेवयज्ञे
जग्मुर्नरेन्द्रा अपि तत्र हृष्टाः ।
देवर्षिभिर्भूमिपुरन्दरैश्च
मही तदानीं सुरभूर्बभूव ॥ ८७ ॥

ततो जनानानकदुन्दुभिस्तान्
सूरोपतापोपहतान्निरीक्ष्य ।
आज्योद्भवैर्धूमगणैर्दयालु-
श्चकार चन्द्रातपमिव तूर्णम् ॥ ८८ ॥

धूमैः पयोदैः शिखिचञ्चलाभिः
हुताज्यधारास्फुटवारिभिश्च ।

---

८५ । सार्व्वज्ञेति—न किञ्चित् भगवतोऽविदितं तथापि उत्तमस्यकवेः पद्यपादविशेष-स्मरणे यथा सर्व्वमेव पद्यं स्मृतिपथे उदेति तद्वदिदमपीत्याशयः ।

८६ । सूरेति—सूरोपरागे राहुग्रस्ते दिवाकरे तत्र दानादौ विशेषफलदर्शनात् महार्घ-रत्नानां त्यागबाहुल्यम् । वनितान्वितानामित्यत्र सस्त्रीको धर्म्ममाचरेदिति स्मर्त्तव्यम् ।

८७ । यज्ञभूमौ देवानां बाहुल्येनागमनात् तेषां वासभवनादिकमपि स्वर्गीय-भवनादीनां साहश्येन निर्म्मितमासीत् अतस्तदानीं मही स्वर्गतुल्या एव प्रतिभाति स्म ।

८८ । ततो जनानिति—आनकदुन्दुभिर्वसुदेवः । यज्ञीयैर्धूमै-र्गगनमण्डलमावृत्य आतप-तापस्य निरोधः कृतः । एतेन यज्ञस्य महती [illegible] सूचिता ।

अकालवर्षाः प्रतिलभ्य यत्नां
लीलाविहारा विविधा विरेजुः ॥ ८९ ॥

कश्चिन्मृगाक्ष्याः प्रतिरूपदेहं
विस्तार्य्य ताभिर्दृढबद्धसख्यः ।
प्रेम्णा समालिङ्ग्य तथावचुम्ब्य
तासां प्रियालापसुखानि भुङ्क्ते ॥ ९० ॥

केचिद्विचित्रानतुकृत्य जन्तून्
विदग्धशिल्पप्रगुटकौशलेन ।
अन्तःपुरं राजभिरेव नीता
विलोक्य राज्ञोर्मुदिता बभूवुः ॥ ९१ ॥

केचिच्च दुर्व्वार-मनोभवेन
भूताभिभूतप्रतिरूपदेहाः ।
अङ्गानि वक्त्राणि कुचान् वधूनां
श्लिष्यन्ति चुम्बन्ति विमर्द्दयन्ति ॥ ९२ ॥

केचिद्वयस्यैः प्रतिवद्धयूथा
गायन्ति यन्त्रेण मनोहरेण
तदर्थमुग्धागतसुन्दराणां
दृगन्तसम्भोग (१) सुखान्यवापुः ॥ ९३ ॥

८९। धूमैरिति—वर्षासु नायकानां कामोद्रेको दृश्यते, अत धूमरूपपयोदादिभिर्वर्षागमनं निरूप्यते। वर्षासु यथा अविरलवारि-पातो दृश्यते तद्वदयमकुण्डेष्वपि अविच्छिन्नघृतधाराया दर्शनात् वर्षासाम्यमिति भावः।

९३। केचिदिति—तौर्य्यत्रिकादयोऽपि नायिकानामानन्दं परिवर्द्धयन्ति अततेषां तवागमनम्। नायकानां तु कटाक्ष-सम्भोग एव सुखाय सम्पद्यते।

---

(१) कटाक्षभोग।

केचिच्च तद्गानविलुप्तभावा
भक्ता इवालोलशरीरशोभाः ।
नृत्यन्त आधूतकरारविन्दाः
कान्ताकुचौघेषु पतन्ति मुग्धाः ॥ ९४ ॥

अथ त्वदीयस्तनयः समोऽपि
स्वीयानुरूपां दयितां दिदृक्षुः ।
विद्यां समाश्रित्य मयैव दत्तां
क्षितीश्वराणां पुरमाविवेश ॥ ९५ ॥

मत्स्येश्वराणां मगधेश्वराणा-
मथो कुरूणामपि कौरवाणां ।
तथेतरेषां भवनान्तराले
नैवात्मतुल्यामबलां ददर्श ॥ ९६ ॥

देव त्रिलोकीगतभूरिशोभा-
प्येकत्र दृष्टा न सुखाय तस्य ।
भैम्यां समाबद्धहृदो नलस्य
स्वर्व्वैरयोषा इव भूरिरम्याः ॥ ९७ ॥

९४। केचिच्च तद्गानेति—श्रीहरेर्नामसङ्कीर्त्तनादौ केषाञ्चित् भक्तानां मूर्च्छागमो दृश्यते तत्र भगवद्विषया रतिः, अत्र प्रकारान्तरैव ।

९५। अथेत्यादि—मयैव दत्तां नारदप्रदत्तां तिरस्करिणीविद्यां समाश्रित्येत्यर्थः, अमुष्याः विद्यायाः प्रभावेण अन्ये विद्याश्रितं द्रष्टुं न शक्नुवन्ति ।

९६। मत्स्येश्वराणामिति—समीपागतानां प्रसिद्धानां राजन्यानामिति भावः । आत्मतुल्यामिति आत्मसदृशरूपगुणाद्युपेतामित्यर्थः ध्वन्यते, अथवा मनोगतामिति ।

९७। देव इति—"यो हि यस्य प्रियो जनः" इति नियमदर्शनात् त्रिभुवनसारभूतानां म[illegible] भावः ।

निश्वस्य विश्वस्य कियत्तदैव
तुङ्गं समाश्रित्य रथं स्थितस्य ।
आशासु विस्तारितलोचनस्य
दृष्टिर्गतासीदमनस्य पुर्य्याम् ॥ ९८ ॥

तां वीक्ष्य विस्मित्य चिरं कुमारो
विज्ञाय चेतोऽपि निजं प्रसन्नम् ।
रेवागुणोत्कीर्त्तनपूर्णकर्णो
हर्षाद्द्रुतं तत् पुरमाजगाम ॥ ९९ ॥

प्रविश्य तां भूमिपुरन्दरस्य
पुरीं पुरारेरिव वासशैलम् ।
विस्तारयन् दृष्टिमितस्ततोऽयं
विस्मित्य विस्मित्य चमच्चकार ॥ १०० ॥

नीतं जनुर्भावनयैव यस्या
गीतं यशोऽपि प्रतियामिनीषु ।
ध्यातञ्च रूपं हृदये सदैव
तन्मन्दिरे तेन कृताथ दृष्टिः ॥ १०१ ॥

९८। निश्वस्येति—प्रियजनदर्शनाकाङ्क्षया इतस्ततः परिभ्रमणात् मनसः श्रमः इति तज्जनितखेदात् निश्वासः ।

९९। तां वीक्ष्येति। ईप्सितजनं दृष्ट्वा चेतसः प्रसन्नता भवत्येव। मानसप्रतिमायाः गुणावलीश्रवणात् हर्षाधिक्यं वर्णयति ।

१०१। नीतमित्यादि—प्रार्थिताधिगमात् तत्तदवस्थाभेदानां स्मरणम् ।

ततः शयानां मणिवेदिकायां
शशाङ्कमृद्वीमधिरुह्य शय्याम् ।
चकार नेत्रातिथिमेष रेवाम्
सरिद्विलीनामिव राजहंसीम् ॥ १०२ ॥

अथ विलोक्य समो दमनात्मजा-
मनुभवन्नपुनर्भवनिर्वृतिम् ।
तरलितोऽग्रजकूटमनोभुवा
स्वगतमित्यमभाषत तद्गुणान् ॥ १०३ ॥

कनकनूपुरभानुमधात् पुरो
नखरशीतकरं विदधावधः ।
विधिकृतं परिवर्त्य हि यत्पदं
कमलसख्यमभाषत मञ्जुलम् ॥ १०४ ॥

कमलदुर्लभसौरभवाञ्छया
समयजातपरिच्चयवृद्धितः ।
नखरतां गतवान् शशलाञ्छनः
श्रयति यच्चरणं जगदुत्तरम् ॥ १०५ ॥

१०२। ततः शयानामिति। अत्र मणिवेदिकायाः स्वच्छत्वादीन् तथा शय्यायाः मृदुत्वादीन् दृष्ट्वा रूपसादृश्येन सरोवरगतां राजहंसीमिव ददर्शेत्याशयः।

१०३। अथेत्यादि—प्रथमतस्तावत् दर्शनाकाङ्क्षा किन्तु केवलदर्शनेन तृप्तिर्न जाता इति भावः। अत्र मदनी यथा कृष्णात्मजस्तथायमपि सुतरां शान्तित्वमनुसृत्य विशेषेण आक्रामतीत्याशयः। तद्गुणकीर्त्तने कथञ्चित् तापशान्तिर्भविष्यति इति मनसि निश्चित्य स्वगतं अभाषत इति तात्पर्यम्। [illegible] [illegible]

स्फुरति नीलमणिद्युतिरञ्जितः
सरसयावकमण्डितयन्नखः ।
प्रबलवैरिविधुन्तुददंशन-
क्षतजशोण इवैष निशाकरः ॥ १०६ ॥

कुचनितम्बचतुष्टयगण्डतः
पृथुतरोरुयुगद्वयपालितः ।
मदनराजविचित्रमतङ्गजः
स्फुरति यन्नवयौवनवारिणि ॥ १०७ ॥

त्रिवलिचुम्बितकिङ्किणिकास्वन-
भ्रमरचारुरवेण मनस्विनी ।
प्रबलयौवनरम्यसरोवरे
वदति या निजनाभिसरोजताम् ॥ १०८ ॥

स्वग्रिशुतालिवियोगभरादिव
प्रबलयौवनतोऽम्बरगोपिताम्
मलिनतां हृदि रोममिषोद्गतां
वहति या कृशतामपि मध्यतः ॥ १०९ ॥

यदवलोकनकौतुकि यौवनि
स्मरशराहतिविक्षतवक्षसि ।

१०४। ऊर्द्ध्व चन्द्रस्तदधश्च सूर्य्य इति वैज्ञानिकाः स्मरन्ति। इदमिव विधिकृतं परं प्रकृते तत्परिवर्त्तनं रूपकनिर्व्वाहम्। कमलं सूर्य्यप्रियत्वात् सूर्य्यमूर्द्धे कुरुते चन्द्रविद्वेषितया च चन्द्रमधः करोति तदनुसृत्य चरणस्य कमलसख्योपपत्तिः उपपादयितव्या।

१०५। चन्द्रेण कमलसौरभं दुर्लभं चन्द्रोदये कमलविकाशस्य असम्भवात् अतएव चरणस्य कमलतुल्यतया कमलसौरभलाभवाञ्छया नखरूपेण चन्द्रस्य तदाश्रयणमित्युपपद्यत इति भावः।

क्रिमु निवेश्य मनोहरणादभूत्
क्षतजशोणमिदं करपङ्कजम् ॥ ११० ॥

अरचयन्नवनीलमणिस्रजा
विमलमौक्तिकमालिकया च या ।
समवलोककौतुकदायिनं
सुरनदीरविजास्फुटसङ्गमम् ॥ १११ ॥

तरुणिमाम्बुनि यत्र रथाङ्गयो-
र्रचितमेव दृढं परिरम्भणम् ।
पृथुलकौतुकमेतदभूद्यतो
विमलपूर्णनिशाकरसन्निधौ ॥ ११२ ॥

जयति या स्मरकल्पलता नवा
ललितवाङ्घ्रिफाद्वयशालिनी ।
स्मितसुधारससेकवलादिव
प्रतिदिवाधरपल्लवमण्डिता ॥ ११३ ॥

कचविधुन्तुदयुक्तयदानना-
मलनिशाकरबिम्बविलोकनात् ।

१०६। स्फुरतीत्यादि—चरणस्थितानां भूषणविशेषाणामन्तर्भूतनीलमणिद्युतिः, तया रञ्जितः नखः इत्यर्थः। चिरवैरिणो राहोराक्रमणात् निशाकरस्य यादृशी शोभा भवति, तथा अलक्तकरागरञ्जितस्य तदीयनखस्येति भावः। सरसयावकः; तरलालक्तकः।

१०७। कुचेत्यादि—अत्र नितम्बादीनां पृथुतादीन् दृष्ट्वा—करिसाम्यं स एव मदनोत्पत्तेर्हेतुः इति भावः

१०८। विवलीत्यादि—किङ्किणिकास्वन एव भ्रमररवः, तेनैव यौवनसरसि नाभेः सरोजता सम्पादनमिति भावः।

পরিষদের আগামী বার্ষিকাধিবেশনে অভিনয়ার্থ গৃহীত
অধ্যাপক শ্রীযুক্ত কালীপদ তর্কাচার্য্য প্রণীত

প্রশান্ত-রত্নাকরম্

(নবাঙ্ক সংস্কৃত নাটক)

প্রাপ্তিস্থান—সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষৎ—
১৭ নং আর. জি. কর রোড, শ্যামবাজার, কলিকাতা।

মূল্য—সাধারণের পক্ষে ১৲;
পরিষদের সদস্যগণের পক্ষে ৷৵০ (বার আনা)।

অভিমত

আনন্দবাজার পত্রিকা (২৬।২।৪৭)—ইদানীং কালে মূল সংস্কৃত গ্রন্থরচনায় যাঁহারা প্রতিষ্ঠা লাভ করিয়াছেন পণ্ডিত কালীপদ তর্কাচার্য্য তাঁহাদের অন্যতম। বিশিষ্ট দার্শনিক মতের গ্রন্থ, সংস্কৃত কবিতা, নাটক, টীকা প্রভৃতি নানা বিষয়ে বহুসংখ্যক গ্রন্থ ইনি রচনা করিয়াছেন। ইঁহার অবিরাম লেখনী এখনও একই সঙ্গে একাধিক গ্রন্থ রচনা করিয়া চলিয়াছে।

আলোচ্য গ্রন্থ বাল্মীকি-চরিত্র লইয়া রচিত নবাঙ্ক নাটক। গ্রন্থকার কেবল নাট্যকার নহেন সুদক্ষ অভিনেতাও বটে। সংস্কৃত-নাটকের অভিনয় পুনঃ-প্রবর্ত্তন যাঁহাদের প্রয়াস ও প্রতিভার বলে সম্ভবপর হইয়াছে পণ্ডিত তর্কাচার্য্য তাঁহাদের মধ্যে প্রধান। ভারতের আদি কবি বাল্মীকির জীবনে যে বিপর্য্যয় ঘটিয়াছিল এবং যে বিপর্য্যয়ের ফলে রামায়ণের রচনা সম্ভব হইয়াছিল তাহাই নাটকের আলোচ্য বস্তু। রচনায় বিশেষতঃ বাল্মীকির দস্যুচরিত্রে ইহাতে যথেষ্ট মৌলিকতার পরিচয় দেওয়া হইয়াছে, পাণ্ডিত্য ও কবিত্বের তো কথাই নাই। নাটকে প্রাচীনধারা রক্ষা করিয়াও যাহাতে ইহা বর্ত্তমানকালের উপযোগী হয় তজ্জন্যও নানারূপ চেষ্টা করা হইয়াছে। গ্রন্থে কোথাও প্রাকৃত ভাষা ব্যবহৃত হয় নাই ইহা উল্লেখযোগ্য।

সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষৎ

গৃহ-তহবিলের জন্য

আবেদন

সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষৎ একটি বিশিষ্ট জাতীয় সাহিত্যিক প্রতিষ্ঠান। আজ দুই যুগ ধরিয়া এই প্রতিষ্ঠানটি নানা বাধা বিঘ্ন উপেক্ষা করিয়া একনিষ্ঠভাবে সুরভারতীর অর্চ্চনায় আত্মনিয়োগ করিয়া রহিয়াছে। কলিকাতা কর্পোরেশনের কর্ত্তৃপক্ষ রাজা দীনেন্দ্র ষ্ট্রীটস্থ অষ্টাঙ্গ আয়ুর্ব্বেদ বিদ্যালয়ের দক্ষিণ-দিকে প্রায় পাঁচ কাঠা জমি পরিষৎকে নামমাত্র খাজনায় প্রদান করিয়াছেন। দানের সর্ত্তানুসারে **১৩৪৮ সনের ভাদ্র** মাসের মধ্যে উক্ত স্থানে পরিষদের গৃহ নির্ম্মাণ করিতে হইবে। পরিষদের গৃহনির্ম্মাণার্থ ন্যূনাধিক পঞ্চাশ সহস্র মুদ্রার প্রয়োজন। পরিষদের ত্রয়োবিংশ বার্ষিকাধিবেশনের সভাপতিরূপে সুপ্রসিদ্ধ ব্যবহারাজীব **স্যর শ্রীযুক্ত নৃপেন্দ্রনাথ সরকার** মহোদয় স্বয়ং সহস্র মুদ্রা প্রদানের প্রতিশ্রুতি দিয়া বঙ্গের তথা ভারতের প্রত্যেক হিন্দু অধিবাসীর নিকট আবেগপূর্ণ ভাষায় এই মর্ম্মে আবেদন জানাইয়াছেন—"আমরা এতগুলি হিন্দু বর্ত্তমান থাকিতে যদি পরিষদ্ভবন অচিরে নির্ম্মিত না হয়, তাহা হইলে উহা নিতান্ত লজ্জা ও দুঃখের কথা।"

আপনার বদান্যতা ও সহৃদয়তার কথা লোকপ্রসিদ্ধ। তাই পরিষদের পক্ষ হইতে আপনাকে সনির্ব্বন্ধ অনুরোধ জানাইতেছি—সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষদের ভবন-নির্ম্মাণার্থ সানুগ্রহ যথাশক্তি অর্থসাহায্য করিয়া বাগ্দেবীর উপাসনায় সহায়তা করুন। ইতি—

নিবেদক

(মহামহোপাধ্যায়) শ্রীপ্রমথনাথ তর্কভূষণ, (মহামহোপাধ্যায়) শ্রীদুর্গাচরণ সাংখ্য-বেদান্ততীর্থ, (মহামহোপাধ্যায়) শ্রীবিধুশেখর শাস্ত্রী, (মহামহোপাধ্যায়) শ্রীফণিভূষণ তর্কবাগীশ, (মহামহোপাধ্যায়) শ্রীঅনন্তকৃষ্ণ শাস্ত্রী, শ্রীসুভাষচন্দ্র বসু, শ্রীশরচ্চন্দ্র বসু, (স্যর) শ্রীমন্মথনাথ মুখোপাধ্যায়, (স্যর) শ্রীবদ্রিদাস গোয়েনকা, (ডক্টর) শ্রীশ্যামাপ্রসাদ মুখোপাধ্যায়, (মহারাজ) শ্রীযোগীন্দ্রনাথ রায়, (মহারাজ) শ্রীভূপেন্দ্রচন্দ্র সিংহ, (রাজা) শ্রীকমলারঞ্জন রায়, (কুমার) শ্রীবিমলচন্দ্র সিংহ, (কুমার) শ্রীজগদীশচন্দ্র সিংহ, (কুমার) শ্রীবিষ্ণুপ্রসাদ রায়, শ্রীবৈজনাথ বাজোরিয়া, শ্রীদামোদর দাস খান্না, শ্রীহরিহর শেঠ, (ডক্টর) শ্রীদ্বারকানাথ মিত্র, শ্রীরমাপ্রসাদ মুখোপাধ্যায়, (Sir) Sarvapalli Radhakrishnan, শ্রীকিরণচন্দ্র দে, (বেদান্তরত্ন) শ্রীহীরেন্দ্রনাথ দত্ত, W. C. Wordsworth (The Statesman), (ডক্টর) শ্রীহরেন্দ্রকুমার মুখোপাধ্যায়, (ডক্টর) শ্রীআদিত্যনাথ মুখোপাধ্যায়, শ্রীগিরিজাকিশোর ঘোষ, শ্রীহেমেন্দ্রপ্রসাদ ঘোষ (বসুমতী), শ্রীতুষারকান্তি ঘোষ (অমৃতবাজার), শ্রীভূপেন্দ্রকৃষ্ণ ঘোষ, শ্রীযতীন্দ্রনাথ বসু, (ডক্টর) শ্রীসুনীতিকুমার চট্টোপাধ্যায়।

সম্পাদক—শ্রীঅমরেশ্বর ঠাকুর ও শ্রীগণপতি সরকার।

সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষৎ, ১৭, আর. জি. কর রোড, কলিকাতা।

দ্রষ্টব্য—যদি কেহ মনি অর্ডারে টাকা পাঠাইতে ইচ্ছা করেন, তাহা হইলে গৃহ-তহবিলের সম্পাদক 'শ্রীযুক্ত অশোকনাথ শাস্ত্রী, এম. এ., পি. আর. এস.—৪১, বাগবাজার ষ্ট্রীট, কলিকাতা,'—এই ঠিকানায় পাঠাইলেই উহা ধন্যবাদের সহিত গৃহীত হইবে এবং তজ্জন্য পৃথক্ রসিদ পাঠাইয়া দেওয়া হইবে।

Reg. No. C 1073

Vol. XXIII, No. 5] [September, 1940
१८६२ शकीये भाद्रे २३श-वर्षस्य ५म-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

महामहोपाध्याय-श्रीअनन्तकृष्ण-शास्त्री

सहकारि-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्, वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकत्रयम् ३)
श्यामबाजार, कलिकाता। Foreign price—7s.

Printed and Published by

Dinabandhu Sahityashastri

Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road,
Shyambazar, Calcutta.

सूचीपत्रम्

Printed at the Calcutta Oriental Press, Ltd.,
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

September, 1940	१८६२-शकीये भाद्रे २३श-वर्षस्य ५म-संख्या	Vol. XXIII, No. 5.

प्रार्थना

[निबन्धकः—श्रीविधुभूषण-न्यायतर्कतीर्थः]

हृदये विपुलैव वासना यदि दत्ता परमेश्वरि क्षितौ ।
न कथं कृपणे समर्पिता मयि शक्तिस्तदशेष-पूरणे ॥१॥
कुसुमे विहितः कथं पुनर्गुरुभारः खग-पाद-पातजः ।
यदि नाम तवेदमीप्सितं मृदुकायं कुसुमं कथं कृतम् ? ॥२॥
किमिदं ननु कौतुकं पुनस्तव नित्यं विलसत्कुतूहले !
चरणे बहुशस्तवार्थ्यते विरमास्मान्मम मर्मघातनात् ॥३॥
व्यथया व्यथया मनः क्षतं हृदयं दुःखभरैर्निपीडितम् ।
विवशं श्रममालया वपुश्चरणौ मे न पुरः प्रधावतः ॥४॥
भ्रमितो मृगतृष्णिकां त्वया भुवि विस्तार्य जनोऽयमग्रतः ।
बहुधा कृतवञ्चनस्ततश्चतुरे साम्प्रतमेष मुच्यताम् ॥५॥
अयि कल्पनया नृपः कृतो हसितो दीनतमस्त्वयं पुनः ।
गिरिमूर्ध्नि निधाय सादरं सहसा भूमितले निपातितः ॥६॥
पतनेन विचूर्णितास्थिके विगलत्पञ्जरबन्धदुर्बले ।
उपहासविकस्वरा मयि त्वमकार्षीः कतिधा कृपाच्छलम् ॥७॥

निपुणासि विमोहबन्धनैः प्रतिबद्धुं भुवि मूढमानवान् ।
त्वमहो न च संयता स्वयं तव मायाभ्रमितं जगत् सदा ॥८॥
परिहासपरे ! सुदारुणां तव लीलां मम मर्मघातिनीम् ।
प्रतिसंहर वीक्ष्य कातरं नियतं मां किमहो न खिद्यसे ? ॥९॥
अथ कौतुकमेव रोचते यदि ते निष्ठुरमानसे ! तदा ।
कुरु जीवननाश्यमन्तगं कृपयेत्येव चते तवान्तिके ॥१०॥

—

आमिष-निरामिष-भोजनम्

[निबन्धकः—श्रीशशिभूषण-स्मृतितीर्थः ज्योतिर्विनोदः]

विदांकुर्वन्तु प्रियपाठकाः यदामिषनिरामिष-भोजने विवदन्ते विवादिनः। केचन मनीषिणो ब्रुवन्ति यन्मांसाशनमन्तरेण न केषाञ्चित् स्वास्थ्यसंरक्षणं दीर्घकालजीवित्वञ्च सम्भवति। तैरुच्चकण्ठमुद्घुष्यते— पृथिव्यां सर्वा बलशालिन्यो जातयो मांसमश्नन्ति। याश्च जातयो मांसं नाश्नन्ति, तासां जातीनां शौर्यवीर्यसाहसाभावोऽवलोक्यते। ता एव जातयो दुर्बलाः परचरणावनता भवन्ति। मांसाशनेन यज्जातीनां बाहुबलवृद्धिर्जायते तत्र परपदानतामार्यजातिं दृष्टान्तत्वेनोदाहृत्य, मांसभोजने प्रमाणं प्रदर्शयितुं विशेषेण ते चेष्टन्ते।

ये च पुनर्निरामिषाशनपक्षपातिनो मनीषिणस्तेषां मते मांसभोजनं मानवानां सर्वविधानिष्टकारणम्। ते मनीषिणो वदन्ति मांसभोजनं सर्वेषां व्याधीनां निदानम्। मांसाशनेन काम-क्रोध-लोभादयः कुप्रवृत्तयो वर्द्धमानाः समाजे दुराचारपरायणान् मानवान् सृजन्ति। इति मतद्वयमा वहमानकालतः प्रचरतिस्म।

वयन्तु—पुनरेतयोरेकमपि मतमभ्रान्तमिति नैव मन्यामहे। "नहि

मांसभोजनमन्तरेण पूर्णस्वास्थ्यं दीर्घजीवनलाभश्च न भवतीति युक्तिसङ्गतं वाक्यम्, निरवच्छिन्ननिरामिषाशिनामपि पूर्णस्वास्थ्य-दीर्घजीवित्वदर्शनात्। किन्तु मांसे यद् बलकरमुपादानं विद्यते यथापरिमाणं तदुपादानग्रहणं विना स्वास्थ्यहानिः शारीरदौर्बल्यञ्च जायत इति तु सत्यतया स्वीकुर्मः। तादृशमुपादानञ्च दुग्धामिक्षाद्विदलरोटिकादिषु निरामिष-खाद्य-वस्तुष्वपि विद्यते। अतो मांसाशनं विहाय प्रागुक्तनिरामिषभोजनेन सर्वेषां स्वास्थ्य-मव्याहतं भवितुमर्हति। अस्माकं देवीकल्पा आर्यविधवा निरामिषाशना अपि बहुसधवापेक्षया परिश्रमसाध्यसर्वविधसांसारिककृत्यमकातरं सम्पा-दयन्त्यः सुस्थशरीरा दीर्घजीवनाश्च जायन्ते। एतस्मिन् भारतवर्षे बह्वयो जातयः सन्ति; याः पुरुषानुक्रमं कदापि मांसं नाश्नन्ति। महाराष्ट्रीय-ब्राह्मणा माडवारीया जैना मद्रप्रान्तीयब्राह्मणाश्च सततमामिषाशनविरताः। वयं वङ्गवासिन आमिषाशिनोऽपि, साहस-बल-क्लेशसहिष्णुतादिषु न कथमपि तेषां समानाः। भारतीयसैन्यानाम् अनेके निरामिषाशिनः सन्ति। राजानुग्रहलब्धप्रत्यहमांसभोजनानुरक्त-पाश्चात्त्यसैन्यापेक्षया, सैनिक-जनोचितपरिश्रमकृत्ये, युद्धक्षेत्रे साहसवीरत्वप्रदर्शने च भारतीयसैनिका नांशतोऽपि हीनाः। लर्ड-रवर्टस्-प्रभृतयः प्रधाना इंग्रेज-सेनापतयोऽ-प्येकवाक्येनैतत्तथ्यमिति स्वीकृतवन्तः।

नहि कस्याश्चिज्जातेः स्वाधीनताप्राप्तौ केवलमाहारः कारणं सम्भवति। तथा सति वङ्गवासिवदन्नमत्स्यभोजिनः क्षुद्रकलेवरा जापानवासिनो मांसभोजिविशालदेह'रुष'जातिं स्थलयुद्धे जलयुद्धे वा न कथमपि पराजेतुं समर्था भवेयुः। किञ्च भारतवासिनो महम्मदीयधर्माणो यवना न पराधीनताशृङ्खल-बद्धा भवेयुः।

अत एव वीरत्व-साहस-क्लेशसहिष्णुतादीर्घजीवित्वेषु न केवलं मांसाशनं बीजं, निरामिषाशिनामपि वीरत्वादेः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वात्।

इदानीं युरोपीयसैन्यविभागे व्यायामक्रीडायां परीक्षया विशेषतः प्रतिपन्नं यद् दीर्घकालव्यापक-परिश्रमसाध्य-कर्मणि मांसजातीयभक्ष्यमपेक्ष्य शर्करा-

जातीयखाद्यद्रव्यं गुणैः श्रेष्ठतममिति। कदाचिज्जर्मणप्रदेशे बहुदूरं पदचारेण गमनार्थं कतिपयलोकेभ्यः शर्कराघटितखाद्यं, कतिपयेभ्यो मांसं कतिपयेभ्यश्च मद्यं भक्षणाय प्रदत्तम्। ततश्च ये शर्कराघटितद्रव्यभोजिनस्ते सर्व एव तं दीर्घपथमतिक्रमितुं समर्था आसन्। ये च मांसमशितवन्तस्तेषां द्वित्रा एव तादृशपथगमने समर्था बभूवुः। अन्ये च यथाकालं गन्तव्यस्थानमुपस्थातुं न समर्थाः। ये च पुनः कृतमद्यपानास्ते सर्वेऽर्द्ध-पथमनतिक्रम्यैव विश्रामसुखमनुभूतवन्तः। दृश्यते च व्यायामक्रीडापारदर्शिनः शर्कराजातीयखाद्यमेवाधिकं भक्षयन्ति।

सिंहव्याघ्रादि-मांसाशिपशुदृष्टान्तमुपन्यस्य, अनेके मनीषिणो वदन्ति, मांसभोजनेनैव शरीरे प्रभूतबलसञ्चारो जायते। अस्माभिरभिवीक्ष्यते यत् सिंहव्याघ्रादयो मांसाशिनो जन्तवः प्रभूतबलशालिनः क्षिप्रगामिनो महतो गोमहिषादीन् प्राणिनः पृष्ठेन वोढुं समर्था अपि, दीर्घकालव्यापकगुरुतरपरिश्रमसाध्ये कर्मणि न उद्भिद्भोजिभिर्मातङ्गतुरङ्गोष्ट्रादिभिः समाना भवन्ति। एतादृशाः कष्टसहिष्णुजन्तवो न दृश्यन्ते।

व्याघ्रवदुल्लम्फनेन दूरतरं देशं गन्तुमसमर्थोऽपि तुरङ्गम आरोहिणं पृष्ठे निधाय दशक्रोशाननायासेन समवेगं प्रधावति। मातङ्गोऽप्यतिदुर्वहभारवहने समर्थः। न खलु न विदन्ति प्रियपाठकाः, मरुप्रदेशे भारवाहिणामुष्ट्राणां क्लेशसहिष्णुताम्। मांसाशिनौ द्वीपि-पञ्चाननौ नैतादृशदीर्घकालव्यापकपरिश्रमसाध्ये कर्मणि कदापि क्षमौ भवितुमर्हतः।

ये च पुनर्मन्यन्ते प्रचुरमांसभोजितयैव सिंहव्याघ्रौ बहुदूरलम्फने समर्थौ, तच्च न सङ्गतम्, यत उद्भिद्भोजिनौ हरिणवानरावपि लम्फप्रदाने समर्थौ दृश्येते। महामनीषिणामृषीणामप्येतन्मतं यत् तमोगुणवर्द्धकमांसादीनामाहारेण मानवानामुग्रस्वभावाः कामादयो रिपव उत्तेजिता भवन्ति। मांसाशिनां जन्तूनां मांसाशिनां मानवानां च दर्शनेन प्रागुक्तं फलं प्रायशोऽवलोक्यते।

प्रकृतिविलासकाव्ये

त्रिपथगा-सौभाग्यम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

[निबन्धकः—सा० भू० कृष्णमूर्ति-शास्त्री]

महाप्रलयवारिधिव्यतिकरक्रमाभ्रङ्कष-
प्रवाहविपरिभ्रमद्रविविधुग्रहोडुव्रजा ।
निमज्जननिरुच्छसद्दिगिभदुःश्रवाक्रन्दना
तरङ्गपरिवर्तितामरसनाथसङ्क्रन्दना ॥४३॥

प्रतिस्मरभिदद्रिवीच्यसकृदात्मनागश्रम-
प्रताम्यदसुलालसत्रिदशपत्यनर्थोद्यमा ।
समुत्प्लवनसाधनस्तनसुवर्णकुंभाप्सरो-
मुखाब्जकचशैवलश्लथितपुष्पमुक्ताकुला ॥४४॥

तरङ्गगलितांशुकोत्प्लुतसुपर्ववाराङ्गणा-
नितंबपुलिनव्रजत्सुरविरोधिनेत्राण्डजा ।
निपातितसुरद्रुमद्रुतविनष्टचिन्तामणि-
प्रमुष्टसुरकामधुक्प्रसृमरोर्म्युदग्रारवा ॥४५॥

युगान्तमरुदुच्छ्रितोर्म्युदरलीनमेघङ्कर-
द्यु पुष्पवदुदीतभीकरमहान्धकारावृता ।
अजस्रपरिवर्धितत्रिदशभूरिहाहारव-
प्रकारमुखरीकृताखिलहरिज्झरापूरिता ॥४६॥

विलुंपितनिलिंपभूस्सुरसरिद्वरेत्थंक्रुधा
वहन्त्यपि धरातलावतरणप्रसंगोद्भवा ।
प्रतिक्षणविजृंभिताप्रतिहतावलेपोद्धता
तृणाग्रहिमबिन्दुतां गिरिशमूर्धनि प्रापिता ॥४७॥

कठोरतपसा ततो विधुवतंसमाराधयन्
भगीरथनृपश्चिरादशिथिलप्रयत्नान्वितः ।
अवाप विबुधापगां धरणिमानिनीषुर्व्रती
समुद्यमसुरद्रुमः फलति हि क्षमां बिभ्रताम् ॥४८॥
भगीरथमनुव्रजन्त्यधिपथं च जह्नोः कुटी-
मतीनशहृषिर्द्रुतं परमकोपनस्तां पपौ ।
ततस्स्तुतिशतैः कृतैश्चिरतरं प्रसन्नः पुन-
र्जह्नौ श्रवणतस्ततः प्रभृति जह्नुकन्या स्मृता ॥४९॥
विधाय महता परिश्रमभरेण मर्त्यापगां
स्वमातुलगरुत्मदुक्तयनुसृतौ भृशं श्रद्दधन् ।
नृपस्य, महितान्पितृन् कपिलकोपदावानल-
प्रपातशलभायिताञ्शुभजलैरताप्सीन्मुदा ॥५०॥
हरामनिशमंहसां हरशिरस्तटीलालसां
जगत्त्रितयशर्मदां जनिमृतिप्रणाशप्रदाम् ।
समस्तसरिदीश्वरीं समवने सदा भास्वरां
भजध्वमवनिं गतां जनिभृतोऽद्य जह्नोः सुताम् ॥५१॥
अजस्रममरावतीविहरणैकबद्धस्पृहा-
प्यधिक्षिति जनुष्मतां कलयितुं महानुग्रहम् ।
समुन्नतहिमावनीधरवरादमर्त्यात्मनः
प्रसूः प्रभवति स्वयं सकलभाग्यसन्दायिनी ॥५२॥
समस्तसुरमन्दिरप्रवरराजवाराणसी-
विहाररसिकाग्रणीः स्फुरति विश्वनाथोऽनया ।
इयं च परिभूष्यते भगवतैव तेनान्विता
मणीकनकसङ्गतिर्जगति कस्य न स्यात्प्रिया ॥५३॥
कलिन्दगिरिकन्यकासरसनीरगोदावरी
विधुप्रियसुताऽनघा भगवती सरस्वत्यपि ।

कवेरतनुजामनोहरतरा च सिन्धुर्धुनी
वहन्ति षडिमाः क्षितौ सुरसरित्सुसख्यः शुभाः ॥५४॥
निशाचरकुलानलप्रलयकालमेघात्मना
श्रियः पतिरवातरन्निगमवर्त्मरक्षापरः ।
स यत्र परिपावयन्त्यधिसु तामयोध्यां पुरीं
सरिच्च सरयूः स्वयं द्युसरितैव सङ्गच्छते ॥५५॥
स्ववेणुनिनदैर्हरन्नमरशाखिमूले गवां
व्रजं व्रजपुरन्ध्रिभिश्चिरमरंस्त नन्दात्मजः ।
यदीयतटमाविशन्विशदकौमुदीबन्धुरं
सुताऽहिमरुचेश्च सा व्यतिकरोति गङ्गाम्भसि ॥५६॥
स्रवन्त्यधिधरान्तरं शुभपयाः सरस्वत्यपि
प्रसिद्धतरवैभवा जगति, संभिनत्ति स्वयम् ।
झरैरमरदीर्घिकायमुनयोश्च यत्रोच्छ्रितैः
प्रयागमवनौ हि तं सकलतीर्थराजं विदुः ॥५७॥
अभङ्गुरतरङ्गया महिमभिर्भृशं तुङ्गया
कृपालसदपाङ्गया हरशिरस्स्फुरत्सङ्गया ।
वितीर्णभवभङ्गया श्रितवतां तया गङ्गया
मिलत्यमितकौतुकात्क्वचन धातृपुत्रा नदी ॥५८॥
सतां हृदिव निर्मलं वृजिनतूलकालानलं
रघूत्तमसमर्चितं निगमसंहतिश्लाघितम् ।
पुरातनयशोऽन्वितं पुरभिदुत्तमाङ्गश्रितं
जयत्यमरनिम्नगोदकममन्दमानोज्ञकम् ॥५९॥
अनेकमुखमंब ते निगमनं च यादःपतौ
व्यनक्ति तदिह स्फुटं शतमखादिदेवेडिते ।
गुरोरपि समुद्धतप्रकृतिकस्य यादृक्फलं
सतां खलु विचेष्टितान्युपदिशन्ति नीतीध्रुवाः ॥६०॥

प्रशान्तिमुपगच्छतात्कलुषितं जगद् जनै-
रवन्तु पृथिवीभुजो निजजनान्सुनीत्यन्विताः ।
चकासतु चिरं श्रुतिस्मृतिपुराणधर्माः क्षितौ
तव त्रिपथगे ! सदा विजयतां च सौभाग्यकम् ॥६१॥

ग्रन्थनिकषः

Annals of the
Sri Venkateswara Oriental Institute (Tirupati)
Editor
K. V. Rangaswami Aiyanger.

तिरुपटिनगरस्थ-श्रीवेङ्कटेश्वरप्राच्यकलाशालाप्रकाशितामिमां पत्रिकाम् अभिनवतत्त्वविमर्शनसमृद्धां प्रकाशितानां ग्रन्थानामपूर्व-व्याख्यानशैल्या अप्रकाशितानां ग्रन्थानां प्रकाशनेन च सर्वविद्वज्जनहृद्यामवलोक्य वयं प्रमुदिताः स्मः। अस्याः पत्रिकाया भूयान् प्रचारोऽस्माभिः काम्यते। न केवलं गीर्वाणवाणीरसिकानां नो वा प्राचीनभारतीयविद्यानुरागिणामियमुपकाराय प्रमोदाय च सम्पत्स्यते, परं विद्यार्थिनां नानाविद्यानिष्णातानां विदुषामपि हृदयमावर्जयितुं समर्था भविष्यति। तत्त्वं त्रिविदिषूनाम् इतिवृत्तविमर्शकानाञ्चानधिगतार्थज्ञापनेन प्रामाणिकत्वेन च नानाप्रबन्धजातसमाढ्येयं पत्रिका सम्मता भविष्यतीत्यत्र नास्त्यस्माकं वितर्कलेशस्याप्यवसरः।

ललाटलम्बिनी निद्रा नयनं समुपास्पृशत ।
अवशेन्द्रियकायोऽसौ स्वजनैः सुप्तिमाश्रयत ॥१०४॥
अथास्य सुप्तस्य समर्चनागृहे श्रीसत्यदेवस्य कृपाप्रभावतः ।
दीनोचितं पर्णकुटीरमञ्जसा हिरण्मयं रत्नचितं व्यराजत ॥१०५॥

इति श्रीकालीपद-तर्काचार्य-कृते सत्यानुभावे महाकाव्ये
सत्यपूजोत्सवो नाम अष्टमः सर्गः ।

नवमः सर्ग

अथोषयाता विलयं विभावरी द्विजस्य दुःखेन समं तमस्विनी ।
प्राचीमुखं कुङ्कुमरागरञ्जितं विधाय दृश्योऽजनि सूरसारथिः ॥१॥
मलीमसा कान्तवियोगवैशसात् सरोजिनी प्राणपतिं चिरात् परम् ।
मिलन्तमुद्वीक्ष्य विकस्वरानना प्रमोदगीतिं विदधेऽलिगुञ्जितैः ॥२॥
सुधाकरस्पर्शसुकोमलाबला कुमुद्वती तीक्ष्णकराद् भयं गता ।
त्वरावती संवृणुते स्म विग्रहं त्रपावतोवाधिगुणा वराङ्गणा ॥३॥
कुमुद्वतीगर्भशयो मधुव्रतः समेत्य कारागृहबन्धनं तदा ।
चकार तारं रुदितं शुचा चिरम् विमुक्तये व्यर्थमनर्थदुःखितः ॥४॥
पयःप्रदानेन चिराय तर्पणीं विभावरीं स्वामिव दिव्यमातरम् ।
समीक्ष्य कालेन विलीनविग्रहां तुषारवाष्पैर्व्यलपद् द्रुमावली ॥५॥
सुनीलशष्पेषु तुषारबिन्दवो विभान्ति वर्षोपलखण्डसम्मिताः ।
यथा महानीलशिलाधिरोपिता विकस्वरा दीव्यति हीरकावली ॥६॥
ये कौशिका नैशतमःसमागमात् पुरा प्रहृष्टा व्यचरन् समन्ततः ।
प्रभातमासाद्य त एव दैवतः समागता हन्त तमोमयान्धताम् ॥७॥
रथाङ्गसंज्ञः सकलां निशामसौ प्रियावियोगेन विदग्धमानसः ।
अवेक्ष्य रक्तामिव वासवीं दिशम् प्रियाप्तये पक्षपुटं व्यधूनयत ॥८॥
कान्तामभि प्रस्थित एष बान्धवो व्रजंस्तदा मध्यपथे सुसङ्गताम् ।
विलोक्य तां नैशवियोगवेदनालयेन लोकोत्तरमोदमासदत् ॥९॥

द्रुमाः कियन्तः कुसुमैः सुगन्धिभिः कृतज्ञताप्रेरणयेव सत्वराः ।
वसुन्धरामात्मरसेन पोषिकामपूजयन्नम्रशिरोभिराननताः ॥१०॥
अग्न्याहिता येऽनुदिते दिवाधवे चरन्ति होमं विधिदिष्टमिष्टदम् ।
पूर्वेद्यु रासादितहोमसाधनास्त्वराजुषस्ते व्यदधुर्हुतिक्रियाम् ॥११॥
श्रितोदये भास्वति होमनिष्ठिकाम् वैकल्पिकीं येऽनुसरन्ति नैष्ठिकाः ।
ते प्रातरासादयितुं समितकुशं दिशो व्रजन्ति स्म तदाऽविलम्बितम् ॥१२॥
विहृत्य हिंस्राः पशवः समग्रां निशां सुतृप्ताः पिशितैः पशूनाम् ।
आरण्यकुञ्जे निभृते प्रभाते सुप्तिं गताः श्रान्तिविनोदनार्थम् ॥१३॥
मृगादयो ये पशवः किलान्ये ते सुप्तिमासाद्य निशां प्रभाते ।
व्यपोहितुं सुप्तिकृताङ्गजाड्यं शरीरभंगं बहुधा प्रचक्रुः ॥१४॥
उदित्वरो मङ्गलमन्त्रशब्दः प्राभातिकः शुद्धपदस्वराढ्यः ।
शय्योत्थितानां परिहाय सुप्तिं नभो जनानां मुखरं वितेने ॥१५॥
पटुर्वटूनां श्रुतिमन्त्रपाठिनाम् उदात्तपूतस्वरशुद्धिशोभितः ।
विशेषभृद् वेदरवः समीरणं पवित्रतामेव निनाय सर्वतः ॥१६॥
केचिन् सरिन्मार्गमगुः सहाग्रहाः सुत्याकृते धर्मविदो विदुत्तमाः ।
स्नानोत्थिताः केचन वल्कलस्रुतैरपां पृषद्भिः सिषिचुः पथो रजः ॥१७॥
केचित् पितृभ्यः सलिलाञ्जलीन् ददुः प्रानर्चुरन्ये कुसुमादिभिः सुरान् ।
पुष्पाण्यनृत्यन्नधिवीचि हर्षतो मत्वेव तेन स्वकजन्म सत्फलम् ॥१८॥
निवृत्तदोहाः प्रतिरुद्धवत्सकाः क्षेत्राय मुक्ताः क्षुधिता गवां गणाः ।
नदीप्रवाहेण समा समुत्सुकाः पथि व्रजन्ति स्म रुचा विचित्रया ॥१९॥
या पौरवीथी विजनाप मूकतां निशागमे रिक्ततया समेधिता ।
अनायता सात्र जनैः क्रमागतैर्बभूव रावैर्मुखरा नवोदया ॥२०॥
हृतप्रसूना कुसुमावचायिभिर्लता बभासे विधवेव कामिनी ।
दरिद्रनारीमिव तस्करा यथा विहाय जग्मुर्मधुपा विभूषणाम् ॥२१॥
निशामशेषामुपभुज्य सोत्सवं प्रियां विहाय प्रतियाति नायके ।
दिनं समग्रं विरहाधिभावना व्यमूमुहत्तां दयितां निशाक्षये ॥२२॥

गतेऽथ कान्ते विवशाधिकाधिना क्षणं तटस्था गगने कृतेक्षणा।
क्षणाद् विमुक्ता विषये क्षणात् परं जगाम मन्दं गुरुभीतिकर्षिता ॥२३॥
प्रभातवातः प्रववौ समन्ततः कृतावगाहः शिशिरे सरोवरे।
प्रसूनगन्धं प्रतिमन्दिरं वहन्ननन्यसामान्यवदान्यतां दधौ ॥२४॥
राजा द्विजानामुपगम्य वारुणीं पपात रक्तो यदसाम्प्रतं न तत्।
पतिव्रताधर्मपराश्च तारकास्तमन्ववर्तन्त रुचा विवर्जिताः ॥२५॥
वणिग्जना दस्युभिया निशागमे निवर्त्य नावं क्वचिदाप्तविश्रमाः।
प्रातः प्रकाशं प्रसमीक्ष्य नन्दिताः स्वमार्गमाश्रित्य पुनः प्रतस्थिरे ॥२६॥
निशाव्यपायेन विमुक्तसुप्तयः कलं विहङ्गा विरुवन्त उच्चकैः।
निवेदयन्ति स्म दिनोदयश्रियं विधातुमाराद् भुवनं क्रियोन्मुखम् ॥२७॥
विहाय नीडं विहगाः समुत्सुकाः खाद्यानि चेतुं गगने कृतक्रमाः।
मन्दैस्तथा शीघ्रतरैर्गतिक्रमैः स्थैर्यं गताः काम्यपदे व्यवस्थिताः ॥२८॥
अर्घ्यं यदर्घ्याय ददुर्विवस्वते द्विजा जपाढ्यं चितरक्तचन्दनम्।
मन्त्रप्रभावात्तमुपागतं ध्रुवं तदेव तस्योपदिदेश रक्तताम् ॥२९॥
करैः सहस्रैस्तिमिराणि मार्जयन् सरोजराजिं स्वरुचा प्रसादयन्।
कुमुद्वतीं शोककृशां विभावयन् नभोऽङ्गनं प्राप रविः शनैश्चरन् ॥३०॥
प्रभातवातेन तदा प्रसर्पता प्रसूनगन्धानुगशैत्यशालिनः।
सुप्तिं श्रितस्य स्वजनैः समं पुरे द्विजस्य निद्रा वपुषो व्यपासरत् ॥३१॥
उन्मील्य नेत्रे जडतामुपेयुषी द्विजोऽथ सर्वं स्वपुरं तृणैः कृतम्।
हिरण्मयं वीक्ष्य गतोऽतिविस्मयं विलोकितं स्वप्नमयं व्यचिन्तयत् ॥३२
ज्वलन्ति हेम्ना रचिता महागृहाः स्तम्भैर्महारत्नमयैः सुशोभिताः।
समन्ततो हीरक-मौक्तिकावली चकास्ति पर्यस्ततमःसमागमा ॥३३॥
कुड्येषु नानाविधशिल्पचातुरी विचित्ररत्नैरुपकल्पिता स्थिता।
अनल्पशिल्पा मणिशालभञ्जिका कपोतपालीषु लसन्ति सप्रभम् ॥३४॥
सुवर्णपर्यङ्कगतोऽस्मि बान्धवैः सुखं शयानः किमिदं महाद्भुतम्।
अशेषदासैरुपचारतत्परैः परैः सपर्याविधिनास्मि सेवितः ॥३५॥

स्वप्नः कुतो मे स हि सुप्तिसम्भवः प्रबुद्ध एवास्मि विशेषचेतनः ।
न विभ्रमो वा स हि दोषजो ध्रुवम् न तादृशी दोषगतिश्च वीक्ष्यते ॥३६॥
तन्नूनमेतत् परमार्थदर्शनं निदानमस्याथ किमस्तु संस्तुतम् ।
ध्रुवं समर्चापरितोषितो हरिः कृपापरीतो मम सम्पदः पदम् ॥३७॥
विचिन्त्य चैवं सुखराशिविह्वलः प्राबोधयत् स्वां दयितां सुतांस्तथा ।
पदे पदे विष्णुपदं स्मरन्नसौ विशालचित्राम्बुधिमग्नतामगात् ॥३८॥
अथ क्षणेनैव जनाननक्रमाद् वचः प्रचारं समगात् पुरान्तरे ।
श्रीसत्यनारायणसेवनोद्भवा बभूव विप्रस्य विभूतिरित्यदः ॥३९॥
सुविस्मिताः काञ्चनपत्तनाश्रयास्तदीक्षितुं तत्र जनाः समागमन् ।
विभाव्य तद्दैवतमद्भुतोदयं नतिप्रकारैः समभावयन्निदम् ॥४०॥
अथो पुरे तत्र चिरात् कृतस्थितिर्वणिग्वरो लक्षपतिः समाख्यया ।
जनाननाद् वृत्तमिदं समित्वरं समेत्य लेभे त्वरया तमाश्रयम् ॥४१॥
तदद्भुतं वीक्ष्य पुरं हिरण्मयं विचित्ररूपं सुरमन्दिरोपमम् ।
विचिन्तयामास महेन्द्रसन्निभः सविस्मयो विस्मयतामुपाश्रितः ॥४२॥
पुरा द्विजागारमितस्तृणाचितं सुजीर्णमालक्षि दरिद्रतोचितम् ।
कथं तदेतद् गतयैकया निशा सुवर्णशिल्पारचितं विभाव्यते ॥४३॥
ज्वलन्ति दिव्या मणयः समन्ततः पुरं विभातीव गतं सुमेरुणा ।
किमित्यकस्मादिह देवताकृपा लसद्बला जातफला विलोक्यते ॥४४॥
चरन्ति भृत्या बहुकृत्यसङ्कुलाः पुरावरोधे परिचारिकाशतम् ।
दौवारिका द्वारमधिश्रयन्त्यमी लसन्ति वाहा बहवस्तरस्विनः ॥४५॥
महोन्नतं भाति विचित्रतोरणं प्रलम्बिमुक्ताफलमाल्यभूषितम् ।
तत्पार्श्वयो रत्नमयं हरिद्वयं ददाति चित्तेषु भयं प्रपश्यताम् ॥४६॥
सुरोपभोग्ये भवने व्यपेक्षितं यद् यद् वरं वस्तुकुलं निरङ्कुशम् ।
तत् सर्वमेवात्र विभाति भूतये जितः सुमेरुः पुरशोभयाऽनया ॥४७॥
धनैरमानैर्मम गर्वमीयुषः प्रपश्यतो भूसुरभूरिसम्पदः ।
कुतस्तरां सोऽयमवाप लुप्ततां विकारमाकारयति स्म लाघवम् ॥४८॥

गतप्रदोषात् पुरतोऽपि यो द्विजो गृहे गृहे दृष्टचरो वनीयकः ।
निशां स एकां समतीत्य केवलामशेषकोटीश्वरतामुपागमत् ॥४९॥
देवस्य यस्याद्भुतशक्तिशालिनो जनोत्तरोऽयं महिमानुवर्तते ।
स भक्तिपूर्वं सुसमर्चितो नृणाम् अलं मनोवाञ्छितवस्तुसिद्धये ॥५०॥
तदस्य देवस्य समर्चनाक्रमं पृष्ट्वा द्विजं सैव करिष्यते मया ।
अपत्यहीनस्य ममातिशोचतो ध्रुवं वरापत्यमसौ विधास्यति ॥५१॥
इदं विचार्य द्विजमादरादसौ प्रणम्य तत्पादपयोरुहद्वयीम् ।
अपृच्छदच्छं मनसा प्रशोचता मनोरथप्राप्तिमुदा स्मिताननम् ॥५२॥
नमोऽस्तु ते विप्र सुराहितोन्नते ! कृपापरा दृष्टिरितो विसृज्यताम् ।
भवानसामान्यगुणो गुणप्रियः किमन्यथा श्रीपतिरेति तुष्टताम् ॥५३॥
नारायणे सिद्धिरभून्महत्तमा तवाद्य यन्माद्यति चञ्चला त्वयि ।
ममास्ति सम्पत्तिरनुत्तमा परं दहत्यसौ मां विषमानपत्यता ॥५४॥
कियन्ति वित्तानि लसन्ति मे गृहे सुदुष्करा तत् परिमाणकल्पना ।
सुपुण्यलभ्यात्मजसङ्गमादृते फलं न तेषामणुमात्रमीक्ष्यते ॥५५॥
प्रतिक्षणं भूरिवसूनि भाग्यतो मिलन्ति वाणिज्यकृतानि मे पुरः ।
निरामयः कृत्यशतेषु चातुरीं वहाम्यहं काम्यफलोपसंहिताम् ॥५६॥
भार्या प्रिया मे बहुभाग्यशालिनी गृहे स्थिता मूर्त्तिमतीव कल्पना ।
यदीयसौभाग्यगुणैककर्षणाच्चलापि लक्ष्मीरचलेव लक्ष्यते ॥५७॥
शीलेन तस्याः स्वजना ममान्वहं प्रीतिं परामान्तरिकीं प्रवृण्वते ।
प्राणैः पणैस्ते कृतवेदिनस्ततो मदीयकृत्येषु वहन्ति मग्नताम् ॥५८॥
दीना जना ये विहरन्ति पत्तने ते मत्प्रियायाः करुणाभिरादृताः ।
प्रमुक्तकण्ठं यशसां विघोषणे व्यापारयन्ति प्रचितं परिश्रमम् ॥५९॥
मया यदा यत् परिभोक्तुमिष्यते तदाभिलाषेण समं तदाप्यते ।
न कामनाव्याहतिरस्ति मे क्वचित् स्वतन्त्रता सर्वत एव दीप्यते ॥६०॥
निदाघमध्याह्नदिवाकरद्युतौ समेधितायां क्षितिगर्भकेतने ।
समस्तभोगोचितवस्तुसम्भृते न तापलेशोऽपि मयानुभूयते ॥६१॥

वसन्तपुष्पाभरणैरलङ्कृते लताञ्चिते पुष्पवने शुचिस्मिते ।
मृदुव्रजन्मालयमारुताञ्चिते प्रशस्तशुक्लोपलपीठसम्भृते ॥६२॥
मरालमालाकुलवापिकायुते सरोजसौगन्ध्यचलन्मधुव्रते ।
पिकावलीकोमलकाकलीवृते कियद्विलासं रचयामि संस्कृते ॥६३॥
प्रसूनवल्लीमयकुञ्जकेतने वापीतटे मन्दसमीरसेविते ।
प्रशस्तपीठे नवरत्नमञ्जुले प्रियामुपादाय कियद् विधीयते ॥६४॥
सरोवरे रत्नजलावतारिकाशताकुले केलिकलामुपाश्रितः ।
प्रभूतलीलाप्लवनानि साधयन् अहो महामोदविधौ कृतश्रमः ॥६५॥
सुरत्नसिंहासनमाश्रितो रहः सुसेवितोऽहं परिचारिकाशतैः ।
सुशीतसच्चामरवातवीजितः सुराधिनाथेन समो विभावितः ॥६६॥
विदेशयात्रा बहुचित्रसाधना मया कृता नैकश एव यत्नतः ।
कति प्रदेशा विविधा विलोकिता गुणप्रियाणां हृदयप्रतोषणाः ॥६७॥
कदापि काम्बोजतुरङ्गवाहनः कदापि दिव्यां तरणीमुपाश्रितः ।
कदापि नागेन्द्रगतः सुखाप्तये पथि प्रचारं रचयामि भाववित् ॥६८॥
सौधं समारुह्य च सप्तभूमिकं सुमेरुशैलेन समं समुच्छ्रितम् ।
विलोकये पञ्चदशीनिशाकरं सुनिर्मलाकाशतले विकस्वरम् ॥६९॥
समीरचञ्चत्तरशालिमञ्जरीतनुश्रिया स्त्रीमधुरां वसुन्धरां ।
सचेतसामन्तरतर्पणोचितां शरत्प्रसन्नाम्बुसितां विलोकये ॥७०॥
वर्षागमे कम्रकदम्बशोभिता नवीनजीमूतभृताम्बरद्युतिः ।
सुशीतलस्पर्शसमीरसेविता विलोकिता च प्रकृतिर्मनोहरा ॥७१॥
दूर्वादले श्यामलतासमाकुले प्रातस्तरां सूरकरैः समुज्वलाः ।
विलोकिताः श्वेततुषारविन्दवः सुरोचिषो मौक्तिकमालिका यथा ॥७२॥
नदीं पयोधेरभिसारतत्परां तरङ्गितां चारुगतिं सुनिर्मलाम् ।
प्रदोषदोषाकरचन्दनाङ्किताम् विचित्रनक्षत्रविभूषणाञ्चिताम् ॥७३॥
सायं सुदूरागतशङ्खदुन्दुभि-ध्वनिप्रसादेन विशेषनादिताम् ।
तरीप्रदीपप्रतिविम्बवाहिनीं व्यलोकयं तीरतले कृतस्थितिः ॥७४॥

न शान्तिरन्तःकरणे कदापि मे समस्तमेवास्तसुखं विभाव्यते ।
अपत्यशून्यस्य ममानुवासरं जगत् समग्रं प्रतिभात्यभास्वरम् ॥७५॥
गृहेषु पत्नी मलिनानना चिरं सुताननादर्शनदुःखविक्षता ।
प्रतिक्षणं मे हृदयस्य वेदनां तनोति सौभाग्यशतेऽपि सुस्थिते ॥७६॥
न सा यथाकालमुपैति भोजनं न वा विधत्ते वपुषः प्रसाधनम् ।
महोत्सवं हा विजहाति दूरतस्ततो जगत्सर्वमभूद्विडम्बनम् ॥७७॥
यदा प्रिया मे प्रतिवेशिनीगणं सुतावलीलालनमोदविह्वलम् ।
समीक्षते लुप्तनिमेषचक्षुषा तदा मनो याति ममातिकश्मलम् ॥७८॥
यदस्ति यत्रातिविनोदसाधनं तदेव दृष्टं कृतमादरेण वा ।
परं न केनापि सुखं समुद्गतम् चिराय कष्टा विषमानपत्यता ॥७९॥
स्मृत्वा स्मितं कल्पनया सुतस्य मे मन्ये तृणं पञ्चदशीनिशाकरम् ।
अद्धोंच्चरद्वाक्यपदानुचिन्तया पिकस्य वाणी मधुरा मुधायते ॥८०॥
गृहे विराजन्ति जनाः परःशता बाला युवानः स्थविराश्च शाश्वतम् ।
तथापि शून्यं भवनं समीक्ष्यते विना वतापत्यसमागमं परम् ॥८१॥
कियन्ति तीर्थानि पुरा किलाश्रमं सुराः कियन्तो मयका प्रयाचिताः ।
कियत्सु वा देवगृहेषु यापिता निशास्तनूजाननदर्शनाशया ॥८२॥
आराधिता मन्त्रपदैश्च देवता यथाविधानं विविधैरुपायनैः ।
दौर्भाग्यतो मे निखिलं निरन्वयम् हेतुः फले निष्प्रतिबन्ध एधते ॥८३॥
किमीदृशं मे नहि वेद्मि दुष्कृतं न तावता कृत्यशतेन यत्क्षयः ।
न कर्म भोगेन विना निवर्त्तते श्रुतं किलेदं व्यभिचारवर्जितम् ॥८४॥
अचेतनादृष्टनियामकश्चिरं परेश्वरः शास्त्रनयैः प्रसाधितः ।
कृतस्य मे पुण्यगणस्य तत्कथं नियामको नैष विशेषतः स्तुतः ॥८५॥
दुःखं फलं दुष्कृतसम्भवं भवे मया चिरादेव हि भुक्तमुल्वणम् ।
ततोऽपि किं दुष्कृतसंक्षयो न मे यतो न सिद्धा सुतसम्पदेषणा ॥८६॥
यथा तथा वास्तु तव प्रपश्यतो निशंकया यस्य समच्चनावशात् ।
हिरण्मयं तावदिदं पुरोत्तमं समुद्गतं तस्य कृपा व्यपेक्ष्यते ॥८७॥

स दैवतानामपि दैवतं परं भृतो महिम्ना जनतातिवर्त्तिना ।
ततस्तदाराधनमेव मे वरं निवर्त्तकं विघ्नगणस्य सम्भवेत् ॥८८॥
प्रशाधि मां शिष्यतयार्थिनं विभो, विभोः समर्चाविधिमस्य निष्ठितम् ।
यथाविधानेन विधाय तं विधिं मनोरथं साधयितुं यथा क्षमे ॥८९॥
शुचाचितं तस्य वचो वणिकूपतेरभिख्यया लक्षपतेः स शुश्रुवान् ।
द्विजो विदूनेन हृदाकिरद्गिरः ससान्त्वमाशीर्वचनं प्रवर्त्तयन् ॥९०॥
स्वस्त्यस्तु ते लक्षपते विशेषतस्त्वदीयवृत्तं विदितं ह्यशेषतः ।
जहीहि शोकं त्वयि देवताकृपा विना विलम्बं भवितेति मन्यते ॥९१॥
यस्यार्चया मे समपादि वैभवम् निशैकयालौकिकशक्तिशालिनः ।
स सत्यदेवो भवतापि पूजितः प्रदास्यते मानसवासनाफलम् ॥९२॥
स्ववित्तशाठ्यं परिहायपूजने कृतप्रबन्धस्य हितं निरङ्कुशम् ।
ततो भवानस्य विभोः प्रपूजने स्ववित्तशाठ्ये निदधातु नो पदम् ॥९३॥
शृणु प्रबन्धं विहितं तदर्चने यमाश्रितानां भविता शुभं परम् ।
नियन्त्रितां पद्धतिमेव संश्रितो विना प्रयासं पदमेति वाञ्छितम् ॥९४॥
यथैव देवान्तरपूजने स्मृतस्तथैव सामान्यविधिस्तदर्चने ।
विशेषमत्रानुवदामि ते परं तमाश्रवस्व प्रयतः शुभोत्तरम् ॥९५॥
कृतोपवासेन दिनात्यये हरिः समर्चनीयः कुसुमाद्युपायनैः ।
सपादगोधूमकचूर्णशर्करारम्भादिनैवेद्यमयेन वस्तुना ॥९६॥
पूजोपहारैरनुरूपवर्तितैः प्रणामपुष्पाञ्जलिभिः समापिते ।
श्रीसत्यनारायणपूजनक्रमे कथामथो स्कन्धपुराणतः पठेत् ॥९७॥
गोधूमचूर्णं कदलीफलन्तथा कर्पूरकं क्षीरमयं घृतं सिता ।
यदेव देवाय निवेदितं पुरा तन्मिश्रयेत् पूतविधानयोगतः ॥९८॥
अथ प्रसादग्रहणाय ये पुरा निमन्त्रिता आप्तजनाः समागताः ।
तेभ्यः प्रसादं प्रविभाज्य भक्तितः स्वयन्ततस्तद्ग्रहणं विधीयताम् ॥९९॥
शिरस्तटं प्रागुपनीय सादरं कृतार्थयेथा रसनामतः परम् ।
तथा प्रसादं प्रविभाजयेत्तथा यथा न तिष्ठेत् कणिका दिनान्तरं ॥९९॥

३।१२।४, तै० सं० ५।६।१।३] । वक । वको वै दाल्भ्यः । बकोऽन्यः । वशा । वशा माता राजन्यस्य* [अ० सं० १०।१०।१८] । वशान्या ।

स्व० । अन्त उदात्तः इत्येव । सर्वास्वङ्गुष्ठम् [तै० सं० ६।१।६।५] । स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् [३।३] इति द्वितीयस्योदात्तत्वं प्राप्तम् । तस्मादुदकमुच्यते [तै० सं० ५।६।१।३] । कर्दमादित्वात् [३।१६] आद्यद्वितीययोः पर्यायेणोदात्तत्वे प्राप्ते । वको वै दाल्भ्यः † । प्राणिनां कुपूर्वम् [२।७] इति कवर्गात् पूर्वस्योदात्तत्वे प्राप्ते । वशा मेषा अपसृष्टासः [तै० ब्रा० १।४।२।२] । वशाग्रहणं छन्दस्येव इति नियमार्थम् । तेन लोकेऽय-

---

* वशा माता राजन्यस्य वशा माता स्वधे तव ।
वशाया यज्ञ आयुधं ततश्चित्तमजायत ॥

इति समग्रो मन्त्रः ।

† मुद्रिते काठके "तान् बको दाल्भिरब्रवीत्" [१०।६] इत्युपलभ्यते । परमधन्यतयास्माकमत्र स्वरचिह्नानि नोपलभ्यन्ते । 'केशिनो दाल्भ्यस्य' [का० सं० ३०।२] इत्यत्र दाल्भ्यशब्दोऽपि श्रूयते । छान्दोग्योपनिषदि [१।३।१३] "तेन तं ह वको दाल्भ्यो विदाञ्चकार" इत्याम्नायते । परं 'वको वै दाल्भ्यः' इत्येतस्य मूलं नोपलब्धमस्माभिः । यथा च नः प्रतिभाति तथा तिरश्च एव वकस्यात्र ग्रहणम् । तेन भाषायां प्राणिनां च कुपूर्वाणाम् [२।७] इति सूत्रेण बकशब्दस्याद्युदात्तत्वं छन्दसि पुनरन्तोदात्तत्वम् । "बकशब्दः प्राणिनां कुपूर्वाणाम् इत्याद्युदात्तः" इति पदमञ्जरी ।

४

माद्युदात्त इत्याहुः। सुपि स्थः [पा० ३।२।४] इति कः। अम्बाम्ब- [पा० ८।३।६।७] इति षत्वम्। अङ्गुष्ठः। क्वुन्नन्त उदकशब्दः। क्वुन्प्रकरणे उदकं च [उ० २।३६] इत्युणादिसूत्रात्। तत्र 'अयमन्तोदात्तो निपात्यते' इति स्वरमञ्जर्याम्। तच्चिन्त्यम्* ॥

---

* स्वरमञ्जर्या हस्तलिखितं पुस्तकद्वयमस्मत्सविधे वर्तते। तत्रैकस्मिन्— उदकम्। उदकमिति कु [क्वुन्] प्रत्ययान्तो निपात्यते। उन्दी क्लेदने। उनत्तीत्युदकम्। तस्मादुदकमुच्यते। निपातत्वादाद्यानिपातः [निपातनादन्तोदात्तः] इति पाठः। अपरस्मिन् पुनः—उदकं च। क्वुन्प्रत्ययान्तो निपात्यते। उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते। निपातनादन्तोदात्तः इति पाठः, स्वरमञ्जरीपरिमले प्रायेणोणादिप्रकरणमधिकृत्य किमपि विशेषतो नोक्तम्। उज्ज्वलदत्तेनाप्युणादिवृत्तौ निपात्यते इत्युक्तम्।

अत्र क्वुन्प्रत्ययान्तत्वेन ञ्नित्यादिर्नित्यम् [पा० ६।१।१९७] इति सूत्रेण नित्त्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते निपातनादन्तोदात्तत्वम् इति चिन्ताबीजं न जानीमः। वस्तुतस्तु स्वरसिद्धान्तचन्द्रिकाकारस्य मञ्जरीकृतां परिमलकृताञ्चोपरि प्रद्वेष एवासीदिति प्रतीयते। तथाच चन्द्रिकाप्रारम्भ एवोक्तम्—

अथ दोषाः कतिपये गण्यन्ते स्वारमञ्जराः।
अपेक्षितस्यावचनमनपेक्षितकीर्तनम् ॥
तथाभाससमाधानमनाशङ्क्यस्य शङ्कनम्।
अपसिद्धान्तकथनं तथानन्वितकीर्तनम् ॥
परस्परविरुद्धत्वं स्वोक्तीनामेव च क्वचित्।
व्युत्क्रमेण च सूत्राणां कथनं निष्प्रयोजनम् ॥
अनाञ्जस्यं विभागस्येत्याद्या दोषाः परिस्फुटाः।
बहूनां पाणिनीयानां सूत्राणामविवेचनम् ॥
फिट्सूत्रस्यावर्णनं चापेक्षितानवबोधनम्।
न च वेदोदाहरणमेषां नेत्यविवेचनम् ॥

पृष्ठस्य च ॥१५॥

प्र० । छन्दस्यन्त उदात्तः । पृष्ठमुपदधाति ।

श० । छन्दस्यन्त उदात्तः स्यात् ।

उदाहरिष्यमाणत्वाद्बहूनामेष्वपि श्रुतौ ।
उदाहृतय एता हि वेदभाष्येऽप्युदीरिताः ॥
द्वन्द्वो नैकाधिकरणवचनो युगपद्भवेत् ।
इत्यादिसाधनं यत्तदनपेक्षितकीर्तनम् ॥
न हि कश्चिद्विशेषोऽस्माद्विचाराद्विद्यते स्वरे ।
स्थानिवन्नागमादेशो भवेदिति यदीरितम् ॥
यत्रैव देवताभाव एकस्मिन् हविषि द्वयोः ।
तत्रैव देवताद्वन्द्वस्वर इत्यपि जल्पितम् ॥
बह्वेवमादिकं ज्ञेयमपसिद्धान्तकीर्तनम् ।
अन्येऽपि दोषास्तद्ग्रन्थद्रष्टृभिः सुगमा इति ॥
वक्ष्यते चोत्तरत्रेति क्रियते नात्र विस्तरः ।
ये दोषाः स्वरमञ्जर्यां ते तद्विवरणेऽपि च ॥
अतः प्रचोदयति मां कृतावस्यां गुरोः कृपा ।
विद्वांसः श्रोतुमर्हन्ति तामेतां वीतमत्सराः ॥

इति ।

सिद्धान्तकौमुद्यान्तु विद्यमाना अपि केचन दोषाश्चन्द्रिकाकारस्य मतेनादोषा एव । तथा चोक्तम्—

"नापि सिद्धान्तकौमुद्यां कार्त्स्न्येनैषा निरूपिता ।
सन्त्येव दुष्परिहरा दोषास्तत्रापि पञ्चषाः ॥
अदोषानेव तान्मन्ये गच्छतः स्खलनं यथा ॥"

इत्यलमतिविस्तरेण ।

मृष्टस्य* च ॥१५॥

फि० वृ०। छन्दसि मृष्टस्यान्त उदात्तो भवति। शक्र्यों मृष्टा मया भवन्ति†।

स्व०। छन्दस्यन्त उदात्तः। पृष्ठे निनद्धः [ऋ० सं० ६।७५।५]। स्वाङ्गमिति [२।६] प्राप्तम् ॥

वा भाषायाम्‡ ॥१६॥

प्र०। पृष्ठम् पृष्ठम्।

श०। भाषामात्रविषयं सूत्रमिदं प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि [पा० ५।३।४९] झल्युपोत्तमम् [पा० ६।१।१८०] विभाषा भाषायाम् [पा० ६।१।१८१] इत्यादिवत्। पृष्ठम्।

फि० वृ०। भाषायां मृष्टस्य वान्त उदात्तो भवति। मृष्टः। मृष्टः।

---

* फिट्सूत्रवृत्तौ मृष्टस्य च इति पाठ उपलभ्यते, कौमुद्यादिव्याख्याकृद्भिरपि पाठान्तरमिदमुल्लिख्यते। मृष्टपृष्ठयोः कतरः पाठः साधीयानिति विचारे मृष्टशब्दस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वात् निष्ठा च द्व्यजनात् [पा० ६।२।२०५] इति सूत्रस्य संज्ञामात्रविषयत्वात् संज्ञायामपि छन्दसि मृष्टशब्दस्यान्तोदात्तत्वसन्दर्शनात् पृष्ठशब्दस्य च स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् [२।६] इति फिट्सूत्रेणैवाद्युदात्तत्वप्राप्तेस्तदपवादतया मृष्टस्य इत्येव पाठः समीचीनतया प्रतिभाति।

† शक्र्य इत्यादि A पुस्तके नास्ति। शर्वर्य इत्यादि K। पृष्ठस्य छन्दस्यन्त उदात्तो भवति। शक्र्यः पृष्ठं भवति अपापृष्ठमसि B.

‡ निशथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः [उ० २।१२] इत्युणादिसूत्रतस्तु भाषायामपि पृष्ठशब्दस्यान्तोदात्तत्वं सिध्यति। न्यासकृतापि उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु [पा० ६।२।१७७] इत्यत्रोक्तम्—पृष्ठशब्दोऽन्तोदात्तः। पृषु मृषु वृषु सेचने इत्यस्य थकि व्युत्पादितत्वात् इति।

स्व० । पृष्ठस्य इत्येव । उणादौ तिथपृष्ठ—[उ० २।१२] इति थगन्तोऽयं निपातितः । 'मृष्टस्य च वा भाषायाम्'' इति केचित् पठन्ति ॥

अर्जुनस्य तृणाख्यायाम्* ॥१७॥

प्र० । अन्त उदात्तः । अर्जुनानि तृणानि ।

श० । उनर्वन्नन्तानाम् [२।६] इत्याद्युदात्तत्वस्यापवादः ।

फि० वृ० । अर्जुनस्य तृणाख्यायामन्त उदात्तो भवति । अर्जुनानि तृणानि । तृणग्रहणं किम् । अर्जुनो वृक्षः । आख्याग्रहणं किम् । अर्जुनः शष्पः† ॥

---

* यद्यपि A पुस्तके 'अर्जुनस्य तृणाख्या चेत्' इति पाठः, तथापि वृत्तौ "तृणाख्यायाम्" इति दर्शनात् "अर्जुनस्य तृणाख्यायाम्" इत्येव पाठो वृत्तिकारसम्मत इति प्रतिभाति ।

† अर्जुनो वंशः B अर्जुनसखः K । अत्र अर्जुनशब्दस्य तृणवाचित्वेऽन्तोदात्तत्वं विहितम् । तस्य चोदाहरणमुपन्यस्तम् अर्जुनानि इति । सोमस्यौषधिराजस्य प्रतिनिधिस्तृणविशेषोऽर्जुनशब्देनोच्यते इति याज्ञिकाः । ततश्च तृणशब्दस्य व्यावृत्तिरुदाहृता अर्जुन इति । अर्थश्च प्रदर्शितो वृक्ष इति । अर्जुनशब्दस्य ककुभापरपर्यायवृक्षविशेषबोधकत्वे नान्तोदात्तत्वम्, प्रत्युत उनर्वन्नन्तानाम् इत्याद्युदात्तत्वम् इत्याशयः । इदानीम् आख्याशब्दस्य व्यावृत्तिः प्रदर्श्यते—आख्याग्रहणं किमित्यादिना । अर्जुनशब्दो यदा तृणविशेषस्य संज्ञा न भवति, केवलं विशेषणविधया तृणं प्रतिपादयति तदा तृणं बोधयन्नपि तृणाख्यामननुभवन्नन्तोदात्तत्वं न भजते । यथा शुभ्रवर्णं तृणं वर्णयता केनाप्युक्तम्—अर्जुनः शष्प इति । पूर्वयोरुदाहरणयोस्तृणानि वृक्ष इति च पदद्वयमुदहारणैकदेशत्वेन न भ्रमितव्यम् । अत्र पुनः शष्पशब्द उदाहरणस्याङ्गमेव । एवञ्च अर्जुनो वंश इति वा अर्जुनसख इति वा पाठो नादृतोऽस्माभिः ।

स्व०। अन्त उदात्तः। वृत्तविशेषे तु उनर्वन्नन्तानाम् [२।६] इत्याद्युदात्तः। उणादावपि अर्जेर्णिलुक् च [उ० ३।५८] इत्युनन्नन्तमर्जुनशब्दं व्युत्पाद्य तृणाख्यायां चित्* [उ० ३।५६] इति सूत्रेण तृणे चिद्वद्भाव उनन्प्रत्ययस्योक्तः॥

अर्यस्य† स्वाम्याख्या चेत् ॥१८॥

प्र०। अर्यः स्वामी।

श०। यान्तस्यान्तात् पूर्वम् [३।१६] इति यतोऽनावः [पा० ६।१।२१३] इति वाद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम्‡।

फि० वृ०। अर्यस्यान्त¶ उदात्तो भवति स्वाम्याख्या चेत्। अर्यः स्वामी। स्वाम्याख्या चेदिति किम्। अर्यो वैश्यः। आख्याग्रहणं किम्। अर्य एव स्वामी। अर्य एव वैश्यः§॥

---

* अत्रोज्ज्वलदत्तः—"अर्जयतेरेव तृणाख्यायामुनन् चिद्वद् भवति। अन्तोदात्तोऽर्जुनस्तृणे। 'फिषोऽन्त उदात्तः' इत्यधिकृत्य 'अर्जुनस्य तृणाख्या चेत्' इति फिट्सूत्रम्" इति।

† आर्य स्वाम्याख्या A

‡ एतच्च "एकमुनि व्याकरणम्" इति पक्षे बोद्धव्यम्, स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च [३।१।१०३।१] इति वार्त्तिकेनैवान्तोदात्तत्वस्यात्र विहितत्वात्।

¶ आर्यशब्दस्यान्त A

§ यद्यपि स्वामी आर्य एव वैश्यः। A

यद्यपि स्वामी यः अर्य एव वैश्यः। B

अर्यः स्वामिवैश्ययोः [पा० ३।१।१०३] इत्यत्र काशिकायां स्वामिन्यन्तोदात्तत्वञ्च इति वार्त्तिकं व्याचक्षाणैः पदमञ्जरीकृद्भिरुक्तम्—अथ यो वैश्यः स्वामी च तत्र कथम्। उच्यते। वैश्याख्यायामाद्युदात्तत्वं स्वाम्याख्यायामन्तोदात्तत्वम्। तथा च अर्यस्य स्वाम्याख्यायाम् [१।१८] इति फिट्सूत्रे आख्याग्रहणं कृतम् इति।

स्व०। अग्ने विश्वान्यर्य आ [ऋ० सं० १०।१६१।१]। समर्य आ विदथे वर्धमानः [ऋ० सं० ३।८।५]। अर्यः स्वामिवैश्ययोः [पा० ३।१।१०३]। वैश्ये तु यच्छूद्रे यदर्ये [वा० सं० २०।२१, तै० सं० १।८।३।१] इत्यत्र यान्तस्यान्त्यात् पूर्वम् [३।१३] इत्याद्युदात्तत्वम्, यतोऽनावः [पा० ६।१।२१३] इति च न, व्यत्ययात्* ॥

आशाया अदिगाख्या चेत् ॥१९॥

प्र०। आशायामदिगाख्या चेत्। अन्त उदात्तः। आशा।

---

* अर्यशब्द ऋग्वेद् आथर्वणे चान्तोदात्त एवोपलभ्यते, केवलमृग्वेदे सकृदन्तस्वरितः सन्दश्यते। सर्वत्रैव पूजार्ह इत्यर्थः। तैत्तिरीयादिसंहितायामन्तोदात्तः सकृदन्तस्तरितश्चाम्नायते।

समर्यो गा अजति यस्य वष्टि [ऋ० स० १।३३।३]

संसमिद् युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ [अ० सं० ६।६३।४]

उभयत्रापि भाष्ये फिट्सूत्रमिदमुद्धृतम्।

कृष्णादुदस्थादर्या३विहायाः [ऋ० सं० १।१२३।१]

अत्र स्त्रियां वर्तमानोऽर्याशब्दोऽन्तस्वरितः। भाष्यकृद्भिः स्वरविषये किमपि नोक्तम्।

ता हि देवानामसुरा तावर्या [ऋ० सं० ७।६५।२]

अत्र द्विवचननिष्पन्नोऽर्याशब्दोऽन्तोदात्तः।

यथा तव्यप्रत्यय आद्युदात्तश्चान्तस्वरितश्च दृश्यते, अत एव वैयाकरणैस्तव्यत्तव्यलक्षणं प्रत्ययद्वितयमास्थितम्, तथात्रापि बोद्धव्यम्।

श० कौ०। दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम्। अत एव ज्ञापकाद् दिक्पर्यायस्याद्युदात्तता। इन्द्र आशाभ्यस्परि......[ऋ० सं० २।४१।१२]।

फि० वृ०। दिश आख्या दिगाख्या। सा चेन्न भवति तदाशाशब्दस्यान्त उदात्तो भवति। यामाशामधिकाम्*। अदिगाख्या चेदिति किम्। आशामाशां वियोततां†। आख्याग्रहणं किम्। आशामेति दक्षिणाम्‡॥

स्व०। आशायै जामिम् [तै० ब्रा० ३।४।१६।३]। आशा तृष्णा। दिगाख्यायां त्वत एव ज्ञापकादाद्युदात्तत्वम् §। आशानां त्वाशापालेभ्यः [तै० ब्रा० २।५।३।३]। तमाशाब्रवीत् [तै० ब्रा० ३।१२।२।२] इत्यादौ तु क्वचिद-

---

* एतस्य मूलं मृग्यम्। यथास्माभिर्ज्ञायते तथा संहितादिष्वधिकशब्दो नैवोपलभ्यते। आथर्वणे [१६।४।२] यामाशामेमि केवली इति श्रूयते।

† आशामाशां वि द्योततां वाता वान्तु दिशो दिशः।
मरुद्भिः प्रच्युता मेघा सं यन्तु पृथिवीमनु॥

इत्याथर्वणे [अ० सं० ४।१५।८] वियोततामित्याम्नायते।

‡ लौकिकमिवेदं प्रतिभाति वाक्यम्।

§ वाजसनेयिप्रातिशाख्ये "सर्वविश्व मानुषाशाः स्वाहा वाजः पयो नमः" [२।३६] इति सूत्रेणाविशेषेणैवाशाशब्दस्याद्युदात्तत्वं विहितम्। चतुरध्यायिकायां पुनः "आशा दिशि न" [४।१२] इति सूत्रेण दिग्वाचकस्याशाशब्दास्यावग्रहाभाव उपदिष्टः। आथर्वणप्रातिशाख्येऽप्युक्तम्—

कमनीयमभिमतमवलोकयन् रूपविशेषं, मुहूर्तद्वयञ्जजाप तुष्टाव च, सन्तुष्टमानसः प्रणनाम च मुहुर्मुहुरष्टाङ्गम्[1] ॥६१॥

कृतसायन्तनकृत्यकलापश्च चिन्तितवान्—अये किमिदानीं विधेयम्, एषा समुपस्थिता रजनी, निर्जनश्चायम्प्रदेशः, क्व स्थेयं, कथं वा किमासने कतमाहारेण वेति ॥६२॥

अनन्तरञ्च अमृदुमृदङ्गशङ्खध्वनिसम्बलितनान्दीनादमुखरं कमपि कलमविकलमतिमनोहरं वचनमाकर्णयामास ॥६३॥ यथा—

राजन् स्वागतमास्यतां वनमिदञ्चेदं सरः पूरियं
रम्योद्यानवती प्रपूरितमहाकोषा महासञ्चयैः ।
पूर्णा दैवतसिद्धचारणगणैर्विद्याधरैः किन्नरै-
रत्रैवाद्य सुखं निवत्स्यसि निजं सर्वं तवेदं ध्रुवम् ॥६१॥

अपि च—मूर्त्तेनैव गुरुप्रसादपरमाभीष्टेन भाग्योदयं
साक्षात्कारमुपेयुषा मृगवराकारेण कृत्वा बलात् ।
सत्सङ्गं परमं सरस्त्वमधुना सम्प्रापितस्तत्फलं
सद्यः पश्य पुरीमुपेत्य परमां भक्तिं कृतार्थो भव ॥६२॥

ततश्च केनेदमाभाषितमिति शङ्कमानस्त्वरितमभिधावद्भिर्महामणिमयं ज्वलन्महौषधिमयञ्च दीपसहस्रं धारयद्भिरपरैश्च वेत्रपाणिभिः समुद्घुष्यमाणजयशब्दैर्निजनिजकायकान्तिसन्ताननितान्तनिर्भर्त्स्यमानघनान्धकारैः पाद्यार्घ्यपाणिभिरपि कतिपयैरादरावनमितमौलिभिः सविनयमागत्य "स्वागतं महाराजस्य, एषा भगवती सुरासुरदेवब्रह्मर्षिभिरभ्यर्थ्यमाननिमिषार्धमात्रसङ्गा प्रेमलक्षणा भक्तिरुत्कण्ठितहृदया समाकाङ्क्षते त्वदवलोकनाय । तत्त्वरतां महाराजः । इयञ्च नातिदूरे एतस्य सरसः पश्चिमतीरोपवने देदीप्यमाना महती(महा?)मणिमयमहासौधप्राकार[2]प्रकारमयी चतुर्दशभुवनभावनातिग[3]परमशोभा 'परमशोभा[4]' नाम मिहिरहिमकरकोटिकान्तप्रचय-

1. मुहुर्मुहुरपि साष्टाङ्गम्—इ ।
2. प्रकारप्रकर—इ ।
3. भवनातिग—इ ।
4. 'परमशोभा' नास्ति—इ ।

वप्रचया विरिञ्चिवृषभध्वजाभिवाञ्छितवासप्रवेशा निखिलदुर्गमदुर्गसहस्र-वलयवती महती पुरी" इति (कथितं ?) समाकर्ण्य पीयूषसम्पातेनेव तेन सादरसरसाभिभाषितेनाप्यायितमनाः परदैवतधामेत्यनारूढतुरग एवाहूतानु-चलिततुरङ्गमो यथाज्ञापयथेति प्रतिगृह्य स्वागतप्रमुखातिथिसपर्यापर्यायमग्रे-सरैस्तैरेव दर्शितसरणिः प्रतस्थे ॥ ६४ ॥

ततश्चोभयपार्श्वविततस्फटिकहाटकरजतालवालकुल-चम्पक-रसाल-शाल-नारिकेल-क्रमुकमयक्रमविरचितवीथीसहस्रप्रत्येकावरणकाञ्चनरजत--मरकत-पद्मराग-- महेन्द्रनीलमयानत्युच्चप्राकारचयविराजमानामविरलसोपानपरम्परां पदवीमासादयामास ॥६५॥

अहो किमयमपूर्वोऽद्य सञ्जातो मम चेतसः प्रसादो येनायमन्तरात्मा घनाभ्रंलिहमहामहीरुहव्यूहमये प्रचण्डगण्डपुण्डरीकमण्डलभल्लभुजङ्गमभीम-भूतसञ्चयसञ्चारघोरतरे महाकानने महामेघमण्डलीविवर्धितदुर्दर्शदर्शनिशीथ-समयापादितदिङ्मोहान्धीभूतस्यैकलस्यैव सञ्चरतः[1] सहसा महासहायभूत-सहजबान्धवमहाजनसमाजमयमहानगरासादनं, क्षुत्तृट्क्षामस्य प्रचण्डमार्तण्ड-संतापसन्तापितस्येवाभिमतसुशीतलच्छायभवनपानभोजनासनशयनसम्प्राप्तिः, अदृष्टधनलाभस्येव सहसा स्पर्शमहामणीन्द्रलाभः, दुर्वासःशापप्रतापभीताया इव पाञ्चालतनयायाः प्रार्थिताहूतश्रीकृष्णचन्द्रचरणारविन्दद्वन्द्वसन्दर्शनं, ग्राहग्रस्यमानस्येव गजेन्द्रस्य प्रार्थितपरमपुरुषासङ्गः, चतुर्दशहायनोत्तरं श्रीरामचन्द्रसमागम इव श्रीभरतस्य, वाङ्मनसयोरप्यगोचरमतीवानन्द-भरमनुभवति। तत् किन्तु खलु प्रभावोऽयं[2] सरसोऽस्य, किं वास्य प्रदेशस्य, आहोस्विदेतदधिदेवतायाः, किमथवा भगवत्याः प्रेमलक्षणाया भक्त्या इति सञ्चिन्तयन्तमेवैनमशरीरा वाणी पुनरपि प्रबोधयामास ॥६६॥ यथा—

आदौ श्रीलगुरुप्रसादवशतः शुद्धस्वभावं मही-
खण्डम्पश्यति तत्प्रभाववशतः सत्सङ्गसंज्ञं सरः।

1. सञ्चरितः—प १। 2. प्रभावोऽयं नास्ति—प १।

पीत्वैतत्सलिलञ्च याति पदवीं स्वान्तप्रसादाभिधा-
मायासच्युतिमुत्तरोत्तरमहानन्दन्ततो विन्दति ॥६३॥

अपि च—प्रत्यक्षीकुरु भूमिपाल पुरतः सम्पीड्यमानं महा-
भागं कञ्चन कैश्चिदद्य तु समासङ्गान्महत्या भुवः ।
मुक्तप्रायमयुक्त[1]बन्धनमपि प्रोद्दामकारागृहाद्
घोरात् पथ्यमपथ्यमेव सततं मन्वानमत्याकुलम् ॥६४॥

इत्याकर्ण्य च पुनरतीव विस्मयविस्फारितलोचनः पुरतो विद्योतमानानेक-वातायनम् अनेकविधद्वारम् उपरि दोधूयमाननीलपताकामण्डलं रथाङ्गद्वया-लंकृतं महारथमारूढमसहायमसारथिमवाजिनमतिमनोहरं सुकुमारं कुमार-मतिमहत्याऽतिजरत्याऽतिभयङ्करया वज्रायमाणातिदारुणारुणनीलशुभ्रकान्ति-महारज्जुत्रितयेन संयतग्रीवं, निष्करुणदारुणेन च शर्वरीचरमिथुनषट्केन निरन्तरप्रहारव्याकुलीक्रियमाणम्, अग्रेसरमहाचञ्चलैकतरमहावञ्चकपुरुषा-नुयायिभिः पञ्चभिरतिविप्रलम्भकैः परुषपुरुषैश्चातिदीर्घतरातिदारुणदृढपाशैरनेक-कशो बद्ध्वा प्रलोभ्य चैन्द्रजालिकविद्योपपाद्यमानघनान्धकारभरितगम्भीर-बीभत्सविवरेषु निजनिजाभिमतेषु मुहुर्मुहुरभिनिपात्यमानं, दुर्वारदारुण-श्वापदसञ्चारदुर्गमनिःसीमसुभीमगहनेऽपरिमितमधुकुसुमफलच्छायाप्रलोभनेन सञ्चार्यमाणम्, अन्तरा स्यन्दनमन्तरीक्षचरीं समस्तपरमवस्तुस्तोमनिधान-भूतां जरामरणक्षुत्पिपासाधिव्याधिनिःशेषनिर्मूलनमहौषधिभूतमकरन्दसन्दोह-भरितां जाज्वल्यमानज्योतिर्ज्वालाजालनिरस्यमानबाह्याभ्यन्तरीणदुरन्त-तिमिरसञ्चारामनिद्रामम्लानिमनश्वरीं महासरोरुहवनीमन्धमिव रत्नदीपा-वलीमनासादयन्तं महाभीमान्धतमसे च परिभ्रमन्तं तदानीञ्च सद्योविमुच्य-मानप्रायजरतीगृहीतासितलोहितपाशद्वयतया विवर्धमानपरमानन्दपरम्परा-परिचयविस्मयातिशयक्षुब्धमानसमिव विलोकयामास ॥६७॥

तदानीञ्च तत् सर्वमालोकयत एवास्य स्वप्नमयमिवैन्द्रजालिकमयमिव प्रतिबिम्बमयमिव निमेषमात्रेण सर्वन्तिरोबभूव ॥६८॥

1. मुक्त—इ ।

तदनन्तरञ्च तत्रैव—

विश्राम्याद्य पुरे मनोहरतरे श्रीप्रेमभक्त्या महा-
देव्यास्तां प्रणिपत्य तद्विरचितातिथ्येन पूर्णान्तरः।
तत्कारुण्यवशेन पश्य सविधे विद्योतमानां श्रियं
श्रीवृन्दावनसंश्रयां श्रुतिगिरामत्यन्तदूरे स्थिताम् ॥६८॥

इत्याकर्ण्य च प्रणम्यताममानुषीं गिरं शिरसा बहु मन्यमान एवात्मानं कुतूहलभरतरलमानसः प्रचुररोमाञ्चसञ्चयसञ्चारद्विगुणीकृतकलेवरः शनैः शनैर्व्रजन् पुरतः पुरमालोकयामास ॥६९॥

अपरिचितं रजसा तमसा च हिंसारोषादिभिरप्यखिलदूषणगोष्ठीभिः, सत्त्वगुणेन च बहिर्द्वारप्रकोष्ठसम्मार्जनाधिकारपरमप्रीतेन दूरत एव समुपास्यमानं हिमशैलमन्दरमेरुमहेन्द्रगन्धमादनमलयहेमकूटप्रायसमुच्छ्रायैर्महाप्रासादैर्मन्दार-हरिचन्दनप्रमुखाणाममरमहीरुहाणामेकैकमयमहोपवनशतसहस्रापरिमितपरिखापरार्धपरिपाटीपरिवृतमतिशयितचतुर्दशभुवनं पवनदोधूयमानपताकाशतसहस्रकोटिचुम्बितगोलोकभवनं पुरमतिमनोहरम्प्रविवेश ॥७०॥

प्रविश्य च प्रतिद्वारनियमितैः प्रतीहारैरुपदिश्यमानमार्गः, बद्ध्वा तुरङ्गममवान्तरद्वारसमीपविटपिमूलशाखायां, क्रमेणातिक्रम्य द्वारशतकोटीः, कोटीन्दुभानुसङ्काशे चतुर्दशभुवनाद्भुतमहामणिनिकरविराजमानमहासिंहासने सतूल[1] दिव्यशुभ्राम्बरवितानविद्योतमाने विरचितासनां, सुरासुरसिद्धविद्याधरगन्धर्वगुह्यककिन्नररजनीचरचारणयक्षसुन्दरीभिः शतसहस्रकोटिपाण्डरचामरैर्वीज्यमानचरणसरोजां, रजतमहारजतमौक्तिकमरकतपद्मरागहीरकमहेन्द्रनीलमुखमहामणिनिवहविरचितविविधालङ्कारसञ्चारहारिदेदीप्यमानमहावयवां, सुधासुधाधामधाराधिकधवलाम्बराम्, अचिन्त्यमहामहिममहनीयाम्, अमृतमयीमिव, परमप्रेममयीमिव, सुषुप्त्यवस्थामयीमिव, परब्रह्मानन्दसन्दोहसाक्षात्कारधारामयीमिव, निखिलजनाखिलमनोरथमयीमिव, वासव-

1. नूतन—इ।

विरञ्चिविश्वेश्वरमुखमुखपङ्कजोदीरितस्तुतिशतसभाज्यमानाम्, परमपुरुषार्थसार्थाधिकार्थप्रदपदकमलाम्, अमलाकृतिचरितामभगवतीम्प्रेमभक्तिं ददर्श ॥७१॥

ततश्च तत्तत्परमपरमाभीष्टपदार्थसार्थावलोकनान्तरक्षणक्षणाधिकाधिकोत्तरोत्तरविवर्धमान[1]प्रबलपुलकाम्रधारासारसञ्चारगद्गदस्वरं कृताञ्जलिपुटः साष्टाङ्गप्रणतिस्तुतिसन्ततिभिः सपरिजनां देवीमतिसन्तोषयामास ॥७२॥

सन्तोषितमनसा देव्या स्वयमुत्थाय प्रणामपतितं भूमिपतिमुत्थाप्य दृढञ्च परिष्वज्य निर्भरनिःसीमपरमानन्दधाराप्यायितान्तःकरणं निस्पन्दसर्वावयवं मूर्छितप्रायं निजसिंहासनसविधे समुपवेश्य समाश्वास्य च परिजनाहृतैः[2] पीयूषाधिकस्वादुभिरपूर्वफलमूलादिभिरमृतशिशिराधिकसुमधुरशीतलैश्च 'सतसङ्ग'-सरःसलिलैः सन्तर्पयामास ॥७३॥

असौ तु देव्या स्वयमुपनीतानि तानि[3] तान्यनास्वादितपूर्वाण्यास्वाद्य आसादितपरमतृप्तिरुत्थाय गत्वा वहिराचम्य पुनरपि देव्याः समीपमाजगाम ॥७४॥

ततश्च देव्याः पर्यङ्कसमीपोपकल्पिततल्पान्तरे तदनुरोधवशाद् विनयभरेणातीव संकुचितकलेवरो निषसाद ॥७५॥

तथा समासीनञ्च निजकरकमलेन लालयन्ती सप्रेमस्तिमितमधुराक्षरमुवाच महादेवी यथा—महाराज, मुक्तोऽसि, इदानीं दारुणेभ्यः संसारपाशेभ्यः। अनादिजनिकोटिभिरनुशीलितास्मि भवता। मम तु भवानतीव प्रेमपात्रम्। अयञ्च पीयूषपाण्डरद्युतिमनोहरो महारयो हयः तेनैतेन पवमानमपि न समानतया गणयामि किमुतैरावतमुच्चैःश्रवसं वा। इममतिदवीयांस[4]मसुलभममरसमाजस्यापि मदीयाश्रममनेनैवातिरंहसा सम्प्रापितोऽसि। नातः परं निमिषार्धमपि विना भवता स्थास्यामि। त्वमतः परं

---

1. लक्षणाधिकोत्तरविवर्धमान—इ। 2. परिजनाकृतैः :—प १।
3, 'तानि' नास्ति—ई। 4. इदमभिदवीयांस—इ।

मयैव सहारुह्य मम महाविमानमनेन हयोत्तमेन संयोज्य सुखं विचरिष्यसि। श्वस्तु भवन्तं श्रीवृन्दावनं दर्शयिष्यामि। त्वमिदानीमत्रैव तल्पे सुखस्वापमुररीकुरु। इत्याकर्ण्य सप्रणामाञ्जलिर्यथाज्ञापयति भगवतीति तच्चरणतलोपरचितशयने सुष्वाप ॥७६॥

अनन्तरञ्च पूर्वाशासम्भोगसंक्रान्तसिन्दूरकुङ्कुमलाक्षारसलोहितायमाने भगवत्याशारमणे, मानवशान्म्लानचन्द्रमण्डलमुखायाम्पश्चिमाशायां, प्रमुक्त[1]तारकानिकरव्याजकण्ठहारमुक्ताफलकलापखचितगगनाङ्गनायां,नीहारनीरबिन्दुनिवहव्याजतदस्रकणजालस्तिमिते च महीवलये, कलहंसकोकिलकलकण्ठकलकण्ठभाषितमिषतदीयरोदनध्वाननिकरैर्भरिते च रोदसीविवरे, बहिर्द्वारप्रकोष्ठावस्थितसाध्यसिद्धविद्याधरचारणगन्धर्वैरुद्गीयमानेषु च देवीस्तुतिपुरस्सरजयशब्दमिश्रितप्राभातिकमङ्गलेषु, मही[2]महेन्द्रः शयनादुत्थाय विहिततत्समयविधेयसपर्याविशेषः प्रणम्य च भगवत्यै विधाय चानन्तरकरणीयानि सहतुरङ्गमः 'सतसङ्ग'सरःसमीपमाजगाम ॥७७॥

तत्र चादृष्टचरमहामनोहररूपावयवान, प्रकटविद्योतमानातिमहःसमूहानुमीयमानमहाप्रभावान, अवगाहनार्थमागतान् सुरासुरसिद्धविद्याधरकिन्नरगन्धर्वचारणान समालोकयामास प्रणनाम तुष्टाव च मनसैव ॥७८॥

तैरपि सप्रेमादरस्मितमधुरभङ्गीभिः सभाज्यमानः, निभृतमात्मगोष्ठीषु संकीर्त्यमानकुलकर्म[3]कलापकौशलकीर्तिकर्तव्यविशेषः[4], कृतावगाहनसन्ध्यावन्दनतर्पणपरदैवतपरिपूजनः, उत्थाय पुनरप्यागत्य देवीसकाशं तामपि पुष्पाञ्जलिभिरभ्यर्च्य कृतप्रदक्षिणप्रणामस्तुष्टाव ॥७९॥

सन्तुष्टया च तया निर्भरम्परिरभ्यमाणस्तदाज्ञया विहितपर्याणन्तमेव तुरङ्गमं तस्या विमानराजे संयोज्य देदीप्यमानमतिरमणीयन्तमेव देव्या सह

---

1. प्रयुक्त—इ।
2. 'मही' नास्ति—इ।
3. 'कर्म' नास्ति—इ।
4. कर्तव्यावशेषः—प १।

समारुरोह। ततश्च वियति शङ्खमृदङ्गभेरीनिनादपुरस्सरजयशब्दसम्बलितमङ्गलवचनानि शुश्राव ॥८०॥

निरन्तरनिपतितकुसुमासारमप्यालोकयामास ॥८१॥

ततश्च तुरगराजरयजनितमहावेगेन विमानराजेन व्रजन्तमवनीपतिं तत्तद्देशप्रदेशान् सविशेषान् विज्ञापयामास भगवती ॥८२॥

यथा—

राजन् गौडमहीमतीत्य पुरतः पश्याङ्गदेशो महान्
एषा चम्पकमालिनी च नगरी कर्णस्य यासीत् पुरा।
देशोऽयं मगधो विभाति पुरतो यस्मिन् गया गण्डकी
पुण्या चापि पुनःपुना विजयते भूलोकनिस्तारिणी ॥६६॥

क्षेत्रं हारिहरं वदन्ति कृतिनः श्रीगण्डकी-गङ्गयोः
सम्भेदं सुरसिद्धचारणगणैः संसेव्यमानं पुरः।
अस्यैवोत्तरतो विभाति मिथिला नात्यन्तदूरे स्थिता
यस्यां श्रीयुतरामचन्द्रमहिषी प्रादुर्बभूव स्वयम् ॥६७॥

शोणम्पश्य महानदं नरपते तीर्थं महापावनं
पादं विन्ध्यमहीधरस्य विततं वामे समालोकय।
धर्मध्वंसकरीं नदीञ्च पुरतस्तां कर्मनाशां बुधा
याम्पश्यन्ति महाधियः समदृशस्तीर्थं महापावनम् ॥६८॥

तीर्त्वैतां पुरतः प्रपञ्चविटपिप्रोद्दामघोराटवी-
मूलोन्मूलनकर्तरीञ्च नगरीं पश्यान्धकध्वंसिनः।
यां योगेन परेण यान्ति पदवीं कालेन संक्लेशिता-
स्तामेषा विदधाति जीवनभृतामन्त्यक्षणे हेलया ॥६९॥

पश्यैनं ध्वजमिन्दुमौलिनगरीलक्ष्मीकराम्भोरुहा-
कारं श्रीयुतबिन्दुमाधवमहाप्रासादमूर्ध्नि स्थितम्।
अस्यालोकनमात्रतो जिगमिषोर्वाराणसीमुच्चकैः
प्रेमानन्दपरम्पराहितमहामूर्छा च संवीक्ष्यताम् ॥७०॥

श्रूयन्ताञ्च परितो वाराणसीमभिधावतां महाकवीनामनेकविधानि सुभाषितानि श्रवणीयानि । इति तत्तदाकर्णन[1] समुत्सुककर्णतया समुत्तस्थौ ॥८३॥

ततश्च—

भवोद्भूता सूते भवनिवहमेव प्रतिलवं
भवैकान्तप्रेमास्पदमपि भवध्वंसनकरी ।
अपूर्वा कापीयं चरमपरमानन्दपदवी
कदा भूयात् काशी मम नयनवर्त्मातिथिरपि ॥७१॥

अनिर्वाणं ज्योतिर्दधदपि च निर्वाणमनिशं
न कालप्रारम्भं दधदपि महाकालविभवम् ।
कदा काश्याख्यानं पुरमपि पुरारिप्रियतमं
चिदानन्दाकारं नयनपथवर्ति प्रभविता ॥७२॥

विधत्ते पाश्चात्त्यामतिरुचिरवेणीं लघयते
प्रभासप्रारम्भं हसितविलसत्पुष्करमुखा ।
विलासिश्रीकण्ठा रुचिरमणिकर्णाभरणभृत्
प्रियेवान्या शम्भोर्मयि भवतु काशी सकरुणा ॥७३॥

उदञ्चद्वेदान्तध्वनिमधुपझङ्कारसुमनाः
परानन्दोद्रेकप्रणवनवसन्मञ्जरियुता ।
चतुर्वर्गाभिख्यप्रबलफलसञ्चारचतुरा
लतेव श्रीकाशी विघटयतु सन्तापमखिलम् ॥७४॥

त्रिलोकालोकाय स्फुरदुरुमहातारकतया
सदा नक्षत्रेशद्युतिदलितघोरान्धतमसा ।
दधद्द्वन्द्वातीतस्फुरदुरुमहाचक्रसरसीं
निशेव श्रीकाशी कवलयतु सन्तापमखिलम् ॥७५॥

विराजन्त्यब्जेशद्युतिदलितदावानलरुचिः
स्फुरत्केदारश्रीर्ज्वलदतुलरत्नेश्वरमहो ।

1. तत्तदाकर्णयन्—प १ ।

विमलकान्तिभराम्बुनि संस्थिता
द्विजवराः किमपीदमुपासते ॥ ११४ ॥

अहिरयं कलधौतगिरिभ्रमात्
स्तनमगात् किल नाभिह्रदोत्थितः ।
इति निवेदयितुं नयने हि यत्
श्रवणसीमनि किं समुपस्थिते ॥ ११५ ॥

अलकजालमिषेण मनस्विनी
तिलकचन्द्रमसं परिबध्नती
नयनपङ्कजमोदकरी च या
स्वकुचकोकयुगं सुखयत्यपि ॥ ११६ ॥

११०। यदवलोकनेति—वचसि हस्तप्रदाने कथञ्चित्तापशान्तिर्भवेदिति नियमो दृश्यते अत्र तु निद्राकालविहित-हस्त-क्षेपात् यौवनसरसि पङ्कजत्वारोपः।

१११। व्यरचयन्निति—नीलमणिस्रजः श्यामिकया सार्द्धं सुधाकरधवलितायाः मौक्तिकमालिकायाः मेलनेन गङ्गायमुनासङ्गमं व्यदधादिति भावः।

११२। तरुणीति—निशाकरसन्निधौ रथाङ्गयोः अवस्थानमप्रसिद्धम् अत्र तु तस्य विपर्य्ययो दृश्यते। रथाङ्गः चक्रवाकः।

११३। जयतीति—बाहुप्रभृतीनां सौन्दर्य्यातिशयदर्शनात् मदनकल्पलतिकात्वमारोपितम्।

११४। कचेत्यादि—अलकावलीमुक्तस्य वक्त्रस्य शोभां वर्णयति। यथा भक्ता राहुग्रासान्मुक्तं निशाकरं स्तुवन्ति।

११५। अहिरयमित्यादि—एकेनैव श्लोकेन बहूनामङ्गानां शोभां वर्णयति। सुगभीरनाभिप्रदेशात् प्रारब्धायाः रोमावल्याः स्तनपर्य्यन्तनिवेशात् सौन्दर्य्याधिक्यं सूचयति। सर्पाणां कनकगिरौ निवासः प्रसिद्ध एव। तथाच श्रवणसीमनि इत्यनेन आयतलोचनेत्वमिति विशेषेण निरूपयति।

११६। अलकेत्यादि—कुमुदिनीनायकस्य चन्द्रस्य दर्शनेन पद्मिन्याः क्षोभ एव जायते चक्रवाकस्य तु अतिशयेन, इति ज्ञात्वा [illegible] इति तात्पर्य्यम्।

गुरुनया नवमाणवकाश्रितौ
स्थिरतयाप्यचलाविव संस्थितौ ।
सहजयुक्ततयापि समुन्नतौ
यदुरसि स्फुरतो निविड़ौ स्तनौ ॥ ११७ ॥

उरसि निर्मलकाञ्चनदर्पणे
जयति यद्वदनं प्रतिविम्बितम् ।
स्तनतटीसुषमातिदिदृक्षया
विधुरिहागतवानिव मोहितः ॥ ११८ ॥ (१)

अलिकचञ्चलकुन्तलमौक्तिकै-
र्घटयति ग्रहतारकसङ्गमम् ।
नयनपङ्कजमुद्रणया च या
स्फुटयति स्म निजाननचन्द्रताम् ॥ ११९ ॥

कनकपद्ममिदं नहि कोमलं
न मुकुरं शुकचञ्चुपुटान्वितम् ।
हिमकरो न च लाञ्छनवञ्चितम्
किमिति यद्वदने वहुकोटयः ॥ १२० ॥

ललितषट्पदयुग्ममिदं हि य-
च्छ्वसितमारुतमञ्जुलवीजितम् ।

---

११९ । अलिकेत्यादि—कुन्तलस्थितेषु मौक्तिकादिषु तारकादीनामारोपणम् । निद्रानिमीलितनेत्रत्वेन मुखस्य चन्द्रसाम्यमिति ।

१२० । कनकेत्यादि—स्वर्णपङ्कजे तथा स्वच्छे दर्पणे निष्कलङ्के चन्द्रे च सन्देहावकाशो दृश्यते ।

---

(१) विधुरिवागतवानिह मोहितः ।

वदनपङ्कजसौरभनिर्वृतं
स्मररसालसनिर्भरनिद्रितम् ॥ १२१ ॥

कुटिलकुन्तलभङ्गिभिरेव या
मिहिरजालहरीमनुकुर्व्वती ।
हृदयवारणमोदविधायिनी
नयनमीनमहोत्सवदायिनी ॥ १२२ ॥

कचकुञ्जरजनी स्मरतस्करी
हृदयरत्नमपाहरदन्तिके ।
बहुगुणा विमला बहवोऽपि यत्
द्विजवराः पुरतो मम साक्षिणः ॥ १२३ ॥

अमलकृतैः सुकृतैः सुचिरन्तनैः
गतवती मम दृष्टिपथं किल ।
अहह पुण्यचये चरितार्थके
भवतु सामयिके न दयावती ॥ १२४ ॥

एतद्विचिन्त्य सुचिरं नयने निमील्य
बद्धाञ्जलिः पुलक-पूरितदेहवल्लिः ।
अन्तर्गतं परमपूरुषपादपद्मं
ध्यायन् स चित्रित इव क्षणमास तूष्णीम् ॥ २२५ ॥

१२१। ललितेत्यादि—अत्र चक्षुषोः भ्रमरत्वारोपः, निद्राजनितनिश्वासेन मुखपद्म-स्थितयोर्भ्रमरयोर्निद्राविभ्रम् उत्पादयति ।

१२२। कुटिलेत्यादि—अलकावलिभिः तरङ्गिणीतरङ्गमनुकरोतीति स्पष्टम्। गज-मीनयोरानन्दवर्द्धनन्तु सुतरामेव ।

१२३। कचेत्यादि—अनेन कुन्तलचयस्य महती शोभा प्रदर्शिता ।

१२४। अमेत्यादि—नाल्पेन तपसा लभ्यः सुन्दरस्त्रीसमागम इति स्मरणात् एव-मभिहितमिति ।

१२५। एतदित्यादि—इष्टसाधनविधौ स्वकीयेष्टदेवताराधनमिति नियमः, अभीष्टं प्राप्य तमेव मनसा पूजयतीति भावः ।

उन्मील्य नेत्रकमलं दरहुङ्कृतेन
निद्रालसां तनुलतां परिवर्त्तयन्त्याः ।
तस्याञ्जली विधिकृतं स्फुटभाषमाण-
स्तस्याः करक्कणितकङ्कणमापपात ॥ १२६ ॥

आकाङ्क्षितादिव निधेरधनः प्रलब्धात्
स्वर्गादसौ परमनिर्वृतिमाप वीरः ।
उत्थाय सत्वरमजातपराङ्गसङ्गा
बाला तु किं किमिति हन्त चमच्चकार ॥ १२७ ॥

विस्तार्य्य चक्षुरथ दिक्षु मुहुः कुमारी
नालोक्य कामपि सखीं भवनान्तराले ।
स्वीयं वपुः पुलकपूरितमाकलय्य
भीता नमद्वदनमाशु सुविस्मिताभूत् ॥ १२८ ॥

तत्पादपद्ममनुचिन्त्य ततः कुमारः
कन्दर्पदर्पदमनः कमनीयकान्तिः ।
तन्मूर्त्तिसंस्मृतमनःस्थितचारुवाक्य
आविर्बभूव पुरतो दमनात्मजायाः ॥ १२९ ॥

शून्यालये सपदि पूर्णसुधांशुवक्त्रा-
मालोक्य विस्मयवती क्षणमास तूष्णीम् ।
कोऽयं कुतः कथमिहागत इत्यधीरा
बाला चिरं स्थगितचित्ततयाकुलाभूत् ॥ १३० ॥

१२७। आकाङ्क्षितेत्यादि—प्रार्थिताधिगमात् परमनिर्वृतिः। "पराङ्गसङ्गादित्यनेन कुमारीत्वं सूच्यते।

१२८। विस्तार्य्येत्यादि—हेतुं विनापि कार्य्योत्पत्तिरित्यनुसन्धेयम् ॥

१३०। शून्येत्यादि तिरस्करिण्या विद्यया समाश्रितत्वात् पूर्व्वं केवलं अनुभूतम् अधुना तु प्रकाशं दृष्टवतीति भावः।

क्षणं रम्ये चित्रे क्षणमपि मनोहारिविपिने
क्षणं चोर्द्ध्वे कूजत्परभृतकपोतादिविहगे ।
क्षणं नानारत्नै रचितवलये दृष्टिमधुप-
स्तयाक्षिप्तो यत्नात्तदपि समगात्रे निपतति ॥ १३१ ॥

अथ तयोः

अन्योन्यदैवघटनामनु संश्रयात्त-
मन्योन्यदृष्टिपरिवर्द्धितपञ्चबाणम् ।
अन्योन्यभावमनुभूय निरस्तधैर्य-
मन्योन्यवागमृतलिप्सु मनो बभूव ॥ १३२ ॥

आदावसौ गदतु तत्परमस्मि वक्ष्मी-
त्यन्योन्यधैर्य्यपरिरक्षणग्टध्नु चित्तम् ।
आसीत् क्षणं तदनु तत्समयं निरीक्ष्य
दुर्व्वारमन्मथकृतौ शतधा विभेद ॥ १३३ ॥

उत्कण्ठया समभिभूयत एव धैर्य्यं
धैर्य्येण साऽपि परिभूयत एव भूयः ।
तीव्रं तयोरजनि हन्त नितान्तयुद्ध-
मुत्कण्ठया मदनसारथिना जितं तत् ॥ १३४ ॥

१३१। क्षणमित्यादि, अत्याकुलतया—इतस्ततो दृष्टिं ददत्यपि, आगन्तुकस्य समस्तोपरि एव पततीति भावः, सर्व्वथाभिमतजनस्य दर्शनादिति तात्पर्य्यम् ।

१३२। अन्योन्येत्यादि—परस्परदर्शनात् उभयोरेव वागमृतपानेच्छा, अनेन चुम्बनमपि व्यज्यते ।

१३३। आदावित्यादि—दुर्व्वारमन्मथेन हृदयं भिद्यते इति ।

नो लक्षितः पुरजनैरयमित्यमर्त्त्यो
मर्त्त्यो विलोक्य इति बाधमवैमि तत्र ।
सद्यो विमूढ़हृदया भयलब्धबाधा
नाराधयामि चरणावतिथेः किमेतत् ॥ १२५ ॥

स्वेदप्रकम्पादिवपुर्विकारः
स्यादस्य पुर्य्यामपि संनिवेशे ।
ज्ञातुं प्रगल्भापि नचास्मि भावं
किं वाच्यमस्मिन्निति सा मुमोह ॥ १२६ ॥

ज्ञात्वा न चेतोगतभावमर्म्म
सन्तः प्रयुञ्जन्ति वचांसि नैव ।
अभाषणेऽपि व्यथतेऽन्तरात्मा
किमत्र कुर्य्यामिति सोऽपि मुग्धः ॥ १२७ ॥

गृहागतः सूनृतयापि वाचा
संवर्द्धनीयो गृहिणेति धर्म्मः ।
इदं विचिन्त्य क्षितिपालपुत्रो
सम्भाषणे साधु मतिञ्चकार ॥ १२८ ॥

१२५। नो लक्षित इत्यादि—पुरवासिभिः अदृष्टः अयमित्यतः अमर्त्त्यः स्वर्गीयः इति भावः। भयलब्धबाधया अतिथिसम्भाषणं व्याहतं भवेत् किं नवा इति चिन्ता।

१२६। स्वेदः इत्यादि—अन्यत्रगमनेऽपि वपुषो विकारः स्यास्यति अत्र स्थित्वा भावं ज्ञातुं शक्नोमि नवा इति चिन्तया मोहमुपागता।

१२७। ज्ञात्वेति—मनोगतम् अज्ञात्वा किमपि वक्तुं नोचितमिति कृत्वा वक्तुं न शशाक किमप्यकथने अन्तर्व्यथते अतः सोऽपि मुमोह।

१२८। गृहागतः इत्यादि—तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सूनृता एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन इति स्मरणात्।

आश्लिष्टपाणिनलिनं नमदाननाब्ज-
मुन्मीलदच्चि नमितभ्रु विलोलमौलिः।
आधूतकुन्तलमसूचितहृद्विकार-
मूचे चितीशतनया जगदीशसूनुम् ॥ १३९ ॥

त्रपानिबद्धामपि चापलाय
युनक्ति मां कोऽपि भवत्प्रभावः।
शशाङ्कसङ्कोचितमम्बुजातं
प्रकाममासादयतीव भानुः ॥ १४० ॥

किं हेतुनाङ्ग वद कोमलपादपद्मं
क्षौणीतलं समधिरोहति तावकीनम्।
पुंसामदृश्यमनभिज्ञपरिङ्गिताया-
स्तत्रापि मन्दिरमहो वत कन्यकायाः ॥ १४१ ॥

पादौ कथं कमलगर्भसहोदराभौ
दूनौ करोषि कठिनावनिचुम्बनेन।
ज्ञातुं तवान्वयमहो यततेऽन्तरात्मा
लज्जावती त्वदुचिताक्षतपूजनास्मि ॥ १४२ ॥

१३९। आश्लिष्टेत्यादि—चितीशतनया मालवराजदुहिता, जगदीशसूनुं श्रीकृष्णतनयम्, भक्तो यथा विनयेन अविकृतहृदयेन च भगवन्तम् स्तौति तद्वदिति भावः।

१४०। त्रपेत्यादि—लज्जया बाध्यमानापि भवत्प्रभावः मां मुखरीकरोति यथा चन्द्रोदये मुद्रिता कमलिनी रविकिरणेन विकाशमेति।

१४१। किं हेतुनेत्यादि—असूर्य्यम्पश्या राजकुलस्त्रियः अत एव परिङ्गिते सर्व्वथा अनभिज्ञा एव।

१४२। पादौ कथमित्यादि—यद्यपि भवत्सम्बर्द्धनायाम् अक्षमता प्रदर्शिता तथापि भवद्गोत्रश्रवणेच्छा सर्व्वथा हृदि वर्त्तते एव।

चन्द्रान्वये यदि भवांस्तदतीव युक्तं
भानोरुपर्य्यपि चिरं वसतिर्हिमांशोः ।
यद्यन्यमन्वयमलंकुरुषे तदापि
तेनैव संप्रति जगच्छिरसि स्थितोऽयम् ॥ १४३

एतन्निशम्य गदितं दमनात्मजाया
आनन्दविस्मयरसोर्म्मिषु मग्नदेहः ।
उत्फुल्लनेत्रकमलं पुलकाचिताङ्ग-
मेतान्यचिन्तयदयं यदुवंशवीरः ॥ १४४ ॥

इमां द्रष्टुं दृष्टिर्भ्रमति पुरतः षट्पद इव
तथा वक्तुं वाणी नटति रसनायामिव नटी ।
अयं पाणिः स्प्रष्टुं स्फुरति च यथा कुञ्जरकरो
मनो यद् यत् काङ्क्षत्यहह तदिदं दैववशगम् ॥ १४५ ॥

इयं कान्त्युद्रेकादजनि जितविश्वा प्रियतमा
मनो मे त्यक्त्वान्यत्त्रिजगति बभूवैकशरणम् ।
कुमारीणां प्रायो जनकपरतन्त्रं व्यवसितं
न जाने किन्दैवं स्थपयति समं जारयति वा ॥ १४६ ॥

---

१४३ । चन्द्रान्वये इत्यादि—ऊर्द्ध्वं, चन्द्रस्तदधश्च सूर्य्य इति हि शास्त्रपरिस्थितिः ।

१४५ । इमामित्यादि—प्रार्थिताधिगमनं दैवायत्तमिति, अत्र तु सर्व्वथा सौभाग्यातिशयं बिभर्त्तीति ।

१४६ । इयमित्यादि—सौन्दर्य्यातिशयात् जितं विश्वमनया, मम मनस्तु सर्व्वान् परित्यज्य इमामेव समाश्रयति, प्रायेण कुमार्य्यः जनकाधीनतया विवाहादौ स्वातन्त्र्यं नावलम्बन्ते । एतत् सर्व्वं मनसि विचिन्त्य दैवमाश्रित्य संशय इति ।

Sanskrit Sahitya Parishat.

Executive Committee for 1940-41.

President.

Mahamahopadhyaya Durgacharan Sankhya-Vedantatirtha.

Vice-Presidents.

Mahamahopadhyaya Anantakrishna Sastri.
,, Phanibhushan Tarkavagish
Dr. Adityanath Mukherjee, M. A., Ph. D.
Pandit Dwarikanath Nyayasastri.
,, Sitanath Siddhantavagish.
Maharaja Bhupendra Chandra Singha, B. A. (of Susang).
Raja Bhupendranarayan Singh Bahadur, M.L.C. (of Nasipur).
Sj. Sarat Chandra Bose, Bar-at-Law, M. L. A.
Sj. Baij Nath Bajoria, M. L. A.
Sj. Jatindra Nath Basu, M. A., M. L. A.
Sir N. N. Sircar, K. C. S. I.

Secretaries.

Dr. Amareswar Thakur, Vedantashastri, M. A., Ph. D.
Sj. Ganapati Sarkar Vidyaratna.

Assistant Secretaries

Pandit Dinabandhu Sahityashastri.
,, Ramkrishna Chakravartty, M. A.
,, Ashokanath Bhattacharjee, M.A., P.R.S., Vedantatirtha.
,, Hemendra Nath Bhattacharjee.
,, Bishnupada Bhattacharjee. M. A., Kavyatirtha.

Members.

Pandit Jagadish Chandra Vedavyas
,, Jaganmohan Jyotirvinod.
,, Bamapada Vidyaratna.
,, Dakshinacharan Bhattacharjee, M. A.
,, Janakinath Sahityashastri.
,, Kalipada Tarkacharyya.
,, Bamacharan Kavyatirtha.
Pandit Dakshinacharan Bhattacharjee.
,, Chintaharan Chakravartty, M. A., Kavyatirtha.
,, Jogendramohan Vidyaratna.
Sj. Kashinath Bhattacharjee, B. Sc. (Engr.)
Dr. Bhupendranath Basu, M.B.
Sj. Rajendra Narain Banerjee, B. L.
Pandit Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M.A.
,, Kalipada Vyakaranatirtha.
Dr. Suniti Kumar Chatterjee, M.A., D. Lit.
Sj. Bhupati Roy Chowdhury, Kavyatirtha.
Sj. Brajendrakishor Bhattacharjee.
Pandit Upendramohan Sankhyatirtha.
,, Chandicharan Tarkatirtha.
Dr. Upendranath Ghoshal, M. A., Ph. D.
Sj. Ramaprasad Mookerjee, M. A., B. L.
Kaviraj Bimalananda Tarkatirtha
Pandit Gaurinath Bhattacharjee, M. A., P. R. S.
Pandit Taranath Nyaya-Tarkatirtha.
Mahamahopadhyaya Haridas Siddhantavagish.
Pandit Haran Chandra Sastri.
Sj. Damodar Das Khanna, B.A.
Pranacharya Kaviraj Sibnath Sen, B. A., M. B.
Kaviraj Jyotishchandra Saraswati.
Pandit Shyamacharan Kavya-Vyakaranatirtha.
Sj. Tridib Nath Roy, M. A., B. L.
Kaviraj Janaki Nath Kavyatirtha.
Rai Bahadur Gobin Lal Banerjee, B. A.
Pandit. Ramdhan Kavya-Vyakarana Puranatirtha

Sanskrit Sahitya Parishat

Departmental Office-bearers for 1940-41

Editor of the Journal

Mahamahopadhyaya Pandit Ananta Krishna Shastri

Sub-Editor of the Journal

Pandit Upendramohan Sankhyatirtha

Librarian

Pandit Janakinath Sahityashastri

Asst. Librarians

Sj. Hemendranath Bhattacharya
Pandit Dakshina Charan Bhattacharya, M. A.

Acaryya of Tol

Pandit Sitanath Siddhantavagish

Asst. Professor of the Tol

Pandit Ramdhan Bhattacharyya,
Kavya-Vyakarana-Puranatirtha

Dramatic Secretary

Pandit Jaganmohan Jyotirvinod

Asst. Dramatic Secretaries

Sj. Kartic Chandra Chakravartty
Sj. Brajendra Kishor Bhattacharya

Accountant

Pandit Ramkrishna Chakravartty, M. A.

Auditor

Sj. Janardan Chakravartty, B. Com., G. D. A., R. A.

Reg. No. C 1073

Vol. XXIII, No. 6] [October, 1940

१८६२ शकीये आश्विने २३श-वर्षस्य ६ष्ठ-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

महामहोपाध्याय-श्रीअनन्तकृष्ण-शास्त्री

सहकारि-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकत्रयम् ३)
Foreign price—7s.

Printed and Published by
Dinabandhu Sahityashastri
Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road,
Shyambazar, Calcutta.

सूचीपत्रम्

Printed at the Calcutta Oriental Press, Ltd.,
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम्॥

October, 1940 | १८६२-शकीये आश्विने २३श-वर्षस्य षष्ठ-संख्या | Vol. XXIII, No. 6.

पञ्चाननस्य शिवलोकाधिगमः

[निबन्धकः—श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः शास्त्री]

अहो दुर्दैवविलसितं भारतवर्षस्य, अहो भागधेयविपर्यासः संस्कृत-भाषायाः, अहो निरवलम्बता सनातनधर्मस्य, अहो नैष्करुण्यं भारत-भाग्यविधातुः, अहो सर्वङ्कषत्वं कालहतकस्य! यद् यो नाम शैशवात् प्रभृत्येवासीदव्याजवल्लभो भगवत्या गिरां देव्याः, यमेवोपपन्नमवलम्ब्याद्यापि न नामशेषतामनुप्राप्तो भारतीयानां सनातनो धर्मः, येन प्रणीतं शक्तिपरं भाष्यं पारमर्षसूत्राणाम्, यस्मै चाविर्भूय स्वयं देवी भगवती शास्त्रार्थमन्वशात्, यस्माच्चोदविजन्त कृतान्तादिव पाषण्डिनः, यस्य च निरनुरोधं निखिल-सहृदय-जनश्लाघनीय-बिरुदप्रत्याख्यानं विस्मयस्तिमितानीव विदधौ सचेतसां चेतांसि, यस्मिंश्च दृष्टमनितरसाधारणं सामानाधिकरण्यमप्रतिमस्य पाण्डित्य-स्यानुपमस्य च श्रद्धालुत्वस्य। सोऽपि गौतमान्वयसम्भवो भट्टपल्ल्य-भिजनो वाराणसीनिवास आसेतुहिमाचल-शास्त्र-गहनपञ्चाननः संस्कार-कम्मन्य-मत्तकरिकुम्भपीठ-पाटनपञ्चाननः प्रतिवादि-प्रतिक्षेपण-पञ्चाननः शास्त्र-साहित्य-व्याख्यान-पञ्चाननः सदाचार-समर्थन-पञ्चाननः सनातनधर्म-

प्रचारण-पञ्चाननः पञ्चानन-तर्करत्न-भट्टाचार्यो व्यतीते सौराश्विनस्य पञ्च-विंशदिवसे परमपवित्र-वाराणसीपर्यन्ते मणिकर्णिकातीर्थे विहाय जराजीर्णं भौतिकं शरीरं शिवलोकमनुप्रपन्नः। मन्ये जन्मभूमेः साम्प्रतिक्या परिस्थित्या विशकलितस्वान्तः सुहृत्तमेनेन्द्रनाथेन संमन्त्रयितुमेव सुरलोकं संप्रस्थितोऽयं महापुरुषः।

नूनं स्मर्यते पाठकमहाभागैर्यद्दिनकतिपयात् पूर्वं समनुष्ठिते परिषदो वार्षिकोत्सवे समुन्मोचितमालेख्यं महाभागस्यैतस्य। प्रायेण परेतानामेव प्रतिकृतयः संस्थाप्यन्ते संस्थासु साधारणीसु, इत्यपि न खलु न विदितं विदितवेदितव्यानाम्। अतस्तदात्व एव समजनि शङ्का सहृदयहृदयेषु यन्नातः परं चिरं जीवेयुरिमे महात्मान इति।

प्रियपाठक-महाभागाः, आ पञ्चमादेव वर्षाल्लिपिपरिचयसमनन्तरमेव वङ्गवासिप्रभृतिषु पत्र-पुस्तकादिषु सश्रद्धं वाचिता अस्माभिर्महापुरुषस्यैतस्य परःसहस्राः प्रबन्धाः, अस्मिन्नपि वर्षे कियद्भ्यश्चिदेव दिवसेभ्यः पूर्वं पठितं विपश्चिदपश्चिमानामेषां पश्चिमं प्रार्थनं विगलदश्रुधारमस्माभिः। आसीच्चास्माकं बलवती प्रत्याशा यत् पूजावकाशे पुनरपि प्रस्थाय पुण्यपुरीं वारणसीमधिगच्छेयमन्तिमं सन्दर्शनं विन्देयं चान्तिमामाशिषं लोकगुरूणाममीषाम्। परं के वा वयमेवमाशास्तुम्। तदानीमेव समुपनता पविपातसहोदरी वार्ता, मूलतश्च छिन्ना नो मनोरथव्रततिका। अवितथं खलूक्तं कविवर्येण—

यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति ॥ इति।

रे रे कालहतक! महानुभावमिममपसारयता वृथैव त्वयायासित आत्मा। यावदत्र भारतेऽवशिष्यत एकोऽपि साहित्यरसिको वा दर्शन-प्रवीणो वा प्राचीनाचारबद्धश्रद्धो वा सनातनधर्मसमुन्नतिकामो वा तावदेव जीविष्यत्ययं महात्मा तावदेव ध्मास्यते सद्धर्मपाञ्चजन्यं पञ्चाननेन, तावदेव देदीपिष्यतेऽस्य सौम्यमधुराकृतिः, तावदेव श्रोष्यतेऽस्य स्निग्ध-गम्भीरनिर्घोषः कण्ठस्वरः।

सहृदयाः, कति वा न प्रतिदिनमेव समुत्पद्यन्ते मनुजाः कति वा न परित्यजन्ति प्राणान् प्राणिनः। ते तु प्रायेणाहारनिद्राभयादिसक्ताः पशुसमानधर्माणो मातुर्यौवनवनोच्छेदे कुठारायमाणाः परिवर्द्धयन्त्येव भारं भूमण्डलस्य। पञ्चाननप्रतिमाः पुनर्वैदुष्यविशेष-प्रज्ञाः प्रकर्ष-श्रद्धातिशयसमुद्भासितदिगन्तरालाः सन्ताना नैव समुपजायन्तेऽन्तरेण पित्रोस्तीव्रतरां तपस्याम्। परमधार्मिकोऽस्य जनको नन्दलालभट्टाचार्यो सुशीलया सहधर्मिण्या साकं सुचिरं तं तं धर्ममनुतष्ठौ, विशेषतश्च महेश्वरस्य प्रीत्यर्थं विविधान् व्रतनियमान् परिपालयामास। ततश्च तपःसमाराधितपञ्चाननप्रसादात् समधिगतजन्मायं बाल इति पञ्चानन इत्येवास्य नाम विदधे पिता। अपि नाम तदानीमेव प्रतीतं धार्मिक-धौरेयेण नन्दलालेन सर्वथाऽन्वर्थाभिधानोऽयं बालः सम्पत्स्येतेति।

महाभागाः, आ बाल्यात् कतिकृत्वो वा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रधिषण-कुशाग्रीयधी क्षुरधारमति-सर्वतोमुखप्रतिभप्रभृतिशब्दा नोपयाताः श्रवणसरणिमस्माकम्। प्रायेण विशेषणान्येवंविधानि पुरुषेभ्यो व्यावृत्तानि श्रुतावेवावतिष्ठन्ते, परं तर्करत्नमहोदये तेषां समन्वयः कस्य वा विस्मयं नोपजनयामास सहृदयस्य। यत्सत्यं प्रतिमूर्तिरेवायमासीन्नवनवोन्मेषशालिप्रज्ञालक्षणायाः प्रतिभायाः।

सुरगुरुकल्पेनामुना श्रुतेरा च साहित्यान् किं वा शास्त्रं नालोचितम्, किं वा पुस्तकं नाध्यापितम्, कस्य वा रहस्यं नोद्घाटितम्, कस्मिन् वा विषये नाऽऽरचितः प्रबन्धः, क्व वा प्रवट्टके न प्रवर्तितो विचारः। सुगृहीतनाम्नामपि वैदिकानां वेदार्थगताः संशयास्तेन निरस्ताः, स्मृतिशास्त्रनिष्णाता अपि तत्पादमूले स्मृतिशास्त्रमधीतवन्त इत्यसकृदेव प्रत्यक्षीकृतमस्माभिः।

रत्नखेट-घनश्यामप्रभृतिभिर्बाल्य एवाऽऽत्मनो वाग्देवीवाल्लभ्यं साटोपं समुल्लिखितम्। परं 'सावित्र्याः प्रथमं यमद्भुतगुणं वव्रे स्वयं भारती' इति यथा तर्करत्नमहोदयेऽन्वेति, तथा नान्यत्र क्वापीत्येव मतिरस्माकम्।

उपनयनतः प्रागेव विरचितान्यनेन बहूनि पद्यानीति सुविदितमेवैतद् भट्टपल्लीवास्तव्यानाम्। पञ्चवर्षेण शिशुनैवैनेन प्रथमतः प्रवृत्तं प्रणेतुं पद्यानि। अदूरविंश एव वर्षे वर्तमानेन सम्पादितैनेन जन्मभूमिसमाख्या समीचीनतमा वङ्गभाषामयी मासिकपत्रिका।

तर्करत्नमहोदयेन सम्पादितेष्वनूदितेषु च

१। महाभारतम्।
२-३। रामायणम्, अद्भुतरामायणम्।
४। योगवासिष्ठम्।
५-२१। भविष्यवर्जं महापुराणानि सप्तदश।
२२-२५। उपपुराणानि चत्वारि सौरादीनि।
२६-४१। मन्वादिसंहिता विंशतिः। गर्गसंहिता।
४७-४८। श्रीमद्भगवद्गीता, श्रीमद्भगवती गीता।
४९-५०। व्रतमालाविधानम्, नित्यकर्म।
५१-५२। महानिर्वाणतन्त्रम्। तन्त्रसारः।
५३। श्रीशङ्कराचार्यग्रन्थावली।

एव विशेषतः समुल्लेखमर्हन्ति।

एतद्विरचिता मूलग्रन्थाश्च—

१-२। ब्रह्मसूत्रशक्तिभाष्यम्। ईशोपनिषद्भाष्यम्।
३-४। श्रीश्रीचण्डीदेवीभाष्यम्। श्रीश्रीगीताशक्तिभाष्यम्।
५-६। सांख्यदर्शनपूर्णिमा। वैशेषिकदर्शनपरिष्कारः।
७। शाक्तवादसारः।
८-१०। द्वैतोक्तिरत्नमाला (न्यायप्रकरणग्रन्थः), मुकुन्ददेवात्मनिदर्शनम् (खण्डनखण्डखाद्ये पङ्क्तिपरिष्कारः), अनुमितिविवृतिः (नव्यन्यायानुमितिटीका)।
११-१२। अमरमङ्गलम् (नाटकम्), कलङ्कमोचनम् नाटकम्।
१३। नेतृचरितम् (भाणः)।

१४-१६। सर्वमङ्गलोदयम् (श्लिष्ट-काव्यम्), पार्थाश्वमेधम् (विंशति-सर्गात्मकं महाकाव्यम्) श्रीविष्णुविक्रमम् (नवसर्गात्मकं महाकाव्यम्)।

१७-१८। प्राणदूतम्। इन्द्रियानुशासनम्।

१९-२२। स्तोत्रावलिः। मातृकापञ्चाशिका। राजप्रशस्तिः। शोकः।

२३-२४। धर्मसिद्धान्तः। मन्त्रमहिमरहस्यम्।

भवभूतिविरचितं मालतीमाधवप्रकरणमुपजीव्य सरसमधुरा मालती-माधवसमाख्याख्यायिका, आचार्यदण्डिनो दशकुमारचरितञ्चावलम्ब्य निरतिशयं कौतुककरं दशकुमारचरितम्, रत्नावलीनाटिकायाश्चानुवादोऽस्य वङ्गभाषामयप्रबन्धेषु प्रधानानि।

संस्कृत-साहित्यपरिषदश्चतुर्विंशवर्षीयो महोत्सवः

व्यतीते सौराश्विनस्य पञ्चमदिवसे शनैश्चरवासरे कलिकाता युनिभा-र्सिटिइनष्टिटिउट्भवने वङ्गदेशीय-प्रधान-धर्माधिकरणप्राड्विवाकानां स्वनाम-धन्यानां श्रीमतां मन्मथनाथमुखोपाध्यायमहोदयानाम् आध्यक्ष्येण सुनिष्पन्नः संस्कृतसाहित्यपरिषदश्चतुर्विंशवर्षीयो महोत्सवः।

श्रीमत्-सनत्कुमारचट्टोपाध्यायमहोदयेन सङ्गीतया गीत्या समुद्बोधि-तायां संसदि सभापतिमहोदयेन विश्ववरेण्यस्य पण्डितकुलललामभूतस्य मूर्ति-मतः प्राचीनसदाचारस्य श्रीमतः पञ्चाननतर्करत्नमहोदयस्य प्रतिकृते-रावरणमुन्मोचितम्*। अवसरेऽस्मिंस्तैस्तैः पण्डितवर्यैर्विपश्चितकुलशिखा-मणेरस्य पण्डितप्रकाण्डस्य तांस्तान् गुणानुदीर्य प्रकाशयामासिरे स्वोपज्ञं

---

* दुःखदुःखेनेदं निवेद्यते यदयं महात्मा व्यतीते सौराश्विनस्य पञ्चविंशदिवसे (अस्याभ्युदयस्य विंशतिदिनाभ्यन्तर एव) काशीतलवाहिन्यास्तीरे परममभ्युदय-मवाप्तवान् इति।

वाग्मिताविशेषाः। एभिः किल कुशाग्रधीभिर्महात्मभिः प्रायेण नवतिर्ग्रन्था निर्माणानुवाद-संस्करणादिभिर्भूषिता इति महानयं भाग्योदयो वङ्गाभिजनानामस्माकम्। एतेषु चैकविंशतिः स्वयं विरचिताः शिष्टेष्वनेकेऽनूदिताः स्वल्पाश्च संस्कृता इति। अध्यापक-श्रीयुत-वटुकनाथभट्टाचार्येण च स्वरचितास्तत्प्रशस्तिगर्भाः केचन श्लोकाः पत्रारूढा एव वाचिताः। ते चैते सुललिताः श्लोकाः—

स्वाध्यायाभ्यसनं निवृत्तमधुना ब्रह्मण्यमुत्पीडितं
प्राणान् निर्जरभारतीपरिचराः कृच्छ्रेण बिभ्रत्यमी।
धर्मस्तिष्ठति वा न वेति मनुजाः संशेरते सन्ततं
हा हा दुर्दिनमत्र पुण्यनिलये संवर्धते भारते ॥१॥
कालेऽस्मिन् प्रचलत्यनर्थबहुले विद्यातपःसम्भृतं
ब्रह्मण्यं सुमहद् विरूपजनताचित्तस्य विस्मापनम्।
उच्चैर्धारयता प्रतीपघटना मत्वा तृणायान्वहं
दार्ढ्यं दुर्लभमेव देव भवता लोके प्रमाणीकृतम् ॥२॥
संसारे परिवृत्तिधर्मिणि तथा काले सदाऽग्रेसरे
नित्यं भ्राम्यति भाग्यचक्रवलये राष्ट्रस्य लोकस्य च।
धर्मो नश्यति नैव केवलमहो न ध्वंसते धार्मिको
दृष्टैषा भवतां प्रतीतिरचला श्रद्धा तथा शाश्वती ॥३॥
लौल्यं जात्ववलम्बितं न विषयास्वादे सुखानां कृते
लब्ध्वा राजकुलादुपाधिमतुलं नैवादरो दर्शितः।
हित्वा जन्मभुवं प्रियां हरपुरी हृद्ग्रन्थिभित् संश्रिता
शास्त्रीया विधयोऽवरेऽपि समये सर्वे समाराधिताः ॥४॥
शास्त्रग्रन्थभरप्रकाशनिरतो व्यासावतारः कला-
वाचार्यो ननु माधवः प्रकटयन् प्राप्तः पुराणावलिम्।
गीतायां मुनिबादरायणकृते ब्रह्मार्थसूत्रे तथा
भाष्यं शक्तिपरं न्यवेशि भवता शक्त्या धियोऽपूर्वया ॥५॥

आयुर्वार्द्धकसीमरूढमसवः क्षीणा रुजा विक्लवा
लीना देवनदी-तटे कुशमये तल्पे विशीर्णा तनुः ।
पादाब्जे गिरिजा-पतेर्भवहरे चेतः सदा रज्यते
चित्रं शास्त्रचये तथापि धिषणा नाद्यापि विश्राम्यति ॥६॥

वन्द्यानां वरणीय ! देव ! भवते कोऽर्घ्यः समाहार्यतां
नानारत्नविभूषिते विभुपदे किं वा त्रिपत्रार्पणैः ।
देवे भास्वति सर्वलोकनयने दीपो यथैवार्प्यत
आस्तामस्तमनोन्मुखाय भवते बद्धः प्रणामाञ्जलिः ॥७॥

यदीहासामर्थ्यात् स्वजन इति वाऽत्यन्तिकतया
न शक्यो बोद्धुं ते गुणगणगरिम्णोऽवधि-लवः ।
प्रणम्यानामग्रय ! प्रथितमहिमन ! दीप्त-धिषण !
नतिर्नित्यास्तां मे तव चरणयुग्मे त्वगणिता ॥८॥

अनन्तरञ्च स्वर्गतस्य पण्डितधुरीणस्य महामहोपाध्याय-कुञ्जविहारि-तर्कसिद्धान्तमहोदयस्य प्रतिकृतेरावरणमुन्मोचितम् । अस्मिन्नप्यवसरे वाग्मिभिस्तस्य पण्डितकुलमण्डनस्य गुणान उपजीव्य महती वैखरी प्रकाशिता । ततश्चान्यतरसम्पादकेन श्रीमता अमरेश्वरठाकुर-वेदान्तशास्त्रिमहोदयेन विगत-वर्षीयं कार्यविवरणं पठितम् । द्वितीयसम्पादकेन श्रीमता गणपतिसरकार-विद्यारत्नमहोदयेन च व्यतीतसाधारणसभायां निर्वाचितानां परिषदो विभागीयकार्यपरिचालकानां कार्यनिर्वाहकसदस्यानाञ्च नामान्युत्कीर्तितानि ।

ततश्च सभापतिमहोदयेन विगतवर्षीयेऽभिनये कौशलविशेषं समुद्-भावयद्भ्यस्तेभ्यस्तेभ्यः शैलूषेभ्यस्तैस्तैः प्रतिश्रुतानि पदकानि यथायथं विभज्य संस्कृतशिक्षायाः प्रयोजनीयतावलम्बनेन महद् वाग्वैदग्ध्यं प्रकटी-कृतम्, खृष्टीयैकचत्वारिंशदधिकोनविंशशतकस्य अक्टोवरमासाभ्यन्तरे यथा परिषद्गृहं निर्मितं भवेत्तदर्थं सर्वैर्यतनीयमिति चान्ततः प्रकटय्य सभाभङ्गो विहितः ।

सभान्ते च परिषत्सदस्यैः पण्डितप्रकाण्डस्य राजकीयमहाकलाशालायां न्यायाध्यापकपदमध्यासीनस्य श्रीमतः कालीपदतर्काचार्यस्य कृतिं "प्रशान्त-रत्नाकर" नाम नाटकमभिनीय सदस्यानां मानसान्यावर्जितानि। सोऽयमस्य नाटकस्य कविः साम्प्रतिकेषु जीवत्सु संस्कृतकाव्यप्रणेतृषु स्वप्रतिभया-ऽभिनेयवस्तुविचारचातुर्येण तदनुगुण-नाटकादिनिर्माणेन च प्राधान्यमवगा-हत इत्यत्र नास्ति नः संशयः। इदमत्र विशेषतो मानसमावर्जयत्यस्माकं यज्जी-वतां कवयितॄणां सम्मानलाभो भाषान्तरेषु सुलभदृष्टिरपि संस्कृतेष्वसौ सुदुर्लभ इवासीत, तामेतां सनातन-सदाचारपद्धतिम् अन्यथयितुं प्रवृत्ता-नामिव संस्कृतसाहित्यपरिषत्सदस्यानामयं जीवत्-कविकृतिरूपकाभिनयः स्पर्धावतां केषाञ्चनारुन्तुदोऽप्यनेकेषां सन्तोषायैव भविष्यतीति।

अभिनयः सदस्यानां चित्ताकर्षक आसीत्। राज-रत्नाकर-ब्राह्मण-वीरबल लीलावती-धनदत्तानां भूमिका विशेषेण चित्ताकर्षिण्यो जाता इत्येके द्रष्टारो मन्यन्त इति शम्।

एवं विधानैः प्रतिपूर्णिमातिथि शुक्रे शनौ वा प्रतिमासमेकशः ।
श्रीसत्यनारायणदेवपूजनं सुसाधितं साधयिता मनोरथम् ॥१०१॥
सत्यप्रभावस्य फलं विकस्वरं महेन्द्रलोकाधिपतित्वमुत्तमम् ।
कृपां विना तस्य न कस्यचिद् भवे मनोरथानां भवति प्रपूरणम् ॥१०२॥
त्वमद्य कोटीशतकाधिपोऽसि यत् तत् सत्यदेवस्य महत् कृपाबलम् ।
नूनं त्वया पूर्वशरीरवर्तिना स सत्यदेवः परितोषितः परम् ॥१०३॥
तथापि यत्ते दुरितं पुराकृतं तनूजलाभप्रतिरोधि जायते ।
तदत्र देहे तव सत्यपूजया प्रणाशमायास्यति नात्र संशयः ॥१०४॥
चान्द्रायणाद्यैरिव दुष्कृतक्षय ईशानुकम्पाभिरपि प्रवर्तते ।
न कर्म भोगेन विना प्रणश्यतीत्ययं प्रवादो न हि कर्ममात्रगः ॥१०५॥
इतः परस्मिन् रविजस्य वासरे पूर्णप्रबन्धेन चितैरुपायनैः ।
श्रीसत्यनारायणमर्चयादरात् स ते हितं सर्वविधं विधास्यति ॥१०६॥
विधाय वाचं विरते द्विजोत्तमे वणिक्पतिर्लक्षपतिर्मुदान्वितः ।
मनोरथं लब्धमिवोपचिन्तयन् जगाद तस्मिन् विनयाहिताञ्जलिः ॥१०७॥
प्रभो कृतार्थोऽस्मि भवत्पदत्विषा यदुज्ज्वलीकर्तुमलं शिरोऽस्मि मे ।
प्रसादतस्ते ननु सत्यपूजन-क्रमो मयाऽवेदि यतो भवेद्धितम् ॥१०८॥
त्वदाज्ञया चारुकृतप्रबन्धया शनौ परस्मिन्निह सत्यपूजया ।
लघूकरिष्ये दुरदृष्टमात्मनो दत्त्वाशिषं पूरय मे मनोरथम् ॥१०९॥
न वित्तकार्पण्यमिहाश्रयिष्यते करिष्यते शक्त्यनुरूप उत्सवः ।
समग्रकृत्येषु ममेदमुत्तमं भविष्यति प्राणपणं विधानकम् ॥११०॥

अथ मुखजनिमुख्यो वैश्यवर्याय तस्मै
प्रणयरुचिरचेता आशिषं वाचयित्वा ।
स सपदि विससर्ज क्षीणचित्तव्यलीकं
तमभिनिजनिकेतं भाविसौभाग्यहेतोः ॥१११॥
वैश्यो जगाम निजमन्दिरमाप्तमोदः
सञ्चिन्तयन्नमितभाग्यगतिं स्वकीयाम् ।

विप्रोऽपि सत्यचरणे प्रणिपत्य भक्त्या
कर्त्तुं दिनादिविहितं सरितं प्रतस्थे ॥११२॥

इति श्रीकालीपदतर्काचार्यकृते श्रीसत्यनारायणीये महाकाव्ये ब्राह्मण-वणिक्-संवादो नाम नवमः सर्गः

दशम-सर्गः

अथ व्यतीतेषु दिनेषु वैश्यः श्रीसत्यदेवस्य समर्चनार्थम् ।
प्रबन्धमानन्दभृतान्तरात्मा चकार भानोस्तनुजस्य वारे ॥१॥
हिरण्मयी मूर्तिरकारि विष्णोरनल्पमाना कमलायुतस्य ।
हेम्ना कृतानां तुलसीदलानाम् अष्टोत्तरञ्चापि शतं व्यधायि ॥२॥
सहस्रमष्टोत्तरमम्बुजानां श्वेतत्विषां सौरभसारभाजाम् ।
समाहृतानां सितकान्तिधारा पूजागृहं तस्य सितं प्रचक्रे ॥३॥
सुवर्णरौप्यादिमयानि तस्मिन सर्वाणि पात्राणि समुच्चितानि ।
पूजागृहे रत्नगणोपनद्धे लोकोत्तरा दीप्तिरभूत प्रकीर्णा ॥४॥
प्रत्येकमुद्दीप्तशतप्रदीपाः प्रदीपवृक्षा रजतप्रसूताः ।
तन्मन्दिरं श्वेतशिलानिबद्धं सुधांशुलोकप्रतिमं प्रचक्रुः ॥५॥
ज्योतिर्मये जाग्रति सत्यदेवे तमो न योग्यस्थिति लेशतोऽपि ।
इत्येव दीपास्तिमिरं तदन्तर्विनाशयन्तः प्रतिपादयन्ति ॥६॥
सव्येऽपसव्ये पुरतश्च पृष्ठे वहिस्तथोर्ध्वे ज्वलिताः प्रदीपाः ।
सुवर्णरौप्यद्युतिदिग्धदेहाः प्रपश्यतां नेत्ररुजं सृजन्ति ॥७॥
ससौरभोद्वर्तितधूपधूमैः समन्ततो भान्ति पवित्रभावाः ।
शोभा चतुःषष्ट्युपचारकाणां प्रकर्षभाजामभवद्गरिष्ठा ॥८॥
स्तम्भेषु नद्धं बहुवर्णचित्रं चीनांशुकं चारुचरत्पताकम् ।
ऊर्ध्वे च माल्यं विविधप्रसूनं तदन्तरञ्चाणि च लम्बितानि ॥९॥
स्मितप्रसूनेऽक्षतविल्वपत्रे गन्धादिजुष्टे तुलसीदलाढ्ये ।
हरीतकी-कृष्णतिलानुषक्ते दूर्वाचिते श्रीरिह पुष्पपात्रे ॥१०॥

पूजागृहद्वारि सनीरकुम्भौ सिन्दूरचित्रौ नवपल्लवाढ्यौ ।
रम्भातरुस्तम्भयुगेन युक्तौ सनारिकेलावुभयोर्विभाताम् ॥११॥
विचित्रकौशेयवितानमूर्ध्वं प्रान्तोल्लसन्मौक्तिकचारुमालम् ।
अधो विचित्रोज्ज्वलरत्नवेदी तस्यां सुवर्णप्रतिमा हि विष्णोः ॥१२॥
शङ्खं गदां चक्रमथो सरोजं भुजेषु बिभ्राणमशेषकान्तम् ।
वामे रमाढ्यं गरुडासनस्थं दिव्याम्बरं माल्यधरं ज्वलन्तम् ॥१३॥
भक्तार्थदं निर्जितकल्पवृक्षं लोकातिगं शक्तिमतां वरिष्ठम् ।
श्रीसत्यदेवं स वणिक्प्रधानः प्रचक्रमे पूजयितुं यतात्मा ॥१४॥
वीणा मृदङ्गा मुरजाश्च कांस्याः शङ्खाः सघण्टाः पटहाः सतूर्याः ।
नानाविधध्वानमयाः समन्तात् समं नभः शब्दमयं प्रचक्रुः ॥१५॥
जयध्वनिः सद्मनि सङ्गतानां तस्मिन् जनानां मुदितान्तराणाम् ।
समुच्चरन् दूरतरान्तरिक्षं शब्दान्तरश्रीरहितं चकार ॥१६॥
गोधूमचूर्णै रचितौ महीध्रौ सिताभिराराद्गुपपर्वतौ च ।
प्रत्यन्तशैलौ कदलीफलैश्च फलान्तरैरन्तरिता च भूमिः ॥१७॥
हैमासनाद्यैरुपचारकल्पैर्नानाविधैः पूततमैर्विचित्रैः ।
पूजा प्रवृत्ताऽङ्गसमर्चनाभिः स्वलङ्कृता श्रीसहितस्य विष्णोः ॥१८॥
धूपोत्थधूमैः कृतमन्धकारं यावद् गृहाभ्यन्तरमन्तराले ।
तावत् प्रदीप्ता अपि भूरिदीपा विलोचनागोचरतां हि वव्रुः ॥१९॥
एकैकशः श्वेतसरोरुहाणि सहस्रसंख्यानि निवेदितानि ।
शतञ्च हेम्नस्तुलसीदलानां परात्मने श्रीपतये वितीर्णम् ॥२०॥
ससौरभैः पुष्पित-पुष्पगुच्छैरच्छैः प्रणीताञ्जलिना तदानीम् ।
ध्यानेन सत्यं हृदि वेशयित्वा सम्पूजयामास स वैश्यवर्यः ॥२१॥
क्षणे क्षणे सत्यजयानुवादे प्रवर्तमाने जनताभिवादे ।
तन्मन्दिरे धूमकृतान्धकारे पुष्पादिभिः सञ्चितगन्धसारे ॥२२॥
धूपान्धकारं परिभिद्य दीपेष्वथान्तराले परिदीपितेषु ।
प्रणाममन्त्रेष्वनुवाचितेषु प्राप्ता समाप्तिं प्रकृता समर्चा ॥२३॥

वणिक् ततो मानसमात्मनीनं निवेदयामास सहैव पत्न्या ।
दयस्व हे देव कुरुष्व सिद्धिं मनोरथानां चिरसञ्चितानाम् ॥२४॥
श्रीसत्यदेवस्य महामहिम्नः कथामथासौ स सभक्तिचेताः ।
विशुद्धभाषाद्रविणां मनोज्ञां विघोषयामास तदा सभायाम् ॥२५॥
पुनस्ततः पूजनमस्य कृत्वा श्रीसत्यदेवस्य हितैकहेतोः ।
साङ्गं कृतं दक्षिणया सुवर्णैः समागतेभ्यश्च ददे प्रसादः ॥२५॥
ततः समग्रे प्रतिवेशिवर्गे जयं समुद्दघोष्य गृहं प्रयाते ।
पत्न्या समं स स्वजनैश्च सार्धं प्रसादमादाय मुदं प्रपेदे ॥२७॥
तस्मिन्नथो देवगृहे समग्रां रात्रिं स वैश्यो यमिनां वरिष्ठः
श्रीसत्यदेवस्य यशःप्रवादैरयापयत स्वीयजनैः प्रसन्नः ॥२८॥
पक्षे हि शुक्ले प्रतिमासमेवं दिनेशपुत्रस्य दिने प्रदोषे ।
स्ववित्त-कापट्यमसूचयित्वा श्रीसत्यदेवार्चनमाचचार ॥२९॥
अथास्य काले कियति व्यतीते गर्भं दधे वैश्यवरस्य पत्नी ।
श्रीसत्यदेवस्य यशःप्रकर्षः समन्ततस्तावदभूत् प्रकीर्णः ॥३०॥
शास्त्रैः समादिष्टमवेक्ष्य सम्यग् गर्भस्य संस्कारकृते व्यतानीत् ।
संस्कारकृत्यानि महोत्सवेन श्रीसत्यदेवस्य पदे प्रणम्रः ॥३१॥
यदा यदा दोहदकामना या तदा तदा सा परिपूरिताऽभूत् ।
न गर्भसन्धारणजन्यमस्याः कष्टं लवेनापि समुद्बभूव ॥३२॥
सा श्रृण्वती धर्मकथां शमस्था चित्तप्रसादं सुचिरं चिकाय ।
धात्रीजनानामुपदेशवश्या न स्वल्पमप्युच्चलति स्म भव्यात् ॥३३॥
निःशेषमेवं नियमं चरन्ती मासे प्रपूर्णे दशमे कदाचित् ।
लग्ने शुभे वैश्यवरस्य पत्नी सरोजशोभां सुषुवे तनूजाम् ॥३४॥
सरोजपत्रायतलोचनायास्तस्या असामान्यवपुःप्रभाभिः ।
तत सूतिकागारमभूत् सशोभं गौरीरुचा शैलपतेर्गृहेव ॥३५॥
न सा प्रसूतिः प्रसवोत्थपीडां विवेद देवस्य कृपाविशेषात् ।
बालापि गर्भात् क्षितिपीठमाप्ता स्वच्छन्दतः खेलनमाततान ॥३६॥

मुखश्रिया शुभ्रकरः परास्तः, पद्मं जले मग्नमभूत् सलज्जम् ।
भुजाप्रकर्षं परिदृश्य वल्ली वनं गताऽश्रूणि विमुञ्चतीव ॥३७॥
सा जातमात्रैव वणिग्वरस्य मनोविषादं लययाञ्चकार ।
समुद्गते शारदपूर्णचन्द्रे विध्वंसते जागतमन्धकारम् ॥३८॥
प्रफुल्लपङ्केरुहकोमलश्रीः पुत्राधिका सा तनुजापि मेने ।
अलौकिकी सत्यकृपेव मूर्ता लोकातिगं मोदमसौ वितेने ॥३९॥
जन्मोत्सवे दीव्यति तत्र तस्याः सम्भाविता दीनजना धनाद्यैः ।
सदक्रियन्त प्रियसूचका ये नानाविधैरेव गुरूपहारैः ॥४०॥
स सूतिकाभिग्रहनिग्रहार्थं सुताशरीरे कवचादि दत्त्वा ।
निरङ्कुशं मङ्गलमादधानः प्राचीनमाचारमुपाचचार ॥४१॥
सम्भाविता विप्रगणाः समेता आशीर्वचोऽस्याः प्रददुः प्रसन्नाः ।
परःसहस्रा मुदिता दरिद्राः सुमङ्गलं सत्यजयं शशंसुः ॥४२॥
तस्मिन् दिने वैश्यपुरे जनानामभ्यागतानां परिमर्दभाजाम् ।
कल्याणकोलाहलसङ्कथाभिस्तत्पत्तनं मोदमयं प्रतीये ॥४३॥
मृदङ्गवीणामुरजादिवाद्यैः सङ्गीतकोलाहलचारुनृत्यैः ।
हासोपहासैरुपजातहर्षैः सोच्छ्वासमारान्नगरं तदासीत् ॥४४॥
श्रीसत्यदेवस्य विभोर्महिम्ना सर्वं सुसाध्यं यदसाध्यरूपम् ।
वन्ध्याऽप्यसौ तेन हि वैश्यपत्नी लेभे सुतामित्यवदन् नगर्याः ॥४५॥
रोगी रुजो मुक्तिमवाप्तुकामो दीनो धनं वैश्यजनाश्च लाभम् ।
निःसन्ततिः प्राप्तुमथाप्यपत्यं व्यधुः प्रतिज्ञामभि सत्यपूजाम् ॥४६॥
अन्धेन लब्धोज्ज्वलदृष्टिशक्तिः सत्यस्य पूजां प्रविधाय तस्मिन् ।
खञ्जेन मञ्जुर्गतिशक्तिराप्ता श्रुतिश्च तद्वद् बधिरेण रम्या ॥४७॥
यद् यस्य काम्यं तदकालहीनं सत्यार्चया तेन तदेव लब्धम् ।
ततः क्रमेणास्य महामहिम्नः सत्यस्य सर्वत्र गुणाः प्रकीर्णाः ॥४८॥
सुधाकरस्येव रुचिर्मनोज्ञा क्रमेण तस्या वणिजः सुतायाः ।
कलेवरे लब्धपदा भवन्ती लोकोत्तरां प्रीतिमयच्छदन्तः ॥४९॥

सुशोभनाऽसौ गमिताङ्कमङ्कं समादरेण स्वजनैः सदैव ।
पृथ्वीतलस्पर्शनजं कलङ्कं कलेवरे नोपजगाम बाला ॥५०॥
समुज्ज्वलै रत्नमयैर्विचित्रैर्विभूषणैः सौम्यशरीरमस्याः ।
विभूषितं मानसतस्कराणां तेषामसीमां श्रियमाततान ॥५१॥
शीर्षे किरीटं गजमौक्तिकानां श्रुतौ लसल्लोहितरत्नशोभा ।
कण्ठे च मुक्तावलिरुल्वणश्रीर्मध्यस्थलप्रोतशुभेन्द्रनीला ॥५२॥
भुजद्वये हीरकशृङ्खलाभ्यां नद्धौ समिद्धाविह पद्मरागौ ।
वैदूर्यरत्नप्रभवः प्रभावान कफोणिबन्धे वलयो बभासे ॥५३॥
अनुत्तमं हीरकखण्डदीप्तं करप्रकोष्ठे कटकं महार्घम् ।
ताम्रारुणा चन्द्रनिभा नखश्रीः शुभ्रार्चिषा चित्रतमा बभूव ॥५४॥
कटीतटे किङ्किणिका विचित्रा सौवर्णसूत्रग्रथिता सुरत्ना ।
प्रकुर्वता क्षीणकटिप्रमाणं धात्रेव सूत्रं निहितं तदङ्गे ॥५५॥
तत्रैव तत् किङ्किणिकानिबद्धं विचित्रकौशेयमयं सुदीप्रम् ।
स्त्री-जातियोग्यं पदकञ्चुकञ्च शिशोः शरीरे सुषमां व्यधत्ताम् ॥५६॥
पादाग्रयोर्नूपुरहीरकश्रीः पादाङ्गुलीलोहितरत्नभासा ।
सम्मिश्रितानेकमणिप्रदीप्ता देवेन्द्रचापप्रतिमां दधार ॥५७॥
कनीनिका हास्यमयी प्रशस्या सरोजपत्रायतनेत्रलीना ।
मुग्धेव चञ्चद्गतिरञ्जनाभा रसैकवश्या भ्रमरीव रेजे ॥५८॥
नासां समुक्तां तिलपुष्परम्यां सम्प्रेक्ष्य लज्जावनतः खगेशः ।
कपोलयुग्मेन सुनिर्मलेन पराजिता काञ्चनदर्पणश्रीः ॥५९॥
द्रष्टुः सहास्येन विलोचनेन तन्नेत्रयोगे सति नन्दितायाः ।
सुपक्वबिम्बप्रतिमाधरोष्ठे स्मितं प्रदोषे विधुवच्चकाशे ॥६०॥
वीणास्वने जाग्रति कोकिले वा रम्यस्वरं गायति चूतकुञ्जे ।
कदाचिदेव क्षुधया रुदत्याः सुदुर्ग्रहोऽभूत स्वरसंविभागः ॥६१॥
कन्यामनन्यप्रतिमां वहन्ती स्वाङ्के मुदा वैश्यवरस्य पत्नी ।
स्मितं तदास्ये प्रविलोकयन्ती सर्वं विसस्मार जगत क्षणेन ॥६२॥

यदृच्छया यस्य किलाङ्कभागं सा शोभयामास गुणैरुदीर्णा ।
स पूर्वपुण्यप्रचयं स्वकीयं कालेन दीव्यत्फलमेव मेने ॥६३॥
आदीयमाना परमादरेण यस्याङ्कतः सर्पति साऽन्यमङ्कम् ।
स मन्युमालिन्यमुपेत्य चित्ते स्वं भाग्यमस्तं गतमेव जज्ञे ॥६४॥
यदुन्मुखी सा स गतः प्रसादं मालिन्यमन्यत्र पदं वृणीते ।
अस्ताचलं शुभ्रकरे प्रपन्ने तत्र प्रकाशस्तिमिरश्च भूमौ ॥६५॥
तस्मिंस्तदा वैश्यपुरे विशाले नानाकृतिव्यापृतलोकमाले ।
सा वैश्यकन्याऽखिललक्षभूता दिने दिने चन्द्रकलेव पुष्टा ॥६६॥
यावत् सुता सा मधुराक्षराणामुच्चारणं कर्तुमलं बभूव ।
तावत् स वैश्याधिपतिर्विशेषात् तदक्षरेष्वेव रतिं दधार ॥६७॥
अधोच्चरत्तातपदा यदेयं तातं द्रुतं धावति नर्तकीव ।
तावत् सुधाम्भोनिधिमाधिवाधाविधायकं वेत्ति कराम्बुजस्थम् ॥६८॥
नृत्यत्पदा कुञ्चितकुन्तलान्ता मुखेन कृष्णालकमञ्जुलेन ।
कलङ्कलेखामधुरं सुधांशुं सौभाग्यभोग्या नियतं विजिग्ये ॥६९॥
सा वैश्यकन्या गुरुभिर्विनीता स्वाध्यायदीप्रप्रतिभाविशेषा ।
चित्तान्धकारेण समं सुमध्या तत्याज सीमां खलु शैशवस्य ॥७०॥
दाक्षिण्यमक्ष्णोरगमत् प्रवासं तत्रातिथित्वं समगात् कटाक्षः ।
देहश्च पूर्णायतनो बभूव लावण्यलीला व्यलुठत्तदङ्गे ॥७१॥
ज्योतिर्यथा चान्द्रमसं समन्तान्मूर्त्तिं सुधांशोर्ज्वलदावृणोति ।
तथैव तारुण्यभवा नवीना लावण्यधाराऽवृणुताङ्गमस्याः ॥७२॥
तदा पदं प्राप तदीयचित्ते कन्दर्पदर्पः क्रमशो विलासैः ।
स्त्रीपुंविभेदाद् व्यवहारभेदस्ततः प्रभृत्येव बभूव तस्याः ॥७३॥
चाञ्चल्यमत्युल्वणमाप लोपं स्थैर्यं पदे तस्य पदञ्चकार ।
विहाय सा शैशवशोभिलीलां शिल्पेष्वनल्पेषु दधार रागम् ॥७४॥
ग्रथ्नाति मालां वकुलप्रसूनैः सूचीमुखैः सीव्यति दिव्यवस्त्रम् ।
अनेकरागाञ्चितपट्टसूत्रैश्चित्रैस्तथा रञ्जयति स्म भित्तीः ॥७५॥

पितुः समीपेऽपि यदा सलज्जा प्रोद्भिन्नतारुण्यगुणा बभासे ।
तदा वरं योग्यतरं विचेतुं तस्याः कृते प्रैषयदाप्तबन्धून् ॥७६॥
नैकप्रदेशानथ ते भ्रमन्तः प्रापुः पुरं काञ्चननाम रम्यम् ।
समृद्धया पत्तनशोभयाढ्यं रथ्याचरन्मानवदुष्प्रवेशम् ॥७७॥
ते पण्यवीथीषु परिभ्रमन्तो रथ्यासु पार्श्वद्वयवर्तिनीषु ।
समृद्धिमिद्धामनुवीक्ष्य तस्मिन न सस्मरुः कङ्कणमंशतोऽपि ॥७८॥
सुविश्रुतं शङ्खपतिं ततस्ते श्रुत्वा वणिक्पुत्रमहीनगोत्रम् ।
समुल्लसद्यौवनविभ्रमस्थं निरूपयामासुरमी वरं तम् ॥७९॥
ते रत्नदत्तं धनिकप्रवीणं तातं ततः शङ्खपतेः समेत्य ।
समादरेण प्रणिपत्य मूर्द्ध्ना सर्वं मतं लक्षपतेरवोचन् ॥८०॥
वैश्योऽप्यसौ लक्षपतेर्महत्त्वात्तदात्मजायाः स्वसुतानुबन्धम् ।
विभाव्य भव्योत्तरमुत्तरेण प्रस्तावमेतं मुदितोऽनुमेने ॥८१॥
आप्तास्ततो लक्षपतेः स्वपक्ष्याः स्वदेशमासेदुरनन्यलक्ष्याः ।
तेभ्यः सुविज्ञाय विशेषवृत्तं सुताप्रदानाय स चेष्टितोऽभूत् ॥८२॥
प्रवीणसांवत्सरिकैः प्रदिष्टे लग्ने शुभे शुद्धगुरुप्रभानौ ।
कलावती नाम वणिक्सुता सा कृता शुभा शङ्खपतेः करस्था ॥८३॥
गुणेन रूपेण च तुल्यरूपा कलावती शङ्खपतिं प्रपन्ना ।
गौरीव शम्भुं कमलेव विष्णुं शचीव देवेन्द्रमभूत् प्रशस्ता ॥८४॥
कलावती पुण्यविवाहभूषाप्रसाधिता सन्ततसंस्तुतापि ।
पितुर्गृहे तातजनैस्तदानीं नवीनरूपेव परा प्रतीये ॥८५॥
कन्दर्पदर्पक्षतिदक्षरूपे कलावती वैश्यकुलप्रदीपे ।
लग्ना सती शङ्खपतौ प्रतीये चन्द्राश्रिता पञ्चदशी कलेव ॥८६॥
आनन्दपीयूषरसार्द्रचित्ते वणिक्पुरे तत्र जने समस्ते ।
स्वरास्पदं पुण्यकृतां धरायां दुःखानुषङ्गेण विनाविरासीत् ॥८७॥
सङ्गीतकं केचन वाद्यभाण्डैः श्रोतृप्रियं मूर्छनया प्रचक्रुः ।
सामाजिकप्रस्तुतसाधुवादस्तालावसाने गगनं व्यतानीत् ॥८८॥

निवारयामः कतिधा न नेत्रं
न चिन्तयामः कति नाम शास्त्रम्।
प्रशान्तयामः कतिधा न चित्तम्
तथापि मां तापयते मनोभूः ॥ १४७ ॥

सम्भाषयामीति चलाधरोष्ठो
हेला यदि स्यादिति रुद्धकण्ठः।
स्रोतः-प्रतिस्रोतसि नीयमाना
नौकेव हा किं वत कुण्ठशक्तिः ॥ १४८ ॥

मनोजन्मोद्रेकाचितकिसलयः प्रेमविटपी
वलीयः-कौलिन्यस्थगितनवसम्भावि-विटपः।
नचातिव्यक्तोऽभून्न खलु परतन्त्रोऽपि नितरां
महाभावस्तब्धो वलवदवनोजाङ्कुर इव ॥ १४९ ॥

कपोले तन्वङ्ग्याः पुलकपटली काऽपि निविड़ा
वपुर्व्वल्यां मुक्तानिकरतुलितस्वेदकणिका।

१४७। निवारयाम इत्यादि—चक्षुरादीनां इन्द्रियाणां (अङ्गानां) नियन्त्रणे मम सामर्थ्यं विशेषेण वर्त्तते किन्तु अनङ्गस्य प्रभावस्तु सर्व्वथा वलवत्तरः इति तात्पर्य्यम्।

१४८। सम्भाषयामीत्यादि—प्रियसम्भाषणे चेतः समुत्सुकमेव, किन्त्वनादरभिया तस्मात् प्रतिनिवृत्तम्। स्रोतप्रतिस्रोतसि अवस्थाने गमने च अक्षमा नौरिव मम शक्तिः निरुद्धा इति भावः।

१४९। मनोजन्मोद्रेकादित्यादि—मदनवाणप्रपीड़ितोऽप्ययं वलीयःकौलिन्यवाधया विवश-रपि वलात् प्रतिनिवृत्तः। तेन प्रवलवात्याचक्रागमनात् प्राक् महीरुह इव सम्भूत इति भावः।

स्तनोत्सङ्गे कम्पोऽधरनवदलेऽपि स्मितलवो
मनः सक्तं ब्रूते किमपि मधुरा दृष्टिरधिकम् ॥ १५० ॥

अथातियत्नादवलम्ब्य धैर्य्य-
मीषत्-स्मितच्चालितपल्लवौष्ठः ।
कपोललोलीकृतकुण्डलोऽयं
वाग्मी बभाषे क्षितिपालपुत्रीम् ॥ १५१ ॥

मर्त्त्योऽप्यमर्त्त्योऽस्मि धरेन्द्रपुत्रि
तवाद्य यद्वागमृतं पिबामि ।
कन्दर्पसम्मोहनदेहकान्त्या
निमेषशून्यं नयनं कृतं मे ॥ १५२ ॥

एतं धरित्रीपतिपुत्रि चन्द्र-
वंशोद्भवं विद्धि न वाच्यमन्यत् ।
लोले हि बालाहृदये निगूढ़-
मामे घटे वारिवदस्थिरं यत् ॥ १५३ ॥

सूरोपरागागतभूपतीना-
मन्तःपुराण्यस्मि निविश्य तन्वि ।
स्वीयानुरूपां दयितां दिदृक्षु-
र्विद्यानुभावादभयं भ्रमामि ॥ १५४ ॥

---

१५० । कपोले इत्यादि—कपोलाद्यवयवेषु निविड़पुलक-पटल्यादिभिः रेवायाश्चित्तं समे अनुरक्तमित्यनुमीयते इति भावः ।

१५२ । मर्त्त्य इत्यादि—सुधापानादेव देवानाममरता, अद्य तु तव वागमृतपानात् मर्त्त्यः सन्नपि अमर्त्त्यतां गतः इति भावः । तथा देवलोचनेषु निमेषो नास्ति तवातुलश्रीभासन्दर्शनात् मम नयनेऽपि निमेषाभावः । अतोऽहममरतां सर्व्वथा गत एव इति तात्पर्य्यम् ।

१५३ । एतमित्यादि—चन्द्रवंशोद्भवोऽहमेतावन्मात्रमेव जानीहि । अन्यत् चञ्चलबालाजनसविधे न वक्तव्यम् यतस्तस्मिन् अपक्वमृद्घटनिहितवारिवत् रहः चिरं न स्थास्यति ।

१५४ । सूरोपरागेत्यादि सूरोपरागः राहुग्रस्तदिवाकरः, विद्यानुभावात् तिरस्करिण्याः प्रभावादिति ।

प्रविश्य भूमीपतिमन्दिराणि
निरीक्ष्य नानाविधकौतुकानि ।
विलोक्य बाले बहुमण्डनानि
कृशाङ्गि कुत्रापि न निर्वृणोमि ॥ १५५ ॥

न कोकिलस्तृप्यति चूतभिन्नैः
पद्मेतरैस्तुष्यति नैव भृङ्गः ।
न चातको हृष्यति वारिदान्यै-
श्चन्द्रापरैर्जीवति नो चकोरः ॥ १५६ ॥

वपुर्नवीनं स्मरलोभनीय-
मीदृङ्मनोहारिसुशीलतापि ।
वचोऽमृतं तन्वि किलेदृशानि
स्वर्नाथपुर्य्यामपि दुर्लभानि ॥ १५७ ॥

विज्ञातुमीशे यदि कोमलाङ्गि
तदा निगाद्यं मयि तूर्णमेतत् ।
निजेच्छया कोऽपि मनोगतोऽभू-
दङ्गीकृतः किं गुरुणाथ कश्चित् ॥ १५८ ॥

अपि त्रिलोकीमनुनीतचेता-
स्तवानुरूपं न विलोकयामि ।

१५५। प्रविश्येत्यादि—त्वदेकशरणं मनः नान्यत्र कुत्रापि शान्तिं लभते ।

१५७। वपुरित्यादि—स्वर्नाथपुर्य्यां त्रिदशालये इत्यर्थः ।

१५८। विज्ञातुमित्यादि—स्वकीयेच्छया विवाहार्थं कोऽपि निर्व्वाचितः उत जनकादिभिः कोऽपि निरूपित इति ।

जानाति कः कस्य चिरन्तनानि
पुण्यानि वा भूरितपोऽर्ज्जितानि ॥ १५९ ॥

त्रपा यदि त्वां विरुणद्धि बाले
तदापि तत्त्वं शृणु कोमलाङ्गि ।
विभूषणं सत्कुलकामिनीनां
न जातु सारल्यसखित्वभाजि ॥ १६० ॥

विधुं धर्त्तुं चलेत् पाणिः सुधां पातुञ्च जिह्विका
अपि चिन्तामणिं लब्धुं धावत्येव मनोरथः ॥ १६१ ॥

एतन्निशम्य तनया दमनस्य किञ्चि-
न्नम्रानना स्मितविभूषितपल्लवौष्ठी ।
उन्मील्य नेत्रमलकाञ्चितभालमीष-
दाधूतमौलिरिदमाह समं स्मरन्ती ॥ १६२ ॥

नीलेन्दीवरकान्तिरिन्दुवदनश्चण्डांशुरश्मिर्वली
मञ्जीराङ्गदकिङ्किणीमणिशिखासंव्याप्तदिङ्मण्डलः ।
बाहुद्वन्द्वविधृतवारणकरः पीताम्बरः सुन्दरो
मच्चित्तं स जहार चारुमुखतः कृष्णात्मजो विश्रुतः ॥ १६३ ॥

तच्छीलाकृतिवेशविक्रमकथाप्रस्तावनायोग्यता
जानन्त्येव जगन्ति हन्त कथयेत् किं वा कुमारीजनः ।

१६१। विधुमित्यादि—कौलिन्यात् "त्वामहं कामये" इति स्पष्टं वक्तुमसमर्थः अप्रस्तुतेन विध्वग्रादिधारणेन तदवगमयतीति भावः ।

१६३। नीलेन्दीवरकान्तिरित्यादि—न मया अशेषगुणशालिनं कृष्णात्मजं दृष्ट्वा एव तस्मिन् अनुरक्ता अपि तु चारुमुखतः श्रुत्वैवासक्ता इति ।

तत्साम्यं भुवनेषु नेति बहुशः प्रामाणिकाद्विश्रुतं
त्वामालोक्य चिराय मुग्धहृदया वक्तुं नचास्मि क्षमा ॥१६४

उद्बुद्धतद्भावनिरुद्धधैर्य्या
नार्य्यः कथञ्चिच्चपलेति चिन्त्या।
प्रेमाभिभूतं मन ईदृशीना-
मुन्मत्तवज्जल्पति निर्व्विशङ्कम् ॥ १६५ ॥

तत्कान्तिसंस्मारितकान्तमूर्त्ति-
र्बाला गलद्वाष्पविलोचनेन।
धाराद्र्चेलस्फुटचूचुकेन
संमोहयामास मनः समस्य ॥ १६६ ॥

तत्प्रेमनिर्ब्बन्धनिरुद्धकण्ठा
प्रोत्कण्ठया रोदितुमीहते च।
तत्सम्भ्रमेण स्थगितान्तरेयं
दोलायमानेव वभूव बाला ॥ १६७ ॥

अथ दीर्घं निश्वस्य विलपति।

चेतोजात हुताशनोऽसि न मृषा नाश्नासि किं स्वाश्रयं
नेत्रद्वन्द्व पयोधरोऽसि न कथं निर्व्वापयेः पावकम्।
जीवेश स्मितभूषितेन वचसा नो पासि जीवं कथं
जीव त्वन्तु सदागतिस्तदपि किं पङ्गुत्वमालम्बसे ॥ १६८ ॥

१६४। तच्छीलाक्रतीत्यादि—कृष्णात्मजस्य समस्य सदृशमतुलरूपशालिनं त्वामवलोक्य चिराय अधीरा एव संवृत्ता इति भाव।

१६७। तत् प्रेमेत्यादि—उत्कण्ठया उच्चैः रोदितुं चेष्टते किन्तु सम्भ्रमेण तन्निवारयति। अतएव दोलायमान-चित्तत्वम्।

१६८। चेतोजातेत्यादि—विरहजोऽग्निः कथं देहं न दहति अविरलवारिधारापातमात्

नेत्रं चित्रिततत्प्रतीकनिपुणालोके निबद्धं दृढ़ं
श्रोत्रं दुर्म्मरकोकिलाकलकलैरामूलमुन्मीलितम् ।
चित्तं तत्र गतं प्रयाति न कथं त्वक् पापिनी निश्चला
जीव त्वं त्वरितं प्रयाहि भवतो नाथं समन्वेषय ॥ १६९ ॥

निमील्य नेत्रं नमिताननेन्दु-
र्निरुद्धकण्ठं स्तिमिताङ्गवल्लिः ।
सुतप्तनिश्वास-कदुष्णिताङ्गं
मुमूर्च्छ रेवा दयितं स्मरन्ती ॥ १७० ॥

तद्विस्मयोच्छूनविलोलनेत्रः
सद्भावदृष्ट्याङ्कुरिताखिलाङ्गः ।
स्नेहस्नुताम्बुः श्रितदेहकम्पः
शङ्काङ्कितान्तःकरणः समोऽभूत् ॥ १७१ ॥

मनोजसम्मोहनदेहकान्त्या
जगज्जितं तामरसायताक्ष्या ।
अनेन च प्रेमभरेण बाला-
वलाकुले मूर्द्धनि वर्त्तते स्म ॥ १७२ ॥

मेघसदृशम् नेत्रद्वन्द्वं कथं हृदयनिहितमग्निं न निर्व्वापयति; प्रणयिनं लक्ष्यीकृत्य गदितं,— यत् ईषद्धास्यमिश्रितेन वचसा कथं न रचसि, प्राणा वायव एव ते कथं देहं संत्यज्य न गता इति भावः ।

१६९ । नेत्रमित्यादि—चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां समरूपदर्शनात् निश्चलावस्था । अतएव देहं त्यक्त्वा प्राणानां गमनमेव श्रेय इति तात्पर्य्यम् ।

१७१ । तद्विस्मयोच्छूनेत्यादि—मोहमुपगतां प्रियां समीक्ष्य समः संशयाकुलितचित्तो जातः इति ।

१७२ । मनोजेत्यादि—रूपेण प्राक् त्रिजगज्जितमेव, अनेन प्रणयप्रदर्शनेन पुनः अबलाजनानां मूर्द्धनि वर्त्तते एव ।

अचेतनां तामवधाय धीरो
द्रुतं समाश्वासयितुं प्रवृत्तः।
अलेपयच्चन्दनचन्द्रसंघै-
रवीजयच्चामरतालवृन्तैः ॥ १७३ ॥

प्रियोक्तिभिः पल्लवतल्पकेन
करारविन्दोदरमार्जनेन।
उशीरकाश्मीरजलेपनेन
प्रियः प्रियां पर्य्यचरत् सखीव ॥ १७४ ॥

मयूरपारावतकोकिलादि
विहङ्गमानामपि कूजितानि
इमां शिरीषादपि कोमलाङ्गीं
प्रबोधयन्तीव मनोजमग्नाम् ॥ १७५ ॥

तद्देह-वासांस्यपि भूषणानि
विमोच्य धीमान् करलाघवेन।
चिरं सुविस्तारितपीननेत्रो
ददर्श तस्या निखिलाङ्गशोभाम् ॥ १७६ ॥

एकैकमङ्गं विनिपात्य दृष्टि-
रन्यत्र गन्तुं न शशाक तस्य।
इतोऽधिकं वान्यदितीव लोभा-
ज्जगाम यत्नादपरं चिरेण ॥ १७७ ॥

१७३। अचेतनामित्यादि—गतचेतनां रेवां विलोक्य समाश्वासयति।

१७४। प्रियोक्तिभिः इत्यादि—सखीव पर्यचरदित्यनेनानुरागबाहुल्यं प्रदर्शितम्।

वक्त्रेन्दुशोभामनुभूय तस्या
आनन्दवारांनिधिमग्नदेहा ।
दृष्टिर्गता यत्नवती समस्य
वक्षोजकुम्भाववलम्बनाय ॥ १७८ ॥

अथ स्वगतम् ।

विस्तारि सहजं निरीक्ष्य कठिनं दुर्व्वारमुत्कण्ठिता-
वाश्लिष्यैव परस्परं कियदपि प्रोद्यातुमेवोद्यतौ ।
उत्थानेऽपि विरोधिनीं सुरभुवं संवीक्ष्य तन्वयास्तनौ
हैमापूर्व्वमहीधरावपि मुखे म्लाने चिरं चक्रतुः ॥ १७९ ॥

अपिच—

नाम्भोजे तुहिनांशुना विलसिते हैमौ न कुम्भाविमा-
वन्तःपूर्णतयान्वितौ न भवतश्चक्रौ निशाश्लेषिणौ ।
नो वा मन्मथदुन्दुभौ करहतैर्यन्मौनमालम्बितौ
तत्तन्वया हृदि मञ्जुले स्मृतिभुवा कौ नाम विन्यासितौ ॥१८०॥

मुखेन्दावुत्फुल्लां स्तनशिखरिणि प्रेमतरलां
स्खलन्नीवीबन्धे मदनलहरी-केलिकलिताम् ।
अधो नाभेर्दृष्टिं विलसति समे स्पन्दरहितां
कृशाङ्ग्याः स्पृष्टाङ्गं पुलकमुकुलालङ्कृतमभूत् ॥ १८१ ॥

पिपासूनां वारां तुहिनमिलितानामिव नदी
निदाघैरार्त्तानां मलयपवनानामिव घटा ।
दरिद्राणां चिन्तामलकलितहेम्नामिव घटी
समस्यासीद्रेवा हृदयसुखसन्दोहजननी ॥ १८२ ॥

१८२। पिपासूनामित्यादि—हिमशीतलानामपां नदीव तृषार्त्तानाम्, निदाघतप्तानां दक्षिणानिलनिर्य्यास इव अकिञ्चनानां स्वप्नदृष्टरत्नविशेष इव रेवा समस्य प्रचुरामोदविधायिनी आसीदित्यर्थः ।

सभ्रमः। निपुणं निभालयन्।

अहो किमियं कथञ्चित् प्रकृतिमापन्ना। तथाह्यस्याः—

चकित-चकितमङ्गं वेपते क्वापि तन्व्या
उरसिजमपि गोप्तुं चेष्टते पाणिरल्पम्।
किमपि किमपि वक्तुं कम्पते चाधरोष्ठं
नयनमपि कथञ्चित् स्पन्दितैकैकपक्ष्म ॥ १८३ ॥

निबद्धे धम्मिल्ले वपुषि वसनाच्छादिततमे
यथास्थानं नीते कनकमणिरत्नादिनिवहे।
श्लथां नीवीं बन्धुं विनिहितकरेऽस्मिं स्समकिता
कृशाङ्गी कृच्छ्रेण स्फुटयति दृशोः कोणमबला ॥ १८४ ॥

विस्तार्य्य नेत्रमलसायितमर्द्धमेव
सुप्तोत्थितेव पटसंवृतनम्रमौलिः।
तद्बन्धुकृत्यमवधाय चिरं विचिन्त्य
लज्जाभयस्मयदयोर्म्मिषु सा ममज्ज ॥ १८५ ॥

कपोलः स्विन्नोऽस्याः पुलकमुकुलालङ्कृतमुरः
स्तनाभोगः कम्पी मधुर-वचनञ्चाधरदलम्।
तथा स्मेरं वक्त्रं नयननलिनं स्पन्दरहितं
मनः प्रेमाबद्धं कथयति तमाश्वासयति च ॥ १८६ ॥

१८३। चकितेत्यादि—मूर्च्छाभङ्गप्रसङ्गात् हृदयनिहितमदनपीड़ाभिभूतत्वाच्च किमपि वक्तुं द्रष्टुं वा कथं कथमपि शक्नोतीति भावः।

१८४। निबद्धे इत्यादि—श्लथवसनत्वाद् व्रीड़ा सञ्जाता, तज्जनित एव विस्मयः अतएव कृच्छ्रेण नेत्रनिमीलनमिति भावः।

१८५। विस्तार्य्येत्यादि—प्रियतमकृतं बन्धुकृत्यमवलोक्य आनन्दविस्मयरसोर्म्मिषु सा ममज्ज इति भावः।

१८६। कपोल इत्यादि—तां तामवस्थां निरीक्ष्य—प्रेमाबद्धं मनः इत्यवलोक्य च मयि एव बद्धचित्तेयमिति विश्वस्त इत्यर्थः।

तथार्द्रं तच्चेतो विनयपरिचर्य्यां बहुविधां
मनः स्वीयं साधु प्रणयिनि च तत्रोत्सुकमपि ।
अलक्ष्यं तं योधैर्निजपुरगतं वीक्ष्य रभसा-
दसन्दिग्धं चित्तं रचयति चिरं चिन्तयति सा ॥ १८७ ॥

विना कार्ष्णिं वर्षाजलदरुचिरं स्निग्धहृदयं
न चान्यो मां स्प्रष्टुं कलयति करं कोऽपि गतभीः ।
स एवायं दैवाच्चरविदित-मत्ताद्दश-दशः
स्वयं दीनामेनामनुभवितुमेवागत इह ॥ १८८ ॥

श्रुतं देवेनापि प्रबलतरकुम्भीरकलितः
स्मृतेनैव त्रातो मृत इव जलाद्वारणपतिः ।
तथैवैनां त्रातुं विरहजलधौ मग्नहृदयां
कृपालुः कन्दर्पावरज इह दैवाद्विलसति ॥ १८९ ॥

दैवादकालजलदश्चातकीमभिवर्षति ।
कुमुद्वतीविनोदाय स्वयमिन्दुरुदेति च ॥ १९० ॥

इत्थं सुनिर्णयवती क्षितिलग्नजानु-
र्बद्धाञ्जलिश्चरणयोः सहसा निपत्य ।
ऊचे प्रियं करुणया मयि पक्षपातैः
कान्त्या गिरापि विदितोऽसि ममैव नाथः ॥ १९१ ॥

१८७। तथार्द्रमित्यादि—तथाविधं मनः आर्द्रं समवलोक्य परिचर्य्यांश्च दृष्ट्वा तस्मिन् स्वकीयं मनः उत्सुकमपि अनुभूय कार्ष्णिरेवायमिति निःसंशया इति भावः ।

१८८। विनेत्यादि—कृष्णात्मजं विना अन्यः कोऽपि —निर्भयः सन् मां स्प्रष्टुं न शक्नोति, मन्ये परमुखान्मदीयां दशां श्रुत्वैवागतः इति ।

१९०। दैवादित्यादि—विधिवशादसम्भवस्यापि सम्भव इति तात्पर्य्यम् ।

१९१। इत्थमित्यादि—आकारैरिङ्गितैर्गत्या अवधारितं यत ममैव प्रभुस्त्वमिति ।

सन्मौक्तिकाक्षतचयैर्वनपद्म-दूर्व्वा-
वृन्देन मन्दमधुरस्मितमात्त्विकेण ।
नेत्रोत्पलेन गलदश्रुजलेन तन्वी
तत्पूजनं कृतवती निजवक्त्रगन्धैः १९२ ॥

बद्धाञ्जलिः प्रणतमौलि-समीकृतभ्रुः
सङ्कोचिताचिदरकम्पितदेहवल्लिः ।
मन्दाक्षमन्दमधुराक्षरमेव किञ्चि-
दूचे क्षितीशतनया जगदीशसूनुम् ॥ १९३ ॥

दुर्व्वार-तादृश-दुरन्त-गभीर-तीव्र-
संबाधनैरपि वहामि यदर्थमेव ।
जीवं तमेव करुणाम्बुधिमद्य लब्ध्वा
निर्व्वाणसौख्यमपि वल्लभ तुच्छयामि ॥ १९४ ॥

त्वत्पादपद्ममकरन्दरसातिलुब्धां
भृङ्गीमिमां कलय नापरपुष्परक्ताम् ।
पीयूषकुम्भमपहाय रसान्तरेषु
धावन्ति नैव चपलान्यपि मानसानि ॥ १९५ ॥

१९२। सन्मौक्तिकेत्यादि—देवपूजादौ उपचारबाहुल्यं सर्व्वत्रैव दृश्यते, तत्र च पारक्यानुपचारानाक्षिप्य शारीरानेवोपचारानुरीचकार प्रियपूजार्थमितिभावः ।

१९४। दुर्व्वारेत्यादि—प्रायेण जनाः मुक्तये एव यतन्ते अहं पुनः मुक्तिदातारं भवन्तं लब्ध्वापि निर्व्वाणसुखं लब्धुं नेच्छामि ।

१९५। त्वदित्यादि—तव चरणसरोजासक्तां मां जानीहि, चञ्चल्यान्यपि मनांसि अमृतान्वेषणतत्पराण्येव ।

नापेक्षते गुरुजनान्न च बन्धुवृन्दं
प्राणाधिकप्रियसखीभणितं न चापि ।
कर्णाध्वना हृदयलब्धपदं मनोज्ञं
नाथं वृणोति मन एव कुलाङ्गनायाः ॥ १९६ ॥

पुन्नागचम्पकलवङ्गसरोजमल्लि-
काकन्दयूथिरसिकस्य मधुव्रतस्य ।
यत् कुन्दवृन्दकुटजेष्वपि पक्षपातः
सद्वंशजस्य महतो हि महत्त्वमेतत् ॥ १९७ ॥

कुण्डिनेन्द्रतनया निजेच्छया
वासुदेवमवृणोत् समुत्सुका ।
तं महाजनपथं समाश्रिता
त्वां वृणोति परिचारिकाप्यसौ ॥ १९८ ॥

अङ्गीकृतं तव चिरादनया हि दास्य-
मौदास्यमत्र भवता न विधेयमेव ।
अङ्के निधाय हरिणं शरणं प्रपन्न-
मिन्दुर्मृगाङ्क इति नाम बिभर्त्ति नाथ ॥ १९९ ॥

१९६। नापेक्षते इत्यादि—लौकिकीं बाधामपसार्य्य प्रकृतौ मनः-सन्निवेशनम् ।

१९७। पुन्नागेत्यादि—त्रिलोकललामभूतान् सुन्दरीजनान् त्यक्त्वा मयि यः पक्षपातस्तेन जानामि भवतः कुलक्रमागतं महत्त्वमिति भावः ।

१९८। ममैव काचिद् वंशजाता पूर्व्वमात्मेच्छया पतिम्वरा बभूव, मयापि तत्पदवीमनुसृत्य भवान् पतित्वे वृत इति भावः ।

१९९। अङ्गीकृतमित्यादि—यद्यपि मयि गुणाभावः तथापि महद्गुणशालिनः भवतः मयि औदास्यं नोचितमिति भावः ।

यत् सखीष्वपि मया सुगोपितम्
यच्चिरादधिगतञ्च निद्रया
यच्च चित्रफलके विलोकितं
तत् स्फुटं त्वयि वदामि निस्त्रपा ॥ २०० ॥

शीतभानुकिरणेन तप्यते
दक्षिणेन पवनेन दह्यते ।
कोकिला-कलरवेण बध्यते
या हि तामनुगृहाण वत्सल ॥ २०१ ॥

तत्तद्वचोऽमृतरसैरभिसेचनेन
तच्चारुकुन्तलमनोहरचामरेण ।
तस्याश्चिरन्तनमनोरथरोहणेन
तस्यामिवास रुचिरं स्मरयौवराज्यम् ॥ २०२ ॥

सारल्यपीयूषरसाभिषिक्तं
वचो निशम्याशु यदुप्रवीरः ।
आनन्दवारांनिधिमग्नदेहः
क्षणादथोन्मज्य मनाक् स्थिरोऽभूत् ॥ २०३ ॥

२०१। शीतेत्यादि—विरहजनितसन्तापेन तुहिनदीधितिरपि क्लेशदायकः सम्भूतः। मलयोऽपि दाहक एव जातः कोकिलकूजनं तु सर्व्वथा मृत्युमेवाह्वयतीति भावः।

२०२! तत्तदित्यादि—अभिषेकव्यजनारोहणादयस्तु प्रकृते सर्व्वथोपयोगिनः अतस्तेषामुल्लेखः।

२०३। सारल्येत्यादि—अमृतह्रदावगाहनात् परं यथा मोदातिशय्यं तद्वत् वचो निशम्य अस्यावस्था।

गुणैरुदारैर्गदितानुभूतै
रूपैश्च तैर्वीक्षणलक्षितैः सः ।
निजानुरूपामवधाय धीर-
स्तां भूपजामुत्तरयाम्बभूव ॥ २०४ ॥

किमीदृशं कूजसि पङ्कजाक्षि
तवानुकम्पाग्रहिले हि मादृशि ।
रङ्कस्य पाणौ निधिसन्निवेशे
नापेक्षणीयानुमतिस्त्वदीया ॥ २०५ ॥

कोमलाङ्गऽकुटिलं वचोऽमृतं
तन्निपीय फलितो मनोरथः ।
वक्रताविरहितानि योषितां
दुर्लभानि तु वचांसि मन्महे ॥ २०६ ॥

यामिनीविरहदूनमानस-
स्त्वत्कृतकुड्मलितभूरिभूरुहः ।
बिन्दु-बिन्दु-मकरन्दलोलुपः
पद्मिनीं मधुप एव याचते ॥ २०७ ॥

---

२०४ । गुणैरित्यादि—रूपसम्पदा गुणसम्पदा च स्वीयानुरूपामवगम्य नृपसुतामुवाच इति ।

२०५ । किमीदृशमित्यादि—त्वदीयकृपाभिक्षार्थमागतं मां दृष्ट्वा ईदृक्जल्पनं नोचितम् । रङ्कः दरिद्रः तस्य हस्ते धनसन्निवेशनेऽनुमतिर्नापेक्ष्या ।

२०६ । कोमलेत्यादि—अकुटिलं योषिद्भाषितं मया कदापि न श्रुतम्, इदानीं भवत्याम् एव परिलक्ष्यते । सर्वथा गुणातिशय्यं प्रकटयति ।

२०७ । यामिनीत्यादि—सर्वथा त्वामेव प्रार्थयेऽहमिति तात्पर्य्यम् ।

मदग्रजन्मा मदनः कृशानु-
र्दिवानिशं तापयते मनो मे ।
तवानुकम्पाजलदेन देवा-
च्चिरेण शान्तिं लभतां स एव ॥ २०८ ॥

मद्विप्रलम्भात्तव तन्वि यादृक्
तद्विप्रलम्भान्मम तादृशाधिः ।
मदर्थमाधौ भवती निमग्ने-
त्यहं पुनस्तद्द्विगुणं दुनोमि ॥ २०९ ॥

अहेतुकाह्लादकमेव साधोः
कैर्व्वर्णनीयं चरितं दयालोः ।
घनावली चातकतप्तकण्ठं
धाराभिरासेचयति स्वयं हि ॥ २१० ॥

अयि मया किं सुकृतं कृतं वा
त्वमीदृशी मय्यनुकम्पिनी यत् ।
स्वर्नाथपृथ्व्या अवतीर्य्य किन्नु
रङ्काङ्कमारोहति कल्पवल्ली ॥ २११ ॥

२०८। मदग्रेत्यादि—रतिपतेः प्रभावात् सर्व्वे एव मुह्यन्ति, ज्ञातिविरोधस्मरणात् मयि तु विशेषेण कोपः परिलक्ष्यते ।

२०९। मद्विप्रलम्भादित्यादि—मद्विरहात् भवत्या यादृशी दशा याता तव विरहान्मम तादृशी एव, अतः मदर्थं पुनः भवत्याः खिद्येत् कष्टात् कष्टतरमेव भवेत् ।

२१०। अहेतुकेत्यादि—चातकानां तृप्तये मेघस्य वर्षणे कोऽपि प्रयोजको न दृश्यते, अत्रापि तस्याभाव इति ।

२११। अयि इत्यादि—प्राक्तनस्य कर्म्मणः फलमेतदिति भावः । कल्पद्रुमाणां रङ्काङ्कारोहणं सुतरामिव ।

विच्छेदवैश्वानरदग्धचित्तं
कुत्रापि तापं न मनागहासीत् ।
त्वत्प्रेमपीयूषरसाभिषेका-
द्युत्पल्लवं सम्प्रति तद्बभूव ॥ २१२ ॥

यदर्थमाजन्म तपश्चरामि
यदर्थमन्मत्र न निर्वृणोमि ।
यदर्थमुन्मत्त इव भ्रमामि
स मे निधिः पाणितलावलम्बो ॥ २१३ ॥

प्रिया यदि स्यान्नयनातिथिर्मे
तदा मयैतद्विनिवेदनीयम् ।
इतीष्टशाकाङ्क्षित-मानसोऽपि
तवाश्रितोऽहं जड़तामुपैमि ॥ २१४ ॥ (१)

त्वत्पाणिपद्म-मकरन्द-विमिश्रचित्र-
मेणाक्षि वीक्षितुमये यतते मनो मे ।
भावानुबन्धमनुभूय चिरेण चित्त-
मानन्दयामि नयने च विनोदयामि ॥ २१५ ॥

२१२। विच्छेदेत्यादि—विरहानलेन भृशं दग्धः सन्नपि त्वदीय—प्रेमामृत-धाराभिः पुनः सञ्जीवित इत्यर्थः ।

२१४। प्रियेत्यादि—साक्षात् प्रियामधिगम्य एतन्मया कथनीयमिति पूर्व्वं निर्द्धारितमासीत्, अधुनाभावानुबन्धात् भवत्याः समीपे जाड्यमेव सम्वृत्तम् ।

---

(१) तवायतोऽहं ।

Sanskrit Sahitya Parishat.

Executive Committee for 1940-41.

President.

Mahamahopadhyaya Durgacharan Sankhya-Vedantatirtha.

Vice-Presidents.

Mahamahopadhyaya Anantakrishna Sastri.
,, Phanibhushan Tarkavagish
Dr. Adityanath Mukherjee, M. A., Ph. D.
Pandit Dwarikanath Nyayasastri.
,, Sitanath Siddhantavagish.
Maharaja Bhupendra Chandra Singha, B. A. (of Susang).
Raja Bhupendranarayan Singh Bahadur, M.L.C. (of Nasipur).
Sj. Sarat Chandra Bose, Bar-at-Law, M. L. A.
Sj. Baij Nath Bajoria, M. L. A.
Sj. Jatindra Nath Basu, M. A., M. L. A.
Sir N. N. Sircar, K. C. S. I.

Secretaries.

Dr. Amareswar Thakur, Vedantashastri, M. A., Ph. D.
Sj. Ganapati Sarkar, Vidyaratna.

Assistant Secretaries

Pandit Dinabandhu Sahityashastri.
,, Ramkrishna Chakravartty, M. A.
,, Ashokanath Bhattacharya, M.A., P.R.S., Vedantatirtha.
,, Hemendra Nath Bhattacharya.
,, Bishnupada Bhattacharya. M. A., Kavyatirtha.

Members.

Pandit Jagadish Chandra Vedavyasa
,, Jaganmohan Jyotirvinod.
,, Bamapada Vidyaratna.
,, Dakshinacharan Bhattacharya, M. A.
,, Janakinath Sahityashastri.
,, Kalipada Tarkacharyya.
,, Bamacharan Kavyatirtha.
Pandit Dakshinacharan Bhattacharya.
,, Chintaharan Chakravartty, M. A., Kavyatirtha.
,, Jogendramohan Vidyaratna.
Sj. Kashinath Bhattacharya, B. Sc. (Engr.)
Sj. Kshitish Chandra Chakravatty M. A. B. L.
,, Debendra Nath Mukharjee, M. A. B. L.
Pandit Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M.A.
,, Kalipada Vyakaranatirtha.
Dr. Suniti Kumar Chatterjee, M.A., D. Lit.
Sj. Bhupati Roy Chowdhury, Kavyatirtha.
Sj. Brajendrakishor Bhattacharya.
Pandit Upendramohan Sankhyatirtha.
,, Chandicharan Tarkatirtha.
Dr. Upendranath Ghoshal, M. A., Ph. D.
Sj. Ramaprasad Mookerjee, M. A., B. L.
Bhisaksiromani Kaviraj Bimalananda Tarkatirtha
Pandit Gaurinath Bhattacharya, M. A., P. R. S.
Pandit Taranath Nyaya-Tarkatirtha.
Mahamahopadhyaya Haridas Siddhantavagish
Pandit Haran Chandra Sastri.
Sj. Damodar Das Khanna, B.A.
Pranacharya Kaviraj Sibnath Sen, B. A., M. B.
Kaviraj Jyotishchandra Saraswati.
Pandit Shyamacharan Kavya-Vyakaranatirtha.
Sj. Tridib Nath Roy, M. A., B. L.
Kaviraj Janaki Nath Kavyatirtha.
Rai Bahadur Gobin Lal Banerjee, Kaviratna B. A.
Pandit. Ramdhan Kavya-Vyakarana-Puranatirtha

Sanskrit Sahitya Parishat

Departmental Office-bearers for 1940-41

Editor of the Journal

Mahamahopadhyaya Pandit Ananta Krishna Shastri

Sub-Editor of the Journal

Pandit Upendramohan Sankhyatirtha

Librarian

Pandit Janakinath Sahityashastri

Asst. Librarians

Sj. Hemendranath Bhattacharya

Pandit Dakshina Charan Bhattacharya, M. A

Acaryya of Tol

Pandit Sitanath Siddhantavagish

Asst. Professor of the Tol

Pandit Ramdhan Bhattacharya,
Kavya-Vyakarana-Puranatirtha

Dramatic Secretary

Pandit Jaganmohan Jyotirvinod

Asst. Dramatic Secretaries

Sj. Kartic Chandra Chakravartty

Sj. Brajendra Kishor Bhattacharya

Accountant

Pandit Ramkrishna Chakravartty, M. A.

Auditor

Sj. Janardan Chandra Chakravartty, B. Com., G.D.A., R.A.

पुस्तकालय

2, 12 - 80

Reg. No. C. 1073

Vol. XXIII, No. 7] [November, 1940

१८६२ शकीये कार्तिके २३श-वर्षस्य ७म-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

महामहोपाध्याय-श्रीअनन्तकृष्ण-शास्त्री

सहकारि-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकत्रयम् ३)
Foreign price—7s.

Printed and Published by

Dinabandhu Sahityashastri

Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road,
Shyambazar, Calcutta.

मासिक-सभा

संस्कृत-साहित्य-परिषद आगामिनी मासिक-सभा १३४७ वङ्गाब्दीय-सौरमार्गशीर्षस्य (२७श) सप्तविंश-दिवसे भृगुवासरे सायं सप्तवादनतो भविष्यतीति तत्र परिषत्-सभ्यानां संस्कृत-भाषाध्यायिनामध्यापकानाञ्च समुपस्थितिः प्रार्थनीया ।

आलोच्यविषयाः

१। सदस्यप्रदेयवृत्तिविषये कार्यनिर्वाहक समिति-निर्णय-स्थिरीकरणम् ।

२। प्रबन्धपाठः ।

सूचीपत्रम्

Printed at the Calcutta Oriental Press, Ltd.,
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

November, 1940	१८६२-शकीये कार्त्तिके २३श-वर्षस्य ७म-संख्या	Vol. XXIII, No. 7.

प्रकृतिविलास-काव्ये

प्रभाकरप्रभावः

[निबन्धकः—सा० भू० कृष्णमूर्ति-शास्त्री]

श्रेयो वो दिशतात् त्रयीतनुरयं ब्रह्मे त्युपास्यः सतां
जन्मस्थेमलयान्प्रकृत्यनुगमात्तन्वन्ननादिर्विभुः।
चक्षुः श्रीपुरुषोत्तमस्य निगमैर्वेद्यस्य विश्वात्मनो
बाह्याभ्यन्तरदुस्स्थितान्धतमसध्वंसाय बद्धोद्यमः ॥१॥

आम्नायांश्चतुरो ब्रुवन्त्यचतुरान्प्राज्ञाः स्तवे तेऽर्यमन्
मन्दात्माऽभिदधीय वा कथमहं दूरे भवन्तं गिराम्।
आयास्यामि भृशं न केवलमहं वाणीमपि क्लेशया-
म्येतत्साहसकृत्यमत्र कृपया क्षन्तव्यमित्यर्थये ॥२॥

विद्वांसः प्रथमे मयूरसदृशा भक्त्याऽऽर्यगृह्याः स्वयं
सूर्यं धार्यमहर्दिवं हृदि सतां श्लोकैरनेकैर्जगुः।
किं दुष्येम नु तावता कतिपयैः पद्यैः स्तुवानाः प्रभुं
शिल्पज्ञेषु नरेषु सत्सु मधुपा बध्नन्ति किन्नो गृहान् ॥३॥

प्रातश्शीतगभस्तिरस्तशिखरिण्युष्णीषवल्लंबते
बिंबं बिभ्रदशुभ्रवस्त्रशकलश्रीकं प्रभादुर्विधः ।
रुग्भिः कृष्णमृगस्य पाण्डरपृषन्त्यूक्षाण्यधः कुर्वते
भात्यभ्रं विरताभिनायकमहारङ्गाङ्गणश्रीधरम् ॥४॥
वातो वाति समन्ततोऽपि रसितैश्शीतः प्रभातोद्गतः
श्रोत्रप्रीतिकरं विरौति कुतुकाज्जाग्रत्पतत्रिव्रजः ।
आकाशः परिपेशलः शरसुमश्रीहारिभिर्वारिदैः
स्वान्तं हन्त ! विकासयन्ति परितः शान्ता दिगन्ता भृशम् ॥५॥
सौन्दर्यं प्रतिभावमुद्गलदिव न्यस्तं प्रकृत्यादरात्
ग्रस्त्वा सन्तमसासुरं विदधतं शून्यं जगन्निर्दयम् ।
संहृत्याभ्रतलं तदीयरुधिरक्षोदाक्तमातन्वती
सन्ध्या सैरिभमर्दिनीव भगवत्याराध्यमानैधते ॥६॥
विष्वद्र्यंच्यरुणत्तमांस्यतितमां सूतोऽरुणस्यारुणः
शुद्धां कर्तुमना विकर्तनपरिक्रामोचितां पद्धतिम् ।
नैरन्ध्यं च समीरणेन परितः शीर्णा हिमानी जहौ
जीमूताश्शनकैः प्रधावितमुपक्रान्ता विभीता इव ॥७॥
प्राचीमात्मविलोकनैकरसिकां रोचिर्भिरङ्कूरयन्
बन्धूकस्तवकप्रभापरिभवाहंभावसंभावितैः ।
बिंबं बिंबफलोज्ज्वलं च परितः सद्रत्नकाण्डायितै-
रुल्लासं कमलाकरस्य कलयन्नुद्यन् रविः खेलति ॥८॥
पूर्वांभोनिधिगर्भतः किमुदभूत्प्रद्योतनो भानुभिः
कुर्वन्विद्रुमताम्रमभ्रमसितं पाथश्च सारस्वतम् ।
सर्वेषां धियमित्थमादधदयं मन्दोद्गतैरञ्चितै-
रारोहन्निव लीलयोदयगिरेः श्रृङ्गं समालोक्यते ॥९॥
इन्धानं महिमैकधामभिरहर्नाथं स्वयं धामभिः
प्रत्यग्रोद्धृतदिग्धकुंकुमरजःपङ्काकुलाङ्गोज्ज्वलाम् ।

प्राचीं चन्दनचर्चिताचलकुचप्राग्भारनम्रां करैः
प्रेम्णा द्राक्परिरभ्य भान्तममितं भक्त्या भजामोऽन्वहम् ॥१०॥
सिन्दूरारुणगन्धसिन्धुरसमुत्तुङ्गोत्तमाङ्गोपरि
स्वैराक्रन्दनपाकमर्दनमधः कुर्वन्निवाहर्मुखे ।
पूर्वोर्वीधरतुङ्गशृङ्गमधिकैस्संरञ्जितं धातुभी
रक्तोऽत्यन्तमनन्तवर्त्मनि विभात्याक्रम्य तिग्मद्युतिः ॥११॥
राजीवव्रजजीवनौषधमुषस्योजायमानं जवा-
दुद्गच्छन्तमनच्छतां श्रितवतां छयन्तं कुसुंभच्छविम् ।
सुत्राम्णो दिशि चार्णवोऽरुणममुं नीलैरुदीर्णैः करै-
र्विभ्रद्भिः किमु फेनपुञ्जकुसुमस्रग्भारमभ्यर्चति ॥१२॥
पूष्णः पुष्करभूषणस्य घृणया पूर्णा घृणिश्रेणयो
मुष्णन्तो घुसृणारुणश्रियमुषस्यभ्रे विवर्धिष्णवः ।
अग्रण्यस्तमसां निवर्हणविधावर्णोजसंप्रीणने
प्रावीण्यं दधते तथा वितरणे श्रीणामुदीर्णा नृणाम् ॥१३॥
अस्तोकं भविकं क्रियासुरधिकश्रीकास्तमोघातुकाः
कोकीशोकनिवर्तकाः कमलिनीसंपर्कसौख्योत्सुकाः ।
लोकानां परिपालकाः क्रमणतः कालस्य निर्वाहका
आर्काः पातकपावका हृदि ममाऽऽलोकाश्चिरं नर्तकाः ॥१४॥
मार्तण्डं जगदण्डनायकमसद्दण्डं धरन्तं भृशं
चण्डैर्भानुभिरभ्रमण्डलमुदस्याहिण्डमानं क्रुधा ।
सारस्यादुरुपुण्डरीकमुकुलानाखण्डयन्तं करै-
र्नौमि व्योमतलैकमण्डनमहं त्रय्यात्मना पिण्डितम् ॥१५॥
मञ्जूद्गुञ्जदलिव्रजैश्चटुलवागालापिनीं पद्मिनीं
श्रीकादंबनितंबिनीकलरवैः शिञ्जानमञ्जीरिणीम् ।
नीलैः कुन्तलिनीश्च शैवलचयैः फुल्लांबुजैः पुष्पिणीं
श्यामां श्यामलशाद्वलेन परितः श्लिष्यत्ययं द्योमणिः ॥१६॥

अर्चापुष्पमचर्चिकाभिरुचितां सङ्गच्छमानं दिवा
चञ्चन्मेचकवारिवाहचिकुरोदञ्चद्रुचाऽनीचया।
मित्रं कञ्चुकितद्रुमाचलकुचा व्याकोचिनीभिश्चर-
न्त्युद्दृश्याच्छहृदश्च दाडिमसुमच्छायं वनीदेवताः ॥१७॥
किं लेखर्षभनीलरत्नफलके खे दीप्रचक्रं हरेः
खद्योताख्यमिहाखिलान्भुवि खिलीकर्तुं खलान्खेलति।
किं वा प्रेङ्खति वेदशेखरखनेरुत्खातमेकं परं
ब्रह्माखर्वपराक्रमः खररुचिस्सोयं खगेशद्युतिः ॥१८॥
भव्यं भूरिगभस्तयोऽभ्रमभितो भ्राजिष्णवो भावय-
न्त्वस्मभ्यं परिभाव्य भाविततरा भानोर्भवं भीकरम्।
भित्वाभ्यन्तरमोहमद्भुततमं भानं स्वरूपाभिधं
भक्तानामिह भासयन्तु भुवि नः प्रागल्भ्यमाबिभ्रतः ॥१९॥
ज्योतिष्माञ्जयतादजादिविबुधैः पूज्योऽब्जबन्धुर्जनान
रक्षञ्ज्यामधिजग्मुषो विरजसः कुर्वन्नजस्रं च नः।
राजीभिः परिरञ्जयन्निजरुचां काष्ठाञ्च जंभद्विषो
निर्व्याजेन जनुष्मतामिह रुजामाभञ्जयन्नञ्जसा ॥२०॥
अश्वैस्सप्तभिरन्वितेन हरता शक्तिं दृशां द्योसदा-
मेकस्सञ्चरसे रथेन गगनाभोगे च निस्सीमनि।
प्रत्यावासमुखं सुपर्वमृगदृग्घस्ताब्जनीराजितः
प्रस्थानावसरेऽर्क! किन्नरसमुद्गीतापदानोऽन्वहम् ॥२१॥
शक्र द्राग्विजहीहि वर्त्म पुरतोऽपक्राम वह्ने मनाक्
तूर्णं सन्नम रे यम स्वपितरं किं चेष्टसे नैर्ऋत!
पाशिन्नुजागृहि मा रुतं कुरु मरुन्मा माद्य यक्षाधिपे-
त्युच्चैर्भास्कर पारिपार्श्वकगणा गर्जन्ति ते प्रस्थितौ ॥२२॥
जन्मादीन्विदधासि सर्वजगतामादित्य! कालात्मना
श्रुत्यन्तैः प्रतिपाद्यसे समुदितैस्तात्पर्यतः सर्वथा।

प्रत्यक्षं स्फुरसीह दैवतमथाप्यन्यानुपास्ते जनो
हन्त ! प्रत्यहमेष ते परिचयोऽवज्ञास्पदं किं नृणाम् ॥२३॥
पद्मां पद्मकदंबगर्भविहृतावौत्सुक्यमाबिभ्रतीं
भित्वा पद्मदलानि दर्शयसि हि श्रीपद्मबन्धो करैः ।
जाग्रत्कोकनदाभमण्डललसच्छ्रीपद्मनाभात्मने
भक्त्युन्मेषवशात्सुवर्णवपुषे पुंसे परस्मै प्रभो ॥२४॥
किं प्राङ्गिङ्मृगदृक्स्फुरत्कचभरालङ्कारहीरव्रजः
किं वा त्वं प्रकृतेर्विलासमुकुरो देव्याः परेशार्पितः ।
सत्त्वानामुत किं महान्समुदयो मूर्तो गुणानां भवान
कारुण्यान्मम संशयं व्यपनयाऽऽम्नायैकगम्यार्यमन ॥२५॥
ज्योतिर्वार्धिमजस्रदुःश्रवरवज्वालोर्मिमालाकुलं
भ्रास्यद्भूरिभयङ्करक्रममरुत्संवर्धितावर्तकम् ।
धूमस्तोमपरीतमुष्णकिरण त्वां द्योतमानं दिवि
स्वान्तस्येव भुवोऽपि दूरमपरिछेद्यं महान्तो विदुः ॥२६॥
कालात्पूर्वमसंख्यकाद्दिनमणे कस्याप्युपाधेर्वशात
खण्डो मण्डलतस्तवाणुरभवद्यश्शीर्णतां प्रापितः ।
सैवाजन्यवनिर्वनीगिरिसरित्पत्यादियुक्ता क्रमा-
दित्येवं हि खगोलशास्त्ररसिकास्सर्वे विनिश्चिन्वते ॥२७॥
भास्वन्भूरिजवेन केनचिदविच्छेदाद् द्युयानेन चे-
दुद्रच्छेत्कुतुकेन कश्चिदवनेः प्राप्तुं भवन्मण्डलम् ।
अब्दास्स्युर्गमिताश्शतं तनुभृता तेनोत्तरं पञ्चभिः
सन्देहो न मनागपीति कतिचिद्वैज्ञानिकाश्चक्षते ॥२८॥
अत्यन्ताय दविष्ठतामुपगतादित्थं भवन्मण्डलाद्
अष्टस्वेव भुवं भजन्ति घृणयः पूष्णन्निमेषेषु ते ।
ज्योतिष्मंस्तव सर्षपायितमिदं कृत्स्नं धरामण्डलं
भौमस्याद्य कृमेर्मम स्तुतिवचः श्रूयेत वा ते न वा ॥२९॥

भिन्दानोऽभिनवांबुदेभनिवहान्वज्रोपमैरुच्छ्रितैः
पादैः स्फोरितविक्रमैरतिबलालंबाचरिष्णून्पुरः ।
श्यामव्योमवनप्रचारचतुरः स्वैरं चकास्त्वद्भुतः
कोऽप्यादित्यमृगाधिपो मम सदा हृत्कन्दराभ्यन्तरे ॥३०॥

(क्रमशः)

ग्रन्थनिकषः

नव्यस्मृतिप्रश्नोत्तरविवेकः—सांदिया-संस्कृतविद्यालयाध्यक्षेण श्रीमताशुतोष-काव्यव्याकरणस्मृतितीर्थेन सम्पादितः, ८६, अपार सार्कुलार रोड, कलिकाता इत्येतस्मात् स्थानात् श्रीमदतुलचन्द्रचक्रवर्तिद्वारा प्रकाशितः । मूल्यं राजतमुद्रामात्रम् ।

विदितवैदुष्य एवासावाशुतोष-स्मृतितीर्थमहोदयः सुधीसमाजेषु । एतत्-प्रणीतौ यथोक्त-नामकावेव द्वौ ग्रन्थावाद्यमध्यपरीक्षा-पाठ्यभूतौ प्रथम-द्वितीय-खंडात्मानौ पत्रिकायामस्यां समालोचितपूर्वौ नूनं पाठकानां दृष्टिगोचरतामापन्नावेव । समालोच्यमानश्चायं तृतीयखण्डात्मा स्मृत्युपाधि-परीक्षायाः पञ्चत्रिंशदधिकं शतत्रयं प्रश्नानां तदुत्तराणाञ्च कुक्षीकृत्य छात्राणामनुषङ्गतस्तदध्यापकानाञ्च महते उपकाराय कल्पिष्यतीति जानीमः । अत्र चोपाधि-परीक्षापाठ्यभूतानां तावतां ग्रन्थानां प्रत्येकं सम्भाव्यमानान् प्रश्नान् स्वयमुट्टङ्कय तदुत्तराणि च यथायथं तदधः सन्निवेश्य ग्रन्थकृता कृतो महानुपकारः परीक्षायां ज्ञानार्जने च च्छात्राणाम् । वर्तमानानि चात्र पञ्चषाणि प्रशंसा-पत्राणि तैस्तैर्विपश्चिदपश्चिमैरकैतवं प्रदत्तानि ग्रन्थस्यास्य सर्वजनप्रियतां प्रयोजनवत्ताञ्च सूचयन्तीति । मूल्यमपि यथासम्भवं न्यूनतयैव स्थापितमिति लभतामयं ग्रन्थः सादर-संग्रहं शिष्याणां स्मृतितत्त्वबुभुत्सूनामुत्तितीर्षूणाञ्च परीक्षोदधिमिति शम् ।

संस्कृत-साहित्य-परिषदः चतुर्विंशवर्षस्य (१३४६ वङ्गाब्दस्य)

आयव्यय-निष्कर्षः

(१) साधारण-कोषः

आयः

गतवर्षस्य व्ययावशिष्टः	
हस्ते ...	२२=५
शुल्कपत्रे ...	१≡५
वृत्तिरूपेण प्राप्तः	
(कलिकातातः)	१००५।=
(स्थानान्तरात्)	३४१॥।०
सामयिक-दानरूपेण	
दातृभ्यः	३२८॥।=५
गवर्नमेण्ट-सकाशात् (१९३९-४०) ...	६००)
कर्पोरेशन-सकाशात् पुस्तकालयार्थम् (१९३८-३९) ...	६५०)
चतुष्पाठीसाहाय्यरूपेण (१९३८-३९) ...	२४०)
स्मृति-भाण्डारार्थम् ...	५)
पुस्तकादि-विक्रयात्	१०५≡१०
प्रावेशिक-रूपेण ...	॥०
भि. पि. शुल्कपत्रात् ...	१४॥≡
कुशीदरूपेण ...	५२≡
अन्यतः ...	१७॥=१०
ऋणात् ...	४१८)
अग्रिमादि-प्रत्यर्पणात् ...	४८६।/१०
ग्रन्थालय-कोषात् ऋणम्	१०७।१०
गृह-कोषात् ऋणम्	१२०।≡५
	४८२५॥≡

व्ययः

पत्रिकार्थम् ...	८६४॥=
पुस्तकालयार्थम् ...	८५६=१५
पुस्तकप्रकाशार्थम् ...	१०४॥=१०
सभाभिनयाद्यर्थम् ...	३३७॥=१५
शिक्षाविभागार्थम् ...	८८॥।०५
गृहभाटकालोकाद्यर्थम्	१०४६॥।०१०
वर्तनाद्यर्थम् ...	४२०/५
गृहोपकरणाद्यर्थम् ...	१६।१०
पाथेयार्थम् ...	३८।१५
साधारण-मुद्रणाद्यर्थम् ...	४६=१५
पत्रादि-शुल्कपत्रार्थम् ...	१८॥०
सारस्वतपरीक्षार्थम् ...	१२।≡५
शुल्कार्थम् ...	१६।=
भि. पि. शुल्कपत्रार्थम्...	१४॥=१०
विविधविषयार्थम् ...	३६/५
स्मृतिरक्षार्थम् ...	४॥≡१०
ऋण-प्रत्यर्पणार्थम् ...	४०६॥।/
अग्रिमादि-प्रत्यर्पणार्थम् ...	४४५॥०
	४८१०॥/१०
उद्धृतः	
हस्ते	११।/१५
शुल्कपत्रे	३॥≡१५
	४८२५॥≡

(२) गृहकोषः

(१३४६ वङ्गाब्दे)

आयः

१३४२ वङ्गाब्दावसाने	२६१२॥०
१३४४ वङ्गाब्दे	५)
१३४५ ,,	५२८॥०
१३४६ ,,	१२११॥~५
	४३५७॥~५

उद्वृत्तस्य विवरणम्

* अश्विनी-दत्त-वर्त्मस्थ-गृहादौ	८७२)
५% गवर्नमेराट लोंन-पत्रे	१०००)
सेराट्राल व्याङ्कागारे	
सं ५८०१	३६१॥≈
सं ३७८७	१२५५≈
साधारण-कोषे ऋणरूपेण प्रदत्तम्	६६०।≈५
	४४७६॥~५
ग्रन्थालय-कोषात् ऋणरूपेण गृहीत्तम्	१२२)
	४३५७॥~५

(३) ग्रन्थालय-कोषः

(१३४६ वङ्गाब्दे)

गतवर्षस्य प्रत्यर्पणावशेषितम्	४८८)
१३४६ वङ्गाब्दे न्यासरूपेण प्राप्तम्	६०)
	५४८)
१३४६ वङ्गाब्दे प्रत्यर्पितम्	३०)
	५१८)

उद्वृत्तस्य विवरणम्—

सेराट्राल व्याङ्कागारे ...	११~१०
पोष्ट आफिसागारे ...	१०।१०
गृहकोषे ऋणरूपेण दत्तम्	१२२)
साधारण-कोषे ऋणरूपेण दत्तम् ...	२४४॥≈
हस्ते ...	१३०)
	५१८)

श्रीरामकृष्ण चक्रवर्ती

आय-व्यय-लिपिरक्षकः

श्रीअमरेश्वर ठाकुरः
श्रीगणपति सरकारः
सम्पादकौ ।

जे. सि. चक्रवर्ती
आय-व्यय-लिपि-परीक्षकः ।

* भूमिमूल्यं नात्र गृहीतम् ।

अकारि नृत्यं कृतिभिश्च कैश्चिन्मृदङ्गवेणुस्वनितानुसारम् ।
नानाविधाकारविहारहारि प्रचक्रमे मण्डलमण्डितं तत् ॥८९॥
आमोदवृत्ते महति प्रवृत्ते नैवाऽऽस्त सम्बन्धविशेषचिन्ता ।
लघुर्गुरुर्वा सममेव तस्मिन्नानन्दपीयूषभरे न्यमज्जत् ॥९०॥
आलोकमाला बहुवर्णचित्रा तमःप्रणाशं व्यदधान्निशायाम् ।
वृक्षान्तरे सञ्चितदीपकश्रीः खद्योतमालेव तदाविरासीत् ॥९१॥
नानाविधव्यञ्जनसूपपिष्टैः सुस्वादुपीयूषरसोपमानैः ।
अम्लैः सुमिष्टैः कटुभिश्च भक्ष्यैस्तृप्तिं गतास्तत्र परःपरार्द्धाः ॥९२॥
भक्ष्येषु पेयेषु तथोत्सवेषु यस्याभवद् यत्र रतिः प्रकृष्टा ।
तेनोपचारेण सहैव तस्य सम्भावना प्रीतिशतं व्यतानीत् ॥९३॥
सम्भावना यस्य यथोपयुक्ता तथैव तस्यार्थपतिः प्रचक्रे ।
श्रीसत्यदेवं महतोत्सवेन स व्यस्मरत् केवलमत्र दैवात् ॥९४॥
श्रीसत्यदेवः किल सर्वदर्शी महोत्सवं पश्यति यावदेव ।
स्वविस्मृतिस्तावदमुष्य दृष्टिं नैवातिचक्राम तदाप मन्युम् ॥९५॥
सुदीर्घकालेन समाप्तिमाप्ते तस्मिन् महे लक्षपतिः स्ववृद्ध्यै ।
अकुण्ठमेव क्षपितार्थराशिर्वाणिज्यहेतोरपुषच्छुभेच्छाम् ॥९६॥

आहूय बन्धुनिवहानथ वेदयित्वा
जामातरं सह च शङ्खपतिं गृहीत्वा ।
कान्तां सुताञ्च लपितैर्मृदु लालयित्वा
प्रास्थानिकं विधिमधान्मधुरे मुहूर्त्ते ॥९७॥

द्वारे सनीरफलपल्लवपूर्णकुम्भो
धेनुश्च वत्ससहिता पुरतश्चकाशे ।
प्रास्थानिकं सपदि मङ्गलमङ्गनाभिः
व्यज्ञापयत प्रकृतमूर्ध्वमितो हि भव्यम् ॥९८॥

प्रस्थानकालोचितकृत्यसञ्चयैः स्वबन्धुसम्भाषणपुण्यवाङ्मयैः ।
अतीत्य भव्यं समयं वणिक्पतिः प्रतस्थिवानङ्ग इवास्थिरान्तरम् ॥९९॥

इह शुभमशुभं वा यद् भवेद् भाविकाले
शकुनमपि पुरस्तात् प्रस्थितानां तथैति ।
नियतिवशगतायां संसृतौ वैधलीला
कथमपि न निरुद्धाऽसीमचेष्टासमृद्धया ॥१००॥

इति श्रीकालीपदतर्काचार्यकृते श्रीसत्यानुभावे महाकाव्ये वैश्यकृत-सत्यपूजामहोत्सवो नाम दशमः सर्गः ।

एकादश-सर्गः

सजामातृके वैश्यवर्येऽथ गेहाद् विधेरिच्छया लग्नकाले व्यतीते ।
पुरः प्रस्थिते तत्सुता चारुनेत्रा रहो लोचनाश्रु व्यमुञ्चद् विषण्णा ॥१॥
शुभा प्रौढभावा तदा वैश्यपत्नी सजामातृकं कान्तमुद्वीक्षमाणा ।
शुभच्छेद-शङ्कां हृदन्तर्वहन्ती निरुद्धाश्रुधारा कथञ्चिच्चकाशे ॥२॥
द्विजैर्वाचिताशीस्तदा सन्निधिस्थैः कृतं कामिनीभिः प्रियं क्षेमगीतम् ।
सहैव स्वपक्षाः प्रभूताः प्रयाता जयं घोषयन्तः शुभं सूचयन्तः ॥३॥
ययौ शूर्पमुद्गृह्य वैश्यस्य पत्नी सदीपं बहुक्षेमवस्तूपचारम् ।
सचूतप्रवालं ससिन्दूरलेखं घटं धारयन्त्या समं स्वीयपुत्र्या ॥४॥
तरी सज्जिताऽभूदरित्रादियुक्ता पताकासहस्रैः स्रजां सन्निवेशैः ।
विचित्रैरनल्पैः सुखैस्तूलतल्पैर्विभिन्नप्रकारैर्गृहस्थोपचारैः ॥५॥
प्रधाना तरी वैश्यनेत्रा गृहीता द्वितीया समानैव पत्या सुतायाः ।
तृतीया च वाणिज्यवस्तुव्यपेक्षा चतुर्थी च तीरादियानोपयुक्ता ॥६॥
द्वयं दिष्टमादौ विचित्रस्वरूपं कवाटैर्गवाक्षादिभिः सुप्रणीतम् ।
प्रदीव्यन्ति यावन्ति वस्तूनि गेहे न नो सन्त्यशेषाणि तावन्ति तस्मिन् ॥७॥
कृता दारुभिश्चारुगेहप्रकारा विभिन्ना विशेषक्रियासाधनार्थाः ।
समे कुट्टिमे चिक्कणा दारवश्रीः शुभादर्शशोभां जयत्येव हेम्नः ॥८॥
समन्तान्निषक्ताऽमले दारुकुड्ये प्रियादर्शमाला सुरत्नप्रसूता ।
प्रतिच्छाययया यत्र यानस्थितानां जनानां विशेषाधिकाऽमानि संख्या ॥९॥

पुरःपादपीठा चतुष्पादनद्धा पदे शीर्षभागे तथा सोपधाना ।
मृदुप्रच्छदा चारुनीशारसारा श्रिता चामरग्राहियुग्मेन नित्यम् ॥१०॥
स्थिता मुक्तवातायने दारुगेहे प्रवातप्रभूता भृता पुष्पगुच्छैः ।
समीपे लसत्काष्ठपीठोपचारा समासादि खट्वा विचित्रोपहारा ॥११॥
अदूरे च तस्या गवाक्षोपकण्ठे विलासानुकूलप्रियद्रव्यभव्या ।
बृहद्दर्पणाढ्या समं पेटिकाभ्यां विकर्षानुकर्षप्रकारोचिताभ्याम् ॥१२॥
सुपीतेन पट्टांशुकेन प्रवीता चतुष्पादसन्धारिता प्रान्तकान्ता ।
बृहत्पुष्पगुच्छद्वयी रम्यरूपा पुरो वेत्रचित्रासना खट्विकैका ॥१३॥
स्थिता गन्धतैलान्विता काचपात्री तथा क्षौरकर्मोचितद्रव्यजातम् ।
इतः पार्श्वकुड्यं श्रिता नागदन्ता दुकूलादिकं धारयन्तो व्यभासुः ॥१४॥
स्थिताप्यन्यपार्श्वेऽपरा खट्विकैका मसीलेखनीपञ्चषग्रन्थयुक्ता ।
उपान्ते लसत्पुस्तकाधाररम्या चिता पत्रिका साधनैर्मुद्रिकाद्यैः ॥१५॥
समन्तादनेके विचित्रप्रदीपा ज्वलन्तस्तमोराशिविध्वंसदक्षाः ।
तरीसङ्गतानां कृतिव्यापृतानां निशायां दिनभ्रान्तिमुत्पादयन्ते ॥१६॥
मुखाधो निविष्टश्च काचोपगूढस्तरण्यास्तथा पार्श्वयोः कोटरान्तः ।
निशायां तमःप्रावृतायां प्रदीपो मुखे पार्श्वयोश्चापि मार्गेक्षणार्थम् ॥१७॥
बहिः काष्ठसोपानमालानुलग्ना तदूर्ध्वच्छदारोहणायानुकूला ।
प्रमाद्यद्गतीनां प्रपातं निरोद्धुम् स्थितौ पार्श्वयोर्दारुहस्तावलम्बौ ॥१८॥
तदूर्ध्वच्छदे रैत्यजालावृतान्ते परीणाहभाजि प्रकामाभिरामे ।
विचित्राणि वेत्रासनान्याश्रयन्तो दिनान्ते रमन्ते जनाः शान्तिहेतोः ॥१९॥
प्रदोषे प्रवातेन पूते मनोज्ञे सुधाधारकीर्णांशुभिः शुभ्रकाये ।
तदूर्ध्वच्छदस्था विलासोपयुक्तां विभूतिं श्रयन्तः सुखं धारयन्ते ॥२०॥
मयूराकृतिः सा तरी चित्रवर्णा मुखे नेत्रदेशे प्रदीपद्वयाढ्या ।
सुविस्तीर्णपिच्छायताऽलक्षि पश्चादरित्रैश्चलद्भिर्गता पादशोभाम् ॥२१॥
पुरा नाविकैराश्रिता सज्जरूपैः समग्रोपचारैः स्वकृत्ये सुदक्षैः ।
शुभं ध्यायता वैश्यवर्येण रम्या समासादि पोतायमाना तरी सा ॥२२॥

नदीतीरभागे तरीं रोढुकामो दुहित्रा तथा भार्यया वाच्यमानम् ।
शुभाशीर्विशेषं स पाथेयकल्पं सजामातृको वैश्यवर्यः प्रपेदे ॥२३॥
पुरस्ताद् पुरस्त्रीभिरानन्दिताभिः सलास्यं जगे गीतकं मङ्गलाढ्यम् ।
तथा वैश्यपत्नी दुहित्रा समेता प्रदीपादिभिस्तां तरीमभ्यनन्दत् ॥२४॥
तरण्या मुखे प्रस्तुता गाङ्गपूजा ससिन्दूरचित्रे श्रयतपुष्पमाल्ये ।
जयध्वानसंघुष्टदूरान्तरिक्षं ततो वैश्यराजस्तरीमभ्यरोहत् ॥२५॥
अथो वैश्यकन्यापतिः सोपचाराम् अहीनां गुणैः प्रेमविक्षिप्तचित्तः ।
स्थितां चक्रवाकीमिवादूरतीरे प्रियां स्वां प्रपश्यन् स्वनौकामविन्दत् ॥२६॥
अथान्येषु यात्रासहायेषु तस्मिन् प्रपन्नेषु काले तृतीयाञ्च नौकाम् ।
चतुर्थीञ्च कृत्वा तृतीयानुवृत्तां तरीबन्धनं चिच्छिदुः कर्णधाराः ॥२७॥
तदा देवनामप्रचारेण नद्यास्तटी दूरदेशात् समश्रावि पुण्या ।
परं सत्यदेवस्य नामापि तस्मिन् न कस्यापि चित्ते जजागार बाढम् ॥२८॥
तदा चिन्तयामास सत्यः समन्युः स्वमानावमानं वणिक्सम्प्रणीतम् ।
अहो मत्कृपाभिः प्रपद्यापि पुत्रीमिदानीं मुदा नैव जानात्यसौ माम् ॥२९॥
समासाद्य विद्यां गुरुं द्वेष्टि शिष्यः फलाद्दत्विजं याजनान्ते गृहस्थः ।
फलं यावदास्ते निमित्तव्यपेक्षा ततः प्राप्तकामः स्मरत्यद्य नो माम् ॥३०॥
कृपाकोमलं मां विदन्नेष मूढः पुरा मानसान्मे स्मृतिं सारयित्वा ।
भविष्यत्समृद्धेः कृते हृष्टचेताः समारुह्य यानं चलत्यद्य दूरे ॥३१॥
परां प्रीतिमाधाय गोपालबालेष्वहं गोकुले कोमलत्वं यथाप्तः ।
तथा साधुविद्वेषिणं दुष्टकंसं पतिं माथुराणां कठोरोऽस्मि हत्वा ॥३२॥
तदस्यापि वैश्यस्य दण्डं विधास्ये यथा नापरो मेऽवहेलां विदध्यात् ।
ज्वलन्तं हुताशं न धत्ते विवेकी पदा मर्दयत्युचितं भस्मराशिम् ॥३३॥
इति स्वान्तवृत्तिं श्रिते सत्यदेवे जगच्छिक्षणार्थं क्रुधेव प्रदीप्ते ।
वणिग्भृत्यवर्गा विनेत्रानुशिष्टा उदस्थापयन्नौपटं वातमार्गे ॥३४॥
जयं घोषयित्वा पयोदेवतायास्तथा जह्नुपुत्र्याः कलिन्दात्मजायाः ।
परासां नदीनां नदानाञ्च नाम्ना तरी प्रेरिता तैरगादिष्टमार्गम् ॥३५॥

अबाधं विमानं यथा याति शून्ये यथा वा पतत्री गरुद्युग्मयोगात् ।
तथा भिन्दती नीरधारां तरी सा पटीवातसञ्चालिता शीघ्रमागात् ॥३६॥
मरुत् पृष्ठदेशाद् ववौ तीव्रवेगादरित्राणि पार्श्वे समुत्तोलितानि ।
महाकर्णधारस्त्वरित्रप्रधानं समाकृष्य पश्चाद् दृढं व्यापृतोऽभूत् ॥३७॥
अधावीत् पुरो वैश्यनाथस्य नौका ततस्तत्सुतास्वामिनः कान्तरूपा ।
अथो भाण्डगर्भा समाना समेषां विभोग्यानुलग्ना यतः क्षुद्रकाया ॥३८॥
तटे वैश्यपत्नी सुताप्यास्त तस्या द्वयोरेव दृष्टिस्तरीमात्रनिष्ठा ।
न यावत्तरीणां स्वरूपाणि नेत्राद् वहिःस्थान्यभूवन्नमू तत्र तावत् ॥३९॥
ततो दृष्टिवाह्ये तरीणां समूहे कथञ्चिन्निरुद्धाश्रुनीराः समग्राः
सुदीर्घं श्वसन्तो हृदा शून्यशून्याः स्वगेहेषु गन्तुं मनः सम्प्रचक्रुः ॥४०॥
कलावत्यथो गेहमाप्ता स्वमात्रा पदं निर्जनं संश्रयन्ती विषण्णा ।
विकीर्णाश्रुधारा धरां प्लावयन्ती नवोना मनोजं समर्था न सोढुम् ॥४१॥
दृढप्रौढभावा विवेकोपचीर्णा वियोगव्यथामन्तरे सम्भवन्तीम् ।
विवेकेन रुद्ध्वा निजे नित्यकृत्ये मनःसन्निवेशं दधे धैर्यधार्यम् ॥४२॥
व्यतीते च काले जनन्याऽनुशिष्टा व्यथामन्तरस्थां लघूकृत्य तन्वी ।
कलावत्यनल्पेषु शिल्पेषु रागं दधाना गुणानामकार्षीत् प्रकाशम् ॥४३॥
वियोगोचिताकल्पमाकल्पयन्त्यौ महे वैमुखं कर्मणा धारयन्त्यौ ।
सुवस्त्रं सुगन्धं मुदञ्च त्यजन्त्यौ सतीधर्ममेते प्रकाशं व्यधाताम् ॥४४॥
स वैश्यो व्यतिक्रम्य नानाप्रदेशान् अनेका नदीर्वीचिमालासमृद्धाः ।
बहुग्रामकान्तारशैलानपूर्वान् अबध्नात् प्रदोषे तरीं क्वापि पुर्याम् ॥४५॥
ततस्तत्र पुर्यां वतीर्य प्रसन्ना जनाः पश्चिमां सम्यगाराध्य सन्ध्याम् ।
समाप्याशनं सिद्धवस्तूपचारं निशां तामनैषुः क्षयं नात्रि सुप्ताः ॥४६॥
तरीदीप्तदीपश्रिया नेत्रयुक्ता नदी निर्निमेषेव रात्रिं समग्राम् ।
तटाबद्धनौकाविभूतिं ससौधां प्रियामादरात् सापणामन्वपश्यत् ॥४७॥
प्रभाते सजामातृको वैश्यराजः क्षपान्तोपयुक्तं विधिं साधयित्वा ।
जनैरापणं सम्प्रविष्टः प्रहृष्टः परिक्रीय भाण्डान्यसंख्यान्यचैषीत् ॥४८॥

न यावन् प्रपूर्णा तरी भाण्डधात्री न तावत् क्रयाद् वैश्यनाथो निवृत्तः।
ततः पूरयित्वा जनैस्तामशेषं पुरींताममुञ्चन्नदीवर्त्मनाऽसौ ॥४९॥
मरुन्नानुकूलो ववौ तत्प्रभाते सरङ्गैस्तरङ्गैः सरिन्मत्तरूपा।
ततो रज्जुमाकृष्य दण्डावलम्बां जनैः सा तरी प्रेरिता स्वीयमार्गे ॥५०॥
अरित्रैः पतद्भिः सहायैर्बभूवे तथा कर्णधारेण दिष्टं समत्वम्।
यथा रज्जुकृष्ट्या तटे लग्नकाया तरी भङ्गमाप्ता विपत्तिं न कुर्यात् ॥५१॥
क्रमेणैवमासाद्य वेगं महान्तं विरामं यथाकालमाप्ता त्रिसन्ध्यम्।
तरी वासरैः पञ्चभिश्चन्द्रकेतोर्महीपस्य पुर्यास्तटान्तं प्रपेदे ॥५२॥
पुरे यत्र सीमासमा शुभ्रनीरा वणिग्वृत्तिनौकाशतैः पूर्णकाया।
ससोपानतीरान्तरस्यान्तराले नदी पादसम्मार्जनं संविधत्ते ॥५३॥
तरीभ्यस्तटान्ते स्थिताभ्यस्तटिन्याः क्रियत्पण्यभारा विपण्यां गृहीताः।
क्वचित्तीरदेशाद् बहु द्रव्यजातं तरण्यां समुत्थाप्यते वृद्धिहेतोः ॥५४॥
कियन्तो जना द्रव्यभारं वहन्तः कियन्तश्च वस्तुक्रयं साधयन्तः।
कियन्तश्च मार्गे द्रुतं सञ्चरन्तः पुरं दुष्प्रवेशं व्यधुस्तत् सदैव ॥५५॥
तटे यावदायाति दृष्टिर्जनानां पुरे तत्र सौधानि दृष्टानि तावत्।
बहून्येव वाणिज्यनिष्पादकानि दिनं व्याप्य सर्वं चलद्यन्त्रकाणि ॥५६॥
क्वचित्तण्डुलानां क्वचित् सूत्रकाणां क्वचित् पट्टकानां तथा वस्त्रकाणाम्।
दधानानि बाष्पस्फुरद्यन्त्रराजिं गृहाण्यासते श्रेणिशो यत्र तीरे ॥५७॥
पथः पार्श्वयोर्यत्र तुल्याग्रभागाः समानान्तराला घनद्योतिपर्णाः।
महीध्रा निरोधेन भानोः कराणां जनानां प्रचारे सुखं साधयन्ति ॥५८॥
प्रदोषादुपारभ्य यावत् प्रभातं पथः पार्श्वयोरुन्नता दीप्तदीपाः।
पथिस्थं तमो नाशयन्तो जनानां विपत्पातसम्भावनां वारयन्ति ॥५९॥
विकीर्णाम्बुनिर्धूतधूलिप्रतानाने सदा सञ्चरद्यानचक्रेऽपि मार्गे।
न संबाधते धूलिदोषः प्रसर्पन् न पङ्कोऽपि पान्थं पथि प्राप्तचारम् ॥६०॥
द्वयोः पार्श्वयोरेव मार्गस्य यस्मिन् विशालानि हर्म्याणि रम्याण्यभूवन्।
प्रवृत्ते महे राजमार्गे पुरस्त्रीमुखाब्जैः सचन्द्राणि वातायनान्तः ॥६१॥

निषद्या क्वचिद् वस्त्रशोभानवद्या क्वचित् कञ्चुकैरञ्चिता चित्ररूपैः ।
क्वचिच्चित्रकौशेयवेशोज्ज्वलश्रीः क्वचित्तैजसद्रव्यभारप्रभूता ॥६२॥
क्वचित् कव्यचित्रप्रतानाभिरामा समुच्छ्रासयुक्तैरिव प्राप्तधामा ।
क्वचिद्वा विलासोपचारैकसारा मुहुर्दुष्प्रवेशा जनानां समाजैः ॥६३॥
लसत्पुष्पगुच्छा प्रदीपाञ्चितापि द्विरेफान्धकारा प्रियामोदमुग्धा ।
प्रफुल्लप्रसूनस्रजा कोमलश्रीः क्वचित् पण्यवीथी विधत्ते विनोदम् ॥६४॥
क्वचिद् वाद्यभाण्डश्रिया मण्डिताङ्गी चलच्चारुतन्त्रीस्वनाकृष्टकर्णा ।
स्फुरद्वेणुनादैः समाहूतपान्था मृदङ्गादिभिर्मेघनादं दधाना ॥६५॥
सुसङ्गीतदक्षैः पिकद्वेषिकण्ठैर्विलासिप्रकाण्डैः सदैवानुवृत्ता ।
निषद्याऽनवद्या समृद्धा समृद्धया क्रये मूल्यनिर्द्धारणव्यापृतास्या ॥६६॥
क्वचिद् दाडिमानां विदेशागतानां तथा दैशिकानां रुचा दारितानाम् ।
विपाकं श्रितानां चिता चूतकानां बहूनां परेषां फलानां निषद्या ॥६७॥
सिता शर्करा नारिकेलादिमिश्रा बभौ मोदकत्वं दधाना सुमिष्टा ।
अनेकप्रकारै रसालैश्च पिष्टैः क्वचिद्वा विपण्यां परा श्रीर्विरेजे ॥५८॥
यतः सन्ति शिक्षागृहा भूरिसंख्याः स्फुरद्बुद्धिविद्यार्थिभिः सुप्रकीर्णाः ।
अनेकप्रकारासु विद्यासु दक्षैः सदाऽधिष्ठिताः शिक्षकैः साधुशीलैः ॥६९॥
क्वचिद् वैद्यविद्या भिषग्भिः प्रदिष्टा पृथग् भेषजानां विधानोपदेशैः ।
मुहुः सुश्रुतादिप्रदत्तोपचारैर्यथावीजमुक्तागदानां विचारैः ॥७०॥
अनेका अलङ्कारनिर्माणशाला मणिस्वर्णकारैः सदोपात्तकृत्याः ।
विचित्रोज्ज्वलाभैरलङ्कारजालैः किरन्त्यः समन्तान्मयूखानुदग्रान् ॥७१॥
पयःपानपात्राणि रौप्योद्भवानि तथा हेमजातानि नानाविधानि ।
ज्वलन्त्यन्नपात्राणि देवासनानि प्रदीप्ताश्च ताम्बूलवीटीकरङ्काः ॥७२॥
नवा दारुमय्यः कृताः सूत्रधारैर्यतो राजखट्वा लसच्चारुशिल्पाः ।
कवाटोपनद्धा गृहाः पुस्तकानां तथा दारुखण्डैः प्रणीतप्रकोष्ठाः ॥७३॥
विचित्रोच्चचूडान्विता देवपीठाः ससोपानशोभाः शुभस्तम्भरम्याः ।
समन्ताद् वृताः क्षुद्रसंस्थानदण्डैः समुद्वर्त्तिताः पीतपीतप्रलेपैः ॥७४॥

सितप्रस्तरोत्कीर्णमूर्तिप्रताने शिलापट्टलेखैः सनाथे विषण्याम् ।
गृहे प्राज्यभास्कर्यविद्याप्रमाणे स्वयं यत्र मूर्तेव लक्ष्मीर्निषण्णा ॥७५॥
बृहत्काचसम्भूतसद्दर्पणश्रीः प्रदीपप्रदानोचितैः काचपात्रैः ।
समन्तादुपोद्वृत्तया काचरज्ज्वा सुबद्धैर्निषद्या चिता यत्र चित्रैः ॥७६॥
स वैश्यः प्रविश्यालयं चन्द्रकेतोर्लसद्भूरिशालं शिरोभिर्विशालम् ।
गुरुस्तम्भशोभासनाथं सुरम्यम् पताकादुकूलानिलैः सेव्यमानम् ॥७७॥
प्रसूनान्वितोद्यानविद्योतिताङ्गं स्फुटत्पद्मगन्धैर्दिवा वासिताशम् ।
सरोनीरचञ्चन्मरालैः सलीलं सदूर्वातृणैरङ्गनैः सङ्गतान्तम् ॥७८॥
बहिस्तोरणाद् यामिकैः शस्त्रहस्तैः कृतान्तोपमानैः सदा रक्ष्यमाणम् ।
यदूर्ध्वं महासिंहमूर्तीः शिलायाः समालोक्य पान्थाः सुदूराद् द्रवन्ति ॥७९॥
सभायां शतैर्यामिकैः पालितायां महामात्यवर्गैः समाराधितायाम् ।
प्रतीहारदत्तानुमत्या नरेशं प्रणम्य स्ववाणिज्यसिद्धिं ययाचे ॥८०॥
ततो नामगोत्रे तदीये विदित्वा यथारीति शुल्कव्यवस्थाञ्च कृत्वा ।
स वाणिज्यमस्यानुमेने महीन्द्रः स्वपुर्यामवार्यं मुदा चन्द्रकेतुः ॥८१॥
तस्मिन् पुरे रत्नगणोपनद्धसुवर्णभूषामधिकृत्य वैश्यः ।
नृपेण तेनानुमतः सहर्षं वाणिज्यकृत्येषु मनः प्रपेदे ॥८२॥

अथ स विपणिमध्ये स्वीयवाणिज्ययोग्यं
गृहमनुगुणशुल्कं सोपचारं गृहीत्वा ।
विविधमणिगणाढ्यां साधु विक्रीय भूषां
प्रचुरविभवयुक्तः सम्बभूवाविलम्बम् ॥८३॥

चिरं स दैवादथ तेन विस्मृतः श्रीसत्यदेवः कुपितोऽभवद्भृशम् ।
पुराऽङ्कुरः कोपमहीरुहस्य यः स कालतः पल्लवितो व्यवर्धत ॥८४॥

इति श्रीकालीपदतर्काचार्यकृते श्रीसत्यानुभावे महाकाव्ये लक्षपति-
वाणिज्यव्यवसायो नाम एकादशः सर्गः ॥११॥

———

व्रजद्दुःखद्वन्द्वस्फुरदुरुमहाचक्रसरसी
दिवेव श्रीकाशी शमयतु तमः सर्वजगताम् ॥७६॥
अकुण्ठं वैकुण्ठं परिहसति चारुद्युतिमिषा-
दपूर्वं पूर्वाद्रिं मलयमलयं यत् प्रतिदिनम्।
तदेतत् काश्याख्यं नगरममितानन्दसदनं
कदाऽहं द्रक्ष्यामि स्मरविजयिनः प्राणसदृशम् ॥७७॥
अनङ्गारिप्रेयस्यपि जनसमूहं विदधती
सदानङ्गं तस्मै किमपि कमनीयं ददद्पि।
पुरी काशी नेत्रभ्रमरनलिनी हन्त भविता
कदा भूयो दैवद्विपदलितबुद्धेः क्षणमपि ॥७८॥
लसद्दिव्याकाराः स्फुरदुरुगुणग्रामनिलयाः
समीहन्ते यस्मादिह विरतिमुद्दाममतयः।
गुणातीतं हीनाकृति किमपि गन्तुं पदमहो
न विद्मस्तत् काश्यां किमिह परमं वस्तु वसति ॥७९॥
जनुर्धारामित्रं मृतिमिह विहातुं कृतधियां
समूहः श्रीकाशीं श्रयति यदिमां कालभयतः।
महाकालो यत्र प्रथयति महामृत्युपदवीं
पुनर्भूविश्रान्त्यै तदियमतिचित्रैकमहिमा ॥८०॥
कदाऽहं मध्याह्नद्युमणिकिरणोद्दीपितशिराः
प्लुतः स्वेदाम्भोभिः सरणिसरणव्यग्रचरणः।
कियद्दूरे काशी पथिकमनुजानास्यनुपदं
वदन् भूयो भूयः श्रममपि विनेष्यामि निखिलम् ॥८१॥
श्रान्तः पान्थजनैर्दृगङ्गुलिपरिक्षेपैः पुरः प्रेक्षितां
काशीं सौधकदम्बचुम्बितनभोलक्ष्मीमुखाम्भोरुहाम्।

1. सति—इ।

वीक्ष्योद्यत्पुलकालिपीवरतनुः प्रेमास्रधाराप्लुतो
भूयासं सहगामिनिर्भरपरीरम्भामृतैर्निर्वृतः ॥८२॥*

श्रीवाराणसि विश्वनाथनगरि श्रीनाथभक्तिप्रदे
श्रीकण्ठातिमनोविनोदजननि श्रेयःश्रियां धारिणि ।
पञ्चक्रोशि करोषि पञ्चवदनं पञ्चत्वमात्रादहं
जल्पन्नेव कदा प्रणामनिवहैर्यास्यामि हास्यानिलः (?)॥८३॥

मदुद्भवदिनावधिप्रथितरोषमभ्युद्यतं
प्रचण्डमपि पण्डय प्रवरदण्डमद्यान्तक ।
महादुरितसङ्ख्यया त्वमपि चित्रगुप्तोत्कता
पुरी नयनगोचरीभवति मेऽद्य वाराणसी ॥८४॥

इत्यादीनि प्रेमार्द्रहृदयः शुश्राव ॥८४॥

ततो विमानादवतीर्य राजन्, द्विजराजशेखरराजधानीं वन्दस्व अवगाहस्व च श्रीमणिकर्णिकोत्तरवाहिनीसम्भेदे ॥८५॥

धन्यैषोत्तरवाहिनी विजयते स्वर्वाहिनी यन्महा-
माहात्म्यं कथयन्ति दैत्यरिपवो मन्दाकिनीरोधसि ।
सैषा श्रीमणिकर्णिका सुरधुनी यत्सङ्गमाकाङ्क्षया
तेपे दुश्चरमुग्रमद्भुततपो मन्वन्तराणां शतम् ॥८५॥

इति देव्याज्ञया सहैव तया विहितवाराणसीकृत्यकलापो देव्या पूर्वमलंकृतं विमानमारुरोह ॥८६॥

ततश्च पुनरपि देवी प्राह ॥८७॥—

राजन् पश्य पुरः कलिन्दतनयास्वर्वाहिनीसङ्गजं
तीर्थं गुप्तसरस्वतीव्यतिकरं त्रैलोक्यनिस्तारणम् ।
सम्प्राप्ते मकरं निदाघकिरणे ब्रह्मेशनारायणा
अत्राऽऽयान्त्यरुणोदये प्रतिदिनं स्नातुं समस्तामरैः ॥८६॥

* 'इ' 'प-१' इति सङ्केतितयोरुभयोरेवाऽऽदर्शपुस्तकयोः द्वाषष्टितमश्लोकात् परतः श्लोकाङ्कन्यासभ्रमो दृश्यते, विशेषस्तु भूमिकायां द्रष्टव्यः । सम्० ।

इति। तत्रापि विमानादवतीर्य विहिततत्तीर्थकृत्यकलापः पुनरपि देव्या सह विमानमारुरोह ॥८८॥

ततश्च पुनरपि सुविस्मयप्रेमार्द्रहृदया सपुलकाग्रमङ्गुल्या दर्शयन्ती देवी प्राह ॥८६॥

प्राहुस्तारकमद्वितीयमहिम ब्रह्मेति मन्त्रं विभो-
र्यस्येशोऽपि विधाय[1] साधनचयं मन्वन्तरैर्भूरिभिः।
सिद्धिस्प्राप परां तदेव वितरन् काश्यां मुमूर्षोः श्रुतौ
निर्वाणं विदधाति योगनिवहैर्दुष्प्रापमत्यद्भुतम् ॥८७॥

तस्यैषा नगरी विभाति सरयूतीरे जगत्पावनी
राजन्नुत्तरतो विलोकय विभोः श्रीतारकब्रह्मणः।
श्रीमद्भास्करवंशभूषणमहाराजस्य दूर्वादल-
श्यामोद्दामकलेवरस्य करुणासिन्धो रघूणाम्पतेः। ८८॥

राजा तु तदाकर्ण्य समुज्जृम्भमाणमहाकुतूहलतरलमानसः सप्रणामा-ञ्जलि[2]स्तस्मिन् विमान एवोत्तिष्ठन् विलोकयामास ॥६०॥

ततश्च महाजवतया विमानराजो[3] नानाजनपदानतीत्य सुदूरमनुससार ॥६१॥

ततश्च व्रजभुवनतमालतरुस्तोमसमेधमानमहामहीरुहव्यूहघनगहनाकार-दुर्वारमहान्धकारावहेलनकुपित इव लोहितायमाने हेलिनि, निजगुरुगुरुकोपोपशमनानुगमनाय कलिन्ददुहित्रे वाम्बरतलमभिधावितेषु निजतरङ्गनिकरेषु तिमिरपटलेषु, निजानुग्राहकनाथं दिननाथं तथाविधमवस्थान्तरमासादयन्तमवलोक्य समुत्पन्ननिर्वेदखेदतया विहाय सहचरीः प्रव्रजत्स्विव चक्रवाकनिकरेषु, प्रोषितपतिकतया मुद्रितपद्ममुखास्विव पद्मिनीषु, समीरसञ्चारनिपतितकुसुमासारतया शाखाविवरनिकेतनविविधविहङ्गमसङ्कूजिततया गलित-

1. विधान—प १।
2. सप्रणामाञ्जलि—प १
3. विमानराजस्य—प १।

बन्धननिबन्धननिपततूपरिणतफलजालतया च सायन्तनसपर्यापर्यायस्पर्धा-चरत्स्विव द्रुमनिवहेषु, पशुपशिशुजालकाल्यमानानां गवां धवलिमधारया धवलीक्रियमाणधरामण्डलया विडम्ब्यमानेष्विव सगरसन्तानसन्त्राणानु-कम्पावर्धितरंहस्तरङ्गतरलेषु भागीरथीस्रोतोनिकरेषु, पश्चिमाशाभिमुखमभि-धावन्तीनाञ्च गवां हम्बारवैराहूयमान इव तत्खुरजनितरजःपुञ्जस्य पूर्वाशा-भिमुखस्य सन्ध्यारागारुणितस्य व्याजेन तत्क्षणमुदयाचलशिखरप्रस्थाप्य-मानकरनिकर इव दिवाकरे, हंसयानहरिहरिणाङ्कतरणिविराजमानासु सुर-नगरसभास्विव कालिन्दीतीरभूमिषु, कमलकाननमपहाय तटतरुकुसुमसञ्चय-मभि[1] गोपालजालविरचितसायन्तनानलग्रहलधूमपटलविजिगीषयेव धावत्सु भ्रमरसमाजेषु, तदुभयविजयस्पर्धया वर्धमानास्विव घनगहनमहीमहा-श्यामिकासु, प्रलयविशेषप्लवमानैः कालिन्दीपयःपूरैरिव प्लावितेषु रोदसी-विवरेषु, अतितरविजृम्भमाणकैरवकाननसुविमलपरिमलगरिमलङ्घनाय विहा-यसमुत्पतितेष्विव रजनिगन्धाकुसुमगन्धसन्दोहेषु, दीप्यमानास्विव वनदेवता-भवनदीपावलीषु स्वल्पाल्पसमुन्मीलदमलदलासु चम्पककुसुमराजिषु, चिर-विरहज्वरजर्जरनिर्जरराजहरिदतिकोपकलितचरणप्रहरणलग्नलाक्षारस - लेप-लोहितायमाने च हरिणलाञ्छने, तारकानिकरव्यतिकरविराजमानगग-नाङ्गनानुचिकीर्षयेव प्रकटितप्रोन्मीलदनेकविधविपुलकुसुमसमाजे, व्रजभुवन-मण्डनायमानमहाकानने विमानादवतीर्य साह स्स—राजन्, सेयमशेषनिगम-निगर्व(?)निवहानिर्वचनीयमहामहिमसमूहमहनीयतया मही परममोक्षमुख्यो-पायनिकायसप्तकमूर्धन्यभूतमथुरामण्डलमण्डनायमानापि परमनिर्वृतिनिर्वाहण[2] परमपुण्यकेतनद्वादशारण्यवरेण्यवृन्दारण्यमयी ॥६२॥

यत्र श्रीवृषभानुभानु[3]तनयाप्रोद्दामलीलालसत्-
कल्लोलैस्तरलीकृतो विहरति त्रैलोक्यचूडामणिः ।

---

1. मिति—इ ।
2. 'परम' 'निर्वाहण' नास्ति —इ ।
3. 'भानु' नास्ति—इ ।

निर्मज्ज्येव रसार्णवेषु निभृतं नित्यं तपत्युच्चकै
राधावल्लभनाम तत्फलमपि प्राप्तः किमप्यर्थयन ॥८६॥ (इति)

ततश्च श्रीवृन्दावनपरमशोभातिशयसमवलोकनजनितां गलिताञ्जनपुञ्ज[1]-श्यामलितां त्रैलोक्यलक्ष्म्याः प्रेमास्रधारामिव, तत्तद्वान्तरभुवनविहरण-चतुरकिशोरशिरोमणिमयशरण्यसञ्चार्यमाणां श्रीमद्वृषभानुतनूजाकटाक्षपर-म्परामिव, व्रजभुवनपरमपरिमलपटलानुसारनिपतितां मन्दाकिनीकमल-काननमन्दारवनचरभ्रमरधोरणीमिव, सुमधुरमुरलीनिनादश्रवणद्रवितनिप-तितां महेन्द्रपुरमण्डलमहेन्द्रमणिमण्डलीमिव, अतितरचतुरमनोहरमुरहर-वचनामृतनिर्झरधारानिर्वाप्यमाणकिञ्चित्प्रणयापरा[2]धैधितप्रियतमाकोपदहन-महाधूमलेखामिव, [3]श्रीमत्किशोरकिशोरीमुखमण्डलस्मितकरचरणनखर-किरणलहरीभिर्निःशेषनिर्मूलनमात्मनो विशङ्क्य प्रणतिनिपतितां शरणमुपेयुषीं चतुर्दशभुवनान्धकारपटलीमिव[3] निरन्तरविजृम्भमाणमहाविहाररसमयपर-ब्रह्मानन्दसन्दोहसाक्षात्करणविगलितनिखिलकरणान्तःकरणतया निःसहनिप-तिततनूलतायाश्चतुर्दशभुवनाधिदेवतायाः स्खलितनिपतितां कवरीमिव, क्रीडा-विनोदनाय महेन्द्रेण सम्प्रेषितां मन्दाकिनीमहानीलोत्पलगहनपरम्परामिव, श्रीराधावयवपरमसौन्दर्यलहरीपरमपरिचयातिशयसमुचितप्रेमविशेषद्रवित--नन्द[4]नन्दनकलेवरललामलावण्यधारामिव, श्रीराधामाधवचरणसरोजराज-सभाजनाय पातालतलनिलयसपरिवारवैरोचनिकरनिकरसमुद्धूयमानां मेचक-चामरपररूपरामिव, विकचसरोजकैरवरक्तसन्ध्यकसौगन्धिकमुखकुसुमगन्ध-सन्दोहसञ्जनिताद्भुतसौरभसम्भारतया नागलोकलोकोपरचितां बहलकालागुरु-धूमलेखामिव, निखिलभुवनवनदेवताभिरुपंचितां[5] श्रीवृन्दावनवसुन्धरायाः प्रसाधनदिव्याञ्जनपुञ्जमञ्जुलसारङ्गमदमयमहापत्रलेखामिव, सुविकचकुसुम-

---

1. 'पुञ्ज' नास्ति—इ।
2. पराधेधित—इ।
3—3. 'श्रीमत्'-इत्यारभ्य 'पटलीमिव' इत्यन्तं नास्ति—इ।
4. 'नन्द' नास्ति—इ।
5. रुपरचितां—इ।

कोकनदहल्लककह्लारसहस्रदलकमलतया समुदितविविधतारातारा[1]पतिमण्डलाऽऽप्रणतिनिपतितां नभःस्थलीमिव, कविनिवहोपवर्ण्यमानमात्मना(त्मनः?) श्रीराधाकेशपाशकेशवकायसादृश्यमत्यन्तविसदृशमित्यपराधबाधितमात्मानं मन्यमानाऽऽप्रणतिनिपतितां महामेघमण्डलीमिव, प्रलम्बमानप्रलम्बदानवनिधनावसरसमेधमानमहाकलेवरस्य नीलाम्बरस्य स्खलितनिपतिताम्बरलक्ष्मीमिव, निराकृतपुष्करप्रभावामपि पुष्कराकान्तां, पावनसलिलामप्यशुचिजलां, प्रबलवाहिनीमपि भङ्गतरलाम्, आप्यायिताश्वासितजगतीमपि कालरूपां, कृतान्तसोदरामपि पातकभयध्वंसिनीं, चण्डांशुसम्भवामपि सुशीतलां, कृष्णामपि विशदां, दृश्यमानाधोभुवनामपि गम्भीरां, सत्त्वबहुलामपि तमोमयीमिव दृश्यमानां, सगरसन्ततिपरमनिर्वृतिहेतुभूतामपि न भीष्मजननीम्, अश्रान्तरासरसश्रान्तश्रीराधामाधवश्रमशीकरनिकरव्यतिकरविवर्धमाननीरपूरां, निरन्तरनिर्भर-निपतद्-गोवर्धनशैलेन्द्रनिर्झर-नीरधारासारघनझातकाररवक्षुभितमीनमकरशिशुमारकुम्भीरचक्रान्दोलितगम्भीरनीरपूरां, तरलमहातरङ्गमालाचुम्बिताम्बरविवराम्, अतिगम्भीरजलां कालिन्दीन्ददर्श ॥८३॥

सम्भूता दिननायकाद्भगवतस्त्रैलोक्यचूडामणे
रासश्रान्त्यपनोदिनी मुररिपोः श्रीराधिकाया अपि ।
तत्तत्क्रीडनकुञ्जपुञ्जरुचिरश्रीतीरभूमण्डला
सेयं श्रीयमुना पुनाति जगतीं तीर्थौघचूडामणिः ॥९०॥

अपि च—

पीतान्यञ्जलिभिः स्वयम्भगवता रामेण सञ्चारण-
श्रान्तेनापि गवां पयांसि मधुराण्यत्यर्थशीतान्यपि ।
यस्याः सङ्गवशात् प्रयागमतनोत्तीर्थाधिराजं पुरा
देवानान्तटिनी विभाति यमुना सेयं जगत्पावनी ॥९१॥

स्वनीरकृतमज्जनप्रचुरगोपसीमन्तिनी-
तनूततितडिल्लताप्रचयचारुसञ्चारिणी ।

1. 'तारा' नास्ति—इ ।

धरावलयलम्बिनी किमु नवीनकादम्बिनी
कलिन्दगिरिनन्दिनी पतितपावनी पातु नः ॥६२॥
प्रतीरतरुमूलभूनिलयराधिकामाधव-
स्फुरच्चरणलाञ्छनप्रचुरमाधुरीचुम्बिनी ।
व्रजक्षितिविहारिणी विविधतापसंहारिणी
कलिन्दगिरिनन्दिनी पतितपावनी पातु नः ॥६३॥
महेन्द्रमणिमण्डलीकिरणधोरणी किं स्फुर-
न्महामरकतस्थली किमथ नीलपद्माटवी ।
नवाञ्जनमहीधरद्रवविडम्बिनी सर्वदा
कलिन्दगिरिनन्दिनी पतितपावनी पातु नः ॥६४॥
वृषारिवृषभानुजाचरणचारिचन्द्रावली-
मयूखपरिरम्भिणी व्रजसुधारसास्वादिनी ।
स्मरद्रुमविनाशिनी[1] रसपयोधिसंवर्धिनी
कलिन्दगिरिनन्दिनी पतितपावनी पातु नः ॥६५॥
महाविषयवासनाविषमनागपाशावली-
कठोरतरबन्धनव्यथितजीवनिस्तारिणी ।
तरङ्गतरलीकृताम्बुजवनी मनोहारिणी
कलिन्दगिरिनन्दिनी पतितपावनी पातु नः ॥६६॥

इति तुष्टाव च । ततो विमानादवतीर्य स्वयमवगाह्य राजानमप्याज्ञापयामास । राजा तु यथाज्ञापयति भगवतीति सप्रणामादरमवतीर्य वगाह्य विहितसायन्तनकृत्यकलापः कमपि परमानन्दमभिनवमनुबभूव । पुनरपि तथैव स्वान्तप्रसादभूमौ दृष्टचरं सुकुमारं कुमारं रथमारूढं बहुभिर्बाधितपूर्वं सम्प्रति विगलितजरतीगृहीतपाशद्वयमवशिष्टतदालम्बितशीर्णप्रायैकसितपाशं रथस्थमप्यस्पृष्टरथमिव समुन्मज्जन्तं ददर्श ॥६४॥

1. 'विलासिनी'—प १ ।

क्षणेन च तत्सर्वं तिरोबभूव। राजा तु जिज्ञासुरपि तद्विशेषवृत्तान्तं सहसा तत्सर्वमेव विसस्मार। ततश्च दूरत एव केनचिदधीयमानां कामपि स्तुतिगाथां शुश्राव ॥९५॥

यथा—

सान्द्रानन्दभरातिमन्थरतरैरिन्द्रादिवृन्दारकै-
रम्भोजासनशङ्करप्रभृतिभिर्यश्चिन्त्यते सन्ततम्।
जीयाद्विश्वशरण्यचारुचरणद्वन्द्वारविन्दद्वयो
वृन्दारण्यवरेण्यसागरविधुर्गोविन्ददेवप्रभुः ॥९७॥

तालीतालतमालजालरुचिरे शालव्रजालंकृते
गुञ्जन्मञ्जुलिपुञ्जकुञ्जभवने वृन्दावने सम्प्रति।
यः संसारयते पुराणचरितं स्वीयं पुराणोदितं
भक्तानां जयति त्रिलोकतिलको गोविन्ददेवप्रभुः ॥९८॥

यद्वेदान्तनितान्तसूक्ष्मविलसत्सिद्धान्तसन्तानकै-
र्मृग्येतापि यमीन्द्रमानसचयै रात्रिन्दिवं यत्नतः।
तद्रूपं किमपीह लोचनपथं दीर्घानुकम्पावशा-
न्निन्ये स्थूलदशामसौ विजयते गोविन्ददेवप्रभुः ॥९९॥

यः श्रीमद्वृषभानुजान्तरचरः प्रेमाम्बुधेश्चन्द्रमा
नित्यं यः[1] किल भानुजातटमहारत्नावतंसाकृतिः।
यश्चन्द्रावलिसान्द्रसन्ततमहामानान्धकारोत्कर-
ध्वंसी भानुरसौ व्रजे विजयते गोविन्ददेवप्रभुः ॥१००॥

राजा तु सादरं प्रेमस्तिमितमाकर्ण्य सगद्गदं भगवन्तं गोविन्ददेवं प्रणनाम। इदमचिन्तयच्च ॥९६॥

अहो !

मन्येऽगण्यसुपुण्यजन्यमहिमा धन्यो वरेण्यः सतां
यः स्वान्तेऽपि सकृत् करोति सुकृती यस्यार्चनं भक्तितः।

1. 'यः' नास्ति—इ।

कालिन्दीसलिलावगाहनवशात पूतात्मनां तत्पद-
द्वन्द्वाराधनकर्मणां[1] सुकृतिनां किं वाऽपरं ब्रूमहे ॥१०१॥
अहो वृन्दारण्यप्रभवनवकुन्दादिकुसुमै-
रमन्दैर्वासन्तीवकुलकुमुदेन्दीवरचयैः ।
समाराध्य श्रीमद्व्रजभुवनरत्नाकरविधुं
कृतार्थानां ब्रूमः कमिह महिमानं कृतधियाम् ॥१०२॥

ततो निखिलदेवर्षिब्रह्मर्षिदैवतदानवादिभिः प्रभासपुष्करमुखैश्च मूर्तिमद्भिर्दशकोटिभिरन्तरीक्षक्षौणिस्वर्लोकनिकेतनैर्महातीर्थैर्विरचिताञ्जलिभिः सप्रणामैर्दूरत एव संस्तूयमानमतिमहनीयमहामहिममहःपुञ्जमयमिव, निखिलपावनपदार्थसार्थसारमयमिव, पुण्यद्रुमनिर्यासमयमिव, पीयूषपाथोनिधिमन्थनजनितनवनीतरसमयमिव, श्रीराधामाधवप्रेमरसमाधुरीपूरपूरितमिव भूषितभूखण्डं श्रीराधाकुण्डं श्रीश्यामकुण्डञ्च ददर्श । ततो देव्याज्ञया तयैव सह प्रथमं श्रीराधाकुण्डे तदनु श्यामकुण्डे च ममज्ज ॥९७॥

तत्र च तमेव कुमारमुन्मज्जन्तं गलिताखिलबन्धनं ताञ्च वर्षीयसीं तान्यपि रात्रिश्चरमिथुनानि सर्वमेव भस्मीभूतं तानपि षट्पुरुषानस्य दासीभूतान निजमपि तुरङ्गमं तस्मिन् देव्या विमाने विलीयमानन्ददर्श ॥९८॥

ततो विस्मयविस्फारितलोचनो न किमपि ददर्श, केवलं भगवतीं तञ्च विमानराजं ददर्श ॥९९॥

ततश्च विस्मयानन्दभरमन्थरहृदयो विहिताञ्जलिसप्रणामं भगवतीं पप्रच्छ ॥१००॥

"भगवति, कोऽयमतिसुकुमारः कुमारो रथमारूढोऽतिमहत्या जरत्या सितासितलोहितैर्वज्रनिष्ठुरैस्त्रिभिरतिदीर्घरज्जुभिः संयमितग्रीवो दारुणेन च रात्रिश्चरमिथुनषट्केनाग्रेसरीकृतवञ्चकपुरुषपञ्चकेनातिचञ्चलेनैकेन च सकलाज्ञापकेन सर्वाग्रे सञ्चारिणा बहुधा विप्रलोभ्य सम्पीड्यमानः शुद्धस्वभाव-

1. तत्परां—इ ।

भूमौ दृष्टपूर्वविगलितप्रायासितलोहितरज्जुद्वयो रथान्तराले चास्पृष्टरथं किमपि कमनीयं कमलकाननं तेनाप्यनुपलभ्यमानं तदानीञ्च गन्धर्वनगराकारतया मदीयतद्गतसंस्कारेण सहैव तिरोबभूव। तञ्च पुनरपि कालिन्दीसलिलावगाहनानेहसि समुन्मज्जन्तं विशीर्णप्रायजरतीगृहीतसितैकपाशं विगलितासितलोहितपाशद्वयं रथारूढमप्यस्पृष्टरथमिव देदीप्यमानं दृष्टवानस्मि। तत् तर्हि तर्हि च समये जिज्ञासोस्तद्गतसंस्कारमादायैव तिरोबभूव। तञ्च पुनरप्यत्र कुण्डद्वये विहितावगाहनं विगलिताखिलबन्धनं ताञ्च जरतीं तान्यपि मिथुनानि भस्मीभूतं सर्वमपरांश्च कठोरपुरुषान् विनयावनता[1]नस्य दासीभूतान् पश्यतो मम स तुरङ्गमो दृश्यमान एव भगवत्या विमानराजे विलीनः, तच्च कुमारादिकमखिलमेव तिरोभूतम्। तदनुगृह्णात्वाज्ञापयतु भगवती कोऽयमतिसुकुमारः कुमारः, का वा सा जरती, के च ते सितासितलोहिताः पाशाः, कानि वा तानि कर्बुरमिथुनानि, के च ते वञ्चकाः पञ्च पुरुषाः, कश्च तेषामग्रेसरोऽतिचञ्चलः पुरुषः, किं निमित्तञ्चानेकैरेक एवासहायो बहुधा बाध्यमान आसीत् सुकुमारः कुमारः,[2] कश्चास्य रथो निरश्वो निःसारथिरनेकवातायनो बहुद्वारः, किञ्च तत्तेजोमयमाश्चर्यभूतमम्भोजकाननम्, कथञ्च मुक्तबन्धनः सः, कथमेतेऽपि भस्मतामपरे च दासतामायाताः, कथं वा मदीयस्तुरङ्गमो भगवत्या रथ एव दृश्यमानो विलीनः, स चापि कः स च कुमारः कथमन्तर्हितः, क्व वा वसतीदानीम्। यदि दासजनपरम्परापरिगणनीयतयाऽनुकम्पनीयोऽयं तदाज्ञापयतु सविशेषवृत्तविवरणेनेति पादयोः पपात ॥१०१॥

ततश्च प्रेमस्तिमितहृदया देवी प्रणतमवनीपतिमुत्थाप्य निर्भरमालिङ्ग्य प्रत्युवाच ॥१०२॥

यां मायां समुदीरयन्ति कृतिनोऽनाद्यामविद्यां तथा
सेयं घोरतराकृतिः सुमहती वर्षीयसी वीक्षिता।

---

1. विविनयावनतानस्यं—प १। 2. 'कुमारः' नास्ति—इ

कामाद्याः षडमी रतिप्रभृतिभिः पञ्चापि बुद्धीन्द्रिया-
ण्येषामग्रसरं मनोऽतिचपलं क्ष्मापालचूडामणे ॥१०३॥
प्राहुः सत्त्वरजस्तमांस्यपि गुणांस्त्रीन दारुणान दुस्त्यजान्
पाशान्न विद्धि तनूमथातनुमिमां जानीहि चित्रं रथम्।
तत्रानेकतनूजकूपकुहरैर्वातायनैरिन्द्रिय-
द्वारद्वारचयो विभाति नृपते पादौ रथाङ्गद्वयम् ॥१०४॥
बद्धन्तत्र विचेष्टमानमनिशं निष्कारणद्रोहिभि-
र्दुर्वारैरपि पीड्यमानमवशं तैरेव रात्रिन्दिवम्।
स्वात्मानं समवैहि पङ्कजवनीं तत्रापि तेजोमयीं
षट्चक्राणि सुपक्वसाधनमहायोगीन्द्रगम्यान्यपि ॥१०५॥
चेतस्ते नृपते तुरङ्गमवरस्तेनासि सम्प्रापितः
सारङ्गेण च केनचिन्नरपते सतसङ्गसंज्ञं सरः।
तत्र च्छिन्नरजस्तमाः प्रकलयन सत्त्वैकपाशं पुनः
कालिन्दीसलिलावगाहगलितप्रायं स्वयं दृष्टवान् ॥१०६॥
श्रीराधाश्यामकुण्डान्तिकभवनसमासङ्गतस्तञ्च पाशं
छिन्नं चेतस्तुरङ्गं मिलितमपि महासाधनाख्ये रथेऽस्मिन।
आलोक्यावैहि सद्यो दलितकलिमलन्तीर्णसंसारसिन्धुं
जीवन्मुक्तं कृतार्थं स्वमपि नरपते नास्त्यतः प्रार्थनीयम् ॥१०७॥
भस्मीभूतमनोजमत्सरमदक्रोधादिदोषोत्करो
मुक्ताशेषदुरन्तबन्धनचयः स्वाज्ञाविधेयेन्द्रियः।
जीवन्मुक्तिमुपागतोऽसि नृपते नातः परं कर्मणां
सामर्थ्यं त्वयि किञ्चिदङ्कुरलवप्रोद्भेदनेऽपि ध्रुवम् ॥१०८॥
वृन्दारण्यरहस्यमद्य परमं[1] लीलाविलासाद्भुतं
प्रत्यक्षीकुरु तुभ्यमक्षियुगलं दिव्यं ददान्यद्भुतम्।

1. मद्यमपरं—इ।

नैतत् स्थूलदृशां विलोचनपथातिथ्यं कदापि व्रजे-
दित्याभाष्य तदा ददौ नृपतये देवी सुदीप्तेक्षणे ॥१०९॥
आकीर्णं सुमनोमनोहरमहासन्तानसन्तानकैः
श्रीवृन्दावनरासमण्डलमहीहारायमाणं पुरः ।
रम्यन्तत्र ददर्श काननमतीवाश्चर्यरूपन्ततः ।
कूजत्कोकिलकेकिषट्पदकुलं क्ष्मापालचूडामणिः ॥११०॥

ततश्च पारिजातचन्दनहरिचन्दनसन्तानमन्दारकल्पद्रुमाणां रसाल-शालचम्पकाशोक-कदम्ब-काञ्चन-पुन्नागनाग-केशर-कुरुवक-वकुलवकिंशुक-जम्बू-जम्बीर-वरुण-करुण-पीतशालार्जुनाञ्जनतिलककेतककेतकीनामेकैकमय-वलयविभ्रमाणि विततानि महाकाननानि देव्या सह समालोक्यालोक्य सुदूरमनुससार ॥१०३॥

तदनु काञ्चन काञ्चनशाखिना-
न्ततिमतीवमनोहरपल्लवाम् ।
घनकलापकलापसमुज्ज्वलां
परभृतैर्निभृतैरभिघोषिताम् ॥१११॥
नवकदम्बकदम्बविराजितैः
सुमुकुलैर्वकुलैर्विरवाकुलैः ।
विपुलशालविशालमहीरुहा
घनवनीं नवनीरदसन्निभाम् ॥११२॥
विततमालतमालतमोमयीं
द्रुमनिशामनिशान्तमितप्रभाम् ।
विषमसायकसायकभीषिता
विविशुरुत्कदृशां सुदृशां[1] गणाः ॥११३॥

1. सदृशां—इ ।

अपि वतंसयति स्म विसारयन्
रुचिरमंशुकमंशुकविस्तरम् ।
नवघनाघनकाननकेशवं
हिमकरो मकरोज्ज्वलकुण्डलम् ॥११४॥

स[1]मधुनीतधुनीतटभूरुहां
सुमनसां निवहानिव हापयन् ।
मधुपसङ्गमसङ्गतमुग्धकैः
सुनिगमो निगमोपममारुतः ॥११५॥

अनिलचञ्चलशाखिदलान्तरै-
र्विगलितो बहुधा हिमदीधिते ।
अनुकरोति करोऽतिसमुच्छ्रयं
किमु रुचामुरुचामरजन्मनाम् ॥११६॥

स्फुटसरोजसरोजलशीकर-
व्यतिकरस्तिमितो वनमारुतः ।
व्यतनुतातनुतापितचेतसां
व्यजनतां जनताम्परिमुञ्चताम्[2] ॥११७॥

सहरिचन्दनचन्दनकाननं
स्फुरदनल्पसुकल्पमहीरुहम्[3] ।
विजितकेशरकेशरसौरभं
वनमलोकत लोकतमोऽपहम्[4] ॥११८॥

घनवनीनवनीलमहामणि-
प्रचुरसौधमहानगरान्तिके ।

1. समधुनीतमधुनी—इ ।
2. परिमुच्यताम्—इ ।
3. महीरुहाम्—इ ।
4. तपोपहम्—इ ।

तुहिनदीधितिदीधितिसञ्चयः
स्फुटमराजत राजतभित्तिवत् ॥११९॥

ततो मणिमयीं महीमतिमहीयसीं सर्वतो-
विसारिनवहाटकप्रवरवप्रसुप्रावृताम् ।
कदम्बतरुभिस्तथा वकुलभूरुहैर्भूषितां
महारजतविद्रुमस्फटिकसौधजालोज्ज्वलाम् ॥१२०॥

क्वचिन्नवनवोदितद्यु मणिबिम्बकोटीशत-
प्रभाः क्वचन रोहिणीरमणबिम्बपुञ्जोपमाः ।
क्वचित् प्रबलदुर्दिनाद्भुतकुहूनिशीथद्विषः
क्वचित् प्रचुरचञ्चलाचटुलकान्तिकान्तार्चिषः ॥१२१॥

ददर्श नृपसत्तमस्तदनु चारुसौधावली-
र्द्विजैः श्रुतिमनोहरोच्चरणचारुभिः पूरिताः ।
ततो भरितरोदसीविवरमध्यभागस्पुरो
निराकृतदिनक्षपं कमपि तेजसां सञ्चयम् ॥१२२॥

एकन्तप्तसुचारुकाञ्चनमहासौदामनीसञ्चय-
च्छायश्चापरमिन्द्रनीलजलदप्रायन्तदेतत् पुरः ।
तेजोद्वन्द्वमतीव राजतितरां दूरीकृतान्योदयं
शङ्के चाव्ययमद्वितीयममलं ब्रह्मेदमेव ध्रुवम् ॥१२३॥

इत्यानन्दपरम्परामनुभवन् प्रेमास्रधारामहा-
रोमाञ्चाञ्चितकाययष्टि निपुणं[1] संवीक्ष्य दिव्येक्षणः ।
कोटीन्दुद्यु मणिद्यु तीन् सुनिभृतान्[2] सत्कल्पवल्लीमयान्
कुञ्जानम्बरचुम्बिनो मणिमयप्रोद्दामवेदीभुवः ॥१२४॥

तेषामेकतमत्र मेरुशिखराकारं सुरक्ष्मारुहं
व्योमव्यापिनमत्र मण्डनचयानूर्ध्वोर्ध्वतः संस्थितान् ।

1. विपुलं—इ ।
2. सुतिभृतान्—प १ ।

एकैकत्र सविद्युद्यदम्बुदमयीं मालां मनोहारिणीं
गौरश्यामलकोमलामलमहाकान्तीः समातन्वतीम् ॥१२५॥

तमालतरुमण्डली तरुणहेमवल्लीचयैः
किमिन्द्रमणिमण्डली नवहरिन्मणिश्रेणिभिः ।
नवीनघनमण्डली किमु तडिल्लतासञ्चयै-
रितिप्रचुरशङ्कया तरलितं मनो[1] भूपतेः ॥१२६॥

तस्योद्दामकिरीटमण्डनमहारत्नद्वयीमद्वयीं
गौरश्याममयूखपुञ्जखचितब्रह्माण्डभाण्डोदरीम् ।
एकीभूततनुं मिथो भुजलतासंयम्यमानोभय-
ग्रीवां रिङ्गदपाङ्गभङ्गिविशिखैः प्रोच्चैर्मिथो निघ्नतीम् ॥१२७॥

दीप्तां काञ्चन काञ्चनव्रततिकां तत्रापि पूर्णं विधो-
र्बिम्बं चारुफलं नवाम्बुदघटाकीर्णं लसद्विद्रुमम् ।
चञ्चच्चञ्चलखञ्जरीटयुगलं तत्रोल्लसत्ताण्डवं
भूपालः समलोकयत् किमिति च प्रोच्चैर्वितर्काकुलः ॥१२८॥

च्युतमिवाङ्कगतं शरणागतं
हरिणशावमसौ व्रजकानने ।
अनुसृतोऽद्य विहाय विहायसं
जयति पूर्णसुधाकरमण्डलः ॥१२९॥

किमथ मध्यमवेक्ष्य मृगाधिपं
समभिशङ्क्य तदङ्कुरङ्गकः ।
इह ममज्ज सुधाकरमण्डले
स्फुटविशालविलोलविलोचनः ॥१३०॥

विहरणं बहुधा वहिरत्र किं
व्यतनुतामवहिश्च समीहितुम् ।

1. मत्वा—प १ ।

श्रुतिपथं निभृतं समुपाश्रितौ
विचरतो वरलोचनखञ्जनौ ॥१३१॥
अधृतमौर्वि तयेव मुरद्विषः[1]
परिभवातिविजृम्भितगौरवम् ।
विजयते किमपीह मिषाद्भ्रुवो
धनुरनन्यजनेर्मणितोरणम् ॥१३२॥
श्रुतिमनोहरनिस्वनहेतुभिः
सुनिभृतैर्यदसौ समुपास्यते ।
द्विजगणैः सततं द्विजराजता
विजयते तदमुष्य सुनिश्चितम् ॥१३३॥
रससुधाम्बुनिधौ वदनाम्बुजे
स्मितमहोर्मिचयैस्तरलात्मनाम् ।
मकरकुण्डलिनामतिमज्जनं
किमतिचित्रमचिन्तयदित्यपि ॥१३४॥
स्मरविजित्वरमोहनमोहिनी-
तनुभृतोऽपि मनोऽतिविमोहनम् ।
किमपि रूपमिदं वृषभानुतः
समुदितं न गिरास्पथि वर्तते ॥१३५॥
हरिनखाङ्कुरकारणनिःसृत-
प्रचुरमौक्तिकवारणकुम्भकम् ।
इव सुमेरुतटं तदुरःश्रम-
प्रभवबिन्दुसुचारुपयोधरम् ॥१३६॥
मञ्जीराङ्गदहारकङ्कणमहाकेयूरकाञ्चीझनत्-
कारस्फूर्जथुगर्जितं श्रमपयःसम्पातसम्पातनम् ।

1. सुरद्विपः—इ ।

সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষদ্‌-গ্রন্থমালা

মুদ্রিত গ্রন্থ

২। **কালীতন্ত্রম্**—অতি প্রামাণিক অপ্রকাশিত সংস্কৃত গ্রন্থাবলী টীকা ও বাংলা বিবৃতি সহিত। ৺সতীশচন্দ্র সিদ্ধান্তভূষণ কর্ত্তৃক সম্পাদিত ১৩২৯, ডিমাই ৮ পেজী, ৮২ পৃষ্ঠা। মূল্য ৷৵০ আনা, সদস্যপক্ষে ৷০ আনা।

৩। **শঙ্করী-সঙ্গীতম্**—কবি জয়নারায়ণ-প্রণীত। শ্রীযুক্ত দক্ষিণা-চরণ ভট্টাচার্য্য কর্ত্তৃকসম্পাদিত, ১৩৩০, ডিমাই ৮ পেজী, ৩২ পৃষ্ঠা। মূল্য ১৲ এক টাকা। [বর্ত্তমানে দুষ্প্রাপ্য]

৪। **মুক্তিবাদঃ**—গদাধর ভট্টাচার্য্য-বিরচিত প্রসিদ্ধ ন্যায়-গ্রন্থ। প্রাচীন শিবরাম-টীকা, 'মুক্তিদীপিকা' নাম্নী নূতন টীকা, বাংলা 'তাৎপর্য্য-বিবরণ এবং সুবিস্তৃত সংস্কৃত ভূমিকা ও প্রাচীন মুক্তিবাদ সহিত। গবর্ণমেণ্ট সংস্কৃত, কলেজের ন্যায়শাস্ত্রের অধ্যাপক শ্রীযুক্ত কালীপদ তর্কাচার্য্য কর্ত্তৃক সম্পাদিত ১৩৩১, ডবল ক্রাউন ১৬ পেজী, ২৪২ পৃষ্ঠা। মূল্য ৫৲ পাঁচ টাকা। [বর্ত্তমানে দুষ্প্রাপ্য]

৫। **দুর্গাপূজাতত্ত্বম্**—(বঙ্গাক্ষরে) রঘুনন্দন ভট্টাচার্য্য-প্রণীত (অষ্টাবিংশতি-তত্ত্বাতিরিক্ত) সপ্রমাণ শারদীয়-পূজাপ্রয়োগ। ৺সতীশচন্দ্র সিদ্ধান্তভূষণ কর্ত্তৃক স্পাদিত, ১৩৩১, ডিমাই, ১৩৪ পৃষ্ঠা। মূল্য ১৷০ পাঁচ সিকা, সদস্য-পক্ষে ১৲ টাকা।

৬। **পিতৃদয়িতা**—বল্লালগুরু অনিরুদ্ধভট্টকৃত, স্মার্ত্তভট্টাচার্য্য ধৃত অপ্রকাশিতপূর্ব্ব প্রামাণিক কর্ম্মকাণ্ডীয় গ্রন্থ। শ্রীযুক্ত দক্ষিণাচরণ ভট্টাচার্য্য কর্ত্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩১, ডিমাই ১০২ পৃষ্ঠা। মূল্য ১৷০ ও ১৲ টাকা।

৭। **দুর্গোৎসব-বিবেকঃ বাসন্তীবিবেকশ্চ** } (বঙ্গাক্ষরে) মহামহোপাধ্যায় শূলপাণিবিরচিত। ৺সতীশচন্দ্র সিদ্ধান্তভূষণ কর্ত্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩১, ডিমাই ৬৬ পৃষ্ঠা। মূল্য ৷০ ও ।৵০।

৮। **কারকোল্লাসঃ**—ভরতমল্লিক-বিরচিত ব্যাকরণ-গ্রন্থ। ইহা দ্বারা ব্যাকরণপাঠিগণের একটী বিশেষ অভাব দূরীভূত হইবে। শ্রীযুক্ত জানকীনাথ সাহিত্যশাস্ত্রী কর্ত্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩১, ডিমাই, ২০ পৃষ্ঠা। মূল্য ৵০ আনা মাত্র।

৯। **ঋগ্‌বেদ-ভাষ্যোপক্রমণিকা**—সায়ণাচার্য্য-কৃত, ইংরাজী ভূমিকা সহিত। কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়ের ভূতপূর্ব্ব অধ্যাপক ৺পশুপতিনাথ শাস্ত্রী, এম. এ., বি. এল., পি-এইচ. ডি. কর্ত্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩১, ডিমাই, ১০০ পৃষ্ঠা। মূল্য ৶০ ও ৷৵০ আনা।

১০। গ্রহযাগতত্ত্বম্—(বঙ্গাক্ষরে) রঘুনন্দন ভট্টাচার্য্য কৃত। ৺সতীশ চন্দ্র সিদ্ধান্ত-ভূষণ কর্ত্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩২, ডিমাই, ৬২ পৃষ্ঠা। মূল্য ।৵০ ও সদস্য-পক্ষে ।/০।

১১। প্রভাকর-বিজয়ম্—নন্দীশ্বর-বিরচিত প্রভাকর-সম্প্রদায়ানুযায়ী মীমাংসা-গ্রন্থ। কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়ের অধ্যাপক মহামহোপাধ্যায় শ্রীযুক্ত অনন্তকৃষ্ণ শাস্ত্রী ও শ্রীযুক্ত রামনাথ শাস্ত্রী কর্ত্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩২, ডিমাই, ১২৮ পৃষ্ঠা। মূল্য ১।০ ও ১৲ টাকা।

১২। তীর্থতত্ত্বম্—(বঙ্গাক্ষরে) রঘুনন্দন ভট্টাচার্য্য কৃত। শ্রীযুক্ত বামাচরণ কাব্যতীর্থ কর্ত্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩২, ডিমাই, ৪৯ পৃষ্ঠা। মূল্য ।৵০ ও ।/০ আনা।

১৩। পবনদূতম্—লক্ষ্মণসেনের সভা-কবি ধোয়ীকবি কৃত বেথুন কলেজের অধ্যাপক শ্রীযুক্ত চিন্তাহরণ চক্রবর্ত্তী কর্ত্তৃক সম্পাদিত, ১৩৩২, ডিমাই, ৮৮ পৃষ্ঠা। মূল্য ৸০ ও ॥৵০।

১৪। নল-দময়ন্তীয়ম্—সংস্কৃত কলেজের অধ্যাপক শ্রীযুক্ত কালীপদ তর্কাচার্য্য বিরচিত ১৩৩২, ডিমাই, ১৫০ পৃষ্ঠা। মূল্য ১।০ ও ১৲ টাকা।

১৫। প্রশস্তপাদভাষ্যম্—জগদীশ-সূক্তি ও সংস্কৃত কলেজের ন্যায়শাস্ত্রের অধ্যাপক শ্রীযুক্ত কালীপদ তর্কাচার্য সম্পাদিত, 'সূক্তিদীপিকা' সহ, ১৩৩২, ডিমাই, ২৫০ পৃষ্ঠা। মূল্য ২৲ ও ১॥০ টাকা।

১৬। যাত্রাতত্ত্বম্—রঘুনন্দন ভট্টাচার্য্য; শ্রীযুক্ত দ্বারিকানাথ ন্যায়-শাস্ত্রী সম্পাদিত; ১৩৩৩, ডিমাই, ১০৪ পৃষ্ঠা। মূল্য ১৲ ও ৸০। বৎসরের বিশেষ বিশেষ তিথি, রথযাত্রা প্রভৃতি নারায়ণের বিশেষ বিশেষ পূজানুষ্ঠানের ব্যবস্থা ইহাতে প্রদত্ত হইয়াছে।

১৭। ঋগ্বেদ-প্রাতিশাখ্যম্—শৌনক; ৺পশুপতিনাথ শাস্ত্রী সম্পাদিত, ১৩৩৩, ডিমাই, ২৭২ পৃষ্ঠা। মূল্য ২॥০ ও ২৲।

১৮। প্রমেয়রত্নাবলী—বলদেব বিদ্যাভূষণ; সম্পাদক শ্রীযুক্ত অক্ষয় কুমার শাস্ত্রী; ১৩৩৩, ডিমাই, ১৬৪ পৃষ্ঠা। মূল্য ১।০ ও ১৲।

১৯। ছান্দোগ্যমন্ত্রভাষ্যম্—গুণবিষ্ণু-কৃত; পণ্ডিত শ্রীযুক্ত দুর্গা-মোহন ভট্টাচার্য্য, এম.এ., কাব্য-সাংখ্যপুরাণতীর্থ সম্পাদিত; মূল্য ৩৸০ ও ৩৲।

২০। ভাষারত্নম্—কণাদ-তর্কবাগীশ-প্রণীত; পণ্ডিত শ্রীযুক্ত কালীপদ তর্কাচার্য্য সম্পাদিত; মূল্য ৩॥০ ও ৩৲।

২১। মনোদূতম্—কবীন্দ্র বিষ্ণুদাস বিরচিত; অধ্যাপক শ্রীযুক্ত চিন্তাহরণ চক্রবর্ত্তী সম্পাদিত, ১৩৪৪, ডিমাই, ৩৪ পৃষ্ঠা। মূল্য ॥৵০ ও ॥০।

২২। প্রশান্তরত্নাকরম্—(নবাঙ্ক নাটক) শ্রীযুক্ত কালীপদ তর্কাচার্য্য বিরচিত। ১৩৪৬, ডিমাই, ১৬২+২৫ পৃষ্ঠা। মূল্য ১৲ ও ৸০।

Reg. No. C. 1073

Vol. XXIII, No. 8] [December, 1940

१८६२ शकीये मार्गशीर्षे २३श-वर्षस्य ८म-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

महामहोपाध्याय-श्रीअनन्तकृष्ण-शास्त्री

सहकारि-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्, श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकत्रयम् ३)

Foreign price—7s.

Printed and Published by

Dinabandhu Sahityashastri

Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road, Shyambazar, Calcutta.

मासिक-सभा

संस्कृत-साहित्य-परिषद आगामिनी मासिक-सभा १३४७ वङ्गाब्दीय-सौरपौषस्य (२६श) षड्विंश-दिवसे भृगुवासरे सायं सप्तवादनतो भविष्यतीति तत्र परिषत्-सभ्यानां संस्कृत-भाषाध्यायिनामध्यापकानाञ्च समुपस्थितिः प्रार्थनीया।

आलोच्य-विषयाः—

१। कार्यविवरण-पाठः नूतनसभ्यनामकीर्तनञ्च।

२। व्ययसङ्कोचार्थं परिषत्-पत्रिकायाः त्रैमासिकी-करण-विषयकः कार्यनिर्वाहकसमितेः प्रस्तावः।

३। "कालिदास-विषये यत्किञ्चित्" इति शीर्षक-प्रबन्धपाठः। निबन्धकः—श्रीदुर्गादास गोस्वामी, वि.ए., काव्य-व्याकरणतीर्थः।

४। विविधाः।

सूचीपत्रम्

Printed at the Calcutta Oriental Press, Ltd.,
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः।
आबालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम्॥

December, 1940 | १८६२-शकीये मार्गशीर्षे २३श-वर्षस्य ८म-संख्या | Vol. XXIII, No. 8

किञ्चन प्राप्तकालम्

संस्कृत-साहित्य-परिषदियं बहूनामेव साधारणसभ्यानां यथाऽवसरं वृत्त्यलाभेन प्रतिवत्सरं वृत्त्यवशेषेण स्वीयं कार्यं निर्वोढुं न पारयतीति महती खलु विपत्तिरिदानीं सम्भाव्यते। विश्वसिमः—स्वकन्यात्वाभिमानेन सर्वैरपि सदस्यैः परिपोष्यमाणा परिषदियं यथाऽवशिष्टवृत्तीनां यथा-सौकर्यं प्रदानप्रबन्धव्यवस्थापनेन समुद्धार्यतैवाचिरेणास्या विपत्तिसंभावनायाः। सदस्यास्तु परिषद एतावताऽपि न न्यूनाः, इति तु सत्यमेव। तथापि वृत्तयस्सर्वेषां यथावसरं न लभ्यन्त इति परिषत्कार्यनिर्वहणार्थं तदा तदा कार्यनिर्वाहकसमित्यनुमत्या सम्पादकैर्ऋणमपि स्वीकर्तव्यं समापतति। अनेन च क्रमेण परिषदो गृहनिर्माणकोशात् प्रायेण चतुस्सहस्र-रूप्याणि ऋणरूपेण गृहीतानि। अस्य खलु ऋणस्य संशोधनमवशिष्ट-वृत्तीनां लाभेऽचिरेण भवितेति सांप्रतमुक्तानां वृत्तीनां प्रदानेन न केवलं परिषद ऋणसंशोधनम, किन्तु परिषदः समुचितगृहनिर्मणमपि भवितेति सत्यमेका क्रिया द्व्यर्थकरी भवति।

परिषदो गृहनिर्माणार्थं हि कलिकाता-कारपोरेशनसंस्थानेन वत्सर-द्वयमध्ये गृहनिर्माणं कर्तव्यमिति समयबन्धपूर्वकं विनैव शुल्कं पर्याप्ता भूमिर्दत्ता, साम्प्रतं तु वत्सरमेकं विना गृहनिर्माणोपक्रममपि यापितम्, वत्सरमात्रं त्ववशिष्टं समयबन्धसंशोधनार्थम्। अतः प्राणपणेनापि वत्सरा-भ्यन्तरे परिषदो गृहं निर्माय तत्रैव परिषत्कार्यारम्भोऽपि कर्तव्य इति हि परिषत्सदस्याः प्रायेण सर्व एव जानन्ति। इदमेवात्र सन्तोषनिदानम्— यत्स्वनामधन्याः Sir N. N. Sarcar, K. C. S. I. महोदया मान्य-मान्या मरुदेशालङ्करण-श्रीवैजनाथ-वाजोरियामहोदया अन्ये च केचन विशिष्टा अपि संस्कृत-साहित्यजीवातवः साम्प्रतं परिषदो गृहनिर्माणार्थं विशेषत एव सोत्साहं प्रयतन्ते। परिपूर्णोऽस्माकं विश्वासः Sir N. N. Sarcar, K. C. S. I. महोदया एव परिषद्गृहस्य मूलाधारमिष्टकां प्रत्य-तिष्ठिपन्निति वत्सरमध्य एव परिषद्गृहमात्मानमतिमनोहरं लभेतेति। परिषत्कार्यनिर्वाहक-समितिरपि वत्सरपर्यन्तं विभागान्तरेषु व्ययन्यूनतां व्यवस्थाप्यापि गृहनिर्माणं प्रथमकर्तव्यं मन्वाना प्रियपाठकानामुदाराणामनुमतिं भाविनीं सिद्धवत्कृत्यानन्तरमासमारभ्य प्रतिमासत्रयं मासत्रयस्यापि मिलित्वा ५० पृष्ठात्मिकां परिषत्पत्रिकां प्रकाशनीयां व्यवास्थापयदिति सप्रणयमिदं श्रीमतां प्रियपाठकानां सविधे निवेदयामः। कार्यान्तरव्यग्रा वयमपि नाम्नैव सम्पादका अभूमेति सत्यमिदं जिह्रीमः सूचयितुमपि। सर्वथेतः परं नैतादृश-मौदासीन्यमस्माकमपि भविष्यतीति प्रत्यापयामः। अस्मादृशानामौदासीन्येन न केवलं संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिका, किन्तु संस्कृत-साहित्यपरिषदपि महतीं दुरवस्थां प्राप्नोतीति सत्यं बहव एव दुःखिताः। कार्यनिवाहकसमितिपरिवर्तन-मपि कर्तव्यमिति सोत्साहाः सदस्याः केचनायतन्त, एतेषां खलु प्रयत्नः सांप्रतिकीं कार्यनिर्वाहकसमितिं स्वपतीं नितरामेवाजागरयत, यतोऽनन्तर-कार्यनिर्वाहकसमितेरधिवेशनमारभ्य केचन विशिष्टा अत्यन्तोदासीना अपि कार्यक्षेत्रे समागत्य सहकारिसंपादकानां सर्वेषां कार्यभारादिकं विभज्य च सर्वेषां सन्तोषणार्थमेवायतन्ते। अतः सर्वेऽपि संस्कृतसाहित्याभिमानिनः

सविनयं प्रार्थ्यन्ते—सर्वेऽप्यस्मदीया अपराधाः क्षन्तव्याः पत्रिकायाः एकवत्सरपर्यन्तं पुटसंकोचनादिकृताः। इमे खल्वपराधाः संस्कृतसाहित्य-परिषदो गृहमचिरेण निर्मातव्यमितिभावेन स्वबुद्धिकल्पिता अप्यापत्कल्प-तयाऽनुष्ठीयमानाः परिषद्धितमेव काङ्क्षतामुदारहृदयानां च श्रीमतां मृदुलानुजिघृक्षं च हृदयमालम्ब्य प्रपत्तिरूपमेवावलम्बिष्यन्ते। उक्तं हि भामत्याम्—

आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोऽस्मदादीनाम्।
रथ्योदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रयतीति।

अतः "सहस्व चतुरो मासानि"ति न्यायमवलम्ब्य वयमपि "वत्सरपर्यन्तं क्षमन्तां भवन्त" इति प्रार्थयामहे॥

अस्मिन्नवसरे नेदमपि निवेदनं सर्वेषां संस्कृतसाहित्याभिमानिनां सर्वेषां चापरेषां संस्कृतपत्रसम्पादकानां च सविधेऽसाम्प्रतम्, यदि कणशः कणशोऽपि सर्वेऽपि संस्कृतसाहित्यपरिषदो गृहनिर्माणार्थं कोशे स्वीयं किमपि द्रव्यं न्यस्येयुः, तर्हि गृहमिदं सर्वेषां भवतामतिपवित्रं सम्मं भवितेति विशेष-तोऽत्राप्युपकर्तव्ये दृष्टिर्विधीयतामिति।

प्रभाकरप्रभावः

[निबन्धकः—सा० भू० कृष्णमूर्ति-शास्त्री]

औष्ण्यात्संकथितान्महांबुनिधितो गृह्णन्मयूखैरपो
लोकक्षेमकृते विकर्तन! घनद्वारा धरां सिञ्चसि।
दत्से प्राणनशक्तिमंबरमणे! त्वं प्राणभृद्भ्योऽवना-
विन्धे मूर्तिमती महत्युपकृतिर्मूर्तिः पवित्रा तव॥३१॥

पृथ्व्यां किञ्चन नोदपत्स्यत विभो! त्वन्नाभविष्योऽर्यमन्!
निष्प्रत्यूहमवक्ष्यदन्धतमसं स्वीयाधिपत्यं ध्रुवम्।
त्वं लोकैकविलोचनं, जगदिदं त्वत्प्रापितप्राणनं
गायत्र्येकरस! प्रचोदय धियं सत्ये पथीत्यर्थये॥३२॥

मेरुं ते परितः प्रदक्षिणमहर्नौथान्वहं क्राम्यतो
भिद्येतेऽस्तमयोदयौ भगवतो दिग्देशभेदादुभौ ।
छान्दोग्योपनिषद्यपि स्फुटमिदं प्रत्यक्ष्यकुर्वंश्च ये
केचिन्मण्डलमण्डकल्पमवनेर्यन्तः स्वयं सर्वतः ॥३३॥
द्योयानेन च कोऽप्युदप्लवत खेऽपश्यत्त्वदीयोदयं
सोऽयं भास्कर ! सप्तकृत्व इति तद्ग्रन्थात्प्रतीमो वयम् ।
माहात्म्यं समजानतास्मदृषयो योगप्रभावेण ते
यस्मात्कश्यप एव पश्यक इति ब्रूते श्रुतिर्नः प्रसूः ॥३४॥
नैवोदेति न वायमस्तमयते याथात्म्यतोऽहस्करः
किन्त्वेनं परितो भ्रमन्ति पृथिवीमुख्या ग्रहास्सर्वदा ।
एषोऽनादिरुपाधिरद्वयपरब्रह्मात्मनोऽनुत्तम-
श्छन्दोगश्रुतिमूर्धसौधशिखरे रत्नप्रदीपः स्थिरः ॥३५॥
वर्णानां निधयोऽपि शुद्धहरितोद्रिक्ताः प्रशस्ता भृशं
मध्याह्नार्ककरा निगीर्णमशनं जीवामृतं कुर्वते ।
भुञ्जानास्सकृदेव तत्र समये सन्तः पुरा धार्मिकाः
पर्यष्कार्षुरिमां हि भारतभुवं प्राज्ञाश्चिरं जीविनः ॥३६॥
आरोग्यं ददतामनामयकृमीनावर्धयन्तो वपु-
ष्युस्राः स्पर्शनमात्रतस्त्व जगन्नाथस्य पूताः स्वतः ।
प्रातर्भूरिनमस्कृताश्चिरतरं स्वान्ताधिरूढं तमो
घ्नन्त्वाद्यन्तविहीनतामुपगताः खद्योत ! विद्याप्रदाः ॥३७॥
नानादिक्षु विभिन्नवर्णरुचिरं मध्वित्यमर्त्या अपि
ब्रध्न ! त्वां समुपासितुं श्रुतिशिरोवाक्याद्व्रजन्त्यर्हताम् ।
देवानामपि दैवतस्य भवतः प्राप्तुं प्रसादं ममा-
प्यार्हन्ती भवकेति भास्कर ! भवांभोधौ निमग्नोऽर्थये ॥३८॥
पात्रेणार्क ! हिरण्मयेन पिहितं सत्यस्य वक्त्रं परं
पूषंस्त्वं तदपावृणुद्रुततरं मह्यं च मार्गार्थिने ।

धर्माद्याचरणेन मे करणमप्याभ्यन्तरं शुध्यतात्
सोऽहं त्वं त्वमहं मतिस्तव मुहुर्ध्यानेन संवर्धताम् ॥३९॥
अत्रात्मकतानिरूपणमुखात्सार्वात्म्यमाहुस्तरां
प्रश्नाद्याः श्रुतिमौलयस्समुदिताः श्रीद्वादशात्मंस्तव।
त्वं विश्वं समुदेति तिष्ठति तथा त्वय्येव संलीयते
त्वय्यध्यस्ततयैव भाति मिहिर ! द्वैतप्रपञ्चः समः ॥४०॥
देवानामपि दुर्लभं श्रितवतामङ्कं जनन्या भुवः
सूर्य ! त्वं परिपालकोऽसि जनकः क्रीडार्भकाणां च नः।
पापाचारपरा अधस्तव वयं किं किं रवे ! कुर्महे
शक्तोऽपि क्षमसेऽपराधमखिलं सर्वंसहेवेह नः ॥४१॥
जीवानामियदौष्ण्यमत्र समयेऽपेक्ष्यं तथा नेयदि-
त्येतत्सर्वमहस्कर ! त्वमनुचिन्त्यैवर्तुषु द्योतसे।
सत्येवं त्वयि दोषमेव जनता द्वन्द्वासहिष्णुर्ब्रवी-
त्यात्माज्ञानमशेषवस्तुषु मृषादोषं समुद्भावयेत् ॥४३॥
सन्तापस्तव तारतम्यमयते देशप्रभेदाद्रवे
घर्मौष्ण्यात्कतिचित्सपत्यमृषतेत्यश्रौष्म शश्वद्वयम्।
यद्यप्यत्र न दुष्यसि त्वमखिलं कर्मोपभोग्यं तथा-
प्यज्ञास्त्वां प्रवदन्त्यतः प्रियसुहृन्मा भूः प्रचण्डोऽधिकम् ॥४३॥
वर्षिष्यन्त्यचिराद् ध्रुवं करिवराकाराश्च धाराधराः
सस्याद्यैर्हृदयं हरिष्यति धरा पुष्णत्यपूर्वां श्रियम्।
मत्वैवं ह्यसहामहि प्रतिदिनं क्रूरं प्रतापं तव
म्लानानामिह नः क्षुधा भुवि भृशं कामान्द्रुतं पूरय ॥४४॥
श्रेयो धर्मफलं स धर्मनिवहोऽनुष्ठित्यपेक्षः श्रुतः
कालापेक्षमनुष्ठितिप्रकरणं कालस्त्वदुत्पत्तिकः।
सर्वस्यापि निदानमेवमनघं सर्वात्मकं वस्तुत-
स्त्वां ब्रूमः श्रुतिदुग्धवार्ध्यमृतमित्यद्वापरं भास्कर ॥४५॥

प्रत्यासन्नतरः स्फुरस्यहिमरुग् यत्त्वं परब्रह्मण-
स्तस्माद्वेदशिरस्त्वयि व्यधित तद्दृष्टिं जगत्स्रष्टरि ।
कामं सन्तु सहस्रशः सुमनसस्स्वर्गस्य भाराः परं
त्वामेवाहमहर्दिवं हृदि दधे संसारवार्धेस्तरिम् ॥४६॥
एकर्ष ! भवतः प्रभावमवनौ को वेद कस्त्वं नर-
स्त्वाद्दक्षा बहवः प्रतिग्रहमपि भ्राजन्त इत्यद्भुतम् ।
व्योमेदं परिशिष्यते बहुतरं दत्त्वावकाशं च वो
द्यौरीशस्य विभूतिलेश इति चेद्विष्णुस्स कीदृग्भवेत् ॥४७॥
त्वत्संप्राप्यमहोत्सवं कुमुदिनीजारस्समुद्राद्रुचां
सूर्यमन्य इव स्वयं, विशदयन्नाशा मनागंशुभिः ।
चारित्रात्कुलसुभ्रुवः कति बत प्रभ्रंशयामासिवान्
दातारं नियतं भजेत वृजिनं दुस्संप्रदानार्जितम् ॥४८॥
आश्लेक्ष्यन्निव लक्ष्यसे दिनकरः प्रत्यक्पुरन्ध्रीं करै-
रुर्वीं काञ्चनवाससेव समलं कुर्वद्भिरात्मत्विषा ।
स्पर्धेते ह्यधुना परस्परमुभे द्यौश्चापि विश्वंभरा
चेतो हर्तुमहो स्वकीयसुषमां पूर्णां समुद्दीर्य नः ॥४९॥
फुल्लं मल्लिवनं श्रयन्ति मधुपाः प्रक्रान्तगीतक्रमा
वात्याहूत इव स्वयं मलयतो वातश्शनैरागतः ।
नानादिग्भ्य उपागता द्विजगणा नीडद्रुमानाभज-
न्त्यंभोजिन्यपि मन्दमन्दमवशा निद्रां समालिङ्गति ॥५०॥
अन्तःशीतमपीषदुष्णमुपरि व्यामिश्रणात्सौख्यदं
-रोधः पाटलपुष्पपातसुरभि स्वच्छं पयो बिभ्रतीम् ।
वापीं स्नातुमुपागताः प्रियतमैर्वासो वसाना मितं
क्रीडन्त्यप्सु दिनावसानसुभगा स्वब्जायताक्ष्योऽन्वहम् ॥५१॥
श्रान्तेवोत्प्लवनेन कापि युवतिश्शश्वत्समालिङ्गति
प्रेम्णा नेत्रनिमीलनाभिनयनव्यग्रा परं कामुकम् ।

ऊरुभ्यामुपगूह्य तां स च युवा यत्नाज्जलाभ्यन्तरे
सामर्थ्यात्परिदर्शयत्यह बहिः संमत्यभावं परम् ॥५२॥
बुद्ध्वाऽप्यन्यपुरन्ध्रिमेकतरुणो वस्त्रस्य सारूप्यतो
भ्रान्ति प्राप्त इवालिलिङ्ग सुदृढं पश्चादुपेत्यादरात् ।
जानानाप्ययमन्य इत्यसकृदुद्भूतोरुरोमोद्गमा
स्वैरं साभिनिनाय नायकधियं पश्चाददृष्टोक्तिभिः ॥५३॥
प्रेयान्मे प्रवसत्यनेकशरदो हित्वा रसज्ञामिमां
कामं कामशरार्दिताहमनयं रात्रीश्च बह्वीरिति ।
कस्मैचिन्न निगद्यतां सखि दयाहीना युवानो बते-
त्यूचे काचन वामदृक्स्मरसमं कञ्चिद् दृशाबध्नती ॥५४॥
नृणामीदृगधर्मवर्त्मचरणं सर्वं विगीतं सतां
माऽहं दर्शमिति त्रयीमय तिरोधीत्सेऽस्तपृथ्वीधरे ।
मित्राम्नीततरामसौ शशधरो रात्रावुदेष्यन्करैः
स्त्रीपुंसव्यतिचङ्क्रमो न भवितेत्याख्यातुमीष्टेऽत्र कः ॥५५॥
किं तप्तायसपिण्ड एष जलधिं शुष्कं विधातुं पत-
त्याहोस्वित्प्रकृतेश्शिरोमणिरयं नृत्यात्स्वयं प्रच्युतः ।
किं वा मूर्ततरोऽनुरागनिकरोऽनङ्क्षयत्प्रतीच्याः स्त्रियः
किं वा पुण्यफलं महत्परिणतं सत्कर्मिणां द्योमणे ॥५६॥
यस्मिन्नात्मरुचं निधाय दययाऽस्मासु स्वयं लीयसे
वह्निं त्वामिवतं भवत्प्रतिनिधिं सत्कुर्महे भक्तितः ।
सन्ध्यायामुषसो वितीर्य भगवन्नर्घ्यं च वज्रोपमं
मन्देहानसतो निरस्य तरसा प्रत्युद्व्रजामः पुरा ॥५७॥
साक्षाच्छ्रीपुरुषोत्तमोऽपि जगतां क्षोभं परं तन्वतो
निःशेषं विनिहत्य सायकवरै रक्षोधिपस्यान्वयम् ।
धर्मान्स्थापयितुं त्रयीनिगदितानाचार्यभूमौ स्वयं
पूते तेऽवततार वंशजलधौ श्रीरामचन्द्रात्मना ॥५८॥

श्रद्धाभक्तिसमन्विताय मरुतः पुत्राय मेधाविने
दिव्यं व्याकरणं ह्युपादिश इति प्राहुर्महान्तः समे ।
मह्यं नित्यमुपासकाय वितर ज्ञानं सुशब्दार्थयोः
छित्वा येन च कर्मबन्धमखिलं यायां त्वदीयं पदम् ॥५९॥
रोगं संहर सर्वमीश्वरदृशोश्शक्तिं प्रदीप्तां कुरु
श्रीमन्नर्क धृतिं हृदि स्थिरतरां प्रज्ञां च लोकोत्तराम् ।
विप्रायाऽनुगृहाण सूक्तिममृतस्रोतस्विनीस्पर्धिनीम्
आकल्पं जयतात्प्रभाकरकृतोऽस्माभिः प्रभावस्तव ॥६०॥
श्लोकानामिह षष्टिरेकसहिता मार्ष्टु श्रियं शात्रवीं
संपत्तिं शुभसन्ततिं वितरतादादित्यभक्तिं पराम् ।
सन्तः प्राप्तसुखा भवन्तु सततं सूर्यप्रसादेन ते
वाचामस्तु फलेग्रहिस्समुदयो लोके कवीनां सताम् ॥६१॥

परीक्षणार्थं प्राप्ता ग्रन्थाः

योगसारसंग्रहः—विज्ञान-भिक्षुविरचितः, सांख्य-प्रथम-परीक्षा-पाठ्यभूतः, श्रीयुक्त-गौरसुन्दर-भागवतदर्शनाचार्येण टिप्पण्या समलङ्कृत्य प्रकाशितः। मूल्यं द्वादशाणकाः। प्राप्तिस्थानम् 3C, Nivedita Lane, Baghbazar, Calcutta.

दर्शन-परिचयः—श्रीगोपालचन्द्र-सेन-विद्याविनोद-सम्पादितः। नामोचितविषयविमण्डितो वङ्गभाषामयो ग्रन्थः। मूल्यं रूप्यक-द्वयम्। प्राप्तिस्थानं, गुरुदासचट्टोपाध्याय एण्ड सन्स, कर्णवालिश ष्ट्रीट, कलिकाता।

नित्य-पूजाकल्पद्रुमः—श्रीरवीन्द्रकुमारभट्टाचार्य-व्याकरणतीर्थेन संकलय्य वङ्गाक्षरेण मुद्रापितः। विप्राणां प्रातःकृत्यादि-नारायणपूजान्त-कर्म-व्यवस्थापकः। मूल्यं छात्राणाम् अष्टावाणकाः ॥०)। प्राप्तिस्थानं पोः दशघर, ग्राम काशीपुर, जिला श्रीहट्ट।

द्वादश-सर्गः

अत्रान्तरे कङ्कणपत्तनाश्रया लीलावती लक्षपतेः प्रिया सती ।
सुता च सा चारुरुचिः कलावती वियोगदुःखेन कृशत्वमाश्रिते ॥१॥
विना शशाङ्कं मलिना कुमुद्वती तथा निशा गाढतमःसमावृता ।
विना दिनेशं नलिनी निमीलिता विना पतिं हृष्यति का पतिव्रता ॥२॥
कलावती शङ्खपतिं प्रियं पतिं विचिन्तयन्ती प्रतिवासरं शुभा ।
समागमाशामवलम्ब्य मानसे कथञ्चिदेवोपदधार जीवनम् ॥३॥
यदा यदा शिल्पकलानुशीलने मनो दधे सा निपुणा मनस्विनी ।
तदा तदैवात्मपतिप्रचिन्तनं मनो विचिक्षेप जलार्द्रचक्षुषः ॥४॥
वस्ते न सा चित्रदुकूलवाससी न भूषणं भूरि बिभर्ति भास्वरम् ।
दधाति लोहं सधवाजनोचितं सशङ्खकं सा व्रतशालिनी सती ॥५॥
न कङ्कतेनाऽऽतनुते प्रसाधनं स्वकुन्तलानां न च गन्धतैलकैः ।
न रञ्जकै रञ्जयति स्वमाननं करौ पदे वा चितविभ्रमक्षयात् ॥६॥
जनप्रिया सा न जनागमे तदा रतिं दधे निर्जनदेशमीयुषी ।
एकं विना शङ्खपतिं पतिं सती न कुत्रचित् प्रीतिमगच्छदुत्तमाम् ॥७॥
समं प्रियेणैव गतं मुखस्मितं विलासिता दूरमितावमानिता ।
हृदन्तरे शङ्खपतिं निषेवितुं विवेश तस्याः प्रियनेत्रविभ्रमः ॥८॥
निशा व्यतिक्रामति दुःखजागरैर्दिनं प्रियस्मारकवस्तुवीक्षणैः ।
सुखं न तस्या हृदये शुचाकुले पदं कदाचित् क्षणमप्युपागमत् ॥९॥
न सा स्वयं पुष्पचयं ससौरभं कलेवरं शोभयितुं दधे सती ।
प्रतिप्रभातं पतिसङ्गमाशया प्रसूनमाल्यं कुरुते वियोगिनी ॥१०॥
दिनं समग्रं प्रतिपाल्य यत्नतस्तदागमाशामपहाय दुःखिता ।
करे धृतं तत् स्मरजातसम्भ्रमा नयत्यनल्पश्वसितेन शुष्कताम् ॥११॥
सखीजनानामुपदेशभाषितं वृथैव तस्या मनसः स्थितावभूत् ।
अगादुपाख्यानकथानुशीलनं फलं न किञ्चित् स्मरलुप्तचेतसः ॥१२॥

१२

लीलावती स्वां तनुजां तथाविधां समीक्ष्य तन्मङ्गलजातसंशया।
वियोगजातां निजदुःखदुर्विधां प्रमथ्य तस्यामवधानमादधात ॥१३॥
अहो नियत्या महिमा सुदुर्ग्रहः क एव वा तत्सम्मतिक्रमक्षमः।
यः सार्वभौमः स च दीनतां गतः क्षणेन भैक्ष्येण दधाति जीवनम् ॥१४॥
ततः कदाचित स्वजना गृहस्थिताः श्रीसत्यदेवानुमता इवोद्धताः।
प्रगृह्य रत्नानि धनानि च क्षणात पुरं जहुर्लक्षपतेररक्षितम् ॥१५॥
विभज्य सर्वं द्रविणं तदाहृतं रहो गतास्ते बत चौरवृत्तयः।
अरक्षितं तत प्रसमीक्ष्य दस्यवः समागता नालिकशस्त्रपाणयः ॥१६॥
शेषं धनं तैः सकलं हृतं क्षणात प्रभूतमप्राप्य पुनः क्रुधोद्धताः।
गृहं तदुद्दीप्य विशालवह्निना भृशं नदन्तः स्वपथे प्रतस्थिरे ॥१७॥
अथो विदित्वा दहनस्य झाङ्कृतैः प्रदीपितं तद्गृहमुग्रवह्निना।
लीलावती भीतिमती कलावती तथा तदा शेषजनैर्बहिर्गता ॥१८॥
तद्भस्मशेषं समभूद् गृहं क्षणात प्रपश्यतामेव नृणां समीयुषाम्।
लीलावती विक्षतमानसा सती सुतां समाश्लिष्य परं रुरोद सा ॥१९॥
समागता दस्युपलायनात परं तरस्विनः कङ्कणवासिनो जनाः।
निरोद्धुमद्धा दहनं प्रदीपितं शतं प्रयत्यापि फलेन वञ्चिताः ॥२०॥
हुताशनाक्रान्तिवशात समुन्नताः सुरम्यहर्म्यप्रचया भुवं गताः।
स्थितन्तु यद्दारुमयं तदन्तरा समग्रमङ्गारमयं व्यराजत ॥२१॥
समन्ततो धूममुदीर्णमम्बरे प्रसारयन द्रुतगतिः प्रभञ्जनः।
प्रचारयामास विवृद्धझाङ्कृतैस्तदेव वृत्तं सितभस्मभिः समम् ॥२२॥
प्रसूनवाटीमुपभोक्तुमीप्सितां दृढं परिष्वज्य हुताशनोऽक्रमम्।
मलीमसामेष चकार नीरसां रसाविभूषां शरणं सचेतसाम् ॥२३॥
यत्राभवत पूरमरावतीसमा तत्राद्य भस्मप्रचयाचलो महान।
क्वचिद् वताङ्गारचयोऽन्तरान्तरा सुनीलपाषाणसमो विभासते ॥२४॥
क्वचिद् विदीर्णानि हुताशतेजसा क्वचिद्विचूर्णानि निपत्य भूतले।
गृहाणि पूर्वामपहाय रम्यतां सुदुर्गतिं कामपि सम्प्रपेदिरे ॥२५॥

स्तम्भा महान्तः किल पञ्चषाः स्थिताः समुन्नताग्राः स्फुटिताङ्गवर्णकाः ।
त एव हा तत्र महागृहस्थितिं व्यजिज्ञपन पान्थकुलं सुविस्मितम् ॥२६॥
न तोरणं नापि विशालचत्वरं न नृत्यशाला न च देवमन्दिरम् ।
न मार्गरेखापि पुरा व्यवस्थिता व्यलोकि लोकैः समतासमुद्गमात् ॥२७॥
समत्सराणामचरत् स्मितं मुखे कृपावतां शोकज-गाढकालिमा ।
पूर्वं मुखेनैव निवेद्य वेदनां प्रतस्थिरे सान्त्वनमादिशन परे ॥२८॥
कलावती लक्ष्मपतेः सुता सती समातृका तातपती स्मरन्त्यसौ ।
अजस्रमश्रूणि विसृज्य विक्लवा विलापवाचा नगरं व्यलापयत ॥२९॥
धरणौ परिलुण्ठ्य निर्भरं रजसा धूसरितात्मकुन्तला ।
इति सा वचनं व्यसर्जयज्जननीकोमलहस्तलालिता ॥३०॥
अयि तात कुतोऽसि दूरतः परिहाय स्वजनान् निराश्रयान ।
इह दुर्गतदैवदेशनान्न विजानासि सुदुर्गतानिमान ॥३१॥
नियतं भवता प्रपोषिताः सुदृढं प्रत्ययिता जनाः पुरा ।
विनिहत्य कृतज्ञताक्रमं धनमादाय गता निरन्वयम् ॥३२॥
अथ दस्युभिरेत्य दुर्बलानवशिष्टान् परिभूय तावकान ।
बत वैभवशेषमाददे सह भस्मीकरणेन सद्मनः ॥३३॥
कियतो दिवसाननारतं तव चिन्ताभिरतीत्य दुःखिता ।
अनवाप्तभवत्पदाम्बुजा बत तादृग्विपदोऽभवं पदम् ॥३४॥
क्व नु यामि समातृका सती निखिलं शून्यमिवोपलक्षये ।
भविता क इहावलम्बनं मम मातुश्च दशाविपर्यये ॥३५॥
निवसन्ति कुलायमाश्रिता विहगा वैभवलेशवर्जिताः ।
स्वकुलैः सहिताः सुखान्विता भुवि वर्षातपताडनं विना ॥३६॥
वयमद्य निवासवर्जिता विधिना कोपवता विडम्बिताः ।
विहगैरपि हा तृणीकृताः क्व नु वासेन वहाम निर्वृतिम् ॥३७॥
अभिवाति पुरेव मारुतः कुसुमं सौरभमाकिरत्यपि ।
गगने च विभाति चन्द्रमा विकलं सर्वमिदन्तु लोक्यते ॥३८॥

कति ते कृपया रुजा कृशाः समभूवन्नभितो निरामयाः ।
कति दीनतमा धनागमात् परिवारप्रतिपालनक्षमाः ॥३९॥
कति वा तनया इवात्मनो बहुयत्नेन पुरा प्रपालिताः ।
कति वाऽध्ययनानुकूलतां तव लब्ध्वा बहुविज्ञतां गताः ॥४०॥
कियतामपि दीनदेहिनामृणनिर्यातनया स्वसम्पदा ।
श्रितवानुपकारचातुरीं त्वमसौ कङ्कणपत्तने पुरा ॥४१॥
सरसीः सरसा महत्तमा ननु निर्वर्त्य पुरेऽत्र कङ्कणे ।
कियतामपि कष्टमुत्कटं सलिलाभावभवं निवारितम् ॥४२॥
विहिता बहुभेषजालया बुधवैद्यैः समधिष्ठितास्त्वया ।
नितरामुपकुर्वते पुरं बत सर्वं तदिदं निरर्थकम् ॥४३॥
तनया वनिता च तस्य ते भवनेनाद्य दृढं वियोजिते ।
न हि कस्यचिदक्षिपात्रतां वहतो दैववशात् सुदुर्गते ॥४४॥
सुहृदो वृणते परःशताः सति सौभाग्यसमागमे चिरम् ।
विपदि प्रतियान्ति दूरतो धिगहो स्वार्थविचारनीचताम् ॥४५॥
दिवसे कमले विकस्वरे भ्रमरो भ्राम्यति तन्मधुप्रियः ।
निशि तत्र निमीलनं गते स खलो गच्छति दूरतस्ततः ॥४६॥
वसनं परिधानकं विना भुवि नावद्य न किञ्च सम्बलम् ।
कथमेव विधीयतां पुरा मम मातुश्च शरीरपालनम् ॥४७॥
जननी मम भाग्यसम्पदा महिषीव प्रबभूव वैभवे ।
कथमेव गृहे गृहेऽद्य सा विचरन्ती धिगसून् निषेवताम् ॥४८॥
प्रगृहाण यथेप्सितं धनं जननी या चिरमेवमादिशत् ।
कथमद्य तया स्ववृत्तये बत देहीति सुदीनमुच्यताम् ॥४९॥
कलिरद्य परं समृद्धिमान् सुकृतं नश्यति विश्वतो यतः ।
न जनाः कृतवेदिताभृतो द्विजदेवार्चनमाहितं वृथा ॥५०॥
अयि तात बिभेमि दूरतस्तव कच्चित् कुशलं क्रियावतः ।
अपि शङ्करपतिर्ममासवः कुशली विन्दति ते सहायताम् ॥५१॥

बहवो दिवसाः क्षयं गताः कति वा दीर्घनिशाः प्रयापिताः ।
भवतोः क्वचन प्रवासिनोः प्रियवार्ता विदिता न कापि नौ ॥५२॥
यदि नासि पितः प्रियेण मे कुशली भाग्यविपर्ययेण नः ।
इति वाचमुदीर्य सोत्तरां सहसा मोहमुपारुरोह सा ॥५३॥
अथ लक्षपतेर्मनस्विनी वनिता धैर्यविशेषशालिनी ।
तनयां प्रसमीक्ष्य तादृशीम् अवशा शोककथामुदाहरत ॥५४॥
हृदयेश कुतो विराजसे परिपश्योपगतो निजात्मजाम् ।
इयमद्य विपत्तिविह्वला परिमूढाश्रयतेऽन्तिमां दशाम् ॥५५॥
तनया परिपेलवा भृशं भवतः स्नेहसुधासमेधिता ।
कुसुमे शयितापि सक्षमा कठिने भूमितले विचेष्टते ॥५६॥
कतिपुण्यफलं कलावती ललिता देवसुतेव भूगता ।
नियतेरसहिष्णुतावशाद् बत सा मुञ्चति मां सुदुर्गताम् ॥५७॥
सकला विपदः समुत्थिताः समुपेक्षे स्थिरमानसा सती ।
परमत्र कलावतीं सुतां विवशां नैव सहे शुचावशा ॥५८॥
भवनं दहनेन दह्यतां ह्रियतां रत्नकुलञ्च तस्करैः ।
स्वजनैः परितोऽपि गम्यतां न ततो दुःखलवोऽपि मामकः ॥५९॥
विपुलद्रविणानि पूर्वतो यदभावेन निरर्थकानि नः ।
निखिलं जगदेव निष्फलं बत तस्या निकृतिं कथं सहे ॥६०॥
सचिवेषु निवेश्य सम्पदं मयि च न्यस्य कलावतीमिमाम् ।
धनवृद्धिमभीप्सुना त्वया भवनाद् दूरपदं समाश्रितम् ॥६१॥
तव भाग्यविपर्ययोदयादुभयोरेव गतिः सुदुर्लभा ।
प्रथमा सचिवैर्विलोपिता लभते च स्मरणीयतां परा ॥६२॥
अनुकङ्कणमेत्य च त्वया तनुजायाः कुशले बुभुत्सिते ।
किमहं वदितास्मि ते पुरो नियतिव्याहतसर्ववैभवा ॥६३॥
धनराशिविनाशदूषणं समये यास्यति वैश्यकर्मणा ।
परमेष सुतालयोदयोऽपचयो नैव कदाप्यपैष्यति ॥६४॥

अशने शयने प्रसाधने भवने चोपवनेऽवगाहने ।
सुचिरं सहचारिणीमिमां परिमुच्यातितरां कथं भवेः ॥६५॥
चपला चपला कलावती तव कण्ठस्वरमेत्य दूरतः ।
परिहाय परःशतान प्रियान विषयाननन्तिकमासदत् पुरा ॥६६॥
शयितापि सुषुप्तिमाश्रिता विनिवृत्ताखिलबोधविभ्रमा ।
सति ते चरणध्वनौ गृहे सहसा जागरिता समुत्थिता ॥६७॥
अयि नाथ समेहि सत्वरं तदुपामन्त्रय तां कलावतीम् ।
त्वदुपागमसम्भ्रमागमादध्रुवमुत्थास्यति सा नवोत्सवा ॥६८॥
इति लक्षपतिं निजं पतिं समुपामन्त्र्य फलेन वञ्चिता ।
अभि शङ्खपतिं सुतापतिं लपितुं शोकवचः प्रचक्रमे ॥६९॥
अयि वत्स तवाद्य नो क्षमं दयितायाः समुपेक्षणं क्षणम् ।
पतिरेव सतीसमाश्रयः परिपायात परितः स तां सदा ॥७०॥
नियतं तव यस्य चिन्तया कृशदेहा भृशमद्य मूर्छिता ।
स भवान समुपेक्ष्य तामिमां किमु शान्ति लभते विदूरतः ॥७१॥
त्वमसौ सकलप्रियाधिकस्तनुजाया मम जीवनौषधिः ।
त्वयि सन्निधिमागते न सा भविता स्थातुमलं भुवस्तले ॥७२॥
अयि कोमलचित्त सत्वरं समुपायाहि निजप्रियाकृते ।
रजनीमलिना सरोजिनी स्मयते भानुकरोपलालिता ॥७३॥
श्वशुरेण समं समन्ततो वसुलक्षाणि विधित्सुना त्वया ।
वितथं कतिभिः परिश्रमैरतिदूरे दिवसो नु नीयते ॥७४॥
इयतः समयान कलावती गणयन्ती दिवसानयापयत ।
भवतापि तथैव हा वृथा दिनसंख्या क्रियते मिथोगतेः ॥७५॥
यदि ते नितरामियं प्रिया समया सत्वरमेहि वत्स ताम् ।
ललना नवयौवना पतिं निखिलेभ्यो बहुमन्यते सदा ॥७६॥
यमयालकगुच्छमाकुलं वदनं मार्जय बाष्पविप्लुतम् ।
धरणीशयने विमूर्च्छितां स्वयमुत्थापय सान्त्ववाङ्मयैः ॥७७॥

स्वकरेण करे कलावतीं परिगृह्योपवने व्रजाधुना ।
समुपैति सुगन्धमारुतः कृतलीलाप्लवनः सरोवने ॥७८॥
गगनाङ्गनदीपको विधुः सुधया हासयति क्षितेस्तलम् ।
मधुरस्वरहंसमालिका सरसि क्रीडति वीचिचञ्चला ॥७९॥
अचलाः कुसुमैः सुशोभिताः पिकरावैः क्रमशो विवर्धितैः ।
कुसुमाहृतये प्रियास्रजो भवदाह्वानममी प्रकुर्वते ॥८०॥
निखिलं समुपेक्ष्य वत्स ते नहि दूरे समवस्थितिः क्षमा ।
श्वशुरेण समेहि सत्वरं दिश नः सान्त्वनवाङ्मयामृतम् ॥८१॥
इति वीतफलं विलप्य सा मरुतं शोकमयं विवृण्वती ।
तनयां परिरभ्य निर्भरं मुहुरामन्त्रयदुच्छ्रितस्वरा ॥८२॥
अयि पुत्रि विमुञ्च भूतलं प्रतिवाचं वितर त्वरावती ।
स्वजनेन रहो विनाकृतां परिहाय क्व नु यासि निर्दया ॥८३॥
विधिना विभवा विनाशिताः स्वजना दूरपदं समाश्रिताः ।
त्वमपि प्रगता विमुच्य मां वद किं सम्बलमस्ति मे पुरः ॥८४॥
विफलं मम देवतार्चनं द्विजपूजाऽपि न मे फलप्रसूः ।
अतिथिप्रियसत्क्रिया कृता पुरतः प्राप लयं निरन्वयम् ॥८५॥
परिहाय पुरो धरातलं यदि न त्वं प्रतिवाचमुत्सृजेः ।
तदहं गरलादिसाहसादबला प्राणपशून् विघातये ॥८६॥
अपरं न ममाद्य सान्त्वनं स्वत एवाऽऽसुविनाशनं विना ।
तनयापरिहीणजीवनं मरणादभ्यधिकप्रतापनम् ॥८७॥
इति सा परितः सुनिश्चया मरणोपायचयं विचिन्वती ।
पदवीस्थमपादि पादपं समनह्यद्वसनञ्च साहसात् ॥८८॥
नवपल्लवहस्तचालनैः प्रतिषेधं विदधे महीधरः ।
सितगुः करसङ्गताम्बरो विकटं हासमसौ व्यसर्जयत् ॥८९॥
पवनः प्रववौ समन्ततस्तदिदं वक्तुमिवावनीभुवः ।
दुरितस्य निवर्तने स्पृहा वितता चेतनवर्जितेष्वपि ॥९०॥

एवं स्थिते सपदि कश्चन विप्रमुख्यः
प्राप्तस्तदैव सविधं वणिजः प्रियायाः ।
यस्योपदेशवशतो दुहिता पुराप्ता
लीलावती तमनुवीक्ष्य जगाम शान्तिम् ॥६१॥
अथ बहुपरिचर्यालब्धसंज्ञां तनूजां
कथमपि परिपाल्यां मन्यमाना मुहुः सा ।
द्विजवचनविनीता प्रस्थिता तेन साकं
भवनमतनुभोग्यं प्राप्य दीनं न्यसीदत् ॥६२॥

इति श्रीकालीपद-तर्काचार्य-कृते श्रीसत्यानुभावे महाकाव्ये
वणिग्भवनदाहो नाम
द्वादशः सर्गः ॥

व्यामर्दत्रुटितोरुहारलतिकाविस्रंसिमुक्ताफल-
व्याजोद्यत्करकातिवर्षमभवच्चित्रं महादुर्दिनम् ॥१३७॥

श्रीराधाश्रवणावतंसनलिनघ्राणच्छलादाननं
तस्याश्चारुकपोलमूलसरणिं सञ्चारयत्यच्युते ।
शङ्के वारयितुं रुषातिपरुषा सुप्तोत्थिता प्रोच्चकै-
स्तीक्ष्णा द्वारचमूस्तनूरुहततिव्याजा समभ्राजत[1] ॥१३८॥

वीक्ष्यान्योन्यहृदन्तरे निजनिजच्छाये पराशङ्कया-
न्योन्यं व्याक्षिपतोः किमुत्थितमिथःकायप्रवेशेच्छयोः ।
अत्यर्थं परिरम्भदम्भसमरारम्भाय संवल्गतोः
श्रीराधासुरवैरिणोः स्मितसुधासारः सुखायास्तु वः ॥१३९॥

यां मूलप्रकृतिं वदन्ति निगमाः सर्वेश्वराधीश्वरी-
माद्यां शक्तिमुदीरयन्ति परमां विद्यां तथैवागमाः ।
साराणामपि सारतामुपगता सूक्ष्मातिसूक्ष्मात्मिका[2]
सेयं नन्दकिशोरजीवितमयी श्रीराधिका क्रीडति ॥१४०॥

लीलान्दोलनलोलमौलिविगलद्वेणीभरव्याजतः
किम्भाति प्रतिविम्बिता हरितनोरालिङ्गिताया द्युतिः ।
किं वा श्रान्त्यपनोदनाय यमुना व्रीडावती पृष्ठतः
प्रेम्णाप्याययितुं समागतवती श्रीराधिकायाः स्वयम् ॥१४१॥

किञ्च—

समक्षं राधायाः पिबसि हरिवक्त्राम्बुजसुधां
सगर्वं राधेति स्फुटमभिदधाना मृदुमृदु ।
प्रियात्यर्थं तस्या अपि मुरलि यस्मादसि सखि
त्वमेवैका धन्या विहित बहुपुण्या त्रिजगति ॥१४२॥

1. समभ्राजते—इ ।
2. सूक्ष्माम्बिका—इ ।

अपि च—

तव क्वाणे प्रोन्मीलति मुरलि निस्पन्दमखिलं
जगद्ध्यानारूढं स्थगितचकिताश्वो रविरपि ।
रवेः पुत्रीस्रोतो वहति विपरीतं पुनरसौ
द्रवद्ग्रावग्रामः परिणमति गोवर्धनगिरिः ॥१४३॥

इत्यादीनि च तत्र शुश्राव ॥१०४॥

ततश्च महीपतिः क्रमशोऽवलोकयामास विहरमाणौ राधामाधवौ । यथा—

क्वचित् सहजसुन्दरे नवनिकुञ्जसौधोदरे
विकाशिसुमनोमनोहरविचित्रतल्पान्तरे ।
मिथोऽतिपरिरम्भणामृतरसाब्धिमग्नान्तरौ
निमीलितविलोचनौ परमयोगभाजाविव ॥१४४॥

क्व चापि ललितादिभिः सहचरीगणैरावृतौ
मृदङ्गमुरजानकध्वनिभिरुल्लसत्ताण्डवौ ।
परस्परकराङ्गुलिग्रथितपाणिपङ्केरुहौ
स्फुरन्मृदुमृदुस्मितौ मधुरहारिगीतामृतौ ॥१४५॥

क्वचित् पणितसस्पृहस्मितसुधारसप्रोल्लसत्-
सुचुम्बपरिरम्भणप्रमुखभूरिकेलीरसौ ।
सखीसदसि सस्पृहौ जयपराजयाभ्यामुभौ
करोल्लसितपाशकौ निपुणमानसं दीव्यतः ॥१४६॥

क्वचित् प्रणयकोपितप्रियतमापदाम्भोरुह-
प्रपन्नमुरवैरिणो हितविधौ विशाखादिभिः ।
कृतस्तुतिसभाजनप्रणतिरीषदीषत्स्मितं
तनोति वृषभानुजा नयनकोणलीलालवम् ॥१४७॥

क्वचिद्विषमसायकप्रचुरसङ्गराडम्बर-
श्रमातिविनिमीलितेक्षणसुनिःसहाङ्गीं प्रियाम् ।

विलोक्य तनुते स्वयञ्चरणचारुसंवाहनं
सुवीजयति चामरैरपि महापराधोपमः[1] ॥१४८॥
क्व चापि यमुनातटीनिभृतकुञ्जमध्यस्थले
तदीयलहरीचयप्रचुरशीकरैः शीतले।
मिथः कथयतोः कथाः सपरिरम्भयोः शृण्वतो-
रनादरवशादिव द्रुतमियाय दीर्घा निशाः ॥१४९॥
वेणीपूततनुश्च पुष्करमुखासङ्गीकृतद्वारको
दुष्पारश्च गभीरमेष गतवान् मायापुरं मानसम्।
काञ्चीस्पर्शनयोग्यतापि किमहो नात्रास्ति चन्द्रानने
व्यक्तं ब्रूहि विशत्वसौ वलिगृहानि[2]त्याह कृष्णः क्वचित् ॥१५०॥
क्वचिन्निकुञ्जमन्दिरे प्रसूनतल्पविस्तरे
महामणीन्द्रचत्वरे महेन्द्रसौधजित्वरे।
मिथो विमर्दनस्खलत्प्रसाधनादिसाधन[3]-
प्रवर्तमानमानसं सहासमाह माधवम् ॥१५१॥
क्व भूषणानि सन्ति मे क्व च द्वितीयमम्बरं
क्व केशपाशबन्धनं क्व वा कपोलचन्दनम्।
त्वया हृतानि तानि मे दुरन्तचौरचातुरीं
विहाय देहि सत्वरं विधेहि वेह चोत्तरम्[4] ॥१५२॥
सुविश्रुता हि ते पदोस्तुलादिकोटिशून्यता[5]
विहारहारिभूषणौ स्तनौ तवापि सुन्दरि।
अनङ्गदौ तु ते करौ समस्तलोकविश्रुतौ
पुरो द्वितीयमम्बरं समस्तलोकविस्तरम् ॥१५३॥
इदञ्जगाद सादरं तथा तदङ्गसङ्गतं
चकार चारुभूषणव्रजं व्रजेन्द्रनन्दनः।

1. पराध्वोपमः—इ। 2. वणि गृनि—ई। 3. राधन—इ।
4. सत्वरम्—इ। 5. प्रसिद्धमेव पादयोस्तुलेव नास्ति ते त्वये—प१।

क्वचिन्निमेषवर्जितप्रसारिताम्बुजेक्षणौ
परस्पराङ्गमाधुरीं निरीक्षताञ्च विस्मितौ ॥१५४॥
क्वचिच्च पुरुषायितां प्रियतमां वहन् वक्षसा
स्वयञ्च ललनाकृतिर्भवति वेपमानाकृतिः ।
न चालपति भीतवत् सशपथं निरस्यन्नमु-
ममूमुचदिवाकुलो निजमुखान्मुखं सुभ्रुवः ॥१५५॥
क्वचित् फणिवधूगणैर्निजफणामणीन्द्रोत्करैः
सतारककलानिधिद्युमणिवीतिहोत्रादिभिः ।
सभाजनपरायणैर्विहितचारुनीराजनौ
रराजतुरुदञ्चितस्मितमनोहरश्रीमुखौ ॥१५६॥
मयूरचमरीचयैर्मधुरवेणुनादाहृतैः
प्रसारिततरैर्मनोहरकलापसच्चामरैः ।
समेत्य परितः स्थितैः समभिवीज्यमानौ मुदा
ददर्श मनुजेश्वरः क्वचन मञ्जुकुञ्जोदरे ॥१५७॥
क्वचित्त्रिदशनायकोपवनदेवताभिः समं
समस्तवनदैवतैर्विविधपुष्पहारादिभिः ।
विभूषितकलेवरौ मलयभूधराधीश्वरी-
विनिर्मितविलेपनोत्तमविचित्रोज्ज्वलौ ॥१५८॥
क्वचित् पवनपुञ्जित प्रचुर सान्ध्यमेघान्तर-
स्फुरत्प्रचुरचञ्चलानवमहापयोदप्रभौ ।
जवाकुसुमकुङ्कुमारुणविकीर्णफल्गूत्करैः
समावृतकलेवरौ सह सखीभिरत्युन्मदौ ॥१५९॥*
परस्परजिगीषयोच्चरितचारुगीतध्वनि-
प्रचारक्रु[1]तमूर्छितत्रिभुवनैर्मृगाक्षीगणैः ।

* इदं पद्यं नास्ति—इ ।

1. प्रचय—इ ।

सुचित्रमयकृत्रिमैरिव समन्ततः संवृतौ
क्वचिद्भुवनमोहनप्रचुरभङ्गिभिर्भूषितौ ॥१६०॥

सुरसद्मजिति स्फुटपद्मनिभे
घनमञ्जुलवञ्जुलकुञ्जगृहे ।
वृषभानुसुताव्रजराजसुतौ
विधिशङ्करनिर्जरराजनुतौ ॥१६१॥

निगमागमवाङ्मयसारमयौ
भुवनाद्भुतमोहनभावचयौ ।
स्मितभाषितभूषितचारुमुखौ
वररासरसाद्भुतभूरिसुखौ ॥१६२॥

श्रीराधामुखबिम्बमम्बरमहाकासार[1]नीरोदरे
यद्भाति प्रतिबिम्बितं हिमकरं तन्मन्वते मानवाः ।
तत्र स्वेदभरद्रुताञ्जनचयच्छायाः कलङ्कायिता-
स्तत्रुट्यन्मणिहारमौक्तिकचयच्छाया ध्रुवन्तारकाः ॥१६३॥

मल्लीमालतिकारसालवकुलश्रीखण्डभूमीरुहां
वृन्दारण्यभुवां प्रसूनपटलीसौरभ्यसंमिश्रितम् ।
कालिन्दीकुमुदाटवीपरिमलं किम्भूरिभारं वहञ्-
श्रान्तो मन्दमुपैति कुञ्जभवनं संमार्जयन् मारुतः ॥१६४॥

एतस्मिन् समये महारसमये मञ्जीरहाराङ्गद-
श्रेणीकङ्कणकाञ्चिकावनझनत्कारे समुन्मीलति ।
निष्पन्दा जगती तथा स्थितवती राका सराकापति-
र्ब्रह्मानन्दविशेषनिर्वृतिमिवापन्ना महायोगिनी ॥१६५॥

निष्कूजद्द्विजमण्डली स्थितवती चित्रार्पितावस्थया
ध्यायन्तीव निमीलितेक्षणयुगा फुल्लत्तनूजावली ।

---

1. कार—इ ।

स्तब्धाङ्गा हरिणादयश्च करिणां यूथान्यथान्ये तथा
विश्वे विस्मयविस्मृतान्यविषया मग्नाः सुषुप्ताविव ॥१६६॥

तन्मञ्जीरयुगद्वयध्वनिगतं वैजात्यमत्यद्भुतं
सूक्ष्मं चिन्तयति स्म विस्मयवती मन्ये स्वयं भारती ।
प्रेम्णैके रसमाधुरीन्तदितरे लावण्यलक्ष्मीम्परे
केचित् सङ्गतसङ्गमङ्गलतिकाभङ्गीस्परे तुष्टुवुः ॥१६७॥

मन्दारप्रमुखप्रसूननिकरासारः समन्तादभू-
द्व्योम्नोऽनाहतदुन्दुभिध्वनिरथो दिक्चक्रमुल्लासयन् ।
गन्धर्वाः सुरसिद्धचारणगणा विद्याधराः किन्नरा
गायन्ति स्म तदावदातमहिमस्तोमन्तयोः प्रीतयोः ॥१६८॥

ततश्च देव्या स्वयमुपगम्य तेषु तेषु निभृतनिकुञ्जेषु गोवर्धनकन्दरेषु वंशीवटभूमिषु धीरसमीरसेतुबन्धसरसीतीरवननन्दभवनवृषभानुनिकेतन-कालियह्रदकूलेपूत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य दर्शयामास ॥१०५॥

ततश्च—

यत्र यत्र नृपतिर्व्रजत्यसौ
प्रेमभक्तिवश[1]चारुमानसः ।
तत्र तत्र नवहेमनीरद-
च्छायकाययुगलं निरीक्षते ॥१६९॥

ततश्च तदानीन्तनमन्दमारुतोपनीतकुङ्कुमसिन्दूरसान्द्रलाक्षारसार्द्रश्रम-नीरशीकरनिकर[2]लोहितायामिव पुरन्दरककुभि, निर्भरपरमलीलासागर-तरल[3]कल्लोलान्दोलननिमग्नमूर्च्छितानान्तत्तद्रहस्यवार्ता इव मिथः समा-वेदयत्सु श्रीवृन्दावनविहङ्गराजेषु, श्रीमत्किशोरीश्वरीतत्कालीनचरण-शोभातिशयजनितपरिभवखेदवशान्निपीतगरलास्विव मित्रमृदुकरमण्डलैः

1. वल—इ । 2. निकर नास्ति—इ ।
3. तरण—प १ ।

प्रबोध्यमानासु निजबान्धवपुत्रीप्रेर्यमाणप्रचुरामृतशीकरनिक[1]रजोऽयमानतया किञ्चिदुत्पन्नोन्मेषसमुल्लासितासु निर्यन्मधुकरव्याजेन निपीतमपि हालाहलमुद्वमन्तीष्विव पद्मिनीषु, विपक्षचक्रसमक्षतन्निशावसरविहरणरसिकश्रीमत्किशोरीश्वरीचरणनखरकिरणकणापरिभूतदयिततया खेदवशान्मुद्रितवदनास्विव कुमुद्वतीषु, सुचिरवसुन्धरातलनिखातावस्थितरजत[2]महाभाजनप्रकटकठोरमलिनिमातिशय[3] इव चिरतरसहवाससमासन्ननीललोहितललाटहुतवहशिखासमाजसञ्जनिताञ्जनपुञ्ज इव बहुशो दुरन्तदन्तुरविधुन्तुददन्ताभिघातजनितकिणचक्र इव समुज्जृम्भमाणे च[4] हरिणलाञ्छनलाञ्छने[5] श्रीमत्पौर्णमासीप्रमुखमुखोच्चार्यमाणेषु प्राभातिकमङ्गलगाथाप्रबन्धेषु, निकुञ्जभवनेभ्यो निःसरन्तीनाञ्च मणिमयमञ्जीरहारकङ्कणध्वानैः पराभूयमानेषु शब्दान्तरग्रहणसामर्थ्येषु, भगवती राज्ञा सह कालिन्दीतटमवततार ॥१०६॥

प्राह च राजानं—"राजन्, सम्प्रति जलस्थलसम्भवानि कुसुमानि स्वयमुपचिनु कोमलानि च मनोहरपल्लवानि विशेषतश्च तुलसीमालूरदलानि दूर्वाकिसलयान्यपि। ततश्चास्मिन्नरुणोदयसमये श्रीमदरुणसारथितनयायामवगाह्य अत्रैवैतदीयतरलतरङ्गशीकरनिकरचारुसञ्चारशीतले शाखितले विपुलशिलामयविशालवेदिकायामुपविश्य विहितावश्यककरणीयकलापः सुरासुरसिद्ध-विद्याधर-गन्धर्वगुह्यकमनुजभुजगकिन्नररजनीचरसेव्यमानचरण[6]-सरोरुहस्य भगवतः श्रीगोपीश्वरस्य पूजनप्रणमनस्तवनादिकं विधाय तदाज्ञाप्रसादमासाद्य सद्य एव मया सह स्वाभीष्टदैवतचरणसरोजसन्निधानमासादयिष्यसि" ॥१०७॥

राजा तु यथाज्ञापयति भगवतीति तानि तानि कुसुमानि पल्लवानि दूर्वादलानि च स्वयमाहृत्य कालिन्द्यामवगाह्य विरचितसन्ध्यावन्दनो विहितपूर्वपूर्वाङ्गो ध्यानावस्थो बभूव ॥१०८॥

1. निकर नास्ति—इ।
2. 'रजत' नास्ति—इ।
3. मणिमतिशय—इ।
4. 'च' नास्ति—इ।
5. लाञ्छने—नास्ति—इ।
6. चरण—नास्ति—प१।

तदा तु निशान्तराले दृष्टानि तानि तानि[2] लीलाविलासाद्भुतानि मनोहर-चरितानि सर्वाण्येव विलोकयामास ॥१०६॥

ततश्च केवलमेकमेव निकुञ्जराजं तन्मध्ये च देदीप्यमानमणिमयवेदिको-परिविराजमानमहारत्नमयद्व्यष्टदलपद्माकृतिपर्यङ्कराजे विभ्राजमानममलकल-धौतचन्द्रचञ्चलाचयचारुनव्यनीरदनिवहमनोहरं किमपि कमनीयमद्वन्द्व-मपि[3] द्वन्द्वायमानमालोकयन निस्पन्दनिमीलिताक्षः क्षणमासीत् ॥११०॥

ततो विहितकर्तव्यावशेषः सह भगवत्या निजकरकलितकुसुमसञ्चय-भरितपत्रपुटः प्रथमतो भगवन्तं श्रीगोपीश्वरतया प्रसिद्धमनादिमादिभूत-तमपि निखिलप्रपञ्चस्य श्रीमद्वृन्दाप्रभृतिभिरखिलैश्च व्रजभुवनवासिभिर-भिपूज्यमानं विलोक्य मुदितमानसो मानसोपचारैः स्वयमाहृतैश्च कुसुम-सम्भारैः सभाजयामास ॥१११॥

तत्र च नानाविधानि भेदभ्रमापनोदनानि स्तुतिवचनानि शुश्राव ॥११२॥

यथा—

त्वं विश्वेश्वरतामुपैषि न जगन्नाथोऽसि किं श्रीधरः
श्रीकण्ठोऽसि पतिर्गिरामसि ततो नो वा गिरीशः किमु ।
विश्वध्वंसक नो जनार्दनपदेनाभाष्यते किं भवान्
किं नो मोहयसे विभिन्नवचनैरेकार्थसंवादिभिः ॥१७०॥

द्यावाभूमिगिरां दिशामधिपते गोपालता न त्वयि
श्रीमद्गोकुलगोकुलाधिप भवान् किन्नो पशूनाम्पतिः ।
ध्वातस्त्वं निरयान् निहंसि निखिलान् यस्माद्विभो पापिनां
तस्मात्त्वं नरकान्तको न कियसि भ्रान्तिं विभो नाशय ॥१७१॥

नाथ त्वं यदुवंशनाशनपटुः किं नासि कामान्तक-
स्त्रैलोक्यं पिबसि त्वमन्तसमये किं नासि पीताम्बरः ।

---

2. तानि तानि—नास्ति इ ।

3. अद्वन्द्वमपि—नास्ति इ ।

उत्सृज्य धैर्यमवतारय चित्रितानि
मत्काङ्क्षितेऽत्र न मनागपि ह्रीर्विधेया ।
तत प्रेम सद्वदति मन्मथतन्त्रवेत्ता
ह्यन्योन्यतः किमपि यत्र न गोपनीयम् ॥२१६॥

यद् यत्त्वया निगदितं मयि पक्षपाते
तत्तत् प्रमाणय सुचित्रविलोकनाभिः ।
नानारसैर्विरचितानि भवन्ति तानि
कौतूहलाकुलितमित्थममुत्र चित्तम् ॥२१७॥

भावबन्धमपि पाणिकौशलं
वक्ति चित्रफलकं विलोकितम् ।
यद् यदेव विरहाद्विचिन्त्यते
तत्तदेव फलके हि लिख्यते ॥२१८॥

आपीय वागमृतमस्य विचिन्त्य रेवा
प्रेयांसमुत्सुकयितुं मसृणं जगाद ।
नाथ त्वदीयगदितेन विमुग्धचित्ता
धैर्याय नाञ्जलिमहो वद का ददाति ॥२१९॥

बालाजनेन हृदयाहितचापलेन
संक्रीडिते किमिति हा ग्रहिलं मनस्ते ।
पीयूषवारिनिधिभूरिविहारभाजां
किं स्विन्मुदं वितनुते वद वारिबिन्दुः ॥२२०॥

त्वद्वाक्यकौशलशतैः परिपीतधैर्या
कार्यन्त्वनार्यमपि नाथ करोमि बाला ।
आधोरणीयपटुताप्रतियातगर्वा
पङ्काकुलं गजवधूश्चरतीव वर्त्म ॥२२१॥

अस्मिन्मया रुचि-विचित्रतयातिमौढ्या-
दौचित्यशून्यमपि यद् यदलेखि नाथ ।

तत् क्षम्यताश्चरणयोरयमञ्जलिस्ते
भृत्यापराधपरिहारगुणो हि भर्त्ता ॥२२२॥

इति पर्यङ्काच्चित्रफलकं विस्तार्य दर्शयन्ती सलज्जमधोमुखी तिष्ठति। समः सादरं तत् पाणिकमलादानीय विस्तार्य निर्वर्णयति।

निजा मूर्तिः क्वापि प्रकरमणिरत्नासनगताऽ-
विदूरे रेवापि व्यजनपवनं संविदधती।
क्वचित्तल्पे सुप्तं पदनिहितपाणिः सुखयति
क्वचिन्नानाद्रव्यैः प्रियतममियं तोषयति च ॥२२३॥

समः सीत्कृत्य पुलकालङ्कृतो निभालयति।

क्वचिन्नानायन्त्रैरतुलमिथुनं गायति समं
क्वचिद्वापीकूले कमलकुलशोभां कलयति।
क्वचित् क्रीडामक्षै रचयति चिरं नर्मकलहैः
पणार्थं रेवायाः करधृतकरः क्रीडति समः ॥२२४॥

(क्वापि)

उन्नीय पाणिकमलेन मुखारविन्द-
मालोक्य निश्चलदृशा स्मरलोभिशोभाम्।
निर्माय मञ्जुतिलकानलिके प्रियायाः
कर्णेऽवतंसयति केशरकोरकं सः ॥२२५॥

(क्वापि)

लोलालकान विरचयन कुसुमावनद्धान
पत्रावलीमपि विधाय चिरं कपोले।
शुद्धाङ्गुलेन सदयं मुखमुन्नमय्य
विम्बाधरं मृगदृशो दयितश्चुचुम्ब ॥२२६॥

(क्वापि)

कुञ्जोदरे तमसि गुप्ततनुः प्रियोऽभू-
दन्वेषयन्त्यथ चिरं दयिता जुघूर्ण।

सौदामिनीकिरणदृष्टतनौ प्रिये चे-
दन्योन्यमेव, मदनोत्सवमातनोति ॥२२७॥

(क्वापि)

कनकरचितहर्म्ये रम्यतल्पान्तरस्थौ
हृदयनिहितभावं बोधयन्तौ स्मितेन।
अनुनयपरिपाटीं पालयन्तौ कथञ्चि-
न्मनसिजमपि मुग्धं चक्रतुस्तौ रजन्याम् ॥२२८॥

(क्वापि)

तल्पोपरि प्रियतमोरसि संविलग्ना
रेखेव काञ्चनमयी निकषाधिरूढा।
व्यस्ताङ्गरागमलसायितगात्रवल्लि-
र्निद्राति निर्भरमियं विगलच्छिरोजा ॥२२९॥

(समो मीलितविलोचनः श्लथभूषणः पुलकपटलीदन्तुरितदेहलतिकः पाणितलनिपतच्चित्रफलकः क्षणं निद्रित इवास। क्षणादुन्निद्र इवापरमालोकयति। रेवा अन्यदवलोकयितुं विस्तारितपटे प्रेयसि किञ्चित् पटं संवृणोति।)

समः। प्रिये, एतदवलोकनेनापि हृदयं विनोदयितुमुद्यते किमिति काठिन्यं वहसि। इति बलादिव संगृह्य विस्तार्य विलोकयति।

आनम्राननमावृताङ्गमलिकव्यालोलमुक्ताफलं
तिर्यग्भ्रू नतमर्धशोणनयनं प्रोतकम्पिबिम्बाधरम्।
उन्मृष्टाङ्गविलेपनं मृदु मृदु व्याघूर्णहस्ताम्बुजं
स्वेदार्द्रौष्ठमनक्षरं प्रियतमे मानं व्यनक्ति प्रिया ॥२३०॥
कान्तः कम्पितदेहवल्लिविचलन्नेत्रं नमत्कन्धरम्
अङ्गान्तर्विनिवेशिताङ्गमभितो व्यासक्तपाणिद्वयम्।
कोपालोकनसम्भ्रमादगणयन् स्वस्मिन्नहो गौरवं
सद्यो विस्मृतधैर्य एव दयितापादाम्बुजं वन्दते ॥२३१॥

इति सोत्सुकमवलोकयन्—प्रिये, केनापराधेन ममेयमनुकम्पा।

चित्तं स्ववंनिताकथासु न मनागालम्बितं कुत्रचि-
न्नेत्रं त्वत्सहचारिणीष्वपि न वा साकूतमारोपितम्।
आकौमारमरुन्तुदं नहि मया स्वप्नेऽपि ते व्याहृतं
तत् किं नीलसरोजमद्य कुरुषे शोणारविन्दं प्रिये ॥२३२॥

तदन्तिकेऽपरामवलोक्य—प्रिये, केयं तप्तचामीकरतिरस्करकान्तिर्वदनच्छविनिन्दित-शारदशीतद्युतिरञ्जनरञ्जितमञ्जुल--नयननासाविनिहिताङ्गुलीकिसलया भवतीं मानान्निवारयन्ती किमपि जल्पतीवाऽऽलक्ष्यते।

रेवा। नाथ, एषा नाम्ना सुमुखी मम सखी।

समः। प्रिये अतो हि ममाप्यत्र सदयं हृदयम्। तत्पुरतो लिखितं पद्यद्वयं वाचयति।

दीर्घं कुप्यसि नो शृणोषि गदितं सख्या अपि प्रेयसि
त्वं किं निर्दयमानसा प्रियतमे नैष्ठुर्यमालम्बसे।
एतत् पश्य कुमुद्वतीरतिकलामुग्धोऽपि पुष्पन्धयः
प्रातः स्मेरसरोजिनीभिरनिलैरानीय सम्भुज्यते ॥२३३॥

मौलिं सन्नमयन् दृशौ तरलयन् पाणी च सम्मर्दय-
न्नङ्गेऽङ्गं विनिवेशयंस्तव मृषा मानं समुद्भावयन्।
कान्तः पृच्छति गद्गदेन वचसा त्वं मौनमालम्बसे
तन्मन्ये सखि मुद्रिता कमलिनी मुक्तालिना नेक्षिता ॥२३४॥

(रेवां प्रति)—प्रिये, किमित्यरुन्तुदमिदमालिखितं त्वया।

रेवा। नाथ निजोपदेशाय, यथा पुनरनया नैवमपराध्यते (इति सभयमधोमुखी तिष्ठति)।

समः। (सानुनयं) प्रिये अलमलमपराधशङ्कया।

धन्यैः कोपविघूर्णिशोणकुटिला दृष्टिः समालोक्यते
सोत्कम्पाधरपल्लवामृतरसैरासिच्यते स्वाधरः।

स्वेदार्द्रा तनुमञ्जरी मृदु मृदु प्रोन्मृज्यते पाणिना
प्रेयस्याः प्रणयेन नम्रशिरसा पादद्वयं वन्द्यते ॥२३५॥

किं बहुना मृषाविषादविधुरां भवतीमवलोकयतो मम समुत्तरलितं चेतस्तदुपशमाय तथैव विधातुमुत्सहते ।

(निशम्य) रेवा—

ईषद्विवृत्तपटसंवृतवक्त्रपद्मा
सङ्कोचि पादनलिनं दरकम्पि गात्रम् ।
सन्तोषविस्मयकुतूहलघुर्णि चित्तं
धर्त्तुं शशाक न मनाक् तनया नृपस्य ॥२३६॥

समः । प्रिये

तच्छुद्धचित्तपरिवर्जितभूरिभाव-
सम्भावना मयि तु चित्रचयेन जाता ।
मन्मानसं त्वयि तु कीदृगिदं कृशाङ्गि
जानाति केवलमसौ कुटिलो मनोभूः ॥२३७॥

रेवा । नाथ अकथितमपि विज्ञातमेतत् तथाहि,—

न यस्य हृदयं यत्र न सा तत्रानुरज्यते ।
सन्दिग्धं हि मनः स्वीयं प्रमाणयति सज्जनः ॥२३८॥

समः । प्रिये साधु विमृष्टं, किन्तु मदुदीरितमपि वचः प्रमाणय । तथाहि—

पश्यामि मूर्त्तिनिचितानि दिशां मुखानि
जिह्वा करोति तव वर्णनमायताक्षि ।
त्वद्वयाहृतानि कलकण्ठि सदा शृणोमि
प्रेमानुबन्धमनिशं तनुते मनो मे ॥२३९॥

प्रेम्णा पुरो गतवतां भवती कदाचिद्
रात्रौ सुधाकर-करस्फुटमल्लिकायाम् ।

त्वां धर्त्तुमुद्यतकरे मयि मद्वयस्यै-
रन्योन्यसस्मितमुखान्यवलोकितानि ॥२४०॥
त्वत्प्रेमबद्धहृदयो जगतीं भ्रमामि
कुत्रापि विस्मय-रसेन च निर्वृणोमि ।
मामुन्मदप्रतिममूर्त्तिमुदीक्ष्य दूनः
श्रीनारदो मुनिरदात कृपयैव विद्याम् ॥२४१॥
तस्याः प्रभावत इहागत एव तन्वि
निद्रायिताञ्च भवतीं निपुणं विलोक्य ।
त्वद्व्याहृतामृतरसेन चिरेण देह-
मानन्दवारिनिधिवीचिषु मज्जयामि ॥२४२॥
तवाऽऽलापः कर्णे वपुषि च परीरम्भ-निवह-
स्तथा मूर्तिर्नेत्रे विलसति विलग्नैव दयिते ।
सदा चेतस्यास्ते त्रिभुवनमनोहारि चरितं
तथाप्युत्कण्ठा किं किमिति मम चित्तं व्यथयति ॥२४३॥
त्वत्प्रेमामृतधोरणीभिरभितः सिक्तश्चिरायादरा-
दुत्तुङ्गैर्भवदीयनिर्मलगुणैः सन्दानितो निर्भरम् ।
वारंवारमहो तव स्मृतिमहौषध्यादिभिः पालितो
मच्चेतोहरिणस्तथापि नितरामुन्मत्तवद्धावति ॥२४४॥
आकर्ण्य लोकमुखतोऽपि कथां मदीया-
मीदृग्विधस्तव कृशोदरि भावबन्धः ।
एतावतैव कलकण्ठि कृतोऽस्मि दास-
श्चाटूक्तिभिः कथमिमं कुरुषे विमुग्धम् ॥२४५॥
आलोक्य चित्रमनुभूय च भावबन्ध-
मापीय वागमृतमस्य चिरेण पूर्णाः (?) ।
त्वां लब्धुमुन्मदमनोज-वशाः क्षितीशाः
के वा तपांसि न चरन्ति सुदुश्चराणि ॥२४६॥

नालोकितं भुवनमोहनरूपमीदृग्
नाकर्णितं स्फुटवचः कुलकामिनीनाम् ।
नैवानुभूतमिह कैरपि शीलमेकं
नो वा श्रुतस्तव सदृक् क्वचनानुरागः ॥२४७॥

विप्रलम्भविधुरं निरन्तरं
जीवितश्चिरमनेन गर्हितम् ।
प्रेमबन्धमनुभूय साम्प्रतं
साधु साधु तदहो निगद्यते ॥२४८॥

येषु येषु चरितेषु चिन्तनै-
र्यापितं जनुरनेन सुन्दरि ।
तानि तानि नयनेन पश्यता
लब्ध एव निखिलो मनोरथः ॥५४६॥

चित्रेषु यानि लिखितानि करारविन्द-
द्वन्द्वेन सुन्दरि चिरान्मयि बद्धभावैः ।
तस्माच्चिरन्तनकृतैः सुकृतैर्न जाने
तथ्यानि तानि ललिताङ्गि कदा भवेयुः ॥२५०॥

अथ सविनयं प्रिये महर्षिदत्तां विद्यां मत्तो विज्ञाय एतत् पुरमहमिव त्वमपि द्वारावतीमलङ्कुरु, नैवञ्चेत् कदा पुनरावयोर्दर्शनं कथं वेति चिन्तयंस्तरलीभूतोऽस्मि ।

रेवा । नाथ साधु विचिन्तितमेतत् । किन्तु मदेकतनयौ पितरौ तावनालोक्य तथा विधाने वेपते मे हृदयम् ।

अपिच—

धरायां धरणीनाथतनयां बाहुशालिनः ।
हरन्ति वनितां नैव चौरा इव कदाचन ॥२५१॥

ईदृग्विधावात्मसमर्पणे तु
नापेक्षणीयाऽनुमतिर्हि पित्रोः ।

पयोनिधेरङ्कविगाहने तु
तरङ्गिणी पृच्छति नैव कञ्चित् ॥२५२॥

मनोरथेन स्वपतीकृतो यः
स्वयम्बरे तं वृणते कुमार्यः ।
महेन्द्रमुख्याः प्रतिकूलभाज-
स्तथापि भैमी नलमेव लेभे ॥२५३॥

स्वयम्बरव्याजसमागतश्री-
गोविन्दपादाब्जरजांसि मूर्ध्नि ।
वहन्तु भृत्याः पुरजाः पितापि
तत्पूजनैः स्वं सफलीकरोतु ॥२५४॥

यः कीर्तितो निजपदं विदधाति सद्यो
ध्यातो महात्मभिरघं द्रुतमेव हन्ति ।
आराधितः सुकृतिभिर्विपदं भिनत्ति
तद्दर्शनाय भुवने वद कस्य नार्तिः ॥२५५॥

यत्पादपङ्कजरजःपरिलिप्तमौलि-
रम्भोज-योनिरयमातनुते जगन्ति ।
यस्यावनेजनजलं भुवनं पुनीते
भूमीतलं तदधिरोहविचित्रमेतत् ॥२५६॥

भूतं भावि भवद् यदीयजठरे दृष्टं क्षणादम्बया
यद्द्रोहादपि पूतना निरुपमां लेभे गतिं सात्वतीम् ।
यन्नामैव गृणन् दुरापममरैर्धामाऽऽस्थितोऽजामिल-
स्तत्पीताम्बरचारुपादनलिनं पश्यन्तु मे बान्धवाः ॥२५७॥

गोप्यस्त्यक्तकुलव्रता गतह्रियः प्रेमाश्रुभिः पूरिताः
कारुण्यार्द्रदृगञ्चला हतधियः स्वीयैश्चिरं वारिताः ।
वेणुध्वाननिपीतधैर्यविभवा भेजुर्निकुञ्जोदरे
यत्पादाब्जमये तदीयपदयोः पूजां न को वाञ्छति ॥२५८॥

Sanskrit Sahitya Parishad Series.

(Corrected up to 31st December, 1940)

2. **Kalitantram**—Edited by Pt. Satish Chandra Siddhantabhushan. As. 10 ; As. 8 (for members).

3. **Sankari-sangitam** of Jayanarayana—Edited by Pt. Dakshinacharan Bhattacharya. (Almost out of stock.) Re. 1.

4. **Muktivadah** of Gadadhara Bhattacharya—Edited by Prof. Kalipada Tarkacharya. (Almost out of stock.) Rs. 5.

5. **Durgapuja-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya —Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. Re. 1 As. 4; Re. 1. (for members).

6. **Pitridayita** of Aniruddha Bhatta—Edited by Pt. Dakshinacharan Bhattacharya. Re. 1-4; Re. 1 (for members).

7. **Durgotsava-vivekah** of Sulapani—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As. 8 ; As. 6 (for members).

8. **Karakollasah** of Bharata Mallika—Edited by Pt, Janakinath Sahityashastri. As. 2.

9. **Introduction to the Rigveda of Sayanacharya**—Edited by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D. As. 12 ; As. 10 (for members).

10. **Grahayaga-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya —Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As. 7 ; As. 5 (for members).

11. **Prabhakara-vijayam** of Nandisvara—Edited by Mahamahopadhyaya Anantakrishna Shastri Vedantavisharad and Pt. Ramanath Shastri. Re. 1 As. 4; Re. 1 (for members).

12. **Tirthatattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Bamacharan Kavyatirtha. As. 6 ; As. 5 (for members).

13. **Pavanadutam** of Dhoyi, a court poet of Lakshmanasena of Bengal—Edited by Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. As. 12; As. 10 (for members).

14. Nala-damayantiyam (a new Drama) of Prof. Kalipada Tarkacharya Re. 1 As 4; R. 1. (for members).

15. Prasastapada-bhashyam—Edited by Prof. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2 ; Re. 1 As. 8 (for members).

16. Yatratattvam of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Prof. Dwarikanath Nyayashastri. Re. 1 ; As. 12 (for members).

17. Rik-pratisakhyam—Ed. by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D. with the assistance of Prof. Chintaharan Chakravarti, M.A. Rs. 2 As. 8; Rs. 2. (for members).

18. Prameyaratnavali of Baladeva Vidyabhushan—Ed. by Prof. Akshayakumar Shastri. Re. 1 As. 4; Re. 1 (for members).

19. Chhandogyamantrabhashyam of Guṇaviṣṇu—Ed. by Prof. Durgamohan Bhattacharya, M.A. Rs. 3. As. 12 ; Rs. 3 (for members).

20. Bhasharatnam of Kanada Tarkavagish—Ed. by Prof. Kalipada Tarkacharya. Rs. 3. As. 8; Rs. 3 (for members).

21. Manodutam of Vishnudasa—Ed. by Prof. Chintaharan Chakravarti, M. A. As. 10 ; As. 8 (for members).

22. Prasanta-ratnakaram (a new Drama) of Prof. Kalipada Tarkacharya. Re. 1 ; As. 12 (for members).

———

Reg. No. C. 1073

Vol. XXII, No. 9] [January, 1940
१८६१ शकीये पौषे २२श-वर्षस्य ९म-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

महामहोपाध्याय-श्रीअनन्तकृष्ण-शास्त्री

सहकारि-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकत्रयम् ३)
Foreign price—7s.

Printed and Published by
Dinabandhu Sahityashastri
Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road,
Shyambazar, Calcutta.

मासिक-सभा

संस्कृत-साहित्य-परिषद आगामिनी मासिक-सभा १३४६ वङ्गाब्दीय-सौरमाघस्य (२४श) चतुर्विंश-दिवसे बुधवासरे सायं सप्तवादनतो भविष्यतीति तत्र संस्कृतभाषाध्यायिना-मध्यापकानाञ्च समुपस्थितिः प्रार्थनीया।

মাসিক সভা

সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষদের আগামী মাসিক সভা—২৪শে মাঘ, ১৩৪৬, বুধবার, সন্ধ্যা ৭টার সময়ে হইবে। সংস্কৃত-ভাষাধ্যায়ী ছাত্র এবং অধ্যাপকগণের উপস্থিতি প্রার্থনীয়।

सूचीपत्रम्

Printed at the Calcutta Oriental Press, Ltd.,
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम्॥

January, 1940	१८६१-शकीये पौषे २२श-वर्षस्य ९म-संख्या	Vol. XXII No. 9.

संयमो नः शुभावहः

[निबन्धकः—श्रीशशिभूषण-स्मृतितीर्थ-ज्योतिर्विनोदः]

अये, सदाचारपरायणाः कल्याणाकाङ्क्षिणः शुभाशयाः, शास्त्रविधिमनुसृत्य व्यवहारपरायणेषु मानवेषु सततं कल्याणमेव जायते, तदितरेषु पुनरकल्याणम्। अत एवोक्तं भगवता भगवद्गीतायाम्—

"यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामचारतः।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्॥"

सकलमानवमङ्गलहितोपदेशिन्यां श्रुतौ स्मृतौ च यादृशं विधानं वर्तते तदनुवर्तनपुरःसरं व्यवहरतामस्माकं भुक्तिर्मुक्तिश्च युगपत् सुलभे भवतः। मानवाः खलु प्रायो भोगलोलुपाः। केनोपायेनाक्षतस्वास्थ्येन दीर्घायुषा दीर्घकालं भोगः कर्तुं शक्यते, श्रुतिस्मृत्यादिशास्त्रनिवहेन विधिनिषेधवचोभिः स उपायो मानवानां प्रदर्शितः। अहो, मानवाः खलु तादृशशास्त्रवाक्यमवज्ञयैव नाद्रियन्ते। भोगपरतन्त्राणां मानवानां न खलु शास्त्रविधिना भोगः प्रतिषिद्धः किन्तु वैधभोगः प्रदर्शितः। न च कदापि वैधभोगेन मानवाः शक्तिहीना उच्छृङ्खलस्वभावा वा भवितुमर्हन्ति। विधिनिषेधप्रतिपालनपूर्वकं वृत्त्यनुशीलनेन हितमन्तरेण नाहितं सम्भवति। अस्माकं

पूर्वपुरुषा महर्षयः सुसंयतहृदयाश्चतुराश्रमफलमुपभुञ्जाना मानवत्वस्य पूर्ण-साफल्यं समधिगतवन्तः। ते च महर्षयो दीर्घायुषो नीरोगशरीराः संयमावलम्बनेनैव परमानन्दहृदया अव्याहतशक्तयश्चासन्।

ब्रह्मचर्याश्रमे संयमाभ्यासवशेन, गार्हस्थ्याश्रमेऽपि दाम्पत्यप्रणयादि-सुखे व्यापृता न मोहवशमापन्नाः संवृत्ताः। ते च महात्मानः कर्तव्यबोधेनैव सांसारिककृत्यं समाचेरुर्न भोगोन्मत्ततयेति।

शास्त्रविधिमनुल्लङ्घ्य प्रचरतां तेषां न कदापि शक्तिवैकल्यं सञ्जातम्। तदीयमहावंशोद्भवानामाधुनिकानामस्माकं यादृशी शोचनीया दशा समायाता, तत् केवलं विधिनिषेधप्रतिपालनविरहादेवेति स्वीकरणीयम्। इदानीन्तनाः पाश्चात्त्यशिक्षाभिमानिनः प्रायः स्वल्पवयस्का युवकाश्च शास्त्रवाक्येषु महतीमवज्ञामेव प्रकाशयन्ति। तेषां हावभावप्रदर्शनेनानुमीयते, शास्त्रं खलु तेषां परमः शत्रुः। किन्तु शास्त्रविधिलङ्घनेन ते महापुरुषाः पाश्चात्त्यसभ्यतानुकरणेन च क्रमशो हीनशक्तयोऽकालपलितकेशकलापा यौवनेऽपि धृतनेत्रदर्पणाः स्वास्थ्यहीनाः प्रायशो रोगपीडितपरिजनाः परि-दृश्यन्ते। ये पुनर्यथाशक्ति शास्त्रपथानुवर्तिनस्तेषां न तथा शोचनीया दशा संजाता। ते च षष्टिहायना अपि दृढदशना अपलितकेशकलापा उपनयन-विहीना अपि सूक्ष्मदर्शनाः सुस्थदेहाः कर्मदक्षा दृश्यन्ते। अहो, पश्यन्तोऽप्यमी पाश्चात्त्यशिक्षाभिमानिनः कथंकारं शास्त्रानुशीलनपरा न भवन्ति? न तज्ज्ञातुं शक्यते। मन्ये कुशिक्षैव तानधो नेतुं सततं यतते। किं वा कुशिक्षाजन्यसंस्कारवशेनैव तेषामेतादृशी दशा समुपागता। अनेनैव जातेरवनतिर्भवतीति विज्ञायते। यावच्च भारतीयाः सनातनधर्मपथावलम्बिनो न भवेयुस्तावत् परःसहस्रप्रयत्नेनापि न जातीयोन्नतिर्भविष्यतीति नास्ति विषयेऽस्मिन् संशयावकाशः। न हि मनःसंयोगपूर्वकं शास्त्रमनधीत्य शास्त्रेष्ववधीरणा समुचिता।

शास्त्रवाक्यावज्ञया न केवलं स्वस्य परिणामदुःखभोक्तृत्वं, जातेरप्यधो-नयनमवश्यम्भावीति। शास्त्रं हि सर्वेषां सुखभोगस्य सुपथं निर्दिशति,

न हि शास्त्रं मानवानां शत्रुः किन्तु परममित्रमेव। मोहाविष्टचेतस एव मित्रभाषितमिव शास्त्रसुभाषितं नाकर्णयन्ति। शिक्षिता अशिक्षिताश्च प्रायः सर्वे सर्वशास्त्रसारं भगवद्गीताशास्त्रं समाद्रियन्ते, श्रद्धालवः खलु गीतायाम्। तदीयश्लोकमेवालम्ब्य प्रबन्धोऽयं प्रकाशितः। तत्र भगवता श्रीकृष्णेनाभिहितं "ये पुनः शास्त्रविधिलङ्घनेन स्वेच्छाचारिणो भवन्ति, ते कदाचिदपि न सिद्धिं न सुखं न च परमां शान्तिं प्राप्नुवन्ति।" एते-नैतदवसीयते शास्त्रसम्मताचारेणैव सिद्ध्यादयो लभ्यन्ते। न हि जगति सुखप्रयासिनो मानवा न सन्ति।

"सुखं वाञ्छन्ति सर्वे हि तच्च धर्मसमुद्भवम्।
तस्माद्धर्मः सदा कार्यः सर्ववर्णैः प्रयत्नतः॥"

इति दक्षसंहिता। अत एव सुखप्रार्थिभिर्धर्मोऽनुष्ठेय एव। न हि धर्मेण विना सुखमुत्पद्यते; धर्माचरणमेव सुखस्य निदानम्। धर्माचरणे च शास्त्रस्य प्रयोजनं, न तेन विना धर्माचरणं सम्भवति, अलौकिकस्य धर्मस्य शास्त्रमात्रावगम्यत्वात्। न हि एकादश्युपवासादिषु धर्मो भवतीति प्रत्यक्षेण लौकिकवाक्येन वा परिज्ञातुं शक्यते। स्वेच्छया प्रचरतां मानवानां सुखशान्तिविरहो भवेदिति निश्चित्य परमकारुणिकैर्महर्षिभिर्मानव-हितैषिभिर्वेदार्थस्मरणेन मन्वादिभिर्धर्मशास्त्राणि प्रणीतानि। यथा जनक-जननीशासनेन सन्तानस्य कल्याणमेव जायते, तथा शास्त्रशासनेन मानवानां परमकल्याणमेव जायते। वैधभोगपक्षपातिनी खलु गीता। अत एवोक्तम् "बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम्। धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ॥" हे भरतर्षभ, अर्जुन; अहं बलवतां जनानां कामरागविवर्जितं बलमस्मि। एवमहं भूतेषु प्राणिषु धर्माविरुद्धः कामोऽस्मि। भगवान् स्वकण्ठत एवाभिहितवान्, "अहं धर्माविरुद्धः कामः।" अत्रैव संयमस्य प्रयोजनीयत्वम्। न हि संयममन्तरेण धर्माविरुद्धेन कामेन मानवानां परितृप्तिः सम्भवति। स एव धर्माविरुद्धः कामः, यः शास्त्रपथानुसारेण प्राप्तः। मानवा यदि शास्त्रविधानानुसारेण सदाचारं परिपालयन्ति तदा

सर्वविधसुखशान्तिलाभेन कृतार्था भवेयुरिति बुद्ध्वापि विमूढचेतसो मानवा नावधारयन्ति। किं कर्तव्यं ? किमकर्तव्यं ? कः संयमः को वा व्यभिचारः ? सर्वेषामेतेषां यथार्थमुपदेशकं शास्त्रमेव। गीतायामभिहितम्—

"तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ।
ज्ञात्वा शास्त्रं विधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि॥"

शास्त्रं श्रुतिस्मृतिपुराणादिकं कर्तव्याकर्तव्यविषये प्रमाणम्। शास्त्रार्थसन्देहे शास्त्रानुशिष्टसदाचारपरायणानामुपदेशो ग्रहणीयः। अथवा गुरूपदेशो ग्राह्यः। किन्तु सुमहद् दुःखमिदानीं संजातं यत् शास्त्रं गुरुश्च द्वे एते पाश्चात्यशिक्षितानामवज्ञाविषयौ संवृत्ते। यदि ते स्वाभिमानं परिहरन्तः संयमशिक्षाभ्यस्ताः परमाप्तवाक्यशास्त्रानुवर्तिनश्च भवन्ति तदैव जातेरुन्नतिर्भवेत्। ते च परमां शान्तिं प्राप्स्यन्तीति, दृढचित्तो ब्रवीमि।

प्राचीनसाहित्ये विज्ञानपरिचयः

[निबन्धकः—श्रीकालीपद-काव्य-व्याकरणतीर्थः]

[मूर्त्तितत्त्वम्]

अयि! प्रेक्षावन्तः सहृदयाः प्रियपाठकमहाभागाः! शिल्पशास्त्रात्मकं कञ्चन निबन्धं भवतां पुरतः समुपहरिष्यामीति इतः प्राक् प्रतिश्रुतमासीत्। तदद्य प्राक्प्रतिज्ञातस्य निबन्धस्य समुपहारः क्रियते।

पञ्चरात्रागमान्तर्गत"हयशीर्षपञ्चरात्र"*नाम्नि पुस्तके प्रतिमाशिल्पं प्रासादशिल्पं चावलम्ब्य बहवो विषया वर्तन्ते। प्रथमतस्तावत किं नाम

* पुस्तकमिदं माननीय-श्रीयुक्त-कुमार-शरत्कुमार-रायमहोदयस्य संस्कृतग्रन्थागारे सुरक्षितं वर्तते।

पञ्चरात्रमिति निर्णेतव्यम्। पञ्चविधं रात्रं यत्र इति वाक्येन पञ्चरात्रमिति पदं निष्पन्नम्। रात्रपदन्तु ज्ञानपरम्—

"रात्रन्तु ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम्। पञ्चरात्रमिति ख्यातम्" इति "नारदपञ्चरात्रे" प्रोक्तम्। "शब्दस्तोममहानिधौ" अपि "पञ्च-रात्र"शब्दो द्रष्टव्यः। हयशीर्षीयप्रथमखण्डस्य चतुर्थपटले प्रतिष्ठाविहित-सद्गुरुलक्षणनिर्णयावसरे—

"आकाशवायुतेजांसि पानीयं वसुधा तथा।
एता वै रात्रयः प्रोक्ता ह्यचैतन्यास्तमोत्कटाः"॥

इत्युक्तमास्ते। अत्राकाशादयो वाय्वन्ताः पदार्था रात्रिशब्देना-भिधीयन्ते। तत्र हेतुमुपन्यस्यति "ह्यचैतन्यास्तमोत्कटा" इति विशेषणा-भ्याम्। हि यस्माद् आकाशादयः पञ्च अचैतन्याश्चैतन्यशून्या जडाः, तमोत्कटा उत्कटतमोगुणाश्च।

अहङ्कारस्य तमःप्रधानादंशात्तेषामुत्पादात् जडत्वावरकत्वादिसाधर्म्येण तेषां रात्रित्वमभ्युपगन्तव्यम्। ततश्च—

"रात्रीणामप्यथैतासां व्यतिरिक्तं निरञ्जनम्।
स यदा बुध्यते तत्त्वं तदा मुक्तोऽनुकीर्त्यते।
तदसौ भगवान् विष्णुः परमात्मा न संशयः"॥

इत्यादिग्रन्थेन रात्रिशब्दप्रतिपाद्यभौतिकदेहाभिमानिनो जीवात्मनो बद्धावस्था तद्व्यतिरिक्तस्य तु निरञ्जनस्य भगवतः परमात्मनो मुक्तावस्था सुधीभिरुन्नेया।

इदञ्च पञ्चरात्रं नाम शास्त्रं मृदादिमयानां मूर्त्तीनां निर्माणप्रतिष्ठादि-शैलीं तथा प्रासादनिर्माणप्रतिष्ठादिपद्धतिञ्च विशेषेण वर्णयति। अन्ये च ये ये विषया ग्रन्थेऽस्मिन् प्रतिपादिताः, तानन्यत्र प्रतिपादयिष्यामि, तेषा-मस्य प्रबन्धस्य विषयबहिर्भूतत्वात्। अत्र केवलं प्रतिमाशिल्पविषयकाणि कानिचित् प्रमाणानि प्रदर्श्यन्ते।

हयशीर्षपञ्चरात्रस्याष्टादशपटले प्रतिमाशिल्पप्रारम्भे प्रतिमानिर्माणाय कर्मकुटीरस्थाननिर्णयमवलम्ब्य प्रोक्तम्—

"अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिमालक्षणं परम् ।
यन्न कस्यचिदाख्यातं गुह्याद् गुह्यतरं परम् ॥
प्रासादस्योत्तरे भागे शिलां नीत्वा तु देशिकः ।
कृत्वा कर्मकुटीं रम्यां प्रतिमाकर्म कारयेत् ॥
चतुरस्रायतां कृत्वा शिलां संस्थाप्य चार्चयेत् ।
शिरो मुखञ्च पृष्ठञ्च अङ्कयित्वा तु बुद्धिमान्" ॥ इति

शिलायां सूत्रधारणप्रकारमाश्रित्यैवमाह—

"मध्यसूत्रं समास्फाल्य तीक्ष्णशस्त्रेण चोत्किरेत्" ।

अङ्गुलीभिः प्रतिमाङ्गानां स्थानपरिमाणनिर्णयं प्राह तत्रैव—

"अभिप्रेतप्रमाणन्तु नवधा प्रविभाजयेत् ।
नवमे भास्करैर्भक्ते भागं स्वाङ्गुलमुच्यते" ॥
"द्व्यङ्गुलं गोलकं नाम्ना कलानेत्रं तदुच्यते ।
भागमेकं त्रिधा भक्त्वा पार्ष्णिभागं प्रकल्पयेत् ॥
भागमेकं तथा जानौ ग्रीवायां भागमेव च ।
मुकुटं तालमात्रं स्यात् तालमात्रं तथा मुखम् ॥
तालमात्रेण कण्ठन्तु तालेन हृदयं तथा ।
नाभिमेढ्रान्तरं तालं द्वितालावूरुकौ तथा" ॥
तालद्वयेन जङ्घा तु"

ततश्च तत्रैवाष्टादशपटले सूत्रधारणरीतिमाह—

"सूत्राणि शृणु साम्प्रतम् ।
कार्यं सूत्रद्वयं पादे जङ्घामध्ये तथापरम् ।
जानौ सूत्रद्वयं कार्यमूरुमध्ये तथापरम् ॥
मेढ्रे तथापरं कार्यं कट्यां सूत्रं तथापरम् ।
मेखलाबन्धसिद्ध्यर्थं नाभ्याञ्चैवापरा तथा ॥
हृदये च तथा कार्यं कण्ठे सूत्रद्वयं तथा ।
ललाटे चापरं कार्यं मस्तके च तथापरम्" ॥

इत्यादिरूपेण सूत्रधारणरीतिः प्रकटीकृता ।

ततश्च प्रतिमाङ्गानां विस्तारपरिमाणमाह तत्रैव—

"ललाटं नासिकावक्त्रं कर्तव्यं चतुरङ्गुलम् ।
ग्रीवाकर्णन्तु कर्तव्यमायामाच्चतुरङ्गुलम् ॥
द्व्यङ्गुले हनुके कार्ये विस्ताराच्चिबुकन्तथा ।
अष्टाङ्गुलं ललाटन्तु विस्तारेण प्रकीर्तितम् ॥
परेण द्व्यङ्गुलौ शङ्खौ कर्तव्यावलकान्वितौ ।
चतुरङ्गुलमाख्यातमन्तरं कर्णनेत्रयोः ॥
द्व्यङ्गुलौ पृथुकौ कर्णौ कर्णार्द्धाङ्गश्च पञ्चमे ।
भ्रूसमेन तु सूत्रेण कर्णश्रोत्रं प्रकीर्तितम्" ॥
विद्धं षडङ्गुलं कर्णं विद्धश्च चतुरङ्गुलम् ।
चिबुकेन समं विद्धमविद्धं वा षडङ्गुलम् ॥
खड्गपात्रं तथा वर्तिं शष्कुलीं कल्पयेत्तथा ।
अङ्गुलेनाधरः कार्यस्तस्यार्द्धेनोत्तराधरम् ॥
अर्द्धाङ्गुलं तथा गोजी वक्त्रन्तु चतुरङ्गुलम् ।
आयामेन तु वै पुण्यात् ? सार्द्धमङ्गुलमुच्यते ॥

एवंविधैर्बहुभिः प्रमाणवाक्यैः सर्वासां प्रतिमानां लक्षणान्यत्र ग्रन्थे निरूपितानि ।

प्राचीने भारतवर्षे प्रतिमानिर्माणशैली महान्तमुत्कर्षं लभमाना आर्यजातीनां महद्गौरवमवर्द्धयत् ।

विशेषतोऽस्मिन् वङ्गदेशे हयशीर्षपञ्चरात्रमतानुसारेणैव प्रतिमानिर्माणपद्धतिः प्रचलितासीत । प्रतिमानिर्माणमवलम्ब्य प्रतिमादीनां सूक्ष्मातिसूक्ष्मतया परिमाणकथनम् अन्यस्मिन् ग्रन्थे न दृश्यते ।

इत्येवं सर्वासां प्रतिमानामङ्गविस्तारस्य साधारणमानमुक्त्वा विशिष्य प्रतिमालक्षणं निरूपयति । तत्रादौ वासुदेवप्रतिमालक्षणमाह—

"वासुदेवन्तु कुर्वीत चतुर्बाहुं सुरेश्वरम् ।
दक्षिणोपरि चक्रन्तु पद्मञ्चाधः प्रकल्पयेत् ॥
वामोपरि गदा कार्या शङ्खञ्चाधः सुशोभनम् ।
एतल्लक्षणसंयुक्ता प्रतिमा सन्निधा भवेत् ॥
श्री-पुष्टी चापि कर्तव्ये पद्मवीणाकरान्विते ।
ऊरुमात्रोच्छ्रितायामे किञ्चिदावर्जिते तथा ॥
मालाविद्याधरौ कार्यौ प्रभामण्डलसंस्थितौ ।
प्रभां विभूषयेद् यत्नाद् गजव्यालादिभिर्बुधः ॥
पद्माभं पादपीठन्तु यथा शोभासमन्वितम् ।
देशदेशानुरूपेण कर्तव्यं देशिकोत्तमैः" ॥

मूर्तिलक्षणानां दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शितम् । अन्यासां मूर्तीनां लक्षणानि प्रबन्धगौरवभिया नात्र प्रपञ्चितानि ।

एवमत्र ग्रन्थे विंशपटले श्रियः, एकविंशे वैनतेयस्य, द्वाविंशे केशवादिप्रतिमानां, त्रयोविंशे दशावतारप्रतिमानां, चतुर्विंशे नवव्यूहप्रतिमानां, पञ्चविंशे त्रैलोक्यमोहन-विश्वरूपादिप्रतिमानां, षड्विंशे ग्रहप्रतिमानां, सप्तविंशे स्त्रीदेवतामूर्तीनां, अष्टाविंशे अष्टलोकपालप्रतिमानां, ऊनत्रिंशपटले रुद्रप्रतिमानां, त्रिंशपटले गौरीप्रतिमायाः लक्षणानि विशिष्य निरूपितानि ।

भक्तिभागवतस्योपसंहारः

(पूर्वानुवृत्तिः)

स्वर्लोकभोगरसिके पुरुषोत्तमेन्द्रे
तस्यात्मजः सुरतरुर्भुवि वीररुद्रः ।
भर्ताभवत् समुचितो धरणेर्नवीनः
सौन्दर्यसप्तदशवत्सरमत्स्यकेतुः ॥

× × × ×

तस्याभवद् गुरुरसौ कविराजराज-
श्रीमत्रिलोचननृपालगुरोस्तनूजः ।
श्रीजीवदेवकविडिण्डिमपण्डितेन्द्रो
रत्नावतीशिशुरनारतकृष्णभक्तः ॥

× × × ×

अङ्केऽस्य सप्तदशके नृपतेः स पञ्च-
त्रिंशाब्दचुम्बितवयाः कविडिण्डिमोऽयम् ।
गोदावरीपरिसरे निवसन्नकार्षीन-
मासेन तत्र मकरेण महाप्रबन्धम् ॥

विज्ञस्य दूषणमपि स्पृहणीयमेव
कान्ताधरे पतिरदक्षतवद् विभाति ।
अस्यादरोऽतिकुटिलस्य खलस्य नेष्टो
व्यालस्य चुम्बनमिव प्रथमं भयानाम् ॥

एषा कृतिः सुकृतिभिर्मम शीलनीया
कृष्णस्य पादतुलसीदलशीतलेति ।

रत्नाकराः कति न सन्ति तथापि शर्वः
सर्वोत्तमे शिरसि विष्णुपदीं बिभर्ति ॥
तेभ्यो नमोऽस्तु भववारिधिजीर्णपङ्क-
संलग्नमोक्षणविचक्षणपादुकेभ्यः ।
कृष्णेतिवर्णयुगलश्रवणेन येषा-
मानन्दथुर्भवति नर्तितरोमवृक्षः ॥
एकः परं रचयितुं प्रहरात् प्रबन्ध-
मेकः परं षडपि खण्डयितुं मतानि ।
शक्तो मुकुन्दपदपङ्कजचिन्तनेन
श्रीजीवदेवकविडिण्डिम-पण्डितेन्द्रः ॥

इति श्रीमद्व्यवहर्तृमहापात्रकविराज-गजराजराजगुरु-श्रीमन्त्रिलोचनदेवाचार्यतनय-श्रीमद्व्यवहर्तृमहापात्र-कविडिण्डिम-गजराज-राजगुरुजीवदेवाचार्यविरचितं भक्तिभागवतं महाकाव्यम् । इति

पितॄणां श्राद्धफलभोक्तृता

(पूर्वानुवृत्तिः)

[निबन्धकः—श्रीकुलमणिमिश्रशर्मा धर्मशास्त्राचार्यः]

यथा मनिअर्डर्फर्माभिधेयं प्रमाणपत्रमासन्नकार्यालयाद् दूरतरं स्थानं रेलाख्यया व्यपदिश्यमानेन बृहद्बाष्पीययानेन जलयानेन वा याति, तथाऽत्र पुत्रादिभिः क्रियमाणस्य श्राद्धादेः कर्मणोऽपूर्वं सूरकरेण वैश्वानरतेजसा वा वसुप्रभृतीनधिगच्छति, ते च देवा यथायथं पितॄन् फलेन योजयन्ति ।

अनेन तु एकेनापि श्राद्धेन दाता, उद्देशभूमयः, अधिष्ठातारः, अपरे च देवाः संतुष्यन्ति । यथा कस्यचिन्नृपतेः सकाशात् "जजू"नाम्ना व्यप-

दिश्यमानः प्राडविवाको गृह्यमाणया भृत्या तत्कर्तृतया च व्ययितेन धनेन क्षीरविक्रयी गोपाललालः, तेनापि चीवरक्रयार्थं गृहीतमूल्यस्तन्तुवायः, तन्तुवायसकाशादपि धान्यविक्रयेण प्राप्तमुद्रः साधुरपि तुष्यति।

तथात्रानुष्ठीयमानकर्मापूर्वं पितरं तद्योग्यभोगेन, फलदातॄंश्च देवान् तदभ्यवहार्यादिना योजयति। तेनैव कव्यवाहकाः सूर्यादयः, कव्यदातारश्च पुत्रादयोऽपि स्वदानजन्यधर्मेण हेतुना धनधान्यगोपुत्रादिभिस्तृप्यन्ति।

अपि चानेन निरयसंश्रया अपि पितरो नरकमवतीर्य दिवं विशन्ति। दृष्टान्तस्त्वत्र—यदि कोऽपि कोपी प्रभुः केनाप्यपराधेन कञ्चन वन्दीकरोति, तत्र यदि कश्चन वन्दीभूतात्मनीनः अभ्यवहार्यद्रव्यरूपेण व्यवहार्यवस्त्रादि-रूपेणान्येन वा प्रकारान्तरेण उपढौकनेन तमेव जनवन्धनकृतं तर्पयति तर्हि वन्दीभूतं तूर्णं मोचयति बन्धनात्। अल्पमात्रया तृप्तश्चेत् प्रभुस्तदा सु-खाद्य-दानादौ दृष्टिं क्षिपति। तथात्र श्राद्धादिकर्मभूम्ना तृप्ताश्चेद् वसुप्रभृतय-स्तर्हि पितरः पितृत्वं परित्यज्य देवत्वमधिगच्छन्ति, स्वल्पमात्रया तृप्ताश्चेत् सुस्थानेन सुखेन महता सौभाग्येन च योजयन्ति।

पितॄणां फलावापनविषये दृष्टान्तत्वेन प्रतिभातितरां पौराणमुपाख्यानम्।

पुरा स्यमन्तकमणेरन्वेषणार्थं पातालपुरीं प्रस्थितो भगवान् कृष्णचन्द्रः प्रबलपराक्रमेण जाम्बवता सममयुध्यत बहुकालपर्यन्तम्। तत्र च संगरा-जिरे कदाचिज् जाम्बवतोत्तानीकृतः प्रभुस्तदधिरूढोरःस्थल आसीत्। इत्यवसरे दिनेषु गच्छत्सु द्वारकापुरीवास्तव्याः सर्वे कृष्णो मृत इति बुद्ध्या विदधुः कृष्णस्य प्रेतकृत्यं पर्णनरदाहविधिना। प्रेतकृत्यविधौ यदा प्रद्युम्नेन इदमस्मत्पित्रे कृष्णचन्द्राय प्रेताय इति पूरकपिण्डं दत्तं तदाऽसौ भगवान् प्राप्तपिण्डो धृतसहस्रकेशरिविक्रमः प्रबलमपि परिपन्थिनमाजावजयत्।

अत एवात्र स्पष्टं प्रतीयते यत् पुत्रादिभिः प्रदत्तमवश्यं पितरः प्राप्नुवन्ति येन केनापि रूपेण यत्र क्वचनापि लोके वर्तमानास्तद्विग्रहानुरूपं भोगम्, तेषां च परिचालका देवा वसुप्रभृतयः प्रीताः सन्तः पितॄणां तात्कालिकावस्थापे-क्षया उत्कृष्टतरपदं प्रापयन्ति। तथा च श्रूयते—

"उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।
असून् य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ।।"

अवरे एतल्लोकस्थाः, परासः उत्कृष्टलोकस्थाः, मध्यमाः मध्यलोकस्थाः, सोम्यासः सोमयज्ञसंपादिनः, ये असून् ईयुः अर्थात् वायुभूताः, ऋतज्ञाः सत्यज्ञाननिष्ठाः अवृका ज्ञानवन्तः, ते सर्वे पितर उदीरतां स्वावस्थानीभूतस्थानविशेषात् उत्कृष्टतरस्थानविशेषं गच्छन्तु ।

इत्यादिना श्राद्धफलेनापि पितृणां पापक्षयपूर्वक-स्वर्गादिफललाभोऽवगम्यते । अन्यतरच्चात्र प्रमाणं शास्त्राणि । इयमत्र विवृतिर्यद् ये जैमिनिपराशरादयो महर्षयो धर्माचार्यास्तेऽपि ज्योतिषग्रन्थरचयितारः, यदि ज्योतिषग्रन्थोक्तं ग्रहनक्षत्रादीनां गमनागमनादिकं प्रत्यक्षीक्रियते ग्रन्थलेखानुसारं, कथमिवात्र तेषामेव तथ्यगिरां मुनीनां वचसि असत्यतारोपः क्रियते नास्तिकैः ।

बाल्ये वयसि पठिता वर्णमाला यथा वृद्धावस्थायामपि पठनसमये प्रत्याययति, तथात्र कर्मसमाप्तावप्यवशिष्यमाणोऽपूर्वाभिधेयसंस्कारविशेषोऽप्रत्यक्षविषयोऽपि फलेन नियोजयति श्राद्धकर्तारं, पितरं तदधिष्ठातारमपि देवसमूहमिति पर्यवसितमित्यलं भूम्ना । इति ।

———

प्रकृतिविलासकाव्ये

काननकामनीयकम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

[निबन्धकः—सा० भू० कृष्णमूर्तिशास्त्री]

द्वारेषु मृत्युनगरस्य विदारितेषु
वक्त्रेष्वयत्नपतितान विपिनद्विपानाम् ।
स्तोमान यथेच्छमह ! जग्रसिरे क्षुधार्ता
भाग्योदयादजगराश्चलशैलकल्पाः ॥३१॥

यत्नेन कन्दफलमूलसमित्कुशादी-
न्याहृत्य नैजमुटजव्रजमाव्रजन्तः ।
उद्यम्य दण्डनिवहान परिभर्त्स्य रिक्त-
हस्तीकृता मुनिसुताः पथि वानरेन्द्रैः ॥३२॥

स्वैरं विवृत्य फणिनः स्वफणाश्चरन्तो
गारुत्मतेन विरुतेन निकुञ्चिताङ्गाः ।
त्रासान्नितान्तमतिदुर्गमवेणुमूल-
वल्मीकसंहतिषु संन्यविशन्त सद्यः ॥३३॥

यावत् सरोवरमवातरदप्यगाधं
तावद् व्यकृष्यततरां विपिनद्विपेन्द्रः ।
ग्राहेण भीमवपुषाऽतितरस्विनाऽन्ते
कृच्छ्रादमुच्यत सुहृत्तरहस्तिसार्थैः ॥३४॥

तीक्ष्णैरयःखरतरैर्महिषा विषाणै-
र्वन्या निपानसलिलानि विलोडयन्तः ।
दुर्दर्शवक्त्रकुहरानुपकण्ठभाजो
नाजीगणन बत मनागपि पुण्डरीकान ॥३५॥

रोमन्थमभ्यसितुमारभतोपविष्टं
प्रच्छायपादपतले सुखमेणवृन्दम् ।

तेनारमन्त परिमृज्य तदङ्गकानि
स्वैरं कुमारनिकराश्च तपोधनानाम् ।।३६।।
लीना मरालमहिलाः कमलोदरेषु
शैलेन्द्रकन्दरवरेषु मयूरनार्यः ।
एणाङ्गनाश्च मुनिपर्णगृहोदरेषु
पुष्पेषु भृङ्गललनाश्च निदाघतप्ताः ।।३७।।
नोदेति नास्तमयते परमार्थतो यो
लोकान् सृजत्यवति संहरति प्रभावात् ।
द्रष्टा च यः सुकृतदुष्कृतयोः समेषां
मित्रः क्रमात्स भगवानजिहीत तापम् ।।३८।।
तस्मिन् क्षणे द्युमणिरैन्धतरां प्रतीच्या
संरक्तया कनककेतकदामदत्तम् ।
धृत्वेव काननमनोकहसंकुलं तत्
तन्वन् पिशङ्गमभितः प्रकरैः कराणाम् ।।३९।।
नीडोदरेषु तिमिरं निशि मा प्रसाङ्क्षी-
दित्याकलय्य निजचञ्चुपुटैः शकुन्ताः ।
कृत्वा च्छदैर्विरहितान् रजनीमुखान्ते
खद्योतकीटनिवहान् बत निक्षिपन्ति ।।४०।।
पाटीरमेदुरमहाद्रिपयोधराढ्यां
ज्योत्स्नांशुकां गिरिसरिद्रशनासनाथाम् ।
पुष्पोद्गमेन सुभगां विपिनान्तलक्ष्मीम्
अश्लिक्षदिन्दुरमृतप्रकिरैः करैः स्वैः ।।४१।।
कुञ्जेषु गुञ्जदलिभिः परिरञ्जितेषु
पुष्पोद्गतैः परिमलैर्निचुलीकृतेषु ।
संफुल्लमल्लिपरिकल्पिततल्पकेषु
भूपाः पुरन्ध्रिभिरकुर्वत मारकेलिम् ।।४२।।

स्वैरं करैः परिममर्श कृशोदरीणा-
मिन्दुर्घनानि जघनानि लतागृहेषु ।
पर्णान्तरेण सदनोदरमाविशद्भिः
पुष्पेषु केलिकलनैकविलोलुपानाम् ॥४३॥

कस्याश्चिदङ्कनिहितां मणिवल्लकीं स्व-
कण्ठस्वरानुसरणं परिवादयन्त्याम् ।
एणास्तृणेषु विमुखा निभृतोर्ध्वकर्ण-
माकर्णयन्स्तुशिकरैर्विशदे निकुञ्जे ॥४४॥

धुन्वत्यधिज्यमधिकं धनुरिक्षुधन्व-
न्याधून्वति त्रिविधगन्धवहे च लोध्रान् ।
धर्यं विधौ धुवति धामभिरद्रिरन्ध्रे
धन्या वधूर्निधुवने धियमाबबन्ध ॥४५॥

वल्गत्पयोधरमनोहरहीरहारा
व्याकीर्णमूर्धजपरिच्युतपारिजाता ।
शश्वत्क्वणत्कनककिङ्किणिकाञ्चि काचित्
कुञ्जेऽन्वभून्मदनकेलिसुखं वराङ्गी ॥४६॥

वामभ्रु वश्चिबुकमग्रकरेण हारि
प्रेम्णोन्नमय्य रमणेऽनुनयत्यभीक्ष्णम् ।
कस्याश्चिदक्षिकमलप्रभवोऽपि राग-
श्चेतोम्बुजन्म समशिश्रियत क्रमेण ॥४७॥

कश्चित्प्रतप्ततपनीयसगोत्रगात्रां
वामेक्षणां मसृणवर्तुलपीवरोरुम् ।
आश्लिक्षदध्युपवनं वनकैरविण्यां
संस्पर्धमान इव वीक्ष्य विधुं प्रसक्तम् ॥४८॥

मानेन सार्धमुपगच्छति तत्र नीव्या
बन्धे क्रमाच्छिथिलतां कमितुः पुरस्तात् ।

कस्याश्चिदिन्दुरसितोत्पलयुग्ममेष
नेष्टे समुद्घटयितुं स्म करैर्निकुञ्जे ॥४९॥

जारैः किरातवनिताः सह रन्तुकामाः
श्रोणीभरेण च शनैः क्रमणेऽपि खिन्नाः ।
एकान्तमन्दिरधियाऽद्रिदरीर्विशन्ति
व्यद्रावयन्नदयमृक्षयुगाणि नक्तम् ॥५०॥

कान्तारपद्धतिषु कृत्रिमगर्तसत्त्व-
शङ्काकलङ्कितधियः करिणः प्रवृद्धाः ।
स्थाणून् मुहुः करधृतान् भुवि निक्षिपन्तो
नक्तं चरन्ति कलभैरनुगम्यमानाः ॥५१॥

पाटीरकोटरविनिर्गतभोगिरत्न-
ज्वालावलीकवलितासु वनस्थलीषु ।
निश्चक्रमुर्न चकिता दिवसभ्रमेण
मूकाश्च घूकनिकराः क्षुधिताः क्षपायाम् ॥५२॥

यावत्क्षुधा गजरिपुः समगर्जदुच्चै-
र्भूमौ निवेश्य वदनं समुदग्रदंष्ट्रम् ।
तावद्भिया कतिपये हरिणा विशीर्णाः
पञ्चास्यपार्श्वमुपगम्य झटित्यनश्यन् ॥५३॥

ग्राव्णां च दुर्गभुवि संविशतां हरीणां
सावर्ण्यतो बत भिदाग्रहमन्तरेण ।
सुस्निग्धवर्ष्म परितश्चरदेणबृन्दं
दुष्टात्मनां कबलतामचिरादयासीद् ॥५४॥

स्वस्यैव चेष्टितवशात् पिहितात्मवक्त्रः
स्निग्धीकृतैर्व्रततिपर्णचयैर्बतान्धः ।
व्याघ्रो रुदंश्च परितः कलभाधिरूढैः
कुन्तैरघानि मृगयारसिकैः किरातैः ॥५५॥

पुच्छेन भूमिमभिहत्य रुषा विदार्य
वक्त्रं प्रभातरलमक्षियुगं प्रसार्य ।
द्वीपो निपत्य बत मृत्युरिव क्षणेन
कण्ठेऽग्रहीद्धरिणकं क्षुधितः क्षपायाम् ॥५६॥

वृत्यावृतव्रजनिरुद्धमजार्भकाणां
स्तोमं प्रविश्य निभृतं विदिताभ्युपायः ।
रात्रावचूचुरदरण्यनिवासिनोऽपि
संवञ्च्य बुद्धिविभवेन श्रृगालवर्गः ॥५७॥

उत्प्लुत्य शश्वदभितो मसृणाङ्ककानाम्
आक्रीडतां समुदयः शशशावकानाम् ।
श्रुत्वा वृकौघविरुतं निभृतोर्ध्वकर्णं
तूर्णं व्यलीयत लतासदनोदरेषु ॥५८॥

अप्सु प्रतप्तरजतद्रवसन्निभासु
संफुल्ल-नील-कमलावलिकोमलासु ।
मन्दानिलाकुलतरङ्गपरंपरासु
वाप्या व्यहार्षु रसकृद्रमणैः करिण्यः ॥५९॥

मन्दानिलाकुलितवल्लिनिकुञ्जपुञ्ज-
गुञ्जन्मनोज्ञमधुपव्रजमञ्जुलेयम् ।
एणार्भकैस्तत इतः कुतुकाद्व्रजद्भिः
कं रञ्जयेत्सहृदयं न वनोदरश्रीः ॥६०॥

विद्वन्मनोहरतरं ललिताभिधानं
सद्वृत्तरत्नमचिरन्तनभावगर्भम् ।
आचन्द्रतारकमरण्यविहारि दुर्गे !
स्तात कामनीयकमिदं भुवि काननस्य ॥६१॥

काव्यशास्त्रस्य कीदृशी शिक्षोपयुक्ता

[निबन्धकः—श्रीसरोजेन्द्रनाथ-भञ्ज-काव्यतीर्थः बि. ए.,]

भक्तानामवगाहनाय सततं या स्नेह-निस्यन्दिनी
या देवी परमा क्षितौ प्रतिदिनं पुण्याय यद्दर्शनम् ।
घोरावर्ततमोरुजापनयने या प्रार्थितोपस्थितिः
कल्याणं दिशतात् सदा सुरुचिरा मातेव सा भारती ॥

काव्यशास्त्रस्य साम्प्रतं कीदृशी शिक्षा उपयुक्ता इति विचारे कर्तव्ये इदमेव प्रथमं समुदेति सुधियां मनसि यत् अपि नाम काव्यं शास्त्रशब्द-वाच्यम् उत अन्यथा वा। शिष्यते अनेन इति शास्त्रम्। एवञ्च न हि वेदादीनामिव काव्यानां शास्त्रत्वम् एतेन कस्यचित् शासनादर्शनात् इति पूर्वपक्षे एवमुत्तरयामः। यथा हि वेदादिशास्त्रेषु प्रवृत्तिनिवृत्तिमूलोपदेशा दृश्यन्ते एवं काव्येष्वपि। काव्यं हि रामादिवत् प्रवर्तितव्यम् न रावणादि-वत् इति प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशपरम्। शास्त्रन्तावत् त्रिविधं प्रभुसम्मितं, सुहृत्सम्मितं, कान्तासम्मितञ्चेति। तत्र काव्योपदेशस्य कान्तासम्मिततया प्रभुसम्मितवेदादिशास्त्राणाम् उपदेशेभ्यो रुचिरतरत्वमुपादेयत्वञ्चास्त्येव। एवञ्च काव्यस्य शास्त्रत्वमङ्गीकार्यम् एव। "पदवाक्यप्रमाणेषु तदेतत् प्रति-बिम्बितम्। यो योजयति साहित्ये तस्य वाणी प्रसीदति" इत्यभिधा-वृत्तिकारिकाव्याख्यानावसरे उक्तं मुकुलभट्टैः—"व्याकरणमीमांसातर्क-साहित्यात्मकेषु चतुर्षु शास्त्रेषु उपयोगात्" इति। शास्त्रनिरूपणे राज-शेखरेणाप्युक्तम्—"पञ्चमी साहित्यविद्येति यायावरीयः, सा हि चतसृणामपि विद्यानां निष्यन्दः" इति।

"काव्यालापांश्च वर्जयेत्" इति स्मृतिशास्त्रवचनं तु असत्काव्यविषय-मेव। यत्तु काव्यं बहुभिरेव पूर्वाचार्यैर्न शास्त्रशब्देन व्यवहृतम् तत्र विलक्षण-

मिदं काव्यशास्त्रम् अपरशास्त्रेभ्य इति मनसिकृत्यैवेति मन्यामहे। अर्थस्य द्वैविध्यं स्वीकुर्वता उद्भटेनोक्तम् "किन्तु द्विरूप एवासौ विचारित-सुस्थोऽविचारित-रमणीयः। तयोः पूर्वमाश्रितानि शास्त्राणि तदुत्तरं काव्यानीति"। वस्तुतस्तु काव्यशास्त्रमिदम् अपरशास्त्रविलक्षणमासीत्। किं तावत् काव्यविद्या इति मतविकल्पे स्पष्टमुक्तम् राजशेखरेण—"नामधातु-पारायणे, अभिधानकोशः, छन्दोविचितिः, अलङ्कार-तन्त्रं च काव्यविद्याः।" इति। तत्र नामधातुपारायणे इति व्याकरणम्। अधुना हि साहित्यशास्त्रस्य यादृशी शिक्षा वरीवर्ति तत्र व्याकरणशास्त्रस्य सम्यगध्ययनं न दृश्यते। व्याकरणस्य साधारणज्ञानं साहित्याध्येतॄणां स्वल्पमेवोपकुरुते। व्याकरणं हि सम्यक् पदज्ञानम्; सति च तादृशे ज्ञाने नवीनपदनिर्माणे प्रवृत्तिर्व्युत्-पत्तिश्च जायेते अन्यथा अपरनिर्मितं शब्दजातमेव सम्बलं भवति, क्रमाच्च अपरविधेया स्वचिन्ता। यच्च व्याकरणं नाम महान् भाषासहाय इति तद् निर्विवादमेतत्। इदं हि व्याकरणाध्ययनं प्रथमतया अवर्जनीयाङ्गतया चासकृदुपदिष्टं साहित्यशास्त्रधुरन्धरैः। आह च सूरिवर्यो भामहः—

"विद्यानां सततमपाश्रयोऽपरासां
तासूक्तान्न च विरुणद्धि कांश्चदर्थान्।
श्रद्धेयं जगति मतं हि पाणिनीयं
माध्यस्थ्याद् भवति न कस्यचित् प्रमाणम्॥" इति।

आलङ्कारिकशेखर आनन्दवर्द्धनोऽप्याह "प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः, व्याकरणमूलत्वात् सर्वविद्यानाम्" इति। किञ्च "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग् ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति" इत्यप्याम्नातम्। अत एव हि च्युतसंस्कृतिर्महादोषत्वेन गण्यते। अस्य च दोषस्य असाधुत्व-मिति नामान्तरम्। युक्तमुक्तमाग्नेये "शब्दशास्त्रविरुद्धं तदसाधुत्वं विदुर्बुधाः" इति।

एवञ्च साहित्यशास्त्रे व्याकरणस्य विस्तरशः शिक्षा इदानीमावश्यकी। साहित्यशिक्षायाम् अपरमपि किञ्चित् चिन्त्यम्। कविशेखरो राज-

शेखर एवमस्मान् भणति—"राजा कविः कविसमाजं विदधीत। राजनि कवौ सर्वो लोकः कविः स्यात्। स काव्यपरीक्षायै सभां कारयेत्...... तत्र यथासुखमासीनः काव्यगोष्ठीं प्रवर्तयेद् भावयेत परीक्षेत च......तत्र परीक्षोत्तीर्णानां ब्रह्मरथयानं पट्टबन्धश्च। श्रूयते चोज्जयिन्यां काव्य-परीक्षा—

"इह कालिदास-मेण्ठावत्रामररूपसूरभारवयः।
हरिचन्द्रचन्द्रगुप्तौ परीक्षिताविह विशालायाम्॥"

इति। इदानीन्तनसमये यद्यपि तादृशी साहित्य-सभा परीक्षा च असम्भवप्राया तथापि राजशेखरोक्तेः सारमस्माभिर्ग्राह्यम्। अधुना सर्वत्रैव काचित् समितिर्दृश्यते। मन्ये, समितिनिर्माणं कलियुगधर्मः। एवमपि यदि काचित् साहित्यगोष्ठी क्रियते तदा साहित्यचर्चा सुगमा भवेत्। इयं तावत् साहित्यगोष्ठी कापि आधुनिकविलक्षणा भवेत्। तद्यथा—अस्यां साहित्य-सभायां विचाराः प्रवर्तयितव्याः समस्यापूरणादिकञ्च कार-यितव्यम्। काव्येषु याः खलु प्रहेलिका दृश्यन्ते नूनं ताः सर्वा अपि प्राचीनसाहित्यचर्चारीतिं गूढं कथयन्ति, ताश्चात्र प्रवर्तयितव्याः। एवं तर्हि साहित्यगोष्ठी काव्यनिर्माणे वाग्मितायां च महत् साहायकं वितरेत्।

एवंरूपा साहित्यगोष्ठी प्राचीनकालेषु विलसन्ति स्मेत्यपि नाप्रमाणम्। तथा च कादम्बर्याम् "कदाचिदक्षरच्युतक-मात्राच्युतक-बिन्दुमती-गूढ-चतुर्थपाद-प्रहेलिकाप्रदानादिभि"रिति। भोज-प्रबन्धे समस्याविनोदप्रबन्धः। श्लेषनिपुणस्य सुबन्धोरेवमाक्षेपोक्तिर्दृश्यते—

"सा रसवत्ता विहता, नवका विलसन्ति, चरति नो कं कः।
सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये॥"
"प्रयच्छति चमत्कृतिं विरचनाविधौ चेतसः
सभासु पठितो भवत्यसमसाधुवादाप्तये।
प्रथामुपगतस्तनोत्यतितरामुदारं यशो
न पुष्यति मनोरथं कमिव काव्यचिन्तामणिः॥"

इत्यपि सुभाषिते। किञ्च साहित्याध्येतारो यत् छन्दःशास्त्रमपि न सम्यगधिगच्छन्ति तत्रापि साहित्यगोष्ठीनामत्यन्ताभाव एव कारणम्। छन्दो हि केवलं ग्रन्थपाठेनैव नाधिक्रियते। अस्य पुनः पुनरनुशीलनं विना धारणं दुःशकं भवति। श्लोकपादपूरणं श्लोकैरेव प्रत्युत्तरदानम् इत्यादिरीतयोऽस्याधिगमे हेतवः। एवञ्च कोशाध्ययनमपि आनुषङ्गिकं फलं भवेत्। तनुवाग्विभवत्वं कदाचिदपि न यशसे। एवं तर्हि साहित्य-शास्त्रस्य मौखिकपरीक्षा कापि अवश्यमभ्युपेया इति सुस्थितमेव। परन्तु साहित्यशास्त्रे अलङ्कारतन्त्रस्यापि नवीना शिक्षा-पद्धतिरुपयुक्ता।

आलङ्कारिकाणां वैयाकरणमतानुवर्तित्वं प्रागुक्तम्। "चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः" इति वैयाकरणमतानुसार्येव आलङ्कारिकाणां मतम्। किञ्च ध्वनि-स्थापने वाक्य-स्फोटं स्वीकुर्वता आनन्दवर्द्धनाचार्येण स्वस्य वैयाकरण-मतानुविधेयत्वं प्रकटीकृतम्। अस्य च अलङ्कारशास्त्रस्य वैयाकरणानां शब्दखण्ड-विचार-सहकृता एव शिक्षा उपयुक्ता। विद्वद्भिर्बहु गवेषितोऽपि अलङ्कारतन्त्रे अयं पन्था नाद्यापि सम्यक् क्षुण्णः। तत्र साहित्या-ध्येतृभिः सावहितैर्भवितव्यम्।

पुरा साहित्यशास्त्रमिदं न सुगममासीत्। अधुना हि छात्राः केवलं महाकविसम्बन्धिनो ग्रन्थान् पठन्ति साहित्यशास्त्रस्य सर्वाङ्गीणां शिक्षां लब्धुं न यतन्ते। अत एवेदानीं साहित्यशास्त्रमिदं किञ्चिद् उपेक्ष्यं लघु वस्तु सञ्जातम्। वस्तुतस्तु साहित्यमेव सर्वशास्त्राणां सारम्। अत एव शास्त्रपूर्विका साहित्यविद्या। सम्यगाह यायावरीयः—"इह हि वाङ्मयम् उभयथा शास्त्रं काव्यं च। शास्त्रपूर्वकत्वात् काव्यानाम्। पूर्वं शास्त्रेष्वभिनिविशेत। नह्यप्रवर्तितप्रदीपास्ते तत्त्वार्थसार्थमध्यक्षयन्ति।" इति।

उपसंहारे इदमेव वक्ष्यामः। येयं संस्कृतभाषा व्यास-वाल्मीक्यादिभि-र्दत्तजीविता कालिदासस्य मानसराजहंसी भवभूतेर्वश्यानुवर्तिनी, वाणस्य रसनाग्रनर्तकी एकदा दिगन्तानुद्भासयामास सेयमिदानीं मलिनेव दीनेव

कथमवसीदति। किमद्यापि न कश्चिद् व्याहरति "पुराणमित्येव न साधु सर्वम्" इति। कथम् एतावतापि कालेन न कोऽपि जातो भवभूतेः समान-धर्मा। मृतेयं संस्कृत-भाषा इत्यपि न वक्तुं शक्यम्। सा निगडिता इत्युच्यतामित्याह कश्चित् पाश्चात्य-सूरिः। साहित्याध्येतार एव भाषायाः पोत-स्वरूपाः। त एव भाषां विनेतुं शक्नुवन्ति। तेषामेव यत्नेन पुनः पुनरनुशीलनेन चेयं संस्कृत-भाषा अवश्य रुचिरतरा स्यात् इति मे मतिः। तथा सति "साहित्यशास्त्रस्य साम्प्रतं कीदृशी शिक्षा उपयुक्ता" इति प्रश्नोऽपि न समुद्भवेत्। आह च दण्डी—

"न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना-
गुणानुबन्धि प्रतिभानवद्भुतम्।
श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता
ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम्॥ इति शम्।

सन्ध्या-वर्णनम्

[निबन्धकः—श्रीदुर्गादास गोस्वामी]

अथ गैरिकरागरञ्जिते वरुणाशादयिताञ्चलेऽचिरात् ।
नवफुल्लकुमुद्वतीरजःसुरभिः सर्पति शीतलानिलः ॥१॥
करुणं रुदतीव पद्मिनी पिहितान्तर्मधुपध्वनिच्छलात् ।
सवितुः करवञ्चिता शनैरभिमानादिव मुद्रितेक्षणा ॥२॥
अचिरागतविप्रयोगजां विमृशन्तौ गुरुवेदनां मुहुः ।
सरितं नयनाम्बुशीकरैः सृजतः सम्प्रति कोकदम्पती ॥३॥
विहगाः स्वकुलायमास्थिताः स्तिमितान्तःकलकाकलीध्वनिम् ।
विरतालसपक्षधूननाः सुखनिद्रामचिरादुपागताः ॥४॥
शुभदीपकरा विमोहिनी श्लथगम्भीरपदेव सुन्दरी ।
अयते तिमिरावगुण्ठिता भुवि सन्ध्या जडितेक्षणा शनैः ॥५॥
अधुना भवनोत्थकुण्डलीकृतधूपागुरुधूमराजिभिः ।
अपि गोष्ठनिवृत्तगोखुरोद्धतपांशुप्रचयैस्ततं नभः ॥६॥
ऋषिभिर्नियतं विभावसौ हुतसर्पिःशुचिगन्धमन्थरः ।
सुरसद्मसु वाद्यमङ्गलध्वनिमाशासु तनोति मारुतः ॥७॥
अशिवैः परितः शिवारुतैरपि झिल्लीध्वनिभिर्मदावहैः ।
मुखराः ककुभश्चकासति स्फुटखद्योतविलासविह्वलाः ॥८॥
लपतां खलु वीणया मुहुः कलसङ्गीतचयस्य योगिनाम् ।
सह मूर्च्छनया प्रलीयते तनुरेखा दिवि काननश्रियः ॥९॥
हिमचन्द्रिकयाऽभिनन्दयन् रवितापाहतकान्तिमोषधीम् ।
दरकम्पितवेणुकाननादुदितः खे सहसा कलानिधिः ॥१०॥

———

ग्रन्थनिकषः

नव्यस्मृति-प्रश्नोत्तर-विवेकः—

खुलनाजिलाधीन-सांदियाग्रामवास्तव्यस्तत्रभवान् विद्वद्वरः श्रीआशुतोष-काव्य-व्याकरण-स्मृतितीर्थमहोदयः स्मृति-प्रथमपरीक्षापाठ्यभूतेषु तिथ्युद्वाह-प्रायश्चित्ततत्त्वेषु सम्भावितानामष्टषष्ट्यधिकशतप्रश्नानामुत्तरवाक्यात्मकं कमप्यभिनवं नव्यस्मृतिप्रश्नोत्तरविवेकाख्यं ग्रन्थं विरचितवान्। विगत-वर्षत्रयपरिगृहीतस्मृतिप्रथमपरीक्षाप्रश्नोत्तरसमावेशेनासौ ग्रन्थः सम्पूर्णतां प्राप्तः। पञ्चचत्वारिंशद्वर्षाणि यावत् स्मृतिप्रधानां शब्दसाहित्यमीमांसादि-विषयामध्यापनां बहुतरविद्यार्थिनामाहारव्ययभारवहनपूर्वकं सम्पादयन्नयं ग्रन्थकृद् वङ्गीयपण्डितकुले ख्यातिमतुलां लेभे। धीरवरस्यास्याति-प्रचुराणां सुरुचिराणां स्मृतिशास्त्राध्ययनबोधाचरणप्रचारणानां चरम-फलभूतोऽयं ग्रन्थो न केवलं विद्यार्थिनां परमध्यापकानामपि महोपकाराय भविष्यतीत्यत्र नास्ति सन्देहलेशः। स्मृतिप्रथमपरीक्षार्थिभिर्न केवलमेतद्-ग्रन्थतो यावत्प्रष्टव्यप्रश्ना एव विज्ञेया अपि तु विनैवाकरग्रन्थाध्ययनं निखिलविज्ञेयार्थाः सम्यगवगन्तुं शक्याः। विद्यार्थिहिताय रचितस्यास्याति-प्रचुरप्रचारः सर्वथा काम्य एवास्माकम्। प्रकाशकश्चास्य पुस्तकस्य श्रीशिवेन्द्र-नाथ-काव्यस्मृतिरत्नमहोदयः। मूल्यमस्याणकाष्टकम्। पत्रतदक्षरादिकं-ञ्चातिरमणीयम्। प्राप्तिस्थानन्तु—पि. सि. चक्रवर्त्ती एण्ड ब्रादार्स, ७४, वेचु च्याटार्ज्जी ष्ट्रीट्, कलिकाता।

परीक्षकः—

काव्य-व्याकरण-पुराण-षड्दर्शन-सांख्य-वेदान्त-

तर्कतीर्थ-तर्काचार्याद्युपनामकः

श्रीउपेन्द्रचन्द्र-देवशर्मा।

सत्यानुभावम्*

प्रथमः सर्गः

वैकुण्ठसद्मनि समुज्ज्वलरत्नमञ्चे
पद्मालयाकरसरोजनिषण्णपादः ।
नारायणः करतलोन्नमितोत्तमाङ्गः
प्रोवाच चारुवचनानि मृदुस्मितेन ॥१॥

कान्ते कलिः कलयति प्रबलप्रभावं
पुण्याः क्रिया जगति सम्प्रति नामशेषाः ।
पापस्य वश्यमिव विश्वमिदं प्रपद्ये
सद्यः समुद्यतमहो तिमिरं समृद्धम् ॥२॥

सत्कर्म नो दधति साधुकुलप्रसूता
भूतानि भव्यपदवीमभितस्त्यजन्ति ।
हिंसादिदोषविनिवर्तितसत्त्ववृत्ता
हा हन्त शान्तिसरणिं प्रविलापयन्ति ॥३॥

स्वार्थं समर्थयितुमर्थिपदे समर्था,
नाप्यर्थिनां भवति कामनयाऽर्थपूर्तिः ।
सन्देहमन्दहृदया जनता जगत्यां
विश्वासलेशमपि न क्वचन प्रयाति ॥४॥

निःशङ्कमेव च कपर्दकलाभहेतोः
शक्नोति हन्तुमपि जीवशतं मनुष्यः ।
गेहागताय बत भिक्षुजनाय सायं
नो भक्ष्यदानविधये विदधाति कामम् ॥५॥

मार्गं गतो नयनहीनजनः कदाचिद्
गन्तव्यमार्गमनुयुज्य जराविशीर्णः ।

---

* श्रीसत्यनारायणवृत्ताश्रयं महाकाव्यम् ।

लोकेन कौतुकपरेण हतादरेण
सन्दिश्य मार्गमपरं क्रियते हताशः ॥६॥

वाणिज्यकर्मणि बहुच्छलता प्रजाता
विक्रेतुरस्ति शठता परिमाणकाले ।
क्रेतुश्चकास्ति वचनादिमिषेण तद्वद्
द्रव्यार्घदानविधिवैमुखमेव नित्यम् ॥७॥

हव्यादिकेषु भुजगादिवसाप्रसेकाद्
भव्यप्रियेषु नितरामपवित्रताऽभूत् ।
तैरद्य यज्ञविधयो न भवन्ति सिद्धाः
क्रुद्धा भवन्ति तत एव सुराः समृद्धाः ॥८॥

दुग्धेषु मुग्धजनतापरिवञ्चनार्थं
नीरं प्रभूतमधुना भुवि मिश्रयन्ति ।
गोपाः परार्थविमुखाः परलोकमूढाः
कस्मात्ततो भवतु पुण्यविशेषयोगः ॥९॥

यज्ञेषु विज्ञहृदयान्यपि नो रमन्ते,
देवा न तृप्तिमुपयान्ति हुतोपयोगात् ।
तस्मादमी न नियमात् सलिलादिदानैः
शस्यादिसम्पदि भजन्त्यनुकूलभावम् ॥१०॥

क्षेत्रेषु बीजमुचितं विनिकीर्य लोकाः
श्रान्तिं वृथैव रचयन्ति समग्रकालम् ।
कुत्रापि भूरिसलिलैः क्षयमेति शस्यं
कुत्रापि तत सलिलहीनतया विशुष्कम् ॥११॥

सूरप्रतापवशतः क्वचन प्रदेशे
शुष्के जले जनगणो म्रियते तृषार्तः ।
तत्रैव हन्त समये प्रचुराम्बुयोगाद्
गोमानुषादिबहुजीवविनाशदोषः ॥१२॥

यस्मिन् कदाचन जनाः पवनातिदैन्या-
न्निश्वाससंग्रहविधावपि शक्तिशून्याः ।
तत्रैव कालनियमेन विशालवेगो
वातो विनाशयति संस्मृतिसन्निवेशम् ॥१३॥

स्रोतोमुखे पतितमात्मजमात्मजां वा
शोचन्तमन्तरितधैर्यबलं स्वबन्धुम् ।
संवीक्ष्य तत्र करुणातरलीकृतात्मा
को वा न वेत्ति हृदये विषमं विषादम् ॥१४॥

गेहे सदागतिहृते विकृते जलाद्यैः-
र्यातान् महीरुहतले वसतिं विशीर्णान् ।
पर्याकुलान् निजजनैः परितः समेतान्
दृष्ट्वाऽतिकष्टमुपगच्छति राक्षसोऽपि ॥१५॥

दुर्भिक्षराक्षसमसीमविशालकुक्षिं
सन्तर्पयन्ति कति जीवनभक्ष्यदानैः ।
आकालिकं मरणमद्यतनं जनानां
दौर्भाग्यमेव भुवि सूचयति प्रभूतम् ॥१६॥

नास्ते तथा तरुषु भूरिफलप्रसूति-
र्नो वा ततः सुरसता रसनासुखार्था ।
पुष्पेषु सौरभभरो न पुरेव भाति
क्षुद्राकृतिं तरुलताप्रसवाः श्रयन्ते ॥१७॥

जम्बूरसेन समसावि यतः पृथिव्यां
जाम्बूनदः सुविपुलो विलसत्सुवर्णः ।
तत्राद्य पादपफलं शुकतुण्डकुक्षौ
पर्याप्तमेव निहितं किमतः परं स्यात् ॥१८॥

वृक्षोपजातफलसम्पदमाप्नुवन्तः
पूर्वं समं खगगणैः सुखिनो गृहस्थाः ।

किन्त्वद्य पक्षिनिवहोऽपि तया न तृप्तो
दूरे कथा गृहपतेः परितृप्ततायाः ॥१९॥
आदौ युगे मुनिगणाः फलमूलभक्ष्या
निर्विघ्नमेव सशमाः समयाननैषुः ।
वृक्षाजिनेन परिवार्य निजं शरीरं
लज्जानिवारणममी व्यदधुस्तदानीम् ॥२०॥
किन्त्वद्य सन्ततविलासगृहीतचित्ता
वित्तोद्धता त्रिविध-वाधित-कृत्यमत्ताः ।
बह्वर्थसाध्यविधिसाधनमात्मतृप्त्यै
सम्पादयन्ति सुतरां परलोकमूढाः ॥२१॥
शास्त्रे विगीतविधिसाधनतत्पराणां
रोगादयो बहुविधाः प्रचिता भवन्ति ।
तेषां निरासमपि कर्त्तुमशक्नुवन्तः
सन्तो विषादविवशा वृजिने पतन्ति ॥२२॥
विस्मृत्य वेदवचनानि विमूढभावा
विप्रादयो विदधति प्रणयं कुकृत्ये ।
देवद्विजातिगुरुभक्तिरभूद् विलुप्ता
वेदोदितो विधिरवाधि विलासकृत्या ॥२३॥
यत्र प्रजा दिवसकर्म समग्रमेव
प्रावर्तयन्त विधिशास्त्रकथानुरूपम् ।
तत्राद्य कामसदृशं विषयं चरन्त्यो
निर्बाधमेव जनतामपि पातयन्ति ॥२४॥
ज्ञात्वापि दीप्तिविषमं दहनं पतङ्गा-
स्तत्रोत्पतन्ति भयलेशमपि त्यजन्तः ।
आन्ध्यं व्यधायि दुरितेन जगत्प्रपञ्चे
नास्ते विवेकविमला मतिरेव तस्मात् ॥२५॥

देवोत्सवेषु हृदयं न तथाऽनुरक्तं
तौर्यत्रिकं न च दिशो मुखरीकरोति।
सङ्गीतनृत्यकुशलासु सुतोत्सवादौ
वाराङ्गनासु नितरामजनि प्रसादः ॥२६॥

सन्ध्यादिवन्दनकृते नहि मन्दसन्धा
मन्दा मुहूर्तमपि हर्त्तुममी सकामाः।
कामोपचारपरिवार-विधेर्विधाने
मोहेन हा बत युगान्यपि यापयन्ति ॥२७॥

प्रत्यक्षदेवसदृशौ पितरौ पृथिव्यां
लोको न मानयति भूरितरप्रमोहात्।
भार्यामनोरथफलानि विधातुमद्धा
श्रद्धापरो बहुषु कर्मसु मार्मिकोऽसौ ॥२८॥

रात्रावपत्रपमनिष्टवचःप्रचारं
मिथ्यापि नित्यमपरान्त्रयजा विधाय।
भ्रात्रा समं घटयते बत वैरभावं
यस्मात् परस्परकथास्मरणेऽपि कोपः ॥२९॥

दूरं गता गृहपतेरिह पञ्च यज्ञा
न स्मर्यते विधिपदं शुभदं समाजे।
वेदस्मृतीरितसदाचरणं विशीर्णं
वर्णप्रथाऽर्णवगतेव तरी विपन्ना ॥३०॥

एकस्य वित्तमपरः कपटेन हृत्वा
स्रक्चन्दनादिविषयेषु परत्वमत्या।
प्रत्यूहकूटमवधूय बिभर्त्ति भोगं
व्यामोहमुग्धमनसां क इव प्रबोधः ॥३१॥

धर्माधिकारनियमाद् बहिरापतन्तः
सन्तोऽपि कालविकृताः परिभूयमानाः

राज्ञामधर्मचयसञ्चयमावहन्ति
के वा न कालनियमस्य भवन्ति वश्याः ॥३२॥
कालेन सूरकिरणाः प्रलयं प्रयान्ति
कालेन रात्रिरपि याति सुदूरमस्तम् ।
कालेन तापक-तपर्त्तु समृद्धिलोपाद्
वर्षागमो भवति लोकहिताय बाढम् ॥३३॥
ग्रीष्मात् परं जलदकालगतीरदृष्ट्वा
भूमौ न शारदरुचिः प्रचरत्यकाले ।
बाल्यात् परं तरुणतामपहाय मुग्धां
गृह्णाति कः परिणतिं वयसः शरीरी ॥३४॥
स्वाध्यायसिद्धमनसां सविधे गुरूणां
यद् ब्रह्मचर्यपरिपालनमास्त पूर्वम् ।
तद्व्यस्तमस्तनियमानुगमं जनानां
विद्याग्रहो ग्रहविकारवशाद् विलुप्तः ॥३५॥
उद्दालकप्रभृतिशिष्यगणस्वभावम्
आचार्यकेषु नहि शिष्यगणाः श्रयन्ते ।
शुश्रूषणा तु बहुदूरमिता गुरूणां
कुर्वन्ति वञ्चनममी नियतं हि तेषाम् ॥३६॥
नो विश्वसन्ति गुरुसद्वचनप्रपञ्चे
मञ्चस्थिता गुरुमधःस्थितमातुदन्ति ।
विज्ञाय तत्त्वमणुमात्रमतीव दृप्ता-
स्तृप्ता भवन्ति नहि शुद्धिमुपैति विद्या ॥३७॥
मिथ्यापि लोकवलये भवताद् यशो मे
लोका विदन्तु मम सिद्धिकथां मृषापि ।
इत्येव सम्प्रतितनेषु मतिः प्रवृत्ता
सत्ये न कस्यचन चित्तमशङ्कवृत्तम् ॥३८॥

आचार्यपादरजसो ग्रहणेन मूढा
आचार्यमेव चरितार्थमनुस्मरन्ति ।
आदेशलेशपरिपालनमप्यकाले
सम्पद्यते गुरुतया गुरुदक्षिणावत् ॥३९॥

गुर्वङ्गनासु नवनर्मवचोविभङ्ग्या
सम्भाषणादि वितनोति जनोऽभिमानी ।
जानन्नपि प्रसभमात्मकृतापराधं
बाधं कथञ्चन न साधयितुं स ईष्टे ॥४०॥

शास्त्रे विदन्ति च यथा विषयान् विधेयान्
द्वेषं ततो विरचयन्ति परत्र रागम् ।
नानाविधागमसमागमविह्वलत्वाद्
आपातदर्शिन इमे वृजिने पतन्ति ॥४१॥

उन्माददोषविषमा इव शिष्यसङ्घा
व्याघातयन्ति गुरुसङ्गि महत्त्वलिङ्गम् ।
दूरेऽस्तु सम्प्रति कथा गुरुदक्षिणाया
व्याजेन यन्ति गुरुतो बत दक्षिणां ते ॥४२॥

प्राणैः पणैश्चिरपरिश्रमशोधनार्थं
संज्ञां गुरोः कथमपि ज्ञपयन्ति विज्ञाः ।
केचित् प्रशस्तिरसिका गुरुनामचर्चां
हित्वा निजप्रतिभया प्रवदन्ति विद्याम् ॥४३॥

इत्थं गुरुष्वपि गते विपुलप्रमादे
न्यस्तोऽभवत् सुमधुरो गुरुशिष्यभावः ।
नो शिक्षयन्ति गुरवः सुगभीरमर्थं
न्यस्ताग्रहा न खलु तत्त्वपदं स्मरन्ति ॥४४॥

स्रक्चन्दनादिविषयानिह विस्मरन्तः
प्राञ्चो विलासमणुमात्रमपि व्यमुञ्चन् ।

भोगाभिलाषविषमाधुनिकप्रपञ्चे
धीरास्तु दारसुतभूषणदानधन्याः ॥४५॥

गेहाङ्गना हरितगोमयपुण्यलेपैः
प्रातस्तरां न भवनान्यधिवासयन्ति ।
नो वा सुगन्धभृतचन्दनचारुनीरै-
रभ्युक्षयन्ति तव सङ्गतये प्रदोषे ॥४६॥

सायं प्रदीपमनिधाय गृहे शयाना
मुग्धाङ्गना श्रयति सुप्तिकृतं व्यलीकम् ।
अन्येन भाषितमवेत्य निजापराधं
पारुष्यपूर्णवचनेन मृषा विधत्ते ॥४७॥

श्वश्रूनिदेशमवमत्य वधूर्यथेच्छं
कर्माणि साधयति संसृतिदोषभाञ्जि ।
पत्युः प्रियेषु निजशान्तिपदाविरोधैः
संसज्जते विषयवासनयाऽभिभूता ॥४८॥

देवाय भोज्यमनिवेद्य मृषैव भुङ्क्ते
विप्राय नार्पयति भोजनकाङ्क्षिणे वा ।
स्वामेव तर्पयितुमुत्तरलां रसज्ञां
लोकः प्रयत्नशतमातनुते विशेषात् ॥४९॥

यागाग्निधूमविरहोपचितप्रकोपो
देवो न वर्षति धरोरसि शस्यहेतोः ।
तस्मात् क्षितेः सकलशस्यवियोगदोषाद्
वृद्धिः प्रजासु न भवत्यतिमात्रसारा ॥५०॥

शस्यादिसारपरिशून्यतया धरण्यां
तेजो व्यलुप्यत चिरं जनतासमाजे ।
षड् वैरिणः प्रतिजनं सुतरां जयन्ति
व्याकोप एष कलिनिर्जितपुण्यभूतेः ॥५१॥

প্রশান্তরত্নাকরম্

কলিকাতা গভর্ণমেণ্ট সংস্কৃত কলেজের অন্যতর ন্যায়শাস্ত্রাধ্যাপক

শ্রীযুক্ত কালীপদ তর্কাচার্য্য প্রণীত—

অদ্ভুত রামায়ণে বর্ণিত রত্নাকরের দস্যুজীবন হইতে আদিকবি বাল্মীকির অবস্থা-প্রাপ্তি লইয়া এই নাটক রচিত। তর্কাচার্য্য মহাশয়ের পূর্ব্বলিখিত ও পরিষৎকর্ত্তৃক অভিনীত "নলদময়ন্তীয়ম্" নাটকেই তাঁহার নাটক-রচনায় নৈপুণ্যের পরিচয় পাওয়া যায়। পরিষৎ-সম্পাদক বিশ্ববিদ্যালয়ের অন্যতর-সংস্কৃতাধ্যাপক ডক্টর শ্রীযুক্ত অমরেশ্বর ঠাকুর, এম্. এ., পি-এইচ. ডি., বেদান্ত-শাস্ত্রী মহাশয় ইহার ইংরাজী মুখবন্ধ ও বিশ্ববিদ্যালয়ের অন্যতর সংস্কৃতাধ্যাপক শ্রীযুক্ত অশোকনাথ শাস্ত্রী, এম্. এ., পি. আর. এস্, বেদান্ততীর্থ মহাশয় ইহার ইংরাজী ভূমিকা লিখিয়াছেন। গ্রন্থকার স্বয়ং একটি সংস্কৃত ভূমিকায় পুস্তকের ঘটনার আকর বর্ণনা করিয়াছেন।

মূল্য—সাধারণপক্ষে—১৲ পরিষৎ-সদস্যপক্ষে—৸৹

প্রাপ্তিস্থান—**সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষৎ**

১৭নং আর. জি. কর রোড, শ্যামবাজার, কলিকাতা।

সংস্কৃতভাষা-শিক্ষা-সম্বন্ধে হিন্দুমহাসভার সভাপতি

বীর সাভারকর মহাশয়ের বক্তব্য—

সংস্কৃত আমাদের দেবভাষা, আমাদের পবিত্র ভাষা…। সংস্কৃত ভাষা পৃথিবীর প্রাচীনতম ভাষাগুলির মধ্যে সর্ব্বাপেক্ষা পরিপুষ্ট এবং শ্রেষ্ঠ। আমাদের হিন্দুদের নিকট সংস্কৃতভাষা পবিত্রতম ভাষা। **আমাদের শাস্ত্র, আমাদের ইতিহাস, আমাদের দর্শন, আমাদের সভ্যতা সংস্কৃত-ভাষার সহিত এরূপ গভীর-ভাবে জড়িত যে, সংস্কৃতভাষাকে আমাদের মেধা বলা যায়।** আমাদের দেশের অধিকাংশ ভাষার জননী সংস্কৃতভাষা – সংস্কৃত-ভাষার স্তন্যে অন্যান্য ভাষা পুষ্টিলাভ করিয়াছে। ভারতবর্ষে আজ যে সমস্ত ভাষা প্রচলিত তাহা সংস্কৃত হইতে উৎপন্নই হউক বা অন্য কোথা হইতে আসিয়া থাকুক তাহা সংস্কৃতভাষা হইতে পুষ্টি সংগ্রহ না করিলে প্রসার বা উন্নতি লাভ করিতে পারিবে না।

বিগত হিন্দু-মহাসভার অধিবেশনে সভাপতির অভিভাষণ (বাংলা অনুবাদ), পৃষ্ঠা ২৮ দ্রষ্টব্য।

Opinions on the activities of the Parishat

We visited the Sahitya-Parishad this morning and saw the manuscripts collected in the office and books published by the Parishad. There is no doubt that the Parishat is doing excellent work in the dissemination of Sanskrit language and culture. The effort they are making to popularise the speaking of Sanskrit is very admirable. We saw yesterday two Sanskrit dramas staged by them and were very much struck by the excellent acting and music that we saw there. We rarely come across such good performance even on the Western stage. But what surprised us most is the remarkable mastery over the Sanskrit language and its flawless pronunciation. We wish the Parishad greater and greater prosperity and success.

18/12/39.

A. S. ALTEKAR,
Head of the Culture Dept. & President, Archaic Section, Indian History Congress)

V. V. MIRASHI
(Head of the Department of Sanskrit, Nagpur University)

Y. M. KALE
(B. A., LL. B.—Pleader, Buldana, Berar)

Y. K. DESHPANDE
M.A., LL.B., M.R.A.S., Representative of Saradashram, Yeotmal, Berar)

LOCHAN PRASAD PANDEYA
Kavyavinode (Bakpur, *via* Ramgarh, B. N. Rly.).

Reg. No. C 1073

Vol. XXII, No. 10]
१८६१ शकीये माघे

[February, 1940
२२श-वर्षस्य १०म-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

महामहोपाध्याय-श्रीअनन्तकृष्ण-शास्त्री

सहकारि-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकत्रयम् ३)
Foreign price—7s.

Printed and Published by

Dinabandhu Sahityashastri

Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road,
Shyambazar, Calcutta.

मासिक-सभा

संस्कृत-साहित्य-परिषद् आगामिनी मासिक-सभा १३४६ वङ्गाब्दीय-सौरफाल्गुनस्य (२२श) द्वाविंश-दिवसे बुधवासरे सायं सप्तवादनतो भविष्यतीति तत्र संस्कृतभाषाध्यायिना-मध्यापकानाञ्च समुपस्थितिः प्रार्थनीया।

মাসিক সভা

সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষদের আগামী মাসিক সভা—২৪শে মাঘ, ১৩৪৬, বুধবার, সন্ধ্যা ৭টার সময়ে হইবে। সংস্কৃত-ভাষাধ্যায়ী ছাত্র এবং অধ্যাপকগণের উপস্থিতি প্রার্থনীয়।

सूचीपत्रम्

Printed at the Calcutta Oriental Press, Ltd.,
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

February, 1940 | १८६१-शकीये माघे, २२श-वर्षस्य १०म-संख्या | Vol. XXII No. 10.

प्रकृतिविलासकाव्ये

पर्वतपारम्यम्

[निबन्धकः—सा० भू० कृष्णमूर्ति-शास्त्री]

श्रियं कुर्यादुर्वीधरशिखरमाश्रित्य रुचिरं
समिद्धः श्रीलक्ष्म्याः पतिरुपनिषद्वेद्यचरणः ।
अभिद्रुह्यद्देवान् दनुजकुलमुन्मूल्य सकलं
जगत्क्षेमं कामं विदधदवतीर्य क्षितितलम् ॥१॥

कथङ्कारं पारम्यमहमभिदध्यां शिखरिणां
प्रकृत्यैव स्थैर्यं जगति भजतामुन्नतिमपि ।
क्ष्मां बिभ्राणानां सुभगतरभावैर्विलसतां
महासत्त्वानां संस्तुत-यमि-शतानां च महताम् ॥२॥

महेन्द्राख्यं क्ष्माभृत्प्रवरमयमुर्वीसुरवरः
समारुह्य द्रष्टुं धियमधिकमानोज्ञकमधात ।
प्रकृत्याः श्रीमातुः सुकृतिसुलभं नृत्यमतुलं
पिबन् दृग्भ्यां लीनो भवति सुखवार्धौ सहृदयः ॥३॥

क्व वा वारां राशिः प्रकृतिमुखरो दुःश्रवरवैः
क्व वाऽरण्यं गुण्येतरमृगगणाकीर्णमनिशम् ।
समुच्छ्रायं प्राप्ताः क्व जगति कुलक्ष्माभृदधिपाः
क्षितेर्मातुर्मूर्ता इव च महिमानो विजयिनः ॥४॥
स्थितः क्वाम्यंश्चामीकरशिखरिसम्राड्वसुमतीं
तुषाराद्रिर्गौरीगुरुरनघरत्नौघनिलयः ।
अवन्ध्यश्रीर्विन्ध्योऽविरलतरकान्तारबहुलो
महेन्द्राद्रिः सह्यो मलयगिरिरेते बहुमताः ॥५॥
गिरिं दर्शं दर्शं भुवनमपि विस्मृत्य सपदि
द्विजः संबोध्यैवं किमपि किमपि स्वैरमवदत् ।
निवेशः शैलानां सकलमह ! वाचालयितुम-
प्यलं नेत्रानन्दाकलनकुशलोऽयं सहृदयम् ॥६॥
छदौ चिच्छेदाद्रिप्रवर ! तव वज्रेण मघवा
तदत्यन्तं युक्तं ह्यजनि विधिसङ्कल्पवशतः ।
न चेदेवं दिव्याभरणमतुलं भारतभुवो
जगन्मातुर्देव्याः कथमिव भवेच्छिन्तय मनाक् ॥७॥
निवेशस्ते रम्यः प्रतिजनपदं विन्दति महा-
नरण्यैर्व्याप्तोऽयं विविधमभिधानं श्रुतिसुखम् ।
भवत्प्रान्तग्रामानधरतरवृन्दारकपुरान्
सुखादध्यासीना जगति खलु मर्त्याः सुकृतिनः ॥८॥
हिमाद्रिर्मूर्धानं परमकमनीयोऽनुवसति
त्वमप्येकं पार्श्वं क्षितिभृदुदयाख्योऽपरमपि ।
अलङ्कुर्वाथे द्वावुदरमपि विन्ध्यः स भजते
गरीयस्याः स्वर्गादपि शतगुणं भारतभुवः ॥९॥
प्रकृत्या देदीप्रं तव मघवनीलोपलचितं
विचित्रैर्धातूनामवनिधर ! वर्णैः शबलितम् ।

वपुर्भावत्कं श्रीसमुदयविलासैकसदनं
हरत्यक्ष्णोः शक्तिं तरगिकिरणौघप्रगुणितम् ॥१०॥
द्रुमाः सर्वे नम्राः परिणतफलैस्ते निचुलिताः
प्रतानिन्यः पुष्पैर्मिलदलिकदम्बैः शबलिताः ।
वनान्ताः पाटीरद्रुमपरिमलैस्ते कबलिताः
प्रतीक्षा द्रष्टॄणामचल ! तव नृणां पुलकिताः ॥११॥
असामान्यं शैलाधिप ! वसुमतीत्वं प्रकटय-
स्यनन्तायास्तुङ्गावयवपदमाश्रित्य विशदम् ।
जगज्जीवातूनां शरणमसि मुख्यं जलमुचां
क्षितेरुद्भूता त्वं परमरमणीया परिणतिः ॥१२॥
सरिच्छ्रेण्यः कामं पतनकमनीया नयनयो-
र्दरीभ्यः स्यन्दिन्यो रुचिरवरहीरस्रगुपमाः ।
भुवो देव्याः पीनस्तनभरधुरां भूरि दधतः
परिष्कुर्वन्त्यद्रीन सरसतरपाटीरसुरभीन ॥१३॥
वसानेव स्निग्धं हरितरुचि वासो विलससि
प्ररूढैस्त्वय्यल्पेतरविटपिवीरुत्समुदयैः ।
ससूनैरुत्फुल्लैर्हृदयहरवर्णैरिव मणि-
प्रभेदैराकल्पं कलयसि च माले ! शिखरिणाम् ॥१४॥
समुत्तुङ्गे शृङ्गे समुपचितकार्पासरुचय-
श्चरन्तः स्वच्छन्दं विपरिणतिमाप्त्वा बहुविधम् ।
तवोष्णीषायन्ते ह्यचल ! करिचर्माम्बरशिरः-
सरित्स्रोतस्तोमान भृशमुपहसन्तः सितघनाः ॥१५॥
परिष्कुर्वत्यब्धेस्तटभुवमुदग्रोर्मिमुखराम्
अरण्यानी कामं तव चरणसेवाप्रणयिनी ।
स्फुरत्सत्त्वोद्रेकं हरिहयमनोह्लादनपरं
वृणीते त्वां विश्वम्भरमिव हि लक्ष्मीरविरतम् ॥१६॥

अनुद्भूतात्मानः प्रथममथ गण्डोपलपथ-
क्षरद्धाराकारास्तदनु तनुकुल्याकृतिजुषः ।
विनिष्क्रामन्त्योऽद्रेर्विवरनिकरात पातमुखराः
क्रमात्संवर्ध्य क्ष्मां जलधिमुपगच्छन्ति सरितः ॥१७॥

भुवं कृत्स्नां पुष्णन् दुहितृभिरसङ्ख्याभिरनिशं
समर्प्यैनाः पत्ये महितविभवायाम्बुनिधये ।
प्रशान्तात्मा विश्राम्यसि तटमधिष्ठाय जलधे
महान्तस्ताटस्थ्यं नहि जहति निर्वर्त्य भविकम् ॥१८॥

न वेदायं स्वीयाभ्युदयचयमूलं सलिलधि-
र्यदार्यं नेदिष्ठं गणयति न रात्रिन्दिवमपि ।
अमर्यादं शब्दायत इति जहीहि क्रुधमिमां
क्षमाहीनो नैव श्वशुरपदमध्यासितुमलम् ॥१९॥

समुद्रः प्रत्यग्रैर्मुदिरनिकरैर्वर्धयति ते
गभीरं कान्तारं द्विरदमुख-हिंस्रैः परिवृतम् ।
दरीद्वारस्फारारवमुखरवारां गिरिसरि-
द्वराणां वा राशिं त्वमपि निवहैः स्फावयसि तम् ॥२०॥

प्ररूढास्त्वय्यद्रे ! फलभरविनम्रा द्रुमवराः
परिष्वक्ताः पुष्प्यद्व्रततिभिरुदश्वद्द्विजरवाः ।
हरन्तः श्रान्तिं द्राङ्मलयमरुदाधूतविटपा
वितीर्याऽऽत्मच्छायां सकरुणमवन्ति श्रितवतः ॥२१॥

धनायान्धाः कामोपहतमतयो द्वेषकलुषा
महारोगग्रस्ताः सततमपमृत्युप्रणयिनः ।
अविद्वांसः सत्यं विहितपरहिंसाभिरुचयः
कथं सौभाग्यं तेऽमितमनुभवेयुः पुरनराः ॥२२॥

अमोघैर्दुर्म्नौघैः सदनशतमभ्रङ्कषशिरो-
गृहप्रेङ्खच्चित्रध्वजपटलरोचिष्णु रचितम् ।

अधिप्रस्थं तेऽद्रिप्रवर ! वरसुभ्रूभिरनिशं
रमन्तेऽध्यासीना विषयसुखलोभेन धनिनः ॥२३॥
समीरे पाटीरद्रुमपरिमलोद्गारचतुरे
कुमुद्वत्याश्लेषं कलयति कलानामधिपतौ ।
अधिज्यं प्रद्युम्ने धनुरधिकमाधून्वति मुहु-
र्व्यथां हृद्यां काश्चिद्युवजनमनांसि द्रुतमधुः ॥२४॥
चिरादाकाङ्क्षन्तीमतिबलवशामप्यवसरं
विजानन रोलंब ! त्वमनुभव कामं कुसुमिताम् ।
इमां वल्लीं स्निग्धामिति मदिरनेत्रा विलसितै-
रपश्यन्तीवान्यं तरुणमभणत काप्युपवने ॥२५॥
उदञ्चद्भ्रूवल्लिः प्रणयकलहेन प्रियतमे
परिष्वङ्गं कुर्वत्यनुनयवचोभिः सरभसम् ।
परं संमन्वानास्तनयुगलसङ्घर्षणसुखं
शनैराचिक्षेप प्रियकरयुगं कापि तरुणी ॥२६॥
स्मरार्ता प्राणेशं चिरमधरपानैकरसिकं
निवार्य द्राक् साचीकृतनिजमुखाब्जेन चतुरा ।
सहासं प्रोवाच स्पृशसि यदि नीवीं सरभसं
विदध्यां ते शिक्षां नियतमिति काचिद्वरतनुः ॥२७॥
कबर्याः स्निग्धाया ग्रथनमिषतः कापि युवतिः
कथञ्चिद्विस्रंस्य स्वयमुपरि वासोऽभ्रसदृशम् ।
मुहुर्बाहूत्क्षेपैस्तरुण-नरमेकं वशयितुं
व्यनक्ति स्माऽऽमूलं पृथुलतरवक्षोजयुगलम् ॥२८॥
समुत्क्षिप्य क्षौमं विहरति मरुत्येकसुतनू-
रुदग्रभ्रूभङ्गं स्तनयुगसमाच्छादनविधिम् ।
पुरो यूनः कस्याप्यसकृदभिनिन्येऽपि तु परं
व्यभातामूरू द्वौ मदनविजयस्तम्भसदृशौ ॥२९॥

अदृशः किं ? कामोपम ! मम पतिं पर्वतभुवि
प्रवासी नायास्यत्यचिरमथवा यामि सदनम् ।
ब्रुवाणेत्थं नैवोदचलदसकृद्वीक्ष्य कमपि
स्वनिश्वासोत्कम्प्रस्तनभरविनम्रं करमणी ॥३०॥

(क्रमशः)

आश्रमधर्मः

(भाद्रसंख्यातोऽनुवर्तते)

[निबन्धकः—श्रीगोपालकृष्ण-वेदान्ताचार्यः एम्. ए.]

अमितत्वेऽपि अतिभोजनं मनुनैव निषिद्धं यथा—

नचैवात्यशनं कुर्यान्नचोच्छिष्टं क्वचिद्व्रजेत् ।
अनारोग्यमनायुष्यमस्वास्थ्यश्चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥ इति ।

दैवपैत्रकर्मसु पित्रादिब्राह्मणत्वेन निमन्त्रितो ब्रह्मचारी भुञ्जीत। तेन नास्य व्रतलोपः स्यादिति । एतदाह मनुर्यथा—

व्रतवद्देवदैवत्ये पित्रे कर्मण्यथर्षिवत् ।
काममभ्यर्हितोऽश्नीयाद् व्रतमस्य न लुप्यते ॥ इति ।

व्रतवदृषिवदित्यनेन मधुमांसादिभोजननिषेधोऽभिप्रेतः । याज्ञवल्क्योऽप्याह यथा—

ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।
ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ॥ इति ।

ब्राह्मण इत्युक्त्या क्षत्रियवैश्यब्रह्मचारिणोः श्राद्धे भोजनं निषिद्धम् ।

व्रतपीडा च मधुमांसादिभोजनेन भवतीति तदकुर्वन्निरयर्थः। व्रतघ्नत्वेन वर्जनीयान्याह मनुर्यथा—

वर्जयेन्मधु मांसञ्च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः।
शुक्तान्यञ्चैव सर्वाणि प्राणिनाञ्चैव हिंसनम्॥
अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम्।
कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्तनं गीतवादनम्॥
द्यूतञ्च जनवादञ्च परीवादं तथानृतम्।
स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च॥ इति।

रसा इक्षुरसादयः। मधुनो रसत्वेऽपि पृथक् तदुपादानमधिकदोषायेति बोद्धव्यम्। गौतमोऽप्याह यथा—"वर्जयेन्मधुमांसगङ्गमाल्यदिवास्वप्नाञ्जनाभ्यञ्जन-यानोपानच्छत्र-काम-क्रोध-लोभ-मोह-वादन-स्नान-दन्तधावन-हर्ष-नृत्य-गीत-परीवाद-भयानीति"। याज्ञवल्क्यश्चाह यथा—

मधुमांसाञ्जनोच्छिष्ट-शुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम्।
भास्करालोकनाश्लीलपरीवादादि वर्जयेत्॥ इति॥

उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टम्। तत्तु गुरुव्यतिरिक्तमिति बोध्यम्, "उच्छिष्टमगुरोरभोज्यमि"ति वशिष्ठवचनेन गुरोरुच्छिष्टभोजने दोषाभावकीर्तनात्। शुक्तं परुषं वचः, स्वभावमधुरं कालवशादम्लतां गतं दध्यादिव्यतिरिक्तं भोज्यञ्च। भास्करालोकनमिति भास्करस्योद्यतोऽस्तं गच्छतश्चालोकनम्। तथा च मनुः—

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन।
नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्॥ इति।

अन्यथा सर्वथादित्यदर्शनाभावे भिक्षादीनामपि बाधः स्यात्।

अथ वेदाध्ययनमाह मनुर्यथा—

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिनोदितैः।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना॥ इति।

यस्य च या शाखा पित्रादिक्रमागता तच्छाखीयेन विधिना संस्कृतः प्रथमं तां शाखामधीत्य ततः शाखान्तरमधीयीत इत्येतदाह वशिष्ठो यथा—

यच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।
अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत् ॥ इति ।

वैदिककर्माण्यपि तच्छाखीयविधानेनैव कार्याणीत्येतदाह स एव यथा—

परम्परागतो येषां वेदः सपरिबृंहणः ।
तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा ॥ इति ।

शाखान्तरीयविधानेन कर्मकरणे दोषमाह लौगाक्षिर्यथा—

यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामधिगच्छति ।
स शूद्रवद् बहिस्कार्यो हव्यकव्येषु दातृभिः ॥ इति ।

कात्यायनोऽप्याह—

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयन्तु यः ।
कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत् तस्य चेष्टितम् ॥ इति ।

वशिष्ठश्चाह—

न जातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत् ।
आचरन् परशाखोक्तं शाखारण्डः प्रकीर्तितः ॥
यः स्वशाखोक्तमुत्सृज्य परशाखोक्तमाचरेत् ।
अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्धे तमसि मज्जति ॥ इति ।

वेदाध्ययनस्य नाक्षरग्रहणमात्रत्वमपि त्वर्थज्ञानपर्यवसायित्वम् । तथाचाह पराशरः—

ज्ञातव्यः सर्ववेदार्थो वेदानां कर्मसिद्धये ।
पाठमात्रमधीते यः पङ्के गौरिव सीदति ॥
वेदस्याध्ययनं सर्वं धर्मशास्त्रस्य चैव हि ।
अजानतोऽर्थं तद् व्यर्थं तुषाणां कण्डनं यथा ॥
पाठमात्ररतान्नित्यं द्विजांश्चार्थविवर्जितान् ।
पशूनिव च तान् प्राज्ञो वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत ॥ इति ।

उशना चाह—

योऽधीत्य विधिवद् वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ।
स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते ॥ इति ।

लघुव्यासोऽप्याह—

न वेदपाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद् द्विजः ।
पाठमात्रावसानस्तु पङ्के गौरिव सीदति ॥
यथा पशुर्भारहारी न तस्य लभते फलम् ।
द्विजस्तथार्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते ॥ इति ।

वेदाभ्यासस्य पञ्चविधत्वमाह दक्षो यथा—

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।
तद्दानञ्चैव विप्रेभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥ इति ।

वेदाध्ययनस्य श्रेष्ठतपस्त्वमुक्त्वाऽध्ययनफलमाह मनुर्यथा—

वेदमेव सदाऽभ्यस्येत तपस्तप्स्यन् द्विजोत्तमः ।
वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥
आहैव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः ।
यः स्रग्व्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम् ॥ इति ।

अधीतशास्त्रस्याप्यननुष्ठानशीलस्य निन्दामाह स एव यथा—

सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ इति ।

अध्ययननियममाह मनुरेव यथा—

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।
संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ इति ।

द्वितीयजन्मन्युपनयने गुरुरेव पिता इत्येतदाह स एव यथा—

मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने ।
तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥

तत्र यद् ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम् ।
तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ इति ।

आचार्यसेवकस्य ब्रह्मचारिणस्तद्गृहे कर्तव्यमाह व्यासो यथा—

जघन्यशायी पूर्वं स उत्थाय गुरुवेश्मनि ।
यच्च शिष्येण कर्तव्यं कार्यं दासेन वा पुनः ॥
कृतमित्येव तत् सर्वं कृत्वा तिष्ठेत पार्श्वतः ।
किङ्करः सर्वकाले च सर्वकर्मसु कोविदः ॥
नाभुक्तवति चाश्नीयाद् अपीते चाम्बु नो पिबेत् ।
न च तिष्ठत्युपविशेदासीनः प्रस्वपेन्न वा ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यश्चाह—

गुरुञ्चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।
आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत् ॥ इति ।

नियमविशेषमाह यमो यथा—

गुर्वधीनोऽस्वतन्त्रः स्यात् पूर्वोत्थायी गुरोर्गृहे ।
सदाऽजघन्यसंसेवी जितस्मरो जितोदरः ॥
जितनिद्रो जितालस्यो जितक्रोधो जितात्मवान् ।
शुश्रूषुरनहन्ता च गुरुदेवार्चने रतः ॥ इति ।

हारितश्चाह "अथोदकुम्भकुशपुष्पसमिन्मूलफलाहरणसम्मार्जनोपलेपनाङ्गशुश्रूषाप्रभृतिभिर्गच्छन्तं शयानमासीनं भक्त्याऽनुवर्तेत नास्य निर्माल्यशयनासने छायापादुके चाक्रामे"दिति । गुरुपूजाफलमाह शङ्खो यथा—

न स्नानेन न होमेन नैवाग्निपरिचर्यया ।
ब्रह्मचारी दिवं याति स याति गुरुपूजनात् ॥ इति ।

गुरुणा सहैकासनोपवेशननिषेधमाह मनुर्यथा—

नीचशय्यासनं चास्य नित्यं स्याद् गुरुसन्निधौ ।
गुरोश्च चक्षुर्विषये काचिच्चेष्टास्य नो भवेत् ॥ इति ।

एतच्च गोयानादिव्यतिरिक्तविषयम् । तथाच स एवाह—

गोऽश्वोष्ट्रयान-प्रासाद-प्रस्तरेषु कटेषु च।
आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलक-नौषु वा ॥ इति।

ननु हारीतेन "हस्त्यश्वारोहणञ्चैव संत्यजेत् संयतेन्द्रियः" इत्यादिना तदारोहणं निषिध्यते मनुना च तद्विधीयत इति विरोधोऽनयोरिति चेन्न, मनुवचनञ्च तदापद्विषयकं ज्ञेयम्। विष्णुरप्याह "नास्यैकासनो भवेदन्यत्र शिलाफलक-नौयानेभ्य" इति। गुरुनिन्दाश्रवणनिषेधमाह मनुर्यथा—

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः॥ इति।

सतो दोषस्य ख्यापनं परीवादः। तथाह सतो दोषस्य ख्यापनं निन्देति। स्वयं गुरुनिन्दाकरणे दोषमाह मनुरेव यथा—

परीवादात् खरो भवति श्वा वा भवति निन्दकः।
परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरः॥ इति।

परिभोक्ता च यो गुर्वननुज्ञातस्तद्धनं भुनक्ति तादृशः। हारीतोऽप्याह—

अमृतस्य प्रदातारं गुरुं यस्त्ववमन्यते।
न चैनं वहति ब्रह्म तिर्यग्योनौ च जायते॥
ऋचं वा यदि वार्द्धं वा पादं वा यदि वाऽक्षरम्।
सकाशाद् यस्य गृह्णीयान्नियतं तस्य गौरवम्॥ इति।

गुरोर्नामोच्चारणे दोषमाह मनुर्यथा—

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम्।
न चैवास्यानुकुर्वीत गतिं भाषितचेष्टितम्॥ इति।

अत्र केवलमित्युक्तेः समक्षमुपाध्यायादिपदेनायं सम्बोध्यः। परोक्षमप्यस्यान्यस्मै परिचयदानकाले उपाध्यायादि-पदसंयुक्तं नामोल्लिखेत्। तथाच गौतमः "नाम-गोत्रे गुरोः समानतो निर्दिशेदि"ति। समानतो मानेन सहेत्यर्थः। गुरुवद् गुरुपत्न्यादयोऽपि सेव्या इत्येतदाह नारदो यथा—

आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत सततं गुरुम् ।
तद्भक्तिं गुरुदारेषु पुत्रपौत्रे तथैव च ॥ इति ।

मनुस्तु गुरुपत्न्या अभ्यञ्जनादिकरणं निषेधति यथा—

अभ्यञ्जनं स्नपनञ्च गात्रोद्वर्तनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥
ब्रह्मचर्यं तपो भैक्षं सन्ध्ययोरग्निकर्म च ।
स्वाध्यायो गुरुवृत्तिश्च चर्येयं ब्रह्मचारिणाम् ॥ इति ।

तपश्चात्र ब्रह्मचारिनियमः । अन्यत् सर्वमाकरे ज्ञेयम् ।

अथोपकुर्वाण-नैष्ठिक-भेदेन ब्रह्मचारिद्वैविध्यमाह दक्षो यथा—

द्विविधो ब्रह्मचारी तु स्मृतः शास्त्रे मनीषिभिः ।
उपकुर्वाणकस्त्वाद्यो द्वितीयो नैष्ठिकः स्मृतः ॥ इति ।

अत्रोपकुर्वाणस्वरूपमाह व्यासो यथा—

उपकुर्वाणको यस्तु द्विजः षड्विंशवार्षिकः ।
केशान्तकर्मणा तत्र यथोक्तचरितव्रतः ॥
समाप्य वेदान् वेदौ वा वेदं वा प्रसभं द्विजः ।
स्नायीत गुर्वनुज्ञातः प्रवृत्तोदितदक्षिणः ॥ इति ।

अत्रायमथः—यः प्रागुक्तब्रह्मचारिव्रतं यथोक्तकालं सम्पाद्य तत्राश्रमे वेदान् वेदौ वेदं वाधीत्य यथाविहितस्नानानन्तरं स्वशक्तया गुरवे दक्षिणां दत्त्वा तदनुमतिक्रमेण समावर्तनं करोति स एवोपकुर्वाणो ब्रह्मचारीत्युच्यते । लघुविष्णुराह—

अनेन विधिना सम्यक् कृत्वा वेदमधीत्य च ।
गृहस्थधर्ममाकाङ्क्षन् गुरुगेहादुपागतः ॥ इति ।

अत्रानेन विधिनेति ब्रह्मचर्यावलम्बनेन तद्धर्ममनुतिष्ठन् उपकुर्वाणो गुरुगेहात् समावर्तनं कुर्यादित्यर्थः । मनुराह—

न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।
स्नास्यंस्तु गुरुणाज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमन्ततः ।
धान्यं शाकञ्च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥ इति ।

विधिरयमुपकुर्वाणस्यैव, नैष्ठिकस्य स्नानाभावात् । ब्रह्मचर्यावस्थायां तादृशद्रव्ययाच्ञानिषेधात् स्नास्यन्नित्युक्तम् । स्नानकाले प्राप्ते प्रतिग्रहादिनापि पूर्वोक्तद्रव्याण्याहृत्य गुरवे दक्षिणां दद्यादिति ।

दक्षश्चाह—

स्वीकरोति यदा वेदं चतेद् वेदव्रतानि च ।
ब्रह्मचारी भवेत्तावदूर्ध्वं स्नातो गृही भवेत् ॥ इति ।

एतद्वचनमप्युपकुर्वाणविषयकमेव ब्रह्मचर्यानन्तरं द्वितीयाश्रमग्रहणोपदेशात् ।

नैष्ठिकलक्षणमाह लघुविष्णुर्यथा—

वेदस्वीकरणे हृष्टो गुर्वधीनो गुरोर्हितः ।
निष्ठां तत्रैव यो गच्छेन्नैष्ठिकः स उदाहृतः ॥ इति ।

निष्ठामिति समाप्तिम्, आमरणं गुरुकुले वास इति तात्पर्यम् । व्यासश्चाह—

यस्तूपनयनादेतदा मृत्योर्व्रतमाचरेत् ।
स नैष्ठिको ब्रह्मचारी ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ॥ इति ।

अत्रायमर्थः—यस्तूपनयनमारभ्य आमृत्यु गुरुकुले वसन् एतद् ब्रह्मचर्यव्रतमनुतिष्ठेत् स नैष्ठिकब्रह्मचारीति कथ्यते । एतस्य फलमाह ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयादिति । नैष्ठिकब्रह्मचारिणमधिकृत्य मनुराह यथा—

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले ।
युक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् ॥
आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।
स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् ॥ इति ।

शरीरस्या समाप्तेः मृत्युपर्यन्तमित्यर्थः । गुरौ प्रेतीभूतेऽपि नैष्ठिकस्य विधानमाह याज्ञवल्क्यो यथा—

नैष्ठिको ब्रह्मचारी च वसेदाचार्यसन्निधौ ।
तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥ इति ।

तदभाव इति आचार्यसान्निध्याभावे गुरुपुत्रे, तदभावे गुरोः सवर्णायां पत्न्यामिति "गुरुदारे सवर्णे वा" इत्यादिमनुवचनात् । सर्वाभावे तु आचार्याग्निसन्निधौ वसेत् न तु समावर्त्तेतेति तात्पर्यम् । मनुश्चाह—

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद् वृत्तिमाचरेत् ।।
एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।
प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ इति ।

पारेसमुद्रम्

[निबन्धकः—आर. अप्पन्नाचार्यः, बि.ए.]

*स्वपादपीठायितनामभूभृन्नामाब्धिकन्याकरपुष्करस्य ।
सूयेत मे भक्तमधुव्रतायामृतं नृसिंहस्य पदाम्बुजन्म ।।१।।
सुव्याप्रतिश्रान्ततया दिनान्ते विश्रान्तये सागरमागतोऽस्मि ।
एवंविधैरेव हि संविधानैः प्रफुल्लतां कूणितमेति चेतः ।।२।।
आगन्तुकं मामयमप्युदन्वान फेनावलिव्यञ्जितमन्दहासः ।
समाह्वयत्यूर्मिकरैस्तथाहि शिष्टोऽतिथेः सत्कृतिकृन्न प्रकृत्या ।।३।।
युगान्तकालप्रतिसंहृतानि जगन्ति बिभ्रत्पुरुषः किमेषः ।
शङ्खी गभीरो नवनीरदाभः कुक्षिस्थनानाजलजन्तुजालः ।।४।।
सा मे वधूष्वेकतमाऽपि चित्रं ! मन्दाकिनी मां न हि सङ्गतेति ।
दीर्घोष्णनिश्वासमिवाम्बुराशिर्वेलानिलेन प्रकटीकरोति ।।५।।

* श्रीनामगिरिलक्ष्मीः, सेयं कुलदेवता निबन्धकस्य

चुम्बन्नदीः केवलभूमिजाता य उत्क एषो रमते प्रकामम् ।
अहो ! महानित्यपि लब्धवर्णो न मे प्रियत्वे भवितुं स साधुः ॥६॥
अहं तु कृष्णाङ्घ्रि पयोजयोनिः पिनाकिनो मूर्ध्नि च राजमाना ।
इतीव सिन्धुं दृढदृप्तमत्ता स्वर्गापगा किन्तु तिरश्चकार ॥७॥
अनेकवर्णांशुकचित्रदृश्यैः संस्मारयत्यब्धितटं जनौघैः ।
प्रफुल्लनानाप्रसवं वनान्तम् अन्तर्दयच्चित्रपतङ्गसङ्गम् ॥८॥
आकर्षति प्रेष्ठ इव स्वकीये नभस्वति स्वं परिधानमेताः ।
तत्संनिगृह्णन्ति विलज्जमाना ऊरुप्रदेशार्पितलोलदृग्भ्यः ॥९॥
वेणीवनद्धामपि पुष्पमालां स्वसंनिवेशाद्गलितां विचिन्त्य ।
सरोषमाकृष्य तु काऽपि योषा पदे पदे पूर्वपदे करोति ॥१०॥
अन्या तु कन्या करवेत्रखण्डं निजाङ्गुलीरन्ध्रविचारि धत्ते ।
परा तु नारी करवस्त्रखण्डं अङ्गुष्ठतर्जन्युपगूढकोटिम ।
धुनोत्यसौ संभ्रमचञ्चलाक्षी निश्वासलोलं मधुपं विनेतुम् ॥११॥
काप्यर्पयित्वा स्वशिशुं तु धात्र्यै हस्तेन हस्तं परिपीड्य भर्तुः ।
मिथस्तदाभाषणलोलुपाऽऽस्ते स्त्रैणस्य लक्ष्म्याश्च गतिर्हि वक्रा ॥१२॥
अंसस्खलद्गन्धवहानुयायिमरालचित्रप्रचुरोत्तरीयाः ।
सुवर्णयष्टिप्रतिमा इमा हि काञ्चीगुणस्निग्धबृहन्नितम्बाः ।
कुर्वन्त्यवस्थाभिरिव स्वकाभिर्मृषा सुमेषोर्मकरध्वजत्वम् ॥१३॥
क्रीतः क्व चेलोऽयमहो ! नवीनो विभूष एष क्रियते च केन ।
इत्यादिपृच्छाशतमर्पयन्त्यः परस्परं प्रत्यबलाश्चलन्ति ॥१४॥
अप्रस्फुटं च स्खलितं द्रवद्भिरालापजालैर्हृदयस्य चोरम् ।
सद्यःसमभ्यस्तगतिप्रकारं प्रसारितैकाङ्गुलिबालनालम् ॥१५॥
माता पिता चोभयतो गृहीत्वा निजं तनूजं परितो नयन्तौ ।
आनन्दविस्फूर्तिनिमीलिताक्षौ मुक्तेः सुखं त्वैहिकमेव वित्तः ॥१६॥
अन्योन्यसाकूतविसृष्टदृष्टी संलापमत्तौ पितरौ विलोक्य ।
जानुद्वयं स प्रणिपात्य भूमौ तथा पुरः पाणितलौ च बालः ।

ब्रूते वयस्यं करिवच्चरेयम् आधोरणत्वं त्वमवाप्नुहीति ॥१७॥
अलंगलत्पाणिप्रवालतालं दरस्फुरत्कुड्मलदन्तचारु ।
हसन्ति नृत्यन्ति लुठन्ति यान्ति स्खलन्ति धावन्ति च ते तु पोताः ॥१८॥
तत्त्वाय नूनं स्पृहयामि बाल्यं तदेकमेवामलहर्षवर्षि ॥१६॥
केचिज्जनन्या जनकेन चान्ये भ्रात्रा तथैके सुहृदा तथान्ये ।
केचिन्निजप्रेष्ठतमैर्जनैश्च प्रायः समस्ता मिथुनं चरन्ति ॥२०॥

विश्वासदेवी-कृता गङ्गा-वाक्यावली

[निबन्धकः—डा० यतीन्द्रविमल-चतुर्धुरीणः]

संस्कृत-साहित्येषु नारीणां कृतिः सर्वतोमुखी । अत्र वयं नारी-कृतिष्वन्यतमां विश्वासदेवीकृतां गङ्गावाक्यावलीमधिकृत्य किञ्चिद् वक्तुकामाः स्मः ।

विश्वासदेवी-कृतिरन्या कापि नाद्यापि अस्मदृष्टिगोचरीभूता, पुस्तकेऽस्मिन् यद्यपि तस्याः परिचय-रूपाणि विवरणानि न बहुलानि लभ्यन्ते तथापि सा विद्यापतेः समसमयेति ग्रन्थादस्माज्ज्ञायते । अतः सा शिवसिंहानुज-चन्द्रसिंहपत्नी विद्यापति-महिता मिथिला-राज्ञी लक्ष्मी [लखिमा]देवी-सिंहासनपरिपूरयित्रीति विज्ञायते । विद्यापतिः शिवसिंह-लखिमादेवी-सभाकविरपि आसीत् इत्यस्मात् स विश्वासदेव्या वयसा ज्यायान् इति अनुमीयते । तयोः कालस्तु खीष्टीय-चतुर्दश-शताब्दीति प्रथितमेव ; ततः सा खीष्टीयपञ्चदश-शताब्दी-समये जन्मपरिग्रहं स्वीचकारेति मन्यामहे ।

गङ्गा-वाक्यावलीयं स्मृति-शास्त्र-रूपा । पूत-भागीरथी-स्मरणादिविषयकाणि विविधानि कृत्यानि अस्य वर्णन-विषयाः । विद्यन्तेऽत्र सप्त-विंशतिः

प्रकरणानि स्मरण-कीर्तन-यात्रा-श्रवण-गति-वीक्षण-नमस्कार-स्पर्शन-श्राद्धा-भय-सर्वबन्धु-प्रतिकृति-क्षेत्रावगाहन-स्नान-तर्पण-मृत्तिका-जप-दान-जलतोय-पानाश्रय-प्रायश्चित्त-कृतकृत्य-मृत्व्यस्थिस्थिति-प्रयागमरण-विघ्न-समाख्यानि। प्रमाण-वाक्यानि प्रायशः पुराण-स्मृति-ज्योतिः-शास्त्रेभ्यः संगृहीतानि; तान्यधिकृत्य विरचितानि विश्वासदेव्या सङ्कल्पवाक्यानि सर्वाणि। ग्रन्थमेतमाश्रित्य भक्तास्तीर्थगामिनस्तीर्थागता वा गार्हस्थ्याश्रमभाजस्तद्व्यतिरिक्ता वा सर्वे पुण्यबलाः पार्थिवमपार्थिवं वा सुखं स्वर्गं मोक्षं वा प्राप्नुयुरित्यहो मिथिलाधीशाया महिममण्डितः प्रयत्नः। स्मरण-कीर्तनादिषु प्रकरणेषु वक्तव्य-विषयाः सुष्ठु बहुशः प्रोक्ताः, समालोचनानि च हृद्यानि निरपेक्षाणि च। प्राचीन-ग्रन्थेऽस्या ग्रन्थकर्त्र्या अधिकारः सर्वथा विस्मयजननशीलः। ततोऽप्यद्भुतमिदं यत् सा सविशेषं सम्यक् सर्वमविविच्य न किञ्चन वाक्यं स्वीचकारेति। विरुद्ध-वाक्य-समन्वये तस्याः प्रतिभा निपुणं प्रदर्शिता। श्राद्ध-प्रयागवपने अधिकृत्य अस्या विचारप्रसङ्गावतार-मीमांसे धीमतामपि व्यामोह-निराकरण-चित्त-प्रसादन-कुशले। गङ्गा-वाक्यावली गङ्गा-विषयक-ग्रन्थेषु श्रेष्ठा वर्णन-विषय-बाहुल्याद्वर्णन-गौरवाद्धर्म-प्रचोदनाच्चेति न कोऽपि सन्देहः। स्मार्त-शिरोमणि-रघुनन्दनोऽपि अस्य ग्रन्थस्य वाक्यानि भूयो भूय उद्धृतवांस्तस्य मलमास—प्रायश्चित्त-श्राद्ध-तिथि-तत्त्वाख्येषु निबन्धेष्वित्यहो महान् महिमा विश्वासदेव्या धर्मप्राणताया विद्यावत्तायाश्च। ग्रन्थोऽयमंशतोऽपि नायसाक्षरैर्मुद्रित इति निर्धार्य वङ्गीय-रयाल-एसियाटिक-सोसाइटीस्थौ द्वौ*-इण्डिया-अफिसस्थमु†-एकमादर्शमनुसृत्यास्माभिरद्य प्रकाश्यते। सर्वप्रकाशश्च

---

* महामहोपाध्याय हरप्रसाद-शास्त्रि-कृत-काव्य-ग्रन्थ-क्याटालग, १६२५' पृः ८५५-५६, संख्ये २८३६-४०।

† इगेलिङ्ग [Eggeling]-कृत-क्याटालग, चतुर्थ-खण्डः; १८६४, पृष्ठा ८७५-७६।

२

पत्रिकायामसम्भव इत्यंशत एवायं पाठकेभ्य उपह्रियते । सत्यवसरे ग्रन्थाकारेणायं मुद्रापयिष्यत इत्याशास्यते । इण्डिया-अफिसाधिकृतादर्शः कलिकाता-महानगरीस्थ-इम्पीरियाल-लाइब्रेरी-ग्रन्थागाराध्यक्ष-महो-दयैरस्मदनुरोधेन श्वेतद्वीपादानीतः । सर्व्वथाऽस्मत्-पाठ-सहायतां कुर्वाणेभ्य एसियाटिक-सोसाइटी-सम्पादक-महोदयेभ्य इम्पीरियाल-लाइब्रेरी-अध्यक्ष-महाशयेभ्यः, विशेषतः इण्डिया-अफिस-लाइब्रेरी-ग्रन्थागाराध्यक्ष-पण्डित-प्रवर-डक्टर एइच्. एन्. रेण्डेल, [Dr. H. N. Randle] महाशयेभ्यः कृतज्ञतां विज्ञापयामि ।

गङ्गावाक्यावली

स्वस्त्यस्तु वस्तुहिन-रश्मिभृतः प्रसादादेकं वपुः श्रितवतो हरिणा समेत्य ।
तन्नाभि-पङ्कज-सहोत्थ-मृणाल-लीलामाविष्करोति हृदि यस्य भुजङ्ग-राजः[1] ॥
यावद् गङ्गा विभाति त्रिपुर-हर[2]-जटा-मण्डलं मण्डयन्ती
मल्ली-माला[3] सुमेरोः शिरसि सित-महावैजयन्ती[4] जयन्ती ।

1. The reference is to the combined body of Hari and Hara. The serpent Śeṣa which serves as a decoration of Śiva's body watches with interest the sportive movements of the lotus fibre arising out of the navel-lotus of Hari. For details about Hari and Hara, see HariV., chap. 125, pp. 373-375. ; VāmP., Chap. 59, सार्ध-त्रिनेत्रं कमलाहि-कुण्डलं...हरिं हरञ्चैव नगेन्द्र-भूषणं, etc.

2. त्रिपुरहर is Śiva who burnt the three citadels made of gold, silver and iron in the sky, air and earth and occupied by the Asuras ; cp. Tait Saṃh., vi, 2, 3, 1 ; AitBr., ii, 11 ; ŚatBrā, vi. 3. 3. 25.

3. त्रिपुर......मल्ली माला cp. मदन-मथन-मौलेर्मालती-पुष्प-माला, Vālmīki's Gaṇgā-stava.

4. Cp. स्वर्गारोहण-वैजयन्ति ; etc. ; op. cit,

M. Vasanta-tilaka.

यावत् पाताल-मूलं स्फुरदमल-रुचिः शेष-निर्मोक-वल्ली
तावद् विश्वास-देव्या जगति विजयतां गाङ्ग-वाक्यावलीयम् ॥

× × × × × ×

अथ तोय-पान-प्रकरणम् ।

स्कान्दे—"योऽसौ निरञ्जनो देवश्चित्-स्वरूपी जनार्दनः ।
स एव द्रव-रूपेण गङ्गाम्भो नात्र संशयः ॥"

स्कान्द-मात्स्ययोः—

"तीर्थ-यात्रादिकं कृतस्नमकुर्वाणोऽपि मानवः ।
गङ्गा-तोयस्य माहात्म्यात् सोऽप्यत्र फलभाग्भवेत् ॥"

भविष्ये—"कन्या-दानैस्तथाऽन्यत्र भूमि-दानैश्च भक्तितः ।
अश्व-दानैश्च गो-दानैः स्वर्ण-दानादिभिस्तथा ॥
रथाश्व-गज-दानैश्च यद् यल्लाभमुदाहृतम् ।
तत्तच्छत-गुणं गङ्गा-तोय-पानादपाश्नुते ॥"

अद्य बहु-कन्या-बहु-भूमि-बह्वन्न-बहु-गो-दान-बहु-स्वर्ण-दान-रथाश्व-गज-दान-जन्य-पुण्य-शत-गुण[पुण्य]-प्राप्ति-कामो गङ्गा-तोय-पानमहं करिष्ये ।

महाभारते—"चान्द्रायण-सहस्रेण यश्चरेत् काय-शोधनम् ।
यः पिबेद्वै यथेष्टन्तु गङ्गाम्भः स विशिष्यते ॥"

अद्य चान्द्रायण-सहस्र-जनित-काय-विशुद्धि[1]-प्राप्ति-कामो गङ्गाम्भः-पानमहं करिष्ये ।

ब्रह्माण्डे—"गङ्गा-तीरे वसेन्नित्यं गङ्गा-तोयं पिबेत् सदा ।
दीक्षितः सर्व-यज्ञेषु सोम-पानं दिने दिने ॥"

अद्य सर्व-यज्ञ-दीक्षितत्व-जन्य-पुण्य-सम-पुण्य-प्राप्ति-पूर्वक-प्रतिदिन-सोम-पान-प्राप्ति-कामो गङ्गा-तोय-पानमहं करिष्ये ।

---

1. A. add. r. 'त्वशुद्धि' not found in C.

स्कान्दे—"गण्डूष-मात्र-पानेन[1] अश्वमेध-फलं लभेत ।
स्वच्छन्दं यः पिबेदाप[2]स्तस्य मुक्तिः करे स्थिता ।।"

अद्य अश्व-मेध-यज्ञ-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गा-जल-पानमहं करिष्ये। सकृदल्प-जल-पान-मात्रे एतदेव फलम् । स्वच्छन्द-जल-पाने तु मुक्तिः फलम् ।

दान-धर्मे—"चान्द्र-व्रत-सहस्रन्तु यश्चरेत काय-शोधनम् ।
पिबेद् यश्चापि गङ्गाम्भः समौ स्यातां [नरौ ? नवा] समौ ॥"

अद्य चान्द्रायण-व्रत-सहस्र-करणक-काय-शोधन-विशिष्ट-काय-शुद्धि-कामो गङ्गाम्भःपानमहं करिष्ये ।

स्कान्दे—"त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिश्चाथ यामुनम् ।
नार्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्यति ।।
नाभ्यन्तर्गत-तोयानां मृतानां क्वापि देहिनाम् ।
तद्वत्तीर्थ-फल-प्राप्तिर्नात्र कार्या विचारणा ।।
वर्ज्यं पर्युषितं तोयं वर्ज्यं पर्युषितं दलम् ।
न वर्ज्यं जाह्नवी-तोयं न वर्ज्यं तुलसी-दलम् ।।"

आश्रय-प्रकरणम् ।

ब्रह्माण्डे—"परमात्मा शिवो[ह्यस्या ? ह्यन्य]स्तस्मादन्या[3] हि जाह्नवी ।
इति यः सेवते गङ्गां स न[4] मोक्षस्य भाजनम् ।।"

दान-धर्मे—"अन्धाः क्लीवा जडा व्यङ्गाः पतिता रोगिणोऽन्त्यजाः ।
गङ्गां संसेव्य पुरुषा देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम् ॥"

महाभारते—"पितृ-मातृ-सुतैः सर्वैः संत्यक्तः पतितोऽपि वा ।
महारौरव-योग्यश्चेत्तामाश्रित्य दिवं व्रजेत् ।।"

---

1. V. r. A. [IOL. Ms.] गण्डूष-पान-मात्रेण ।
2. V. r. A. पिबेच्चाप ।
3. V. r. A. तस्माद्धन्या ।
4. V. r. C. स नो ।

दान-धर्मे—"उर्जावतीं महापुण्यां मधुमतीं त्रि-वर्गदाम्[1]।
त्रिलोक-गोप्त्रीं ये गङ्गामाश्रितास्ते दिवं गताः ॥"

अद्य दिव-गमन-कामो गङ्गामहमाश्रये।

तथा—"[यस्यां ? योऽस्यां]वसेद्र[2]क्षति चापि मर्त्य-
स्तस्मै प्रयच्छन्ति शुभानि देवाः।
तद्भावितः[3] स्पर्शन-दर्शनेन
इष्टां गतिं तस्य सुरा दिशन्ति ॥"

अद्य बहु शुभ-प्राप्ति-कामो गङ्गा-वासमहं करिष्ये।

नारदीये—"किमष्टाङ्गेन योगेन किं तपोभिः किमध्वरैः।
वास एव हि गङ्गायां ब्रह्म-ज्ञानस्य कारणम् ॥"

अद्य ब्रह्म-ज्ञान-प्राप्ति-कामो गङ्गा-वासमहं करिष्ये।

स्कान्दे—"सर्व-देवैश्च मर्त्यैश्च पूजनीयो महर्षिभिः।
यो वै गङ्गां समाश्रित्य सुखं तिष्ठति निर्भयः ॥"

अद्य सर्व-देव-बहु-मर्त-बहु-महर्षि-पूजनीयत्व[4]-प्राप्ति-कामो गङ्गामाश्रित्य स्थितिमहं करिष्ये।

दानधर्मे—"लम्बेदवाक्शिरा[5] यस्तु युगानामयुतं पुमान्।
यस्तिष्ठति यथेष्टन्तु गङ्गायां स विशिष्यते ॥
तिष्ठेद् युग-सहस्रन्तु पादेनैकेन यः पुमान्।
मासमेकन्तु गङ्गायां समौ स्यातां नवा[6] समौ ॥"

अद्य [लम्बमान-शिरोऽवाग् (?) अवाक्शिरोलम्बमान] युगायुत-स्थिति-जन्य-पुण्य-विशिष्ट-पुण्य-प्राप्ति-कामो गङ्गातीरे स्थितिमहं[7] करिष्ये।

---

1. V. r. A. त्रि-वर्गगां।
2. V. r. C. वसेत्क्षति।
3. V. r. A. तत्तावितास्पर्शन।
4. V. r. C. निर्भय-प्राप्ति।
5. V. r. C. लम्बेन वाक्शिरा।
6. V. r. A. नरा (?)।
7. V. r. A. स्थितिरहं (?)।

अद्यैक-पाद--करणक-युग-सहस्र-स्थिति-जन्य--पुण्य-विशिष्ट-पुण्य--प्राप्ति-कामो मासमेकं गङ्गा-तीरे स्थिति-महं[1] करिष्ये ।

ब्राह्मे—"लम्बेतावाक्-शिरा[2] यस्तु युग-कोटिं समाहितः।
श्रयेद् यथेष्टं गङ्गां यः स च तस्माद्विशिष्यते ।।"

अद्य [लम्बमान-शिरोऽवाग् (?) अवाक्शिरोलम्बमान] युग-कोटि-समाहित-स्थिति-जन्य-पुण्य-विशिष्ट-पुण्य--प्राप्ति-कामो गङ्गामहमाश्रये ॥

भविष्ये—"किं तस्य यज्ञ-दानेन किं जपैस्तपसाऽपि वा ।
षण्मासेनापि किं तस्य यो वै गङ्गां न सेवते ।।"

महाभारते—"पूर्वे वयसि पापानि कृत्वा कर्माणि ये नराः ।
पश्चाद् गङ्गां निषेवन्ते[3] तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥"

अद्य पूर्व-वयःकृत-सर्व-पाप-कम-नाश-पूर्वक-परम-गति-प्राप्ति-कामो गङ्गा-महमाश्रये ।

ब्रह्माण्डे—"गङ्गा-सेवापरस्येह दिवसार्धेन यत् फलम् ।
न तच्छक्यं प्रयत्नेन प्राप्तुं क्रतु-शतैरपि ॥"

अद्य बहु-क्रतु-शत-जन्य-फल-विशिष्ट-फल प्राप्ति-कामो गङ्गामहं सेवे ।

स्कान्दे—"अहो किं बहुनोक्तेन गङ्गा सेव्या नरैः सदा
नान्यत् संसार-वृक्षस्य[4] नाशकं मोक्षदायकम् ।।"

अद्य सांसारिक-दुःख-नाश-पूर्वक-मोक्ष-प्राप्ति-कामो गङ्गामहं सेवे ।

नारदीये—"महापातकिनो मर्त्याः सेवन्ते यदि जाह्नवीम् ।
महापातक-पञ्चभ्यो मुच्यन्तेऽन्यस्य का कथा ।।"

अद्य पञ्च-महापातकादि-सर्व-[5]पातक-नाश-कामो जाह्नवीमहं सेवे ।

भविष्ये—"त्रि-रात्रं सप्त-रात्रं वा स्थिति-मात्रेण भक्तितः ।
गङ्गा-तीरे नरो यस्तु नरकं स न पश्यति ।।"

---

1. V. r. A. स्थितिरहं (?) ।
2. V. r. A. लम्बेदवाक् ।
3. V. r. A. समाश्रित्य ।
4. V. r. C. दुःखस्य ।
5. सर्व-पातक is omitted in C.

अद्य नरक-दर्शनाभाव-कामस्त्रिरात्रं सप्त-रात्रं वा गङ्गा-तीरे स्थितिमहं करिष्ये ।

नारदीये—"कलौ तत्-परम-ब्रह्म-प्राप्तये सत्वरं नृणाम् ।
गङ्गा-भजनमेवाऽऽहुर्महोपायं महर्षयः ॥"

अद्य पर-ब्रह्म-प्राप्ति-कामो गङ्गा-भजनमहं करिष्ये ॥

ब्राह्मे—"तिष्ठेद्युग-[1]सहस्रन्तु पादेनैकेन यः पुमान् ।
सेवते मासमेकन्तु गङ्गाम्भः स विशिष्यते ॥"

अद्यैक-पाद-करणक-युग-सहस्र-स्थिति-जन्य-पुण्य-विशिष्ट-पुण्य-प्राप्ति-कामोऽद्यारभ्य मासमेकं गङ्गाम्भःसेवनमहं करिष्ये ।

अथ प्रायश्चित्त-प्रकरणम् ।

स्कान्दे—"प्रायश्चित्तानि दीयन्ते यत्र गङ्गा न विद्यते ।
यत्र गङ्गा महाराज प्रायश्चित्तन्तु तत्र सा ॥"

महाभारते—"चान्द्रायणं पराकं वा प्राजापत्यमथापि वा ।
प्रायश्चित्तानि दीयन्ते यत्र गङ्गा न विद्यते ॥"

पाद्मे[2]—"प्रायश्चित्तं परं तीर्थ-स्नानं महर्षिभिः कृतम् ।
किन्तु तीर्थे त्यजेद्धीरुर्मनसाऽप्यशिवां क्रियाम् ॥"

ननु मन्वादि-धर्म[3]-शास्त्रे प्रायश्चित्त-प्रकरणे[4] ब्रह्म-वधादि-पातके[5] प्रायश्चित्तत्वेन गङ्गायां शिव[6]-गोविन्दयोर्नाम च, तत् कथं[7] न विहितम् । तथा च नन्दिकेश्वरे—"कोटयो[8] ब्रह्म-हत्याया अगम्या-गमनस्य च ।
सद्यः प्रलयमायान्ति महादेवेति कीर्तनात् ॥"

---

1. V. r. A. त्रि-युगानां
2. A. add. r. तथाच
3. V. r. C. धर्म is omitted.
4. V. r. C. प्रकरणम् ।
5. V. r. C. पातके is omitted.
6. V. r. C. गङ्गा-शिव- ।
7. V. r. A. नाम-कथनं ।
8. V. r. C, कोटिशो ।

स्कान्दे—"कृत[1]-पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तन्तु तस्यैवं[2] शिव-संस्मरणं परम् ॥"

ब्राह्मे—"गोविन्दं संस्मरेद् यस्तु शाठ्येनापि सकृन्नरः ।
सर्व-पापैः प्रमुच्येत तत्-क्षणान्नात्र संशयः ॥"

ब्राह्मे—"अप्यन्य-चित्तः क्रुद्धोऽपि यः सदा कीर्तयेद्धरिम् ।
सोऽपि दोष-क्षयान्मुक्तिं लभेच्चेदि-पतिर्यथा ॥"

सत्यं, नहि लघु-कर्मणि-गुरु-कर्मणो विधानम् । यदाह विष्णुः—
"एनसि लघुनि लघूनि गुरुण्यपि च गुरूणि" प्रायश्चित्तानि इति शेषः ।

तथा ब्राह्मे—"पापकृद् याति नरकं प्रायश्चित्त-पराङ्मुखः ।
पापानामनुरूपाणि प्रायश्चित्तानि तद् यथा ॥"
तथा तथैव संस्मृत्य[3] प्रोक्तानि परमर्षिभिः ।
पापे गुरूणि गुरुणि स्वल्पान्यल्पे च तद्विदः ।
प्रायश्चित्तानि विप्रेन्द्रा जगुः स्वायम्भुवादयः ॥

तथा च स्कान्दे—
"पापे लघूनि लघुनि गुरूणि च गुरुण्यपि ।
प्रायश्चित्तानि दीयन्ते नान्यथा शुध्यति[4] नरः ॥"

इति वेद-दर्शनात् । गङ्गाया गरीय[5]स्त्वात् प्रायश्चित्तत्वेन[6] । निरूपिता गङ्गेति । एवं शिव-गोविन्दयोर्नाम्नस्तु विशेषः परमो मत[7] इति ।

(क्रमशः)

---

1. V. r. C. कृते ।
2. V. r. C. तस्यैकं ।
3. V. r. A. संस्मृत्या ।
4. V. r. C. शुध्यते ।
5. V. r. C. गयागीयस्तत्वात् ।
6. Extra reading in C. प्रायश्चित्ते ।
7. V. r. C. पूर्वस्येव वक्तव्य इति ।

राज्ये न पुण्यपरमं हृदयं नराणां
पापानुवृत्तिरुदपादि मनःसु तेषाम् ।
स्वार्थे रतिः प्रतिपदं प्रतिभाति पूर्णा
नैकोऽपि हा प्रकृतिदुःखसुखे विवेकी ॥५२॥
दुःखानि वेदयितुमद्य जनोपकण्ठं
शीर्णस्वरेऽपि सति कण्ठतटे जनानाम् ।
नोत्सादनाय दयते हृदयं तु तेषां
तस्माद् विकारशतमाविरभूदकस्मात् ॥५३॥
चाण्डालमन्नमपि विप्रकुलप्रसूतै-
राखाद्यते सपदि सादरमद्य बुद्ध्या ।
हिंसासु शास्त्रविहितासु विरक्तचित्ता
मांसादि रासनसुखाय जनाः पचन्ति ॥५४॥
कामाय कम्रवनितामनुसन्दधानः
प्राणैः पणैस्तदुपभोगविधौ निषक्तः ।
धर्मप्रसङ्गमपि माङ्गलिकं विमुञ्चन्
पारत्रिकापकृतिमेव नरश्चिनोति ॥५५॥
उद्दण्डमाण्डलिकमण्डलदण्डभीत्या
नीत्या कथञ्चन विनीतमृदुप्रकृत्या ।
चौर्यादिपर्युषितमन्तरमुत्कुलानां
स्वप्नेऽपि नेच्छति सनातनधर्ममार्गम् ॥५६॥
वाचा प्रचारयति पुण्यमयोपचारान्
आचारमात्मनि समञ्चति पापसारम् ।
वैडालकव्रतमनिष्टकरं परेषां
प्रायः प्रसारमुपयाति नृणां समाजे ॥५७॥
कर्मान्तरेऽप्यसति नित्यविधाववज्ञां
विज्ञोऽपि कालवशगः श्रयते दुरन्ताम् ।

सन्ध्यादिनित्यविधिसाधनपूतचेता
नो हन्त कोऽपि भुवि दृष्टिपथं प्रयाति ॥५८॥
ये पूर्वपूरुषकृतेषु समाजभीत्या
कृत्येषु जाग्रति धने शठतां श्रयन्तः ।
ते चोभयत्र निजकर्मकृतायशोभि-
र्मूढा जना मलिनिमानमुपाश्रयन्ति ॥५९॥
प्रत्यक्षमात्रमधियन्ति मितौ प्रमाणं
कर्मोद्भवं न सुखदुःखविधावदृष्टम् ।
जन्मान्तरं न नरको न च नापि च द्यौः
पूतं मखादि च मृषेत्यपि संगिरन्ते ॥६०॥
निःश्रेयसं मरणमेव भवे स्वभावात्
स्वर्गस्तु दिव्यवनितानुगतिप्रमोदः ।
स्रक्चन्दनादि-कमनीय-पदार्थसेवा-
सम्भूतमान्तरसुखञ्च जगद्गतानाम् ॥६१॥
व्याधिप्रकोप-रिपुशस्त्रकृतव्यलीकाद्
दैन्यादिसाधितमनोरथहानिदुःखात् ।
नान्यो विभाति नरको नयवेदिसिद्ध-
स्तत् किं वृथेन्द्रियविनिग्रहभूरियत्नः ॥६२॥
नात्मा शरीरमपहाय परोऽस्ति जन्तो-
श्चैतन्यमस्य किल भूतसमष्टिसृष्ट्या ।
ताम्बूलचूर्णखदिरादिसमन्वयेन
रागोऽधरे ननु यथा विलसत्यपूर्वः ॥६३॥
विप्राय गो-कनक-भूषण-रत्नदानात्
पुण्यं वदन्ति निजमर्थमवेत्य धूर्त्ताः ।
निर्वीर्यतामुपगता मतिमन्त एव
पातिव्रतं शुभफलं प्रथयन्ति लोके ॥६४॥

संसारिणां पुरुषकारवियोजितानाम्
अर्थागमाय सुकृतोक्तिविचारभङ्गी ।
वेदानुगामिविविधव्रतपालनार्थं
मिथ्यैव मूढमनुजा विपथे भ्रमन्ति ॥६५॥

वाणिज्यमाचर गृहाण समोपचारं
विप्रादिभेदमपि विस्मर विश्वरागात् ।
वर्णाश्रमाचरितमङ्गगणेन क्लृप्तं
दीप्तं कुरुष्व तिमिराणि निहत्य चित्तम् ॥६६॥

वर्णास्त्रयः श्रुतिपदेषु गताधिकारा
नान्त्यस्तथा दुरभिसन्धिरयं द्विजानाम् ।
ईशः समः सकलमानुषजन्मदश्चेत्
कस्माद् विभेदमतिमानुषमेष कर्ता ॥६७॥

बाह्यं शरीरमविलक्षणमन्त्यवर्णे
धीचातुरी तुलनया क्वचन प्रकृष्टा ।
वेदोदितेषु शुभकर्मसु मार्मिकाणां
तत् किन्नु वेदमधिकृत्य महत्त्वचिन्ता ॥६८॥

पित्रोः पदाब्जपरिपूजनमस्तु किञ्चिद्
देवार्चना न फलिनी श्रुतिसम्प्रदिष्टा ।
केयं विमूढमनसां मृदि पादपे वा
पाषाणखण्डनिचयेऽपि च दैवबुद्धिः ॥६९॥

स्वर्गाभिधं पुरमितो यदि किञ्चिदुच्चै-
स्तत्र स्थितैर्मखहविः कथमस्तु पीतम् ।
दूरं जने व्रजति जीवनपोषणार्थं
पाथेयकल्पनमनर्थकमन्यथा स्यात् ॥७०॥

इत्येवमेव नवजल्पशतैः समाजः
स्वल्पीकरोति तमसाऽल्पधियां विवेकम् ।

आपातसुन्दरमनोऽनुगुणं विचारं
प्रायेण याति जनता भुवि निर्विकल्पम् ॥७१॥
एवं दशामुपगते परितः समाजे
किं वा विधेयमिति चिन्तयतो मनो मे ।
नो निर्णयं समधिगच्छति देवि पद्मे
तद्दीयतां मम विचारसहोपदेशः ॥७२॥
लोकवृत्तानुवृत्तात्मा पद्मां स्निग्धेन चेतसा ।
बोधयित्वा व्यथावीजं विरराम जनार्दनः ॥७३॥
इति श्रीकालीपदतर्काचार्यकृते सत्यानुभावे महाकाव्ये
कलिप्रभाववर्णनं नाम प्रथमः सर्गः ॥१॥

द्वितीयः सर्गः

इत्थं सर्वजगद्गुरुं स्थितिपरं दृष्ट्वा विकारं गतं
पद्मा च्छद्मविभेदनस्थिरमतिः कृत्वा स्मितं प्रावदत् ।
हे नारायण पारयन्नपि परस्तत्त्वार्थसिद्धिक्रमे
यन्मां पृच्छसि तद्धि गौरवपदं त्वत्पादपद्मोद्भवम् ॥१॥
सूताधिष्ठितवाजिराजिरयते यद् योग्यमार्गे गतिं
सोऽयं वाजिगणे गुणः किमु, गुणः सोऽयं स्थितः सारथेः ।
सौभाग्यं यदि मे वचःसु विलसेत्तत्रास्ति हेतुर्भवान
सूरस्य प्रभयाऽरुणोऽपि जगतां व्याहन्ति घोरं तमः ॥२॥
प्रागल्भ्यं त्वयि सर्वगौरवमये शिक्षावचो मे स्त्रिया
मौनं मानविलङ्घनादिव तथा दोषाय मे कल्पते ।
तस्मादेव गुरोरधीतविषयाः शुद्धयर्थमाम्रेडिताः
शिष्याणामिव मे वचांसि न कथं निर्दोषतां तन्वताम् ॥३॥
नित्यं मामनुमन्यसे प्रणयिनीमानन्ददानप्रिय-
स्तस्मादेव तव प्रभूतमहसो नासाद्यते वैभवम् ।

वाचां देव मया प्रवृत्तिसमये त्वत्पादपाथोभवे
सर्वाघक्षयसाधनार्थमधुना भूमौ नतिः साध्यते ॥४॥
आलोकः प्रभया यथा हि तमसां हन्ता गृहोद्भासक-
स्तद्वत्त्वं मम दोषराशिमनिशं हत्वा प्रदत्से मतिम् ।
अद्यापि प्रणयाभिमानरभसाद् गन्तुं कृपां तावतीं
त्वत्पादाम्बुजपूतरत्नकिरणे पीठे नतिः साध्यते ॥५॥
इन्द्राद्या विपदागमे तव पदं शान्तेः कृते वृण्वते
त्वन्नामस्मरणेन सर्वविपदो दूरं गता देहिनाम् ।
तत् केयं वद चातुरी सुचतुर प्राप्ता त्वया नूतना
तृष्णापीडनतो जलाधिपपुरी हन्ताधुना दुर्गता ॥६॥
पूर्वं यावदपादि लोकवलये धर्मस्य हानिः परा
तावत्तस्य विरक्षणाय भवता यत्नः समालम्बितः ।
धर्मस्य प्रथिमानमारचयितुं स्मृत्वा पुराणोद्यमा-
नद्यापि प्रतनुष्व विश्वमनघं केनापि पुण्यात्मना ॥७॥
वेदानां प्रलयाम्बुधौ प्रविलये मत्स्यस्वरूपं दधन्
तेषामुद्धरणं चकर्थ जगतां भव्योपकारक्षमः ।
नैते बाढमतोऽन्यथा भुवि जना यागादिसत्कर्मणां
वैधाचारपरायणाः शुभफलं लब्धुं क्षमेरन् परम् ॥८॥
किं कार्यं किमकार्यमूर्ध्वमयनं कस्मात् कुतो वाप्यधः
श्रौतस्मार्त्तवचोभिरेव जनता ज्ञातुं क्षमा संसृतौ ।
वेदानां विलये विधेरवगमाभावेन नानाविधै-
रज्ञानाचरितैः स्खलद्विधिशतैः संसारिणां व्याहतिः ॥९॥
यत्त्वामीश कृपानिधिं मृदुधियो ध्यायन्ति दोषाकरं
लोकानां प्रलयप्रसाधनवशात्तन्मूढतायाः फलम् ।
काले जीवकृतैरसीमदुरितैः संसारविध्वंसनं
तत्रैवासि नियामको हि भगवन् भूतिस्थितिध्वंसकृत् ॥१०॥

तस्मादूर्ध्वमधःप्रलीनधरणी नीरात् समुत्थापिता
वाराहं वपुराकलय्य करुणामालम्ब्य देव त्वया ।
सृष्ट्वाऽभीष्टपदार्थसार्थमपरं पूर्वं यथासीत्तथा
संसारो नव एव दोषरहितः स्वेच्छाक्रमात् साधितः ॥११॥
चातुर्वर्ण्यजनिं विधाय मुखतो बाह्वोः पदादूरुतो
वर्णानां गुणकर्मभेदनियमानापाद्य सद्यः स्वयम् ।
संसारं नियतव्यवस्थमसुखं हन्तुं पदे वर्तय-
न्नेकस्त्वं निखिलेषु भासि कृपया लोकोपकारक्षमः ॥१२॥
वेदार्थानवगत्य विप्रनिवहा धर्मं यदातन्वते
यच्च क्षत्रगणाः कृपाणनिपुणा रक्षन्ति लोकानमी ।
वैश्या यच्च कृषिप्रधानविधयो लोकोपकारव्रताः
शूद्राणामपि शिल्पकादिघटना सर्वं प्रसादाद्धि ते ॥१३॥
यावद्दैत्यकुले हिरण्यकशिपुस्तेजोबलैरात्मनो
जित्वा देवगणानभूत् सुरपुराधीशो विशालोद्यमः ।
यस्यैश्वर्यकणः प्रमाणमभवद्दुःखे सुखे वा चिरं
देवानां त्रिदिवेऽपि का तनुभृतामन्यत्र वार्ता सताम् ॥१४॥
यस्यादेशवशात् सहस्रकिरणो नात्युष्णघृष्णिं वहन्
वाय्वानीतजलादिशैत्यविरतिव्यापारमात्रक्षमः ।
भाले पत्रविशेषकच्युतिभिया स्वेदं न धारामयं
ग्रीष्मेऽपि प्रततान शासनभयान्मुग्धाङ्गनानां मुहुः ॥१५॥
स्वर्णं बोधयितुं हिरण्यकपदव्याहारमात्रात्तदा
जीवानां यदलीकभीतिविकलं चेतश्चकम्पे चिरम् ।
तस्मादेवं तदुग्रवीर्यविवृतिः शक्यानुमानाऽभवद्
नामांशादपि नामवाच्यविषयो बुद्धिं समाक्रामति ॥१६॥
प्रह्लादं निजमात्मजं हरिपदध्यानावधानक्षणं
श्रुत्वा वैरवशादवारितहृदो यस्यातिरोषः पुरा ।

तद्दोषादतिमानुषेण विधिना हन्तुं सुतं चेष्टितः
शैलक्षेप-विषान्नदान-जलधिक्षेप-द्विपोद्वेजनैः ॥१७॥
एवं दानववीर्यविद्रुतममुं भक्तं शरण्यो भवान्
प्रह्लादं परिभूतमानसरिपुं पातुं नृसिंहात्मना।
भित्त्वासौ करजैर्हिरण्यकशिपोर्वक्षः स्रवच्छोणितै-
रन्त्रैरात्मविभूषणं विलुलितैश्चक्रे सुराद्यैः स्तुतः ॥१८॥
क्षीराम्भोनिधिमन्थनाय निहितं क्षौणीधरं मन्दरं
पृष्ठेकृत्य निमज्ज्य सागरजले कूर्मस्वरूपं श्रितः।
कण्डूखण्डनलीलया क्षितिभृता पृष्ठे महाघर्षणं
को वान्यः सहतां विना भगवता विश्वोत्तरेणादितः ॥१९॥
तन्निश्वासगृहीतभूरिपयसामाकर्षणोत्सर्जनै-
र्ह्रासोच्छ्वासविधौ पयोधिसरितां नाद्यापि विश्राम्यतः।
ये लोकातिगजन्मकर्मपरमा माहात्म्यलीलाश्रया-
स्तेषां श्वासविमोचनेष्वपि भवेल्लोकातिरिक्तं महः ॥२०॥
तस्मात् सागरमन्थनात् सुरगणैरासादि कल्पद्रुमः
पीयूषांशुरहं तथा च सुमहानुच्चैःश्रवा वाजिनाम्।
मातङ्गान्वयनायकः सुरपतेरैरावतः कौस्तुभो
नानारत्नगणः सुधाढ्यकलसो देवारिभोग्या सुरा ॥२१॥
दुर्वृत्तासुरवञ्चनाविधिपरो यन्मोहिनीमायया
दत्त्वा मुग्धसुधां सुरेस्वसुरतां चक्रे सुरागोपनात्।
पीयूषं छलतोऽपवार्य सुरया मुग्धासुरान् मोहयन्
तेष्वन्यां सुरतां च देव सुरतासौभाग्ययोगाय तत ॥२२॥
शान्तिं कामपि संश्रिते चिरमथो लोके चरे स्थावरे।
दैत्यानामधिपो वलिर्बलवतां श्रेष्ठोऽभवद् भूतिमान्।
तेनार्ता भगवन्तमार्तशरणं देवाः स्तवैस्तुष्टुवु-
र्यावत्त्वं किल वामनाख्यमहसा तावद् वलिं बद्धवान् ॥२३॥

यावद् ब्रह्मभुजोद्भवा ननु धनुर्वेदे प्रतिष्ठां गता
दर्पाद्वृत्तविपर्ययं विदधतो भ्रष्टाः स्वजातिक्रमात् ।
तावत् स्वांसतटे निधाय परशुं शत्रुक्षये दुर्मदं
व्याजीकृत्य पितुर्वधं क्षितिभुजस्त्रिःसप्तकृत्वोऽवधीः ॥२४॥
हत्वा क्षत्रगणं तदीयरुधिरैरारभ्य नैकह्रदां-
स्तेषु प्रेतपितुर्निवापसलिलैस्तृप्तिस्त्वया साधिता ।
तातादेशविशेषपालनकृते शीर्षं जनन्याः स्वयं
छित्त्वा किञ्चिदिवाद्भुतं त्रिभुवने शिक्षापदं स्थापितम् ॥२५॥
जित्वा सागरमेखलां स्वयमिलां निःशेषितक्षत्रियां
हित्वा निःस्पृहमीश्वरस्य गुरुता लोके समाशंसिता ।
शान्त्यर्थं तपसे विकीर्णमहसे सम्प्रार्थितः सागर-
स्तुभ्यं यत् तपसः पदं प्रतिददे तच्चाद्भुतं दीप्यते ॥२६॥
शिक्षाया ग्रहणे गुरोः पशुपतेः शस्त्रश्रुतेः शौर्यतो
गौरीपुत्रजिगीषया हिमवतः शृङ्गे शरं मुञ्चता ।
क्रौञ्चं रन्ध्रमकारि यद्धि भवता तेजोयशःसुन्दरं
तत्ते शाश्वतमैशमेव विभवं पूर्णात्मना शंसति ॥२७॥
त्रेतायां दशकन्धरे समुदिते रात्रिञ्चराधीश्वरे
धर्मोत्पातमये तपस्विजनताप्रध्वंसलीलाकरे ।
लोके धर्ममयध्वजं प्रथयितुं हन्तुञ्च पापोच्चयं
जातस्त्वं रघुवंशगौरवरवी रामाभिधानः श्रिया ॥२८॥
यज्ञे विघ्ननिवारणाय तपसामेकायनं गाधिजो
विश्वामित्रमुनिर्यदा दशरथं तातं त्वाभिक्षत ।
तावत्त्वं महिमान्वितो मुनिमिमं मार्गेऽनुगच्छन् पुरा
सुन्दस्त्रीवधपौरुषेण जगतामाश्चर्यकृच्छैशवे ॥२९॥
तस्मादुत्तरतो मुनीश्वरमतो गत्वा विदेहान् भवान्
विश्वामित्रवशे स्थितः पशुपतेर्भङ्क्त्वा महत् कार्मुकम् ।

Sanskrit Sahitya Parishad Series.

2. **Kalitantram**—Edited by Pt. Satish Chandra Siddhantabhushan. As. 10 ; As. 8 (for members).

3. **Sankari-sangitam** of Jayanarayana—Edited by Pt. Dakshinacharan Bhattacharya. (Almost out of stock.) Re. 1.

4. **Muktivadah** of Gadadhara, Bhattacharya—Edited by Pt. Kalipada Tarkacharya. (Almost out of stock.) Rs. 5.

5. **Durgapuja-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya —Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. Re. 1; As. 4; Re. 1. (for members).

6. **Pitridayita** of Aniruddha Bhatta—Edited by Pt. Dakshinacharan Bhattacharya. Re. 1-4; Re. 1 (for members).

7. **Durgotsava-vivekah** of Sulapani—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As. 8 ; As. 6 (for members).

8. **Karakollasah** of Bharata Mallika—Edited by Pt, Janakinath Sahityashastri As. 2.

9. **Introduction to the Rigveda of Sayanacharya**—Edited by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A , B.L., Ph.D. As. 12 ; As. 10 (for members).

10. **Grahayaga-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya —Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As. 7 ; As. 5 (for members).

11. **Prabhakara-vijayam** of Nandisvara—Edited by Mahamahopadhyaya Anantakrishna Shastri Vedantavisharad and Pt. Ramanath Shastri. Re. 1 As. 4; Re. 1 (for members).

12. **Tirthatattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Bamacharan Kavyatirtha. As. 6 ; As. 5 (for members).

13. **Pavanadutam** of Dhoyi, a court poet of Lakshmanasena of Bengal—Edited by Pt. Chintaharan Chakravarti, M.A. As. 12; As. 10 (for members).

14. **Nala-damayantiyam** (a new Drama) of Pt. Kalipada Tarkacharya. Re. 1 As. 4; Re. 1 (for members).

15. **Prasastapada-bhashyam**—Edited by Pt. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2 ; Re. 1 As. 8 (for members).

16. **Yatratattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Dwarikanath Nyayashastri. Re. 1; As. 12 (for members).

17. **Rik-pratisakhyam**—Ed. by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D. with the assistance of Pt. Chintaharan Chakravarti, M.A. Rs. 2 As. 8; Rs. 2. (for members).

18. **Prameyaratnavali** of Baladeva Vidyabhushan—Ed. by Pt. Akshayakumar Shastri. Re. 1 As. 4; Re. 1 (for members).

19. **Chhandogyamantrabhashyam**—Ed. by Pt. Durgamohan Bhattacharya, M.A. Rs. 3. As. 12 ; Rs. 3 (for members).

20. **Bhasharatnam** of Kanada Tarkavagish—Ed. by Pt. Kalipada Tarkacharya. Rs. 3. As. 8; Rs. 3 (for members).

21. **Manodutam** of Vishnudasa—Ed. by Pt. Chintaharan Chakravarti, M. A. As. 10; As. 8 (for members.

22. **Prasanta-ratnakaram** (a new Drama) of Pt. Kalipada Tarkacharya. Re. 1; As. 12 (for members).

সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষদের

ভিত্তিস্থাপনোৎসব

कुम्भस्थे पद्मिनीनाथे सोमाहे रससम्मिते

शुभा संस्कृत-साहित्य-परिषद्गृहभित्तिका ।

स्यर् सर्कार-नृपेन्द्रेण स्थाप्यते, तन्महोत्सवः ।

कृपयात्र सुसङ्गत्य सदस्यैः परिपूर्यताम् ॥

আগামী **৬ই ফাল্গুন, সোমবার** (১৯শে ফেব্রুয়ারী, ১৯৪০) ১৭০নং রাজা দীনেন্দ্র ষ্ট্রীট্স্থ অষ্টাঙ্গ আয়ুর্ব্বেদ কলেজের দক্ষিণ পার্শ্ববর্ত্তী **১৩ বি, হালদারবাগান লেনস্থিত** কলিকাতা করপোরেশন-প্রদত্ত ভূমিতে পরিষদের শুভ **গৃহারম্ভোৎসব** অনুষ্ঠিত হইবে।

পূর্ব্বাহ্নে পণ্ডিতগণ-কর্ত্তৃক গৃহারম্ভের করণীয় দেবপূজা প্রভৃতি বৈধকার্য্য সমূহ সম্পন্ন হইবে।

অপরাহ্ণ ৪-৩০ সাড়ে চারটার সময়ে উক্ত ভূমিতেই একটী বিশেষ সভার অধিবেশন হইবে। স্বনামখ্যাত স্যর **শ্রীযুক্ত নৃপেন্দ্রনাথ সরকার** মহোদয় সভাপতির আসন অলঙ্কৃত করিবেন এবং পরিষদ্ভবনের শুভভিত্তি স্থাপন করিবেন।

পরিষদের সভ্য ও শুভানুধ্যায়িগণের উপস্থিতি একান্ত প্রার্থনীয়।

নিবেদক—

শ্রীদুর্গাচরণ সাংখ্য-বেদান্ততীর্থ

(মহামহোপাধ্যায়)

সভাপতি, সংস্কৃত-সাহিত্য-পরিষৎ।

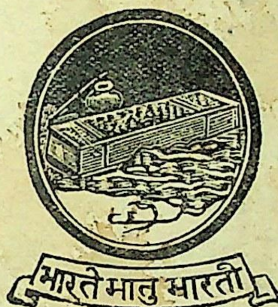
Reg. No. C 1073

Vol. XXII, No. 11]
१८६१ शकीये फाल्गुने

[March, 1940
२२श-वर्षस्य ११श-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

महामहोपाध्याय-श्रीअनन्तकृष्ण-शास्त्री

सहकारि-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकत्रयम् ३)
Foreign price—7s.

Printed and Published by
Dinabandhu Sahityashastri
Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road,
Shyambazar, Calcutta.

मासिक-सभा

संस्कृत-साहित्य-परिषद आगामिनी मासिक-सभा १३४६ वङ्गाब्दीय-सौरचैत्रस्य (२७श) सप्तविंश-दिवसे कुजवासरे सायं सप्तवादनतो भविष्यतीति तत्र संस्कृतभाषाध्यायिना-मध्यापकानाञ्च समुप्रस्थितिः प्रार्थनीया ।

सूचीपत्रम्

Printed at the Calcutta Oriental Press, Ltd.,
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

March, 1940 | १८६१-शकीये फाल्गुने २२श-वर्षस्य ११श-संख्या | Vol. XXII No. 11.

भारती-स्तुतिः

[निबन्धकः—श्रीदुर्गामोहन-काव्य-स्मृतितीर्थः]

या शक्तिः क्षितिपालये मतिमतां या भाति चित्ते सदा
या सर्वप्रकृतिर्यया स्थितिरहो मूर्त्तस्य या ज्ञानदा ।
नन्दन्ते पुरुषाश्चकासति यया सूर्यादयो ज्योतिषः
साऽष्टाभिः सह शक्तिभिर्लगतु नः कण्ठे सदा भारती ॥१॥

भो भोः पङ्कज ! साधु साधु भवता किन्नाम तप्तं तप
एतच्छ्रीचरणे जनैकशरणे क्रोडीकृते यत्त्वया ।
स्वान्तध्वान्तविलुप्तिकाममतिभिर्यल्लाभलोभोत्सुकै-
स्तप्त्वाऽनन्ततपोऽपि तैरहरहर्न प्राप्य सन्तप्यते ॥२॥

रम्भास्तम्भ-कदम्ब-कुम्भ-पटलैर्वाद्योद्यमैः सर्वदा
दिव्याङ्गी नगराङ्गना कलकलैः सङ्गीतसेवार्चनैः ।
नानाकेतनरत्नपूर्णसुषमामाङ्गल्यकोलाहलैः
शोभापूर्णगृहाङ्गने भगवती वाणी नरीनृत्यते ॥३॥

भाग्यं भाग्यमहो महोत्सवमयी सा चिन्मयी मृन्मयी
भूत्वाऽभूदुदिताहताहतजनस्यैषालये सम्प्रति ।
भ्रातर्भ्रातरितस्ततस्तत इमामेह्येहि पश्यानिशं
भास्वन्मूर्तिमगाधभावमहतीं श्रीमन्मनोहारिणीम् ॥४॥
काव्योद्यानिकुञ्जभावकुसुमैरर्चन्ति यां भावुका
वीणातानमृदङ्गतालललितैर्गीतैश्च यां गाथकाः ।
काञ्चीरत्नदुकूलहारवलयैर्भूपाः स्तवैः स्तावका
ब्रह्मानन्दविधायिनीं वयमिह ब्राह्मीं नुमश्चार्भकाः ॥५॥
भो भोः पश्यत दूरतः सुनयनस्नेहाम्बुना सिञ्चति
मातेयं दयमान-दीर्घनयना सर्वान् सुतान् नः स्वयम् ।
तां संपूज्य शुभे दिने सुमनसां मालायितैरात्मभि-
र्वन्दे मातरमित्ययं सुविधृतो मन्त्रः सदोच्चार्यताम् ॥६॥
चित्रं चित्रमिहास्ति किं यदि रसात् सङ्गत्य भृङ्गावली
लोभान्धा चरणे मनोऽभिरमणे भ्रान्त्या समालम्बते ।
दृष्ट्वैतच्चरणे च ते पुनरहो कान्तारविन्दोपमे
को वा भ्रान्तिमगान्न निर्णयविधौ सन्नेत्रयुक्तोऽपि सन् ॥७॥
हृन्मालिन्यविमोचनी भगवती वाणी जगद्रञ्जिनी
ब्रह्मास्याब्जवने विहारचतुरा श्वेतप्रभोद्भासिनी ।
विद्वन्मानसरञ्जिनी श्रुतिसुधावीणारवोल्लासिनी
वन्दे मातरमित्युदारवचनं श्रुत्वाऽनिशं हृष्यति ॥८॥
ध्यानेन यां यतधियो विजने निषण्णाः
स्वान्ते स्वके गततमःप्रसरे नितान्तम् ।
बालेन्दुरश्मिपरिशोभितभालपट्टां
पश्यन्ति सुन्दरतनूं विधिजां विधिज्ञाः ॥९॥
अब्जे निवेश्य चरणाब्जयुगं युगाद्या
वामेन पुस्तकमथापरकेण वीणाम् ।

हस्तेन मौक्तिकगणैर्ग्रथितां स्रजञ्च
संबिभ्रती मुकुलिताब्जपयोधराभ्याम् ॥१०॥
या श्वेतपद्मार्पितपादपद्मा करेण वीणां परिवादयन्ती ।
विराजतेऽशेषगुणैरतीता सा भारती पातु विमूढपुत्रान् ॥११॥
का भाति भूमौ सुरवन्दनीया का स्यात्तरी मोहनदीश्च तर्तुम् ।
मोहान्धकारे नयनोत्सवः का विष्णुप्रिया ब्रह्मसुता सदैव ॥१२॥
नानावनानीतसुगन्धिपुष्पैर्गन्धानुलिप्तैः सह बिल्वपत्रैः ।
छात्राः समभ्यर्च्य महामहेऽस्मिं-स्त्वां भारते भारति! संनमन्ति ॥१३॥
एह्येहि मातश्चरणारविन्दं सम्प्रार्थये ते विगुणोऽपि पुत्रः ।
दयात्मजे चेत् सकलेऽपि तुल्या प्रदर्शनीया करुणाप्रकाशैः ॥१४॥

भ्रमण-विवरणम्

[निबन्धकः—श्रीदुर्गादास-गोस्वामी]

अहो वैचित्र्यञ्चाभोगश्च जगतः! यः पुनरुलूक इव कन्दरगतः सत्यपि भास्वरे सहस्रांशुकरे स्वकीयामावेष्टनीमेव वसुधेति विबुध्य, विपुलया मूढतया गगनस्पर्शिना च दम्भेन विधातुर्विविधवचित्र्याभोग-भाजः परमोदाररमणीयाया भुवः प्रत्याहृत्य लोचने, प्रत्यक्षदृश्यानपि विषयानपह्नुत्य, महिम्नश्च जगदीशितुर्विज्ञायाप्यविज्ञाय, स्वेनैव भावमण्डलेन परीतस्तिष्ठति, यत् सत्यं शोच्यः स वराको नूतमनुकम्पाभाजनमेव सर्वेषां जनानाम्। यावद्धि जनः स्वेनैव मोहाभिमानतिमिरेण कलुषितेक्षणस्तिष्ठति तावच्छायेव निःश्वासमलीमसे मुकुरे न मूर्च्छति भगवतो महिमावली तस्य हृदयदर्पणे। अतः खलु स्रष्टुर्महिम्नो दिदृक्षवः सदा स्मरन्ति शास्त्रवाक्य-मेतत्—

"तृणादपि सुनीचेन तरोरिव सहिष्णुना ।
अमानिना मानदेन कीर्तनीयः सदा हरिः ॥"

अपि च, एतदपि सत्यं यत् सर्वस्मिन्नेव देशे, काले, पात्रे च सुनीचतया न भवितव्यम्। "काले मृदुः कुसुमवत्, पविवच्च तीक्ष्णः"—अयमेव नियमः। नैतद् युक्तं यत् पारुष्यस्य प्रयोजनमात्यन्तिकमेव नास्ति, तथात्वे मृषा स्यात् कवेर्वचः, मुधा च मनुष्यत्वम्। यत आह—

"वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि।
लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति॥"

एतदुक्तं भवति यत् प्रत्युपस्थिते प्रयोजने पारुष्यं कार्यं, परं सर्वथा विनयः प्रदर्शनीयः। विनयाद्धर्मं शान्तिश्च लभते लोकः। अपि च, अविनीतस्य न कथमपि गोचरो भवति विश्वसृजो महिमजातं, न वा पुनरनुभूतो भवति तस्य मायाविनो लीलाप्रपञ्चः। पश्य, यो नाम जाल्मः स्वकेन जाड्यातिरेकेण मणिमुक्तामाणिक्यादिखचितस्य वितानस्येव संख्यातीतग्रहोपग्रहतारकेन्दुधूमकेतुच्छायापथनीहारिकादिज्योतिष्कमण्डलीपरिशोभितस्य नभसः सत्तां नाङ्गीकरोति प्रखररविकरोद्भासिते दिवाभागे, स यदि निशायामूर्द्ध्वं प्रहिणोति दृष्टिं तदा किं ग्रहादीनामशेषाणां वस्तूनां स्वनयनपथमागतानामस्तित्वमपलपितुं पारयति? न कथमपि। अपि तु, अगाधासीमानन्तस्य भूम्नः सन्निधौ विसृष्टावलेपभारो दीनं बिन्दुमिवात्मानं मन्यते, भक्तिश्रद्धार्द्रमानसश्च लोलुठ्यते विश्वपतेः पादपीठभूते धरणीतले। अपि च पश्य, यावद्धि कश्चिज्जनः स्वगेहस्य द्वारगवाक्षवातायनादिकमवरुध्य विमलाभिरिन्दुप्रभाभिरुद्भासितायां रजन्यामन्तर्बहिश्च तमसावृतोऽवतिष्ठते तावन्न जानाति बहिःस्थितायाः कौमुद्याः सत्तां, तस्याः शरीरमनःप्रह्लादिनीमपरिसीमां शक्तिञ्च। यदा तु स गोचरादगोचराद्वा द्वारादिकमपावृणोति तदैवानुभवति सत्तां, माधुर्यं, सौकुमार्यञ्च हिमांशुरश्मेः।

हन्त! सर्व एव वयं यात्रिणो जगतीतलेऽस्मिन्! मोहतमिस्रेणावृतवीक्षणा वयं समन्ततो भ्रमामः। न जानीमहे वयं कुत आगताः, कथं वा भ्रमामः, क्व वा गन्तव्यमस्माभिः। अशेषलीलालयस्य परमकारुणिकस्य सर्ववीजभूतस्य परमपितुरुत्सङ्गात् परिभ्रष्टा मोहवशेन वयमितस्ततः परि-

भ्रमामः, न जानीमः कदा पुनस्तस्याक्षयमङ्कमारोक्ष्यामः। सर्वे वयमञ्जसा पान्था एव, सर्वदाऽप्रतिहतया गत्या भ्रमामः, भ्रमणान्तर्दशायामेव कदाचिन् केनचित् पथिकेन सार्द्धं परिचयः क्षणिको वालापः प्रवर्तते। न जानीमहे कदा वास्या यात्रायाः परिसमाप्तिः स्यात्।

यातु, अवितथमेतत् यत्, यस्तावत् कृपणः पृथिव्यामस्यां न भ्राम्यति यथेच्छं, स वार्तामपि न जानाति वैचित्र्याभोगयोरस्याः। देशभ्रमणस्य फलं नानाविधं विबुधैर्बहुधा कीर्त्यमानमित्यलं पल्लवितेन। किं न श्रुतं भवद्भिः—

"यो न भ्रमति देशेषु न च संसेवते बुधान्।
तस्य सङ्कुचिता बुद्धिस्तैलबिन्दुरिवाम्भसि॥"

वस्तुनो देशभ्रमणं, बुधसंसेवनञ्च विना शिक्षापद्धतिरसम्पूर्णेव मनुष्याणाम्। अस्माकं भारतवर्षे कति नाम तीर्थानि सन्ति के तानि निरूपयिष्यन्ति? तीर्थदर्शनस्य तावदुद्देश्यं बहुविधम्। एकतो धर्मानुरागिणां चेतसि परमेश्वररतिविधानम्, अन्यतः स्वदेशेन साकं तेषां परिचयस्तेन च तेषां चेतसां पुष्टिः सम्प्रसारणमुन्नयनञ्च निर्मलानन्ददानद्वारेण विशदीकरणं, स्वास्थ्यसमृद्धिप्रभृतिसम्पादनं सर्वोपरि सामयिकमपि विषयविषधरज्वालाविस्मारणं तेन परमेश्वरपादपद्मे चात्मसमर्पणवासनाजननं वैराग्योत्पादनञ्च। अपि च, तत्तद्देशानामैतिहासिकवृत्तान्तभौगोलिकावस्थानज्ञानं, तत्रत्यलोकानां संख्याचारव्यवहारादि-वीक्षणमित्यादिप्राज्यं हितं मनोहारि च फलं देशभ्रमणस्य, नात्र कोऽपि विसंवादः।

यातु, अलं सर्वजनविदितस्य भ्रमणफलस्य व्याकरणेन। प्रकृतमेवानुसरामः। साम्प्रतिकमेवास्माकं भ्रमणं विवृणुमः। वयं त्रयः खृष्टीयावकाशे तीर्थदर्शनमुद्दिश्य स्वगृहान्निष्क्रान्ताः। समतलभूमिवास्तव्याः खलु वङ्गीया वयमनभ्यस्ताः समुच्चमृत्तिकास्तूपानाम्। अपि च, प्रधावति महता जवेन वाष्पीयशकटे प्रपन्नाः परमां प्रीतिमुभयतः श्रेणीबद्धां पर्वतमालामवलोकयन्तः। अपि च, विशालाः क्षेत्रभूमयः, अन्तरान्तरावस्थिता जनपदसमूहाः, प्रांशव-

स्तरवः, रौद्रोज्ज्वलाश्च प्रकृतेर्द्रव्यसम्भाराश्चिरं नो मायाप्रभावपिहितानिवाकुर्वन्। समन्ततश्च सद्यः कृत्तानि शस्यानि स्तूपीकृतानि राजन्ते स्म। वयन्तावन्महत्येव प्रत्यूषे गयाक्षेत्रं प्राप्तवन्तस्तत्र च कस्यचिदात्मीयस्य शरणमापन्नाः। ततः पितृकर्मकरणार्थमन्तःसलिलायां फल्गु-गङ्गायां स्नात्वा तत्रत्य-क्रियामपि समाप्याक्षयवटसन्निधे विष्णुगदाधरमन्दिरमासादिताः। लसच्चामीकरध्वजपताकं सुवर्णमयशिखरं प्रोत्तुङ्गं विष्णुमन्दिरं तन्मध्यस्थं विष्णुपादपद्मलाञ्छनञ्च विलोकयतां कीदृग् भावान्तरं जातमासीन्मनसि तद् गिरामविषय एव। परःसहस्राणां साधूनां पादस्पर्शसम्पर्कादमृतमयीवास्य धूलिकणिका। कति वा नामातीताः पुरुषास्तत्र गता भवेयुः, कति वा वर्तमानाः, कति वा तावदनागताः के तान् कार्त्स्न्येन जानन्ति। अत्रैव किल वङ्गरत्नभूतः श्रीचैतन्यदेवो विष्णुपादपद्मं दृष्ट्वा समाहित आसीत्। इहैव किल वङ्गालङ्कारः स्मार्तशिरोमणी रघुनन्दनः पितृकर्मकरणायागच्छत्। मन्दिरगात्रस्थानां शिल्पानां भास्कर्याणाञ्च नैपुण्यं कामनीयकञ्च किञ्चिदुपलब्धवन्तो वयं विस्मयविस्फारितचेतसो भूयो भूयः प्राचीनस्थपतिभास्करपाटवेन स्वान् गौरवान्वितान् मन्यमानाः परां निर्वृतिं प्राप्नुम। ततः सार्द्धक्रोशत्रयव्यवहितं भगवतो बुद्धस्य मन्दिरं द्रष्टुं गतास्तत्रत्यानि मनोहराणि मठचैत्यविहारनिकेतनादीनि प्रभूतानि दृश्यानि प्रत्यक्षीकृतवन्तः। तत्र पुरःस्थापितबृहद्घृतप्रदीपां विशालां बुद्धमूर्तिमन्याश्च तस्य मातृपितृकलत्रादीनां मूर्तीः, बोधिद्रुमं, बुद्धवापीं, सुबहूनि शिवलिङ्गानि, शङ्करभगवत्पादानां मठमित्येवंविधानि विचित्राणि पुष्कलानि च वस्तूनि नयनगोचरीकृतवन्तः। अत्रायमेव विषयो नः समधिकं दृष्टिमाकर्षत् यदेकस्मिन्नेव स्थले न-गण्येनैव व्यवधानेन शैववैष्णवसौगतधर्माणां प्रतिष्ठासीत्। अपि तु, एतदपि विस्पष्टं स्मरामो यत् तत्र गणपतिमूर्तिरप्यस्ति। किमनेन गाणपत्यधर्मोऽपि तत्र प्रादुरासीदित्यनुमातव्यमस्माभिः। न जानीमः किं वा प्रकृतं तथ्यम्। यद् भवतु, तद् भवतु, एतत्तु सुकरमनुमातुं यदेकदा तत्र भारतीयाः प्रधानभूता धर्माः सर्वेऽपि क्रमात् प्रादु-

रासन्। एतेन चास्य स्थानस्य पौराणिकं प्राधान्यं सुष्ठु विभाव्यते। महाराजादशोकात् प्रभृति नियतमद्यापि तिष्ठति सा पौराणिकी कीर्तिमाला त्रिविधातीतघटनाविपर्ययपरम्परासाक्षिभूता।

ततो वयं वाराणसीं प्राप्ताः। तत्रत्यानामसंख्यकानां नानाविधदेव-मन्दिराणां दर्शनेन मनांसि नः सम्यग् विस्मयरसहृदं गाहन्ते स्म। पुरातनीयं पुरी वाराणसी महाराजस्य दातृचूडामणेर्हरिश्चन्द्रस्य कालादद्यावधि स्वकीयेन गौरवेण माहात्म्येन च सर्वोपरि विराजते। इयमेव काशी तैलङ्गस्वामिभास्करानन्दप्रभृतीनां महापुरुषाणां लीलादर्शिनी। अस्यामेव नगर्यां महात्मा तुलसीदासः प्रथितां रामायणीं कथां प्रणिनाय। भगवान् तथागतोऽप्यस्यामेव प्रथमं बौद्धधर्मं प्रचारयामास। भगवाञ्छङ्कराचार्योऽपि अस्याः काशीश्वरान्नपूर्णामणिकर्णिकादीनां माहात्म्यवर्णने मुखर एवासीत्।* किं बहुना, सर्व एव भारतीया धर्माः, साधवः पुण्यश्लोका महापुरुषाः, कृतस्ना एवार्यदेवता वाराणस्यामिह सम्भूता आसन्। स्मरणातीतादेव कालादद्यापि भारतीया संस्कृतिधारा स्वच्छन्दमविच्छिन्न-श्चात्र प्रवहति। कति नामात्र धर्माः, कति नाम राष्ट्राणि, कति नाम जातयः सम्प्रदायाश्च विपर्यस्तानि तदशक्यमेव वक्तुं मनीषिभिः।

वस्तुतो भारतवर्षेऽस्मिन् य एव प्रसिद्धिमात्मनः काङ्क्षति स्म, स एव वाराणसीं कर्मक्षेत्रं व्यधात्। यत् सत्यं, सर्वप्रकाराणां मानुषाणां शक्तिनिकषशिलेवासीदियं वाराणसी। सर्वे तत्र धर्मप्रचारकाः सन्यासिनो दण्डिनो व्रतिनः परमहंसाः परमभागवता मुमुक्षवः शिल्पिनो भास्कराः स्थापत्यविदः कलाकौशलनिष्णाता नृत्यगीतवाद्यपटवः परमकोविदा महाध्यापका अन्तेवासिनो राजानः प्रकृतयो धनिनो भिक्षवो विदुषो

* अस्यामेव नाटोरमहाराजस्य विधवा महिषी साध्वीललामभूता कृच्छ्रव्रता 'राणी भवानी'ति प्रथिताभिधाना मुक्तहस्तं प्रचुरतरवित्तादीनि प्रतिपादयन्ती नूनमद्यापि जीवति यशःशरीरेण।

वैधेया अभिजाताः साधारणा बाल-वृद्ध-वनिताः काणान्धपङ्गुमूकबधिर-क्षीवविकलाङ्गाः श्रेष्ठिनः क्रेतारो दस्यु-तस्कर-हिंसकाः पण्ययोषितः किं बहुना, सर्वप्रकाराद्भुतैर्मनुष्यसम्प्रदायैरध्युषिता तावदियं विचित्रा विपुला च नगरी। सर्वेषामेव भारतीयानां करदमित्रनृपतीनां भूस्वामिनां धनिकानाञ्च तत्र धर्मशालाः, कति वा नामाश्रमाः सन्ति, न तानि गणयितुं शक्यन्ते, किं बाहुल्येन, अन्नपूर्णानिकेतनं खल्वियं काशी। असंख्याना-मन्नसत्राणां सद्भावात न कोऽपि तत्रोपवसति। अर्द्धवलयीकृताया-श्चित्रविलिखिताया इव गङ्गायास्तटभूमौ पवित्रा पुरी परमेण सौन्दर्येण परया च विभूत्या विहस्येवापरा नगरीर्विराजते मुक्तिप्रदायिनी। तत्र वयं भगवतः काशीविश्वेश्वरस्य शृङ्गारारात्रिकं दृष्ट्वा परमानन्दसन्दोहेन सुतरां जडीकृतबाह्यान्तःकरणप्रवृत्तयः सञ्जाताः क्षणमपि। अहो चारुत्वं नैपुण्यञ्चारात्रिकस्य काशीपतेः। न जातु स्मृतिरियं नश्चित्तपटादपसर्तुं शक्ष्यति। अत्र वयं कतिपयान्येव दिनानि प्रोष्य सर्वा देवताः, प्रेक्षणीयानि वस्तूनि च निरीक्ष्य, वाराणस्याः कियद्दूरवर्तिनि सारनाथनाम्नि स्थाने तावदशोकस्य कीर्तिस्वरूपं बौद्धविहारावशेषं भग्नस्तूपं, तत्रत्यसंरक्षणशालायां रक्षितानि नानाविधानि नानाकृतीनि च द्रव्याणि, महाचीनराजेन नवनिर्मितं जापानदेशीयचित्रकराङ्कितबुद्धजीवनाख्यानालेख्यमण्डितं बुद्धमन्दिरं, धर्म-शालाश्च दृष्टवन्तः। अद्यापि तत्र न सर्वाणि भूखण्डानि खानितानि भारता-धिपेन। तस्मिन्न संरक्षणालये स्थितानां वस्तूनां कारुकार्याणि नः परं विस्मयं परमां मुदञ्च जनयामासुः। मायासम्मोहिता इव वयं तत्र मुहूर्त प्राचीने भारतवर्षे व्यचराम, कल्पनया च तात्कालिकीं दैनन्दिनजीवन-यात्रापद्धतिं सर्वतोमुखीं समृद्धिञ्च भावितवन्तः।

ततो वयं प्रयागक्षेत्रं गताः। तत्र हि गङ्गायमुनयोः पुण्ये सङ्गमस्थले स्नानं पितृकार्यादिकञ्च निर्वाह्य परिलघुचेतसस्तावदशोकदुर्गाभ्यन्तरं प्रविष्टाः। इदमेव दुर्गं किल मोगलनृपतेराकवरस्य करायत्तमभूदिदानीन्तु वृटिशराजाधीनं जातम्। अभ्यन्तरे चास्य वेणीमाधववासुकिप्रभृतीनां

देवानां व्यासवाल्मीकिदुर्वासःप्रभृतीनां मुनीनामक्षयवटनामकस्य च सुप्राचीनतरोरवस्थानं भवति।

अत्रत्यमूर्तीनां घटननैपुण्यं सुतरां प्रेक्षणीयमेव जनानाम्। मनसि भूरिशः प्राचीनकारुशिल्पिनां दक्षतां प्रशस्य तद्देशवासित्वादात्मनश्च बहु-मन्यमानाः स्तिमितदीपालोकोद्भासितादभ्यन्तरभागाद् वयं बहिर्निष्क्रान्ताः। पथि च महावीरं भारद्वाजाश्रममानन्दभवनादिकञ्च विलोक्य तस्मा-देलाहाबादनगरीं गतवन्तः। तत्र प्रधानधर्माधिकरणालयं तथान्यान्यपि द्रष्टव्यस्थानानि, गृहाणि वस्तूनि च द्रुतमवलोक्य तत्तद्वस्तूनां पुण्या-मत्युज्ज्वलां स्मृतिं मानसपटे निधाय च स्वदेशं प्रत्यागतवन्तः।

विश्वासदेवी-कृता गङ्गा-वाक्यावली

[निबन्धकः—डा० यतीन्द्रविमल-चतुर्धुरीणः]

तथा च पाद्मे—"धर्म-द्रवं[1] ह्यपां वीजं वैकुण्ठ-चरण-च्युतम्[2]।
धृतं मूर्ध्नि महेशेन यद् गाङ्गममलं जलम्॥
तद् ब्रह्मैव न सन्देहो निर्गुणं प्रकृतेः परम्।
तेन किं समतां गच्छेदपि ब्रह्माण्ड-गोचरे॥"

तथा—"गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्[3] योजनानां शतैरपि।
नरो न निरयं याति किं तया सदृशं भवेत्॥"

तथा स्कान्दे—"गङ्गायाः सदृशं तिष्ठेदन्यद् ब्रह्माण्डगोचरे।
स गच्छेद् रौरवं विप्रा यावदाभूत-संप्लवम्[4]॥"

यच्च प्रायश्चित्तत्वेन स्कन्द-पुराणादिषु दर्शितमिति[5], तत्तु एतेषां प्रायश्चित्तत्त्वेन प्रतिपादनमात्रं विवक्षितम्।

---

1. V. r. C. द्रवी
2. V. r. C. चरणाच्च्युतं।
3. V. r. C. ये ब्रुयुः।
4. V. r, C. वदेदाहूतसंप्लवम्।
5. V. r. C. स्कन्दपुराणादिष्वविवक्षितम्।

तथा च शिष्टतन्त्रम्—

"तावन्न पातकं कर्तुं शक्ताः पातकिनो जनाः ।
गङ्गा यत्र भवेत् पुंसां प्रायश्चित्तं शिवोऽवदत् ॥"

किञ्च लोकानां[1] स्वातन्त्र्य-वृत्त्यभावाद्वा बह्वायाससाध्य-प्रायश्चित्त-दर्शनात् प्रायः पाप-निवृत्ता[2] लोकाः । एतस्मिन् विहिते[3] सुख-साध्यतया अगम्या-गमनादिषु स्वेच्छया प्रवृत्तिरिति ।

तथा च स्कान्दे—यम-वाक्यं विष्णु-शर्माणं प्रति

"अल्प-साध्येऽपि[4] दुःसाध्यं श्रावयेत् सततं जने ।
यथा पापे न वर्तेत प्रायश्चित्त-भयादिह ॥
न निर्दिशेदल्प-साध्यं प्रायश्चित्तं नरे बुधः ।
तस्मिन् संक्रमते पापं कर्ता तु तद्विमुच्यते ॥"

इत्यादि-वचन-दर्शनादिति शेषः ।

स्कान्दे—"कृत्वापि दुस्तरं पापं मज्जेद्गङ्गाम्भसि प्रिये ।
ततक्षणादेव तद् याति पापमुद्दिश्य मज्जनात् ॥"

पाद्मे—"नान्येन दह्यते लोके क्रिया नरक-गामिनी[5]
गङ्गाम्भसि प्रयत्नेन स्नातव्यं तेन मानवैः ॥"

अद्य कृतैतदमुक[6]-पाप-नाश-कामो गङ्गा-स्नानमहं करिष्ये । एतत्तु स्नानं सर्वात्मना सर्वभाव-शुद्ध्या वेदाः[7] सत्यमिति हृदये विनिधार्यान्य-मानसं विहाय गङ्गां ध्यायन् नारायणं स्मरन् गङ्गायामेतत्स्नानादेतत पापं मे यास्यतीति निश्चित्य स्नायात् । "भावानुरूप-फलदा गङ्गा सर्व-जगद्धिता" इति वेद-दर्शनात् । तथा स्कान्द-भविष्ययोः—

1. V. r. नोपना(?)
2. V. r. C, निरता ।
3. V. r. C. विहित ।
4. V, r. C. हि ।
5. V- r. C. दायिनी ।
6. V. r. C. अद्यैतदमुक ।
7. V. r. C. वेदः ।

"स्नानमात्रेण गङ्गायां पापं ब्रह्म-वधादिकम् ।
दुराधर्षं कथं याति चिन्तयेद् यो वदेदपि ॥
तस्याहं प्रददे पापं कोटि-ब्रह्म-वधोद्भवम् ।
स्तुति-वादमिमं मत्वा कुम्भी-पाके महीयते ।
आकल्पं नरकं भुक्त्वा ततो जायेत गर्द्दभः ॥

तथा च व्यास-संहितायां विष्णु-वाक्यम्—

"उत्क्षिप्य हस्यौ वक्ष्यामि शृणुध्वं मे[1] सुरासुराः ।
सन्देहो नैव कर्तव्यो गङ्गायां सर्व-कर्मसु ॥"

इति शिवादि-वचन[2]-दर्शनात् अन्यथा-भावं वर्जयेत् ॥

यच्च याज्ञवल्क्योक्तम्—

"प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत ।
कामतोऽव्यवहार्यश्च[3] सर्व-वेदेषु दृश्यते ॥"

तत्तु बहुपुराणैक-वाक्यतया सर्व-पुराण-विरोधाच्च गङ्गेतर-प्रायश्चित्तेषु बोद्धव्यम् । तत्रापि च पाप-विशेषेषु बोद्धव्यम् । तथा पाद्मे—

सकृद् गङ्गाम्भसि स्नातः पूतो गाङ्गेय-वारिणा ।
नरो न निरयं[4] याति अपि[5] पातक-राशिकृत ॥
व्रत-दान-तपोयज्ञाः पवित्राणीतराणि च ।
बिन्दोरेकस्य गङ्गाया न समानि इति श्रुतिः ॥"

भविष्ये—"ब्रह्मघ्नो वा सुरापो वा गोघ्नो वा पञ्च-पातकी ।
सर्वतो निष्कृतिं याति गङ्गा-स्नानान्न संशयः ॥"

वन-पर्वणि—"अलक्ष्म्या किल संयुक्तो वृत्रहन्ता शचीपतिः ।
आप्लुतः सर्व-पापेभ्यो गङ्गायान्तु स मुक्तवान ॥"

---

1. V. r. C. शृणु सर्वे ।
2. वचन is omitted in C.
3. V. r. C. व्यवहार्यं तु ।
4. V. r. A विलयं ।
5. V. r. अति ।

इति पुराण-दर्शनात्। शिव-वचन-स्वरसाच्चातिदेशिकब्रह्म-वधादावप्येतत् प्रायश्चित्तमिति शङ्का त्याज्येति।

स्कान्दे—अद्य कृतैतदमुक-पाप-नाश-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये।

"यत्र गङ्गा महाराज प्रायश्चित्तन्तु तत्र सा।" इति महाभारत-वचनादित्यर्थः[1]। चान्द्रायण-व्रत-नाश्य-पाप-क्षय-कामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये। एतत् स्नानं सर्वात्मना सर्व-भाव-शुद्धया कार्यम्। यदुक्तं प्रायश्चित्त-प्रकरणे पाद्मे[2]—

"प्रायश्चित्तं चरेद् यस्तु वाङ्मनः-काय-कर्मणा।
स प्राप्नोति शुभाल्लोँकान् देव-गन्धर्व-सेवितान्॥"

एवं प्राजापत्य-व्रत-नाश्य-पराक-व्रत-नाश्य-पाप-क्षय-काम इति वाक्यम्। अन्यच्च, गङ्गा-स्नानात् पापमेतद् यास्यतीति मत्वा अधर्मे मतिस्त्याज्या। यतोऽनया बुद्धया अधर्म-मात्रेणातीव पाप-सम्भवात्। तथा च पाद्मे—

"न तीर्थे पातकं कुर्यान्न च तीर्थोपजीवनम्।
तीर्थे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्मस्य विक्रयः।
दुर्जरं पातकं तीर्थे दुर्जरश्च प्रतिग्रहः।
तीर्थेषु दुर्जरं सर्वमेतत् सर्वं ततो व्रजेत्॥"

यद्वा उक्तं[3] ब्रह्माण्डे—"अन्य-स्थाने कृतं पापं गङ्गा-स्नानाद्विनश्यति॥" एतत्तु प्रसङ्गात् सकृत्[4] कृत-पापे बोद्धव्यमिति तात्पर्यार्थः। एवं सर्व-पापमुद्दिश्य पाप-क्षयार्थं स्नायात्। श्रद्धा-भक्ति-पुरःसरमेव सर्वत्र विशेष-फलम्। अत एव श्रद्धा-भक्त्योर्विशेषत्वेनावश्यकता इति स्मृतिः। शास्त्रार्थे तथेति प्रत्ययः श्रद्धा। उपास्यतया निश्चयो भक्तिः कैश्चिदुपासनाप्युच्यते॥

अथ कृत-कृत्य-प्रकरणम्।

ब्राह्मे—"गङ्गां संस्मृत्य यस्तिष्ठेत्तस्य कार्यं न विद्यते।
कृत-कृत्यः स वै मुक्तो जीवन्मुक्तो भवेन्नरः॥

1. इत्यर्थः omitted in C.
2. V. r. C. पद्म-पुराणे
3. V. r. C. यच्चोक्तं
4. V. r. C. सकृत् is omitted.

गङ्गा-मज्जन-शीलस्य गङ्गा-तीरनिवासिनः।
अर्चां कृत्वा यथान्यायमश्व-मेध-फलं लभेत् ॥"

अद्याश्व-मेध-यज्ञ-जन्य-फल-सम-फल-प्राप्ति-कामो गङ्गा-तीरनिवासिनमहमर्चयिष्ये। गङ्गा-मज्जन-शीलस्यार्चनेऽप्येतदेव फलम्। एतत्तु केवल गङ्गोपसेविनो बोद्धव्यम्। महाभारत-पाद्मयोः—

"महापातक-संख्यानि यानि मे सन्ति जाह्नवि।
गोविन्द-द्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ॥"

एतत्तु स्नान-पूर्वकं पवित्रः सन निवेदयेत्। गोविन्द-द्वादशी फाल्गुन-शुक्ल-द्वादशी।

अथ मृत्यु-प्रकरणम्।

स्कान्दे— "गङ्गायां मरणान्मुक्तिर्नात्र कार्या विचारणा।
पर-ब्रह्म-स्वरूपिण्यामित्याह जगतां प्रभुः॥
गङ्गायां त्यजतः प्राणान कथयामि वरानने।
कर्णे तत परमं ब्रह्म ददामि मामकं पदम् ॥"

इति स्कन्द-पुराण-वचन-दर्शनात् सर्व-दर्शन-दर्शनाच्च[1] गङ्गायां मरणान्मुक्तिरिति ज्ञानान्मुक्तिरिति[2] अविरोधी पदार्थः। यत्तु[3] पुराणान्तर-स्मृत्याऽन्यत्र[4] ब्रह्म-लोकादि-गमनं तत्तु कामनासु बोद्धव्यमिति पारस्करः।

यच्च,—"नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्प-कोटि-शतैरपि।
अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥"

अस्यायमर्थः। अधर्मादिकस्य भोगादेव क्षयो भवेत्। क्षय-कारणमेवात्र भोगः। अन्यथा ब्रह्म-बधादीनां प्रायश्चित्त-विधायक-धर्म-[5] शास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तिः स्यात्।

1 V. r. C. ज्ञानान्मुक्तिरिति सर्व-दर्शनाच्च
2. V. r. C. ज्ञानान्मुक्तिरिति is omitted
3. V. r. C. बहु।
4. V. r. C. स्मृत्यादन्यत्र
5. V. r. C. धर्म not found

तथा—"ज्ञानाग्निः सर्व-कर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ।"

इति वाक्यैकवाक्यतया गङ्गा-मरणान्मुक्तिरित्यविकल-पदार्थः ।

तथा च भविष्ये—"कृमि-कीट-पतङ्गाद्या ये मृता जाह्नवी-जले ।
कूलात् पतित-वृक्षाश्च तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥"
"गङ्गायास्तु जले मोक्ष" इति विष्णु-पुराणम् ।

स्कान्द-मात्स्ययोः—"ब्रह्मादि-देव-लोकानां मुक्तेश्च प्राप्ति-कारणम् ।
गङ्गैव परमो हेतुः कलि-काले विशेषतः ॥"

भविष्ये—"गङ्गा-जल-स्वरूपेण तत्र ज्ञानं व्यवस्थितम् ।
तस्मात्तज्जल-सेवा तु कर्तव्या मोक्ष-काङ्क्षया ॥"

ब्रह्माण्डे—"प्रसङ्गेनापि यैर्गङ्गा मोक्षदा त्ववगाहिता ॥"

भविष्ये—"ब्रह्म-विष्ण्वादि-देवानां लोकानाप्नोति मानवः ।
ज्ञाने भक्त्या तु गङ्गायां[1] मरणान्मोक्षमाप्नुयात् ॥"
पुरुषः[2] कामनायामेतेषां लोकानाप्नोतीति विशेषः[3] ।

तथा— "या गतिर्योग-युक्तानां[4] या गतिर्योगिनामपि ।
ज्ञान-विज्ञान-निष्ठानां सा गङ्गायां मृतस्य च ॥
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कामतोऽकामतोऽपि वा ।
गङ्गायान्तु मृतो मर्त्यो मोक्षं स्वर्गञ्च विन्दति ॥"

इति ब्रह्म-पुराण-वचनाच्च[5] पुरुषेच्छया[6]-कामना-विशेषेषु स्वर्गादिरिति । ब्रह्माण्डे—गाङ्गेये[7] ।

"गङ्गायां ज्ञानतो मृत्वा मुक्तिमाप्नोति मानवः[8] ।
अज्ञानाद् ब्रह्म-लोकन्तु[9] याति नास्त्यत्र संशयः ॥"

---

1. V. r. C. ज्ञानेन भक्त्या गङ्गायां
2. V. r. A. पुरुषेच्छा
3. V. r. C. शेषः ।
4. V. r. C, मुक्तानां
5. V. r. A. ब्रह्मपुराण-वचनदर्शनाच्च
6. V. r. A. पुरुषेच्छा
7. V. r. C. ब्रह्माण्ड-गाङ्गेये
8. V. r. A, पूरुषः
9. V. r. C. ब्रह्मणो लोकं

अज्ञानात्[1] कामनया[2] मरणात्। "कर्णे तत् परमं ब्रह्म कथयामि वरानने" इति शिव-वचन-स्वरसादित्यर्थः।

भविष्ये— "अपि योजन-पर्यन्ते गङ्गां स्मृत्वा तनुं त्यजेत्।
वैवस्वतोऽपि तस्यार्घ्यं दत्त्वा स्वर्गं[3]प्रयच्छति॥"

गाङ्गेये— "अर्धोदकेन गङ्गायां दशन-स्पर्शनादिभिः[4]।
अर्धोदके तु[5] गङ्गायां म्रियतेऽनशनेन यः॥
स याति न पुनर्जन्म ब्रह्म-सायुज्यमेति च[6]॥"

अर्धोदकं चरणान्नाभि-पर्यन्तम्[7]। अनशनेन व्रतेन।

कौर्मे— "यः सर्व-पाप-युक्तोऽपि पुण्य-तीर्थेषु मानवः।
नियमेन त्यजेत् प्राणान् मुच्यते सर्व-पातकैः॥"

'नियमेन' संयतः[8] सन् भाव-शुद्ध्या संकल्प-पूर्वकेणेत्यर्थः। एतत्तु न[9] गङ्गायां दर्शन-स्पर्शनादिभिः पाप-क्षयात्, पाप-क्षयार्थं मरण-संकल्पस्य वैयर्थ्यापत्तिः स्यात्। तस्मात् पाप-क्षय-कामनया स्नात्वा मरणेच्छा चेत् तदा यथेच्छ-कामनया तनुं त्यजेदिति सर्व-सम्मतोऽयं पक्षः।

नरसिंह-पुराणे—

"जल-प्रवेशे चानन्दं प्रमोदं वह्नि-साहसे।
भृगु-प्रपाते सौख्यन्तु रणे चैवातिनिर्मलम्॥
अनशने[10] मृतो यश्च स गच्छेत्तु त्रिपिष्टपम्।
क्रतुयाजी नाक-पृष्ठमग्निहोत्री च निर्वृतिम्॥

---

1. C. Extra reading गङ्गायां
2. V. r. A. कामनायां
3. V. r. C. दत्त्वार्घ्यं तस्य स्वर्गं
4. V. r. C. First half is omitted
5. V. r. A. अर्द्धोदकेन
6. V. r. C. मेव च
7. V. r. C. अर्धोदकं...पर्यन्तम् omitted
8. V. r. A. संयुतः
9. V. r. C. न omitted
10. V. r. C. अनशनेन म्रियेत यस्तु

तडाग-कूप-कर्ता च लभते पौष्टिकं द्विज ।
सुवर्णदाता[1] सौभाग्यं लभते तु महातपाः[2] ॥
हिरण्य-गो-प्रदानेन निरहङ्कारमाप्नुयात् ।
भू-दानेन तु शुद्धेन लभते शान्तिकं पदम् ॥
गो-प्रदानेन तु स्वर्गं लभते निर्मलं[3] नरः ।
अश्व-दाने महापुण्यं कन्या-दानेन मण्डलम् ॥
द्विजेभ्यस्तर्पणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तितः[4] ।
श्वेतन्तु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा[5] न शोचति ॥
कपिला-गो-प्रदानेन परमार्थं महीयते ।
एकान्न-भोजी यो मर्त्यो नक्त[6]-भोजी च नित्यशः ।
उपवास-त्रिरात्राद्यैः शान्तः स्वर्गे सुखी भवेत् ॥

* * * *

यावत् स्वर्ग-तरङ्गिणी हर-जटा-जूटान्तरालम्बते
यावद्विश्व-विकाशि-विस्तृत-करः सूर्योऽयमुज्जृम्भते ।
यावन्मण्डलमैन्दवं वितनुते शम्भोः शिरोमण्डनं
तावत् कल्पलतेयमस्तु सफला देव्याः सतां श्रेयसे ॥
कियन्निबन्धमालोक्य श्रीविद्यापति-सूरिणा ।
गङ्गा-वाक्यावली देव्याः प्रमाणैर्विमलीकृता ॥

इति समस्त-प्रक्रिया-विराजमान-दान-दलित-कल्पलताभिमान-भव-भक्ति-भावित-बहु-मान-महामहादेवी-श्रीमद्-विश्वासदेवी-विरचिता गङ्गावाक्यावली समाप्तेति ।

———

1. V. r. C. दायी
2. V. r. C. सुमहायशाः
3. V. r. C. निर्मलं लभते
4. V. r. C. शक्तितः
5. V. r. C. गङ्गा
6. V. r. C. नक्त'

प्रकृतिविलासकाव्ये

पर्वतपारम्यम्

(पूर्वानुवृत्तिः)

[निबन्धकः—सा० भू० कृष्णमूर्ति-शास्त्री]

निकुञ्जानां पुञ्जा भ्रमरनिकुरुम्बैर्निबिडिता
द्विजैर्नानावर्णैः श्रुतिमधुरगीतैस्समुदितैः ।
अजस्रं कंप्राग्राः स्रवदुदकधारार्दितपदा
गुहाद्वाराण्यद्रिप्रवर ! भवदीयाः पिदधते ॥३१॥

गुहागेहं मत्तद्विपशतपृथक्स्थित्यनुगुणं
लताकुञ्जोदञ्चत्सुषममपि धीरैकसुगमम् ।
प्रतिध्वानैर्भीतिप्रदमजगरैश्चाद्रिसदृशैः
सरित्स्रोतःपातैर्मुखरमधितिष्ठन्ति हरयः ॥३२॥

सरो रम्यं हंसावलिदलितराजीवमभितः
परिष्वक्ता वेद्यः फलभरविनम्रद्रुविटपैः ।
समुत्प्लुत्य स्वैरं हरिणपृथुकानां विहरतां
गणैः पूर्णा राजन्त्यधिगिरि गुहाभ्यन्तरधरम् ॥३३॥

पृथक्स्थास्नूनूर्ध्वं त्वयि भृशमसक्तानिव सतः
समेषां तन्वानानुपविशदिभभ्रान्तिमसकृत ।
समीक्ष्य ग्रावौघांस्तव शिखरिराज ! ध्रुवमिमे
निपत्याऽऽग्नोरन वा किमिति, मतिमाबिभ्रति जनाः ॥३४॥

महौषध्यो बह्वयः कटकभुवि रूढास्तव गिरे !
जरामृत्युव्याधिप्रशमनसमर्थप्रकृतयः ।
न बुध्येरन्सर्वे परमपितु पारम्यमवनौ
ध्रुवं तासां संविद्रत इव महान्तः कतिपये ॥३५॥

महोध्रप्रस्पर्धिस्तनवनसुमस्रक्सुमधुराः
शबर्यः पर्याप्तं सुरतसुखमायान्ति निभृतम् ।
ततं नक्तं ज्योतिर्व्रततितिविद्राविततमः-
प्रचारं त्वद्रन्ध्रोदरवरमुपाश्रित्य दयितैः ॥३६॥

स्फुरद्रत्नोद्रिक्तद्युतिनिकरपूराङ्कुरहरित्-
समुन्नम्रक्रूरोरगवरशिरःकम्रशिखराः ।
पटीराः कान्तारोदरतिमिरसंहारचतुराः
सदा दीपस्तंभश्रियमचल ! बिभ्रत्यनुपमाम् ॥३७॥

समावृत्य स्कन्धैरजगरशरीरोरुगुरुभि-
र्भृशं द्राघीयोभिः सविधमुपयातान् वनमृगान् ।
ग्रसन्ते मांसाशाः कतिचन महान्तः क्षितिरुहाः
परीता दुर्दर्शैः शिखरिभिरिवास्थनां समुदयैः ॥३८॥

उदग्रक्षुत्क्षामाः कतिचन तरक्षुप्रभृतयः
स्फुलिङ्गानक्षिभ्योऽसकृदिव वमन्तोऽमितरुषा ।
निशीथिन्यां सत्त्वा विपिनभुवि निर्वर्त्य मृगयां
स्वपन्त्यह्नि च्छायाद्रुमतलमुपाश्रित्य निभृतम् ॥३९॥

वहन्तो माद्यन्तस्त्वदपघनतौल्यं कतिपये
द्विपा वप्रक्रीडां नयनकमनीयां विदधते ।
तरूनुन्मथ्नन्तः कतिचन समूलं स्वरदनै-
श्चरन्ति स्वच्छन्दं वनभुवि करेणुप्रणयिनः ॥४०॥

अदृष्टात्मानस्त्वत्पदविपिनतोऽन्यत्र जगति
स्फटाभिः प्रोच्चण्डा हतिरतरगात्रा विषधराः ।
जयन्त्यद्यापीति क्षितिधर ! कतिभ्यश्चिदसकृद्
भ्रुवद्भ्यः सन्दृश्य स्वयमिह वयं संश्रृणुमहे ॥४१॥

समुन्मीलन्मल्लिप्रसवसरदिन्दिन्दिरपुर-
न्ध्रयुपक्रान्तश्रोत्रामृतरुतसमाध्मातहरितः ।

वनान्ताः प्रत्यग्रद्रुतकनकलिप्ता इव दृशो-
श्चकासत्यस्तक्ष्माधरनिपतदर्कद्युतिभृतः ॥४२॥
शिरस्यग्निं विभ्रत्तरुनिकरसङ्घर्षजनुषं
समुद्रच्छद्रोचिःकवलितविषूचीनतमसम् ।
अहिंस्रस्त्वं मूर्त्या परमनुकरोषि स्फुटतरं
श्रुतं शश्वत्खण्डान्तरविलसदग्निक्षितिधरम् ॥४३॥
क्वचिच्छुभ्रैरभ्रैः क्वचन परिपिङ्गव्रततिभि-
र्हिमाद्रिं हेमाद्रिं युगपदनुकर्तुं प्रभवसि ।
अरण्यान्या वन्ध्यं कलयसि च विन्ध्यावनिधरं
त्वदीयं सौन्दर्यं विलसति हि दूरे कविगिराम् ॥४४॥
महत्याः पङ्क्त्यास्ते बहुविषयविश्रान्तवपुषः
प्रथन्ते विच्छेदा द्विपनियुतदघ्ना वटतटाः ।
अधस्ताद् द्रष्टॄणां सपदि बत मूर्धभ्रमकृतो
दधानाः शार्दूलैः परिवृतमरण्यं धृतिहरम् ॥४५॥
किरञ्ज्योत्स्नासारानुपरि तव निष्टप्तरजत-
द्रवस्रोतःकल्पानमृतकिरणोऽयं निजकरैः ।
प्रकृत्या श्रीमन्तं कलयति भवन्तं शिवगिरे-
रखर्वं गर्वं द्रागुद्दलयितुमयत्नेन निपुणम् ॥४६॥
निरुन्धानं वर्त्म त्वदवयवमेकं शिखरिणं
विदार्य द्राघिष्ठं निरमिमत रन्ध्रं कतिपये ।
व्रजन्त्येतेन श्रीफणिपतिपुरं धूमशकटाः
क्षमाभृत्त्वं द्रुह्यत्स्वपि बत विमुक्तं न भवता ॥४७॥
क्षमामाबिभ्राणा अपि मृगबलोद्विग्नहृदया-
श्चरन्तः सत्पक्षैरुपरि दृढशाखाप्रणयिभिः ।
द्विजाः संभूयोच्चैः शिखरमधिरोहन्ति सुधियो
भवेत्तेषामैक्यं यदि जगति किं वा न सुलभम् ॥४८॥

द्विजा मूर्धानं ते क्षितिधर ! डयन्तेऽद्य परितः
समिन्धानं भिन्दानमिव दिवमभ्रौघसुभगम् ।
सजातीयानस्मानिह भुवि विसृज्य द्रुततरः
सदाऽन्योन्यद्रोहप्रसितमतयो हि द्वि-जनयः ॥४९॥

अधस्तात्पश्येयं यदि शिखरमारुह्य परितो
निरुर्मिर्भायान्मे जलधिरपि नीलास्तरणवत् ।
तथा दीप्येरंश्च प्रवरसरितो भूमिफलके
कृता वक्राकारा द्रुतरजतरेखा इव गिरे ॥५०॥

सहस्रं सत्त्वास्त्वां वितरणिनमाश्रित्य सुचिरं
प्रपुष्टाङ्गाः प्राणन्त्यपरिमितहर्षानुभवतः ।
क्षमायां निम्नायां धरणिधर ! नैवं तनुभृता
प्रकृत्या तुङ्गानां श्रयणमतिसौख्यं वितरति ॥५१॥

प्रकल्पन्ते हिंस्रा अपि विपिनसत्वा बहुविधाः
परिष्कारायैव प्रवलतिमयोऽब्धेरिव गिरे ।
यदीमान्नाव्यास्त्वं जगति नहि भव्यं जनिमतां
सतां रक्षारीतिर्विलसति हि लोकोत्तरतरा ॥५२॥

अभीक्ष्णं संरक्षणं निरुपमकृपस्त्वं तनुभृतां
सरिद्भिः पुण्याभिर्विदधदवनीभृत्परिवृढ !
श्रितानामानन्दं जनयसितरामत्र तु वयं
विचार्याप्याश्चर्यं मनसि कलयामो न किमपि ॥५३॥

विशीर्णानां श्रीणां प्रतिसुभगभावं समुदयः
समिन्धानां कम्रः श्रयति परिणम्रस्तव तनुम् ।
अखर्वं त्वं गर्वं धरसि यदि दुष्येर्न च ततः
प्रकाशं किं वह्नेः स्थगयितुमलं धूमपटलः ॥५४॥

निवेद्य स्वोच्छिष्टं फलसमुदयं भक्त्यतिशयाज्
जगद्वन्द्याय श्रीरघुपरिवृढायातिजरठा ।

परां मुक्तिं प्रापन्मुनिवरदुरापां सपदि या
तवाध्यासाच्चक्रे गिरिवर ! वनं सापि शबरी ॥५५॥
समुत्तुङ्गं शृङ्गं तव समधिरुह्यानिलसुतः
पुरं लक्ष्यीकुर्वन् दशवदनदोर्भिः समवितम् ।
अकूपारं तीर्त्वा जनकतनुजानन्दमकरोत
तदङ्घ्रिस्पर्शेन त्वमपि कृतकृत्यः समभवः ॥५६॥
भवत्प्रत्यन्तोर्वीधरपरिसरारण्यमनिशं
परिष्कुर्वञ्छास्ता हरिहरसुतः सर्वजगताम् ।
चिरस्य स्वग्रामानवति करुणापाङ्गवलनै-
स्त्वमेवैको भाग्यं परमिदमलब्धाः शिखरिणाम् ॥५७॥
पुरा विन्ध्याद्रिं यः स्वमहिमविशेषानन्यगकरोत
क्षुधा वातापिं यो जठरदहने दैत्यमजुहोत ।
अगस्त्यः सोऽपि त्वां सततमधिशेते मुनिगणै-
रहो ! माहात्म्यं ते जगति गदितुं कः प्रभवति ॥५८॥
मया दृष्टा सीतेत्यनिलसुतवाक्यश्रवणतः
कपीन्द्रा माद्यन्तो दधिमुखमनादृत्य तरसा ।
बभञ्जुः स्वैरं यत्त्वयि समभवत्तन्मधुवनं
प्रसिद्धिः पौराणिक्यहह ! भवतोऽद्रे ! विजयते ॥५९॥
महेन्द्राद्रे ! हृद्यैरमलवलभिन्नीलमणिभिः
क्वचित्पुञ्जीभूतैरिव विरचिता ते तनुरियम् ।
समुद्दीप्ता स्वैरं दिनकरकराणां व्यतिकराद्
अहो स्पर्धां बध्नात्यतिसुषमवैकुण्ठवपुषा ॥६०॥
चिरं कृत्स्नां पुष्णन्नवनिमचलेन्द्राच्युत इव
प्रतिष्ठां संप्राप्य त्वमिह विजयेथाः स्थिरतराम् ।
व्रजाम्यर्चाङ्कतुं मलयमनिलस्य प्रभवतो
भुवि स्तादाकल्पं मम शिखरिपारम्यमनघम् ॥६१॥

प्रार्थना

[निबन्धकः—आर. के. पार्थसारथिः एन. ए.]

शारदां नौमि वरदां हस्तविन्यस्तपुस्तिकाम् ।
वीणावादनपारीणां कमलोदरकोमलाम् ।।

अज्ञानध्वान्तविभ्रान्तं निर्भरं दोषदूषितम् ।
लक्ष्मीवल्लभ ! मां पाहि त्वं हि मे शरणं परम् ।।

किं मामुपेक्षसे विष्णो ! भवदुःखनिपीडितम् ।
आयाहि मम रक्षार्थमार्तत्राणधुरंधर ।।

यं वेदवेद्यं मुनयो विजानन्त्यातस्थिवांसं तमसः परस्तात् ।
स मे विधत्तामतिकामधेनुर्मितंपचस्येह मनोविकासम् ।।

आर्तिं तव न वेद्मीति तर्कस्ते चेन्न सांप्रतम् ।
सर्वज्ञ इत्यनन्वर्था संभवेत्ते विकत्थना ।।

छायातरो ! संसृतिदुर्गमार्गे कामादिषड्वर्गनिदाघतप्तम् ।
भूयिष्ठकारुण्यफलैः कटाक्षैस्त्रायस्व मां दुःखितपान्थमेनम् ।।

मां क्षालय दयासिन्धो ! रागद्वेषादिपांसुलम् ।
बोधयन् भक्तिमार्गं ते तापत्रयहरौषधम् ।।

ध्यात्वा चिराय मुनिमानसराजहंसं
लोकैकनाथमभियान्ति मुमुक्षवो यम् ।
तं श्रीपतिं शुभनिधिं शरणं प्रपद्ये
तद्दासदासजनदासनिषेवकोऽहम् ।।

———

संस्कृत-साहित्य-परिषदः सौधारम्भः

पाठकमहाभागाः, उल्लासालसेन चेतसा ह्यः कश्चनानन्दसन्देशोऽद्य विनिवेद्यते भवतां पुरतः। येनोदन्तेन वयमिव भवन्तोऽपि भविष्यन्ति प्रमोदभरमनुभवन्तः सद्यः प्रशान्तान्तःकरणवृत्तयः।

शीतावसानमिव सूचयितुं त्यक्ताधिकारे तपसि, कोकिलालापमुखरे विलीन-जीवजडभावे सौरभोद्भ्रान्तैरलिसन्तानैरशान्तवनान्ते वृत्ते वसन्ते, शुभ-सौर-तपस्यस्य षष्ठाहे सोमे संस्कृत-साहित्य-परिषदः सौधारम्भः सोत्साहं समपद्यत। तत्र च दैवानुकूल्यविधानार्थं कल्यादारभ्य त्रिवटिका-वादनपर्यन्तं वेदविदां पुरोधसां समाजेन कृता तत्कर्मोचिता तत्तद्देवपूजा, आवर्तिता सप्तशती, हुतो हुतभुक्। हविःप्राशनवासनया प्रादुष्कृतरसनो हुताशनः कर्मणः सिद्धिमदूरभाविनीमिव न्यवेदयत्।

तत्तेषां कर्मणां स्वयंग्राहसाक्ष्यमुद्वहतीव क्लान्ते कमलिनीकान्ते, प्राप्ते दिनान्ते परिषद्भूमिभाग एव प्रचुरार्थोत्सर्गेण प्रस्तुते पटमण्डपे स्वनामसिद्धानां श्रीमतां नृपेन्द्रनाथ-सरकार के-सि. आइ-इ. महोदयानां नेतृत्वेन महानेकः समजनि विदुषां समाजः। परिषत्सम्पादकेन श्रीमता अमरेश्वरठाकुरवेदान्तशास्त्रिमहोदयेन "गृहनिर्माणार्थं प्राप्तानां प्रतिश्रुतानाञ्च द्रविणानां समष्टिर्द्विसहस्रीं नातिशेते प्रतीक्षिता तु पञ्चाशत्सहस्री। तथा व्ययितं चेद् यथापेक्षितं प्रकाण्डं सभामण्डपं, यथाप्रयोजनं ग्रन्थागारं चतुष्पाठीगृहं छात्रावासश्च निर्मायेरन्नि"ति विज्ञापितम्।

सभापतिमहोदयेन कथितं प्रतिश्रुत-प्रस्तावितयोर्द्विसहस्री-पञ्चाशत-सहस्र्योर्यद्यपि हिमवद्विन्ध्ययोः स्वर्ग-मर्तयोरिव चातिदूरमन्तरं तथापि न निरुत्साहैरस्माभिर्वर्तितव्यम्। दृष्टमस्माभिर्हिमालयशृङ्गे कालीमन्दिर-निर्माणावसरे, यन्मन्दिरार्थमपेक्षिता पञ्चपञ्चाशतसहस्री संगृहीता तु साकल्येन त्रिसप्तत्यधिका त्रिशती। अन्ततस्तु यथासंकल्पित-द्रव्यव्यये-

नैव मन्दिरमतिसुन्दरं निर्मितमभूत् इति। आशास्ते च सभापतिमहोदयस्तदिदं सौभाग्यमत्रापि परिषत्प्रासादे पदं करिष्यति। परं सर्वैरेव सहृदयैरत्रार्थे सदया दृष्टिः प्रदेयेति।

संस्कृतसाहित्यपरिषद उद्देश्यं प्रयोजनीयतां कर्मपद्धतिञ्च वर्णयता श्रीमता अशोकनाथशास्त्रिमहोदयेन कथितं यत परिषद्ग्रन्थागारे मुद्रित-पुस्तकानां पञ्चसहस्री, हस्तलिखितानां पुनः सपादत्रिसहस्री वर्तते। तेभ्यः पुनर्हस्तलिखितेभ्य इदानीं यावत परिषदा द्वाविंशतिर्ग्रन्था मुद्रापिताः। द्वाविंशतिं वत्सरान यावत् संस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिका च यथारीति प्रचरन्ती पाठकानां मनो रञ्जयति। अभिनीतानि च त्रिंशन्नाटकान्यभिनन्दयन्ति नाट्यामोदिनां मनांसीति।

एवमन्येष्वपि केषुचन कोविदेषु सामाजिकेषु च वाग्वैदग्ध्यं वितन्वत्सु सुकण्ठः कश्चन मधुरेण गान्धर्वेण सभां समापयत्।

श्रीमन्तः पाठकाः, सममस्माभिर्यूयमपीह महोत्सवे "स्वस्ति स्तादस्मै सौधारम्भाय विस्मृत-स्वपरसंरम्भाय परिषन्मत्रिणां मनःकल्पितं कायम् आददानाये"ति हिरण्यकशिपौ क्रममाणान दानशूराणीश्वरञ्च दयाशूरं समं सम्प्रार्थयध्वमिति प्रार्थयामहे।

नानादिग्विदिगागतक्षितिभृतां व्रीडाचितं विस्मयं
व्यादिश्यावनिजां विदेहतनयां मामुतसुकामग्रहीत ॥३०॥
क्षत्रा येन हतासवः परशुना त्रिःसप्तकृत्वः कृता
स्तद्दर्पः शमितस्त्वया पथि ततो भीत्या नृणां पश्यताम् ।
एकस्त्वं स्वयशः सितं तदयशः कृष्णञ्च विस्तारयन
हिंसादूषितयागवद् व्यतनुथा लोके द्विरूपं फलम् ॥३१॥
शीलेनाप्रतिमेन ते प्रकृतयो मुग्धा महीशासने
यावत्ते नरपालतां नरपतिं सम्प्रार्थयाञ्चक्रिरे ।
तावन्मन्थरया खलीकृतमतिर्मातापि ते कैकयी
त्वां कान्तारचरं चकार सहसा सत्येन भूपाज्ञया ॥३२॥
तावत्तातनिदेशपालनकृतिं लोकोपकारव्रती
सम्यग् वर्तयितुं भवे मतिमतां दृष्टान्तभूतक्रमः ।
भार्याभ्रातृसमन्वितो वनमगात् साम्राज्यलक्ष्मीं त्यजन
हित्वा देहमतिप्रियो नरपतेः प्राणैः पुरः प्रेषितः ॥३३॥
कञ्चित् कालमनेककौतुकमये तस्मिन्नुषित्वा वने
देवस्त्वं तपसा विशीर्णवपुषामासाद्य पूजाभरम् ।
व्याजान्मामपहार्य पापमतिना लङ्काधिपेनाञ्जसा
मामुद्धर्तुमना नलेन सहितः सेतुं चकर्थाम्बुधौ ॥३४॥
लङ्कोपान्तमुपेत्य सेतुसरणीमाश्रित्य लीलामयो
दुर्वृत्तानपहत्य राक्षसपशून् धर्मापकारव्रतान ।
रक्षोऽधीश्वरमीश्वरप्रतिभटं प्राणैः परित्याजयं-
स्तन्नारीजनलोचनेषु निहितां मद्बाष्पधारां व्यधाः ॥३५॥
अन्ते राक्षसपक्षसंक्षयकृतेः स्वं भक्तवीरं वरं
पर्यालोच्य विभीषणं नृपपदे व्यादिश्य लङ्कापुरे ।
मामादाय हुताशनेन महितामागादयोध्यां भवाँ-
ल्लोके शान्तिरुपागमत सुकृतिनामव्याहताऽभूत क्रिया ॥३६॥

लोकानामिह संग्रहाय कति वा कर्माणि सम्पादयँ-
ल्लोकातीतगुणोऽपि लोकनियमान् नोपेक्षसे लोकवत् ।
तस्मादेव मृषापवादकलुषां ज्ञात्वापि दोषोज्झितां
सीतां गर्भभरालसामनुवनं मां निर्दयं प्रैषयः ॥३७॥
कालिन्दीकलवीचिधौतपुलिने वृन्दावने बन्धुभिः
क्रीडाकौतुककोमलेन मनसा धेनुव्रजं चारयन् ।
व्याजेनागतमाकलय्य तरसा हत्वा प्रलम्बासुरं
दम्भं दुष्कृतिनां भयं सुकृतिनां ध्वंसं पुराऽलम्भयः ॥३८॥
यावद् यज्ञफलादिकेषु नितरां विश्वासिनां देहिनां
हिंसावृत्तिरपादि वृद्धिमसमां सर्वत्र पृथ्वीतले ।
लोभादन्यधनेषु दस्युनिचया नैष्ठुर्यदुष्टान्तराः
कान्तारे कति वा सहायरहिताञ्जघ्नुर्जनानञ्जसा ॥३९॥
आर्तानां करुणध्वनिः प्रतिपदं कृत्वा दिशः शब्दिता
लोके काननपादपस्थविहगान् कामं व्यधाद्दुःखितान् ।
दुःखार्ता वनदेवता खगरवैरुन्मुच्य शोकध्वनिं
सम्भ्रान्ता तुहिनाश्रुभिः सकरुणं चक्रन्द मन्दोद्यमा ॥४०॥
वीराणां समराङ्गने निपततां शोकाकुला बान्धवाः
सोरस्ताडनमारभन्त नितरां दीर्घं विलापव्रतम् ।
साम्राज्यं परिरक्षितुं नरगणा लीलां गता राक्षसीं
लक्ष्यं केवलमक्षगोचरसुखं लक्ष्मीः परं दैवतम् ॥४१॥
यज्ञे यूपनिबद्धवध्यपशवो निःसम्बलाः स्वानसून्
सन्देहे पतितानवेत्य करुणं नादं विमुच्याम्बरे ।
यावत् कञ्चन रक्षितारमनघं सम्प्रार्थयाञ्चक्रिरे
तावद्धर्ममहिंसनं श्रुतिदिशा क्षौणीतले व्याकरोः ॥४२॥
राजान्तःपुरमन्तरप्रियपरं तातं तथा रागिणं
कान्तामन्तरतोषिणीं परिजनानाज्ञाविधेयव्रतान् ।

बालं शारदकौमुदीसुमधुरं हासोपरक्ताधरं
त्यक्त्वा तापनिवृत्तये जनिभृतां बुद्धोऽसि शिक्षापदम् ॥४३॥
आबालस्थविरं तवोपदिशतः शिक्षाफलं सेवते
स्त्रीणां तत्त्वविवेचना पदमधात् कासाञ्चिदन्तस्तले ।
नन्दं मन्दविवेकमन्धहृदयं स्त्रीबान्धवं बान्धवं
वैराग्ये विनियुज्य बुद्धपदवी सम्यक् समुन्मीलिता ॥४४॥
भूपानध्वरदीक्षितान् पशुवधे बद्धोद्यमान् वारयन्
नैष्ठुर्यव्रतनिष्ठिकां लयमयं निन्ये महीमण्डले ।
मा हिंस्यादिति हिंसनव्युपरमः सामान्यतः साध्यते
'श्येनेनाभिचरन् यजेत' किमितो लुब्धश्रुतौ सज्जताम् ॥४५॥
निष्कामो विधिरुत्तमस्त्रिभुवने दोषाय काम्यो विधि-
र्हिंसायास्तु विधानमस्ति सकलं काम्ये विधौ तन्त्रितम् ।
तस्मात् कामपरिच्युतो भव मृषा जह्या यथार्थं वदे-
र्हिंसां वर्जय मार्जयस्व हृदयं बुद्धः स्वयं सम्भवेः ॥४६॥
शीलं सत्कुरु सत्त्वभावविभवो भूया विशीर्णक्रमः
काये योजय शुद्धतां वचनगां शुद्धिं समुद्भावयेः ।
भिक्षासञ्चितवस्तुभक्षणभवं सन्तोषमासादये-
र्वैराग्यं मनसा श्रयेः स्वविषयादक्षान् परावर्तयेः ॥४७॥
इत्येवं कति सत्कथा नरगणेष्वादिश्य विश्वोत्तरो
रक्षां कामपि सन्ततान भगवान् कालानुरूपां भुवः ।
यावच्छिष्यगणादिभिः स्थितिमगाद् बौद्धप्रथा भूतले
तावत्त्वं स्वशरीरहानविषये चेतोरतिं प्राप्तवान् ॥४८॥
शिष्यास्ते विनिवृत्त-काम्यविधयः श्रद्धाविशुद्धान्तरा
भूयांसो गिरिगह्वरेषु परितः शिक्षापदं सन्दधुः ।
भूपानां कति बौद्धधर्मपरमाः शिष्यत्वलाभात् परं
नानाशिल्पकलासु धर्मनियमानावेशयाञ्चक्रिरे ॥४९॥

यद् यागादिविधेः फलेन विरहः सामान्यतः कीर्तित-
स्तद्देवारिगणस्य मोहनकृते नास्त्यत्र हेत्वन्तरम् ।
देशं वा समयं विविच्य भगवान् पूर्णात्मनांऽशेन वा
साधूनां रिपुसंक्षयं वितनुते पाति प्रजास्तातवत् ॥५०॥
तस्मादूर्ध्वमसारयुक्तिबहुले बौद्धे मते सङ्गता
यावद्धर्ममपास्य दास्यमगमन् नास्तिक्यबुद्धे र्जनाः ।
म्लेच्छानां प्रभुतावशादतितरामाचारहीनास्तदा
कल्किलत्वं परिगृह्य दुष्टदमनं भूत्वा कृपाणी व्यधाः ॥५१॥
इत्थम्भूतदशामसाधिममयीमासाद्य यावन्मही
यत्रैवासुरराक्षसादिमहसा जाता चिरोपद्रुता ।
तावत्त्वं सहसा पुराणपुरुषो यत् किञ्च रूपं दध-
ल्लोकोपद्रवसंक्षयं विहितवान् कस्ते समः शक्तिमान् ॥५२॥
सूर्याचन्द्रमसौ तवैव विभया तेजः परं बिन्दतो
वातस्त्वत्कृपया प्रवाति जगतामन्तर्बहिश्चानिशम् ।
वह्नौ दाहकशक्तिरम्बुषु तथा शैत्यं घने वर्षणं
कस्यान्यस्य नियोगमात्मनियमे वाञ्छन्त्यपेक्षापदम् ॥५३॥
नाद्यापि प्रतिभाति भूमिवलये तावत्तमा दुर्दशा
यावत्त्यामवतार एव सफलो नारायणस्याभवत् ।
केषाञ्चित् सुकृतात्मनां हृदि परामुत्पाद्य भक्तिं स्थिरां
स्वां पूजां जगति प्रचारय यतः सर्वार्थसिद्धिर्भवेत् ॥५४॥
सत्यस्त्वं वितथः प्रपञ्चनिचयस्तत् सत्यनारायणं
त्वामाहुः सकलाः सुरासुरगणाः साध्याश्च सिद्धाश्च ये ।
तन्मूर्त्या प्रचरन् धरापरिसरे पूजोपचारं भजन्
शान्त्यैव प्रशमं नयस्व जगतां दुःखं भवक्षोभहृत् ॥५५॥
दूर्वाश्यामलमङ्गमङ्ग वसनं जाम्बूनदद्योतनं
चातुर्बाहुकशोभया परमया शङ्खादिलीलाधनम् ।

पद्मामण्डितवामभागमनघं भव्याभिधाकीर्त्तनं
लोकाश्चेतसि चेतयन्तु सुतरां तं सत्यनारायणम् ॥५६॥
अथ जलधिसुताया रम्यवाचं निशम्य
व्यपगतपरिचिन्तः सत्यनारायणात्मा ।
श्रियमनतिशयश्रीः काञ्चिदन्यां दधानः
कलिकलनमनल्पं नैव मेने तदानीम् ॥५७॥

इति श्रीकालीपदतर्काचार्यकृते सत्यानुभाव-महाकाव्ये
रमोपदेशो नाम द्वितीयः सर्गः ॥२॥

तृतीयः सर्गः

ततः प्रसन्नेन हृदा रमापतिस्तदैव वश्यं स्मरति स्म नारदम् ।
अकालहीनं गगनाङ्गने चरन्नदृश्यतासौ हरिभक्तिसारथिः ॥१॥
कर्णावलम्बिस्फटिकाक्षमालया करे महत्या सुरवं दधानया ।
पवित्रसूत्रोज्ज्वलकोमलश्रिया योगी स रेजे तुलसीदलस्रजा ॥२॥
शुभ्रप्रभा शीर्षविलम्बिनी जटा शुभ्रा विभूतिश्च तदङ्गसङ्गिनी ।
वर्णान्तरास्पृष्टदुकूलशोभया पदान्तपर्यन्तमभूत सितायितम् ॥३॥
श्मश्रूणि शुभ्राणि तथा सिते भ्रुवौ पवित्रसूत्रं स्फटिकाक्षमालिका ।
बहिः सितानां नितरां समागमो मनश्चरीं शंसति शुद्धसत्त्वताम् ॥४॥
विगाहमानो गगनाङ्गनं मुनिस्तनुश्रिया दीप्ततपःप्रचारया ।
सुदीप्रमध्याह्नमरीचिमालिना समानतामाप सुदूरवर्त्तिनाम् ॥५॥
नानाविधाराधितनादमाधुरीविकृष्टचित्ता गगनाभिवर्त्तिनः ।
संमेनिरे नैकपरिश्रमार्जितं तपःफलं तन्महतीस्वरोत्सवे ॥६॥
पुरा सुदूरादुपकर्ण्य नारदं नभोविभागेषु विमानचारिणः ।
प्राकल्पयन्नर्घ्यमनर्घरूपकं पाद्यं तथाऽस्मै मधुपर्कमुत्तमम् ॥७॥
प्रणामपर्यस्तशिरस्यभूषणाः सनातनेशस्तुतिवादसाधनाः ।
अमानयन्नाकुलसिद्धचारणा मुनिं सुरम्यस्वरगीतगायनाः ॥८॥

आशीर्भिरभ्यर्च्य कृतानतीनतस्तपस्विनस्तापसतेजसां निधिः ।
क्रमेण वीणाक्वणितामृतस्रवैरतर्पयत् तप्तमरीचिमन्दिरम् ॥९॥
तपोनिधेस्तस्य गुणावमाननाभयादभूत् क्षीणकरो दिनेश्वरः ।
धरासमाकृष्टपयोमयात्मना ततान शैत्यं तपनोऽपि नारदे ॥१०॥
न यावता शैत्यसमागमन्यथा स तावता तप्तकरेण दीपितः ।
मुनिं निजेनोपचचार भास्करो महत्तमे तेजसि तेजसां लयः ॥११॥
अनन्यसाधारणतेजसां पतिस्तदालयं दीप्तिमयं समन्ततः ।
समेत्य नेत्रोपहतिं न जग्मिवान् महत्तमानामखिलं जनातिगम् ॥१२
समीक्ष्य वीणागुणसञ्चरत्करं करेण सव्येन विविक्ततालकम् ।
सूरः सुराधीशकृतार्चनाक्रमं यथार्हमानर्च सुरर्षिनारदम् ॥१३॥
प्रतिप्रणामेन समेत्य भास्करं तपस्विनामर्च्यतमं महः परम् ।
अकालहीनं पथि चन्द्रमन्दिरं सुधामयं सोऽथ जगाम सुन्दरम् ॥१४॥
ततः शशाङ्केन कृतां समर्चनाम् उपेत्य कृत्वा च विशेषसङ्कथाम् ।
पयोजभूकेतनमापदञ्जसा पिता प्रजानामतिभक्तिगोचरः ॥१५॥
ततः सुतं वीक्ष्य पिता त्वरान्वितः शिरस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ ।
प्रियेषु सर्वेषु सुतः किलाधिकः स चान्वहं नूतनतां प्रपद्यते ॥१६॥
पदान्तविश्रान्तजटावलिं ततः सुतं समालिङ्ग्य विशुद्धिसङ्गिनम् ।
तपोजपक्षेममपृच्छदुच्चकै रुणद्धि रागो दयितस्य दिव्यताम् ॥१७॥
क्व तात गन्तासि किमर्थमेव वा समुद्यमस्ते विरतो न लक्ष्यते ।
अभीष्टदेशाश्रयणेन देहिनां शरीरमाक्रामति भूरिशः क्लमम् ॥१८॥
पितामहेनापि पितृत्वमीयुषा तथा तदानीमनुयुक्त आत्मजः ।
स्मृतोऽस्मि नारायणपादपांशुना व्रजामि वैकुण्ठमिति व्यभाषत ॥१९॥
ततः श्रुतिभ्यां परिपीय सादरं सुतोदितं ध्यानपरः क्षणं विभुः ।
जनार्दनेन स्मृतिहेतुमन्वभूत् स्वकीयसंसारशुभस्थितिस्पृहाम् ॥२०॥
अथाविलम्बं तनयं व्यसर्जयद् विसर्जितस्नेहविधिः पितामहः ।
विचिन्त्य वृत्तान्तगुरुत्वलाघवे श्रयन्ति सन्तः कृतिमायतिक्षमाम् ॥२१॥

अकालहीनं स विसर्जितस्ततः कृतप्रणामो विभुपादपद्मयोः ।
प्रतस्थिवानस्तशरीरसंक्रमः क्रमेण वैकुण्ठपुरं व्यलोकयत ।।२२।।
पुरोत्तमे यत्र जनार्दनप्रियाः सदा रमन्ते भगवद्गुणस्तवे ।
सुदूरतः पीतवतां हरेर्यशो लयं समासीदति पापकालिमा ।।२३।।
मुखे विभुस्तोत्रकथा प्रसर्पिणी शरीरशोभा तुलसीदलस्रजा ।
मनो मनोजादिसपत्नवर्जितं यतो जनानां हरिभक्तिशालिनाम् ।।२४।।
पदे पदे यत्र सतां समागमो वियोगिता केवलमेनसा समम् ।
सुखैकलीलागहने निकेतने न दुःखिता जीवति भिक्षयापि वा ।।२५।।
विभूतियोगाद् भगवान विलक्षणः सुलक्षणाभिर्दयिताभिरन्वहम् ।
प्रणीय रासोत्सवकौतुकोदयं विमुक्तभक्तेषु चिरप्रमोदकृत ।।२६।।
प्रसूनवल्ली सहकारसङ्गता प्रसूनशोभासुभगा निरन्तरा ।
रसोपरक्तभ्रमरानुनादिता तनोति विष्णोर्गुणकीर्तनभ्रमम् ।।२७।।
रत्नप्रतानग्रथिताट्टपङ्क्तयो दिवानिशं रत्नकरोपबृंहिताः ।
बृहत्तमं मानममानयन्निजं वियत्पथे हर्म्यमतिर्यतः स्थिता ।।२८।।
आस्थानगेहे कनकासनावली करप्रतानैं रजतासनोत्थितैः ।
विमिश्रिता चीनसितोत्तरच्छदा विभाति पीतेव वराङ्गनातनुः ।।२९।।
विचित्रचित्रा गृहभित्तिरुत्तमा महत्तमानामपि चित्तवित्तमा ।
प्रकल्पितानल्पकशिल्पसोष्ठवैर्व्यरोचतानन्यसमा चिरं समाः ।।३०।।
तदङ्गने पुष्पपरागसौरभैरहर्निशं रम्यगुणः प्रभञ्जनः ।
गतागतैस्तृप्तिकरः शरीरिणां न तद्वियोगेन निदाघवेदना ।।३१।।
गृहान्तरे यत्र सुचारुचन्द्रिकाविशुद्धचन्द्रातपसक्तमौक्तिके ।
गवाक्षजालैः प्रतिपूर्णमातिथौ स्वसाम्यमायाति सुधांशुरीक्षितुम ।।३२।।
गृहे गृहे यत्र सुधानुलेपना सुधामयं तत्र किल मन्दिरं व्यधात ।
महोत्सवानामनिशं समागमात् तदेकमाराध्यतमं सुयोगिनाम् ।।३३।।
तदङ्गनान्ते तुलसीतरुश्रिया यथाक्रमं कौसुमपादपस्रजा ।
सुशोभिते षट्पदसम्पदाङ्किते प्रतिप्रभातं हरिभक्तचारणा ।।३४।।

निशाव्यपाये सुविशुद्धिभागिनः कृतप्रसूनाहरणा हरिं परम् ।
अनन्यसामान्यगुणं जनार्दनं समर्चयन्तः स्थिरधाम तन्वते ॥३५॥
प्रसूनशोभासुभगे वनोत्तमे वसन्तसम्पादितसर्वविभ्रमे ।
चिराय वश्येव वनाधिदेवता व्यवस्थिता माधवतुष्टिपुष्टये ॥३६॥
कियानहो भूतिसमागमो हरेर्यदस्य वश्या वनदेवताऽभवत् ।
पितामहाद्यैरपि यस्य सादरं पदारविन्दं हृदये निधीयते ॥३७॥
रसालहिन्तालतमालपादपैरशोकजम्बीरकपित्थतिन्दुकैः ।
गुवाकनारङ्गकनारिकेलकैः प्रसाधितं तद्वनमाप नन्दथुम् ॥३८॥
क्वचिद्गुवाकस्तवकैरुपस्तुता क्वचित् प्रकीर्णा सहकारसत्फलैः ।
क्वचित्पदे सङ्गमिता फलान्तरैर्वनावनी श्रीगृहतामधारयत् ॥३९॥
तरौ तरौ पुष्पचयेन पेलवे न जातु वातः परिखिद्यतेतराम् ।
कठोरशाखाकृतगाढपीडनाल्लतावली तं समरक्षदञ्जसा ॥४०॥
भास्वत्कलापाः सकलाः कलापिनो नृत्यन्त्यकालेऽपि विना घनागमम् ।
भुजङ्गमा बर्हिणबर्हशायिनो विभुञ्जते मञ्जुगतिं सदागतिम् ॥४१॥
पिका रसालाचलगुप्तविग्रहाः शुकाः पलाशच्छविलुप्तलक्षणाः ।
विलक्षणाधोक्षजनामचर्चया सुशिक्षिता दैववशेन सूचिताः ॥४२॥
न पल्लवो यत्र न तत्र स द्रुमो न वल्लरी तत्र न या प्रसूनिता ।
न तत् प्रसूनं न हि यत्र सौरभं न सौरभं तत्र न यत्र वासना ॥४३॥
लता न तस्मिन्न च वा महीरुहा व्रजन्त्यकाले विफलत्वमात्मना ।
फलानि पुष्पाण्यपि वा न विच्युतिं श्रयन्ति पूर्वं परिणामसङ्गमात् ॥४४॥
द्रुमाः समस्ताः सुसमानमस्तका व्यवस्थिताः श्रेणिनिबद्धविग्रहाः ।
क्वचित् क्वचिन्मञ्जुलवल्लरीस्रजा गृहायितं कुञ्जवनं व्यरोचत ॥४५॥
शेफालिकापुष्पवने न मल्लिका न मल्लिकाया विपिने तथापरा ।
ततः सदा सौरभसारसेविनाम् अमिश्रगन्धानुभवो न रुध्यते ॥४६॥
सितासमायुक्तपयोरसान्तरात् पृथक्त्वमेकैकरसान्तरे स्थिरम् ।
अमिश्रवस्तुप्रणयी न तृप्तिभाग् विमिश्रवस्तुप्रचयोपभोगतः ॥४७॥

Sanskrit Sahitya Parishad Series.

2. **Kalitantram**—Edited by Pt. Satish Chandra Siddhantabhushan. As. 10 ; As. 8 (for members).

3. **Sankari-sangitam** of Jayanarayana—Edited by Pt. Dakshinacharan Bhattacharya. (Almost out of stock.) Re. 1.

4. **Muktivadah** of Gadadhara Bhattacharya—Edited by Pt. Kalipada Tarkacharya. (Almost out of stock.) Rs. 5.

5. **Durgapuja-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. Re.1; As. 4; Re. 1. (for members).

6. **Pitridayita** of Aniruddha Bhatta—Edited by Pt. Dakshinacharan Bhattacharya. Re. 1-4; Re. 1 (for members).

7. **Durgotsava-vivekah** of Sulapani—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As. 8 ; As. 6 (for members).

8. **Karakollasah** of Bharata Mallika—Edited by Pt, Janakinath Sahityashastri As. 2.

9. **Introduction to the Rigveda of Sayanacharya**—Edited by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D. As. 12 ; As. 10 (for members).

10. **Grahayaga-tattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As. 7 ; As. 5 (for members).

11. **Prabhakara-vijayam** of Nandisvara—Edited by Mahamahopadhyaya Anantakrishna Shastri Vedantavisharad and Pt. Ramanath Shastri. Re. 1 As. 4; Re. 1 (for members).

12. **Tirthatattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Bamacharan Kavyatirtha. As. 6 ; As. 5 (for members).

13. **Pavanadutam** of Dhoyi, a court poet of Lakshmanasena of Bengal—Edited by Pt. Chintaharan Chakravarti, M.A. As. 12; As. 10 (for members).

14. **Nala-damayantiyam** (a new Drama) of Pt. Kalipada Tarkacharya. Re. 1 As. 4; Re. 1 (for members).

15. **Prasastapada-bhashyam**—Edited by Pt. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2 ; Re. 1 As. 8 (for members). P. T. O.

16. **Yatratattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Dwarikanath Nyayashastri. Re. 1; As. 12 (for members).

17. **Rik-pratisakhyam**—Ed. by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D. with the assistance of Pt. Chintaharan Chakravarti, M.A. Rs. 2 As. 8; Rs. 2. (for members).

18. **Prameyaratnavali** of Baladeva Vidyabhushan—Ed. by Pt. Akshayakumar Shastri. Re. 1 As. 4; Re. 1 (for members).

19. **Chhandogyamantrabhashyam**—Ed. by Pt. Durgamohan Bhattacharya, M.A. Rs. 3. As. 12; Rs. 3 (for members).

20. **Bhasharatnam** of Kanada Tarkavagish—Ed. by Pt. Kalipada Tarkacharya. Rs. 3. As. 8; Rs. 3 (for members).

21. **Manodutam** of Vishnudasa—Ed. by Pt. Chintaharan Chakravarti, M. A. As. 10; As. 8 (for members.

22. **Prasanta-ratnakaram** (a new Drama) of Pt. Kalipada Tarkacharya. Re. 1; As. 12 (for members).

संस्कृत-साहित्य-परिषदो भवन-भित्ति-पाषाण-
फलके श्लोकाविमावुत्कीर्णौ—

चन्द्रर्तुवसुशुभ्रांशु-सम्मिते शाकवत्सरे ।
सोमाहे रसमे कुम्भ-स्थिते दिवसनायके ॥
श्रीमन्नृपेन्द्रनाथेन सरकारेण प्रतिष्ठिता ।
शुभा संस्कृत-साहित्य-परिषद्-गृहभित्तिका ॥

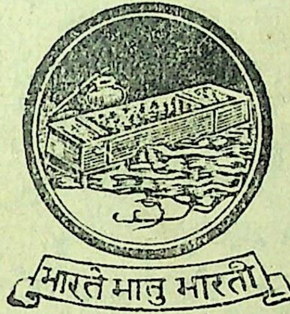
Reg. No. C. 1073

Vol. XXII, No. 12] [April, 1940

१८६१ शकीय चैत्रे २२श-वर्षस्य १२श-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

महामहोपाध्याय-श्रीअनन्तकृष्ण-शास्त्री

सहकारि-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकत्रयम् ३)
Foreign price—7s.

Printed and Published by
Dinabandhu Sahityashastri
Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road,
Shyambazar, Calcutta.

मासिक-सभा

संस्कृत-साहित्य-परिषद आगामिनी मासिक-सभा १३४७ वङ्गाब्दीय-सौरवैशाखस्य (२८श) अष्टाविंश-दिवसे शनिवासरे सायं सप्तवादनतो भविष्यतीति तत्र संस्कृतभाषाध्यायिना-मध्यापकानाञ्च समुपस्थितिः प्रार्थनीया।

सूचीपत्रम्

Printed at the Calcutta Oriental Press, Ltd.,
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः।
भावालोकैर्मनः-पद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

April, 1940 | १८६१-शकीये चैत्रे | Vol. XXII
२२श-वर्षस्य १२श-संख्या | No. 12.

प्रकृतिविलासकाव्ये

समीर-समर्हणं

[निबन्धकः—सा० भू० कृष्णमूर्तिशास्त्री]

श्रियमविरतं तन्याच्छ्रीमन्मरुत्तनयोऽमितां
सरिदधिपतिं तीर्त्वा लङ्कां जवेन विवेश यः।
यमभिदधते शिष्यं श्लाघ्यं रवेः परमात्मनो
रघुपरिवृढो येन श्रीशः सदा हृदि भावितः ॥१॥

कलयतितरामाह्लादं मे गिरिर्मलयाभिधो
यमिममनिलोऽध्यासीनोऽस्मिञ्जगत्यभिनन्द्यते।
परिमलभरैः पाटीराणां भृशं परिपोषितो
विषधरवरैराक्रान्तानां चिरन्तनजन्मनाम् ॥२॥

धरणिदिविषन्नन्दन्नेवं गिरेः परिदर्शनात
स्ववनकुसुमैरानर्चायं वनान्तसमीरणम्।
विकचकुटजैः प्रस्थप्रान्ते नितान्तमनोहरे
कुसुमिततरुच्छायास्निग्धं निषेव्य शिलातलम् ॥३॥

निखिलजगतां मुख्यः प्राणः परा ह्यसि देवता
श्रुतिरपि भवत्तत्त्वं वक्तुं बिभेति सुदुर्ग्रहम् ।
कथमिव जडः शक्तः स्तोतुं भवन्तमहं विभुं
पृथुकभणितं श्रुत्वाऽपि त्वं प्रसीद पितेव सः ॥४॥

समधिकबलस्त्वं भूतानां समीर! विराजसे
भवदभिमते मार्गे तानि प्रवर्तयसि द्रुतम् ।
अतिशयितुमुत्पश्य त्वां कः समस्ति जगत्तले
प्रकृतिवशगोऽप्येको लोके पराक्रमसे स्वयम् ॥५॥

भ्रमति सततं पृथ्वीगोलं सशैलवनं महद्
दिवसकृदुदेत्यस्तं याति क्षपास्वपि चन्द्रमाः ।
सलिलनिधयोऽप्यूर्मिक्षोभैश्चलन्ति शिखी ज्वल-
त्यखिलमपि ते लीलामात्रं समीर विजानताम् ॥६॥

किमिह वचसां गुंफैस्तत्त्वं न्त्वियद्द्वयसं विभो
जगदखिलमप्याविष्टं सत् त्वयैव विचेष्टते ।
वहसि यदधीकारं कृत्स्नं महेश्वरतः प्रति
प्रकृतिवशगं भूतं सर्वं त्वयैव नियन्त्रितम् ॥७॥

विपरिणमयस्याद्यं भूतत्रयं बहुथाऽसकृत्
न वियति परं नीरूपेऽस्मिन् पराक्रमसे मरुत् ।
किमपि न भवान्कर्तुं शक्तः प्रभौ त्वदपि ध्रुवं
दधति कतिचित्स्वाधीकारं विशिष्य तपस्विषु ॥८॥

किमपि किमपि स्वैरङ्कुर्वन्नशीतकतां गतो
विहरसि सदा द्यावाभूम्योरमन्दकुतूहलात् ।
चिरसुचरितैरुद्भूतस्त्वं क्रमात्परिपोषितः
शिशुरिव तयोः प्राणेभ्योऽपि प्रियोऽसि सदागते ॥९॥

अमितवसतिं द्यौरेषा ते ददाति समादरात्
त्वमपि विहरन्नत्यन्ताय प्रहर्षभरान्वितः ।

उडुसमुदयैर्मुक्ताकल्पैरलंकुरुषे च तां
जयति युवयोर्योगः स्निग्धः परस्पर-रागतः ॥१०॥
तरणिकिरणानावृण्वानः प्रचण्डतरं भ्रमन्
घटयसि घनान् कौतस्कुत्यान् झटित्यचलोपमान् ।
सरभसममून् वर्षव्यग्रान्मुहुः परिगर्जतः
सपदि विभजन्नन्तर्धत्से स्वयं कृतकृत्यवत् ॥११॥
जलदपटलाः संलक्ष्यन्ते त्वया हि समाहृताः
खगमृगनराकाराः केचित्प्रतिक्षणभेदतः ।
कनकशिखरिप्रख्याः सायन्तनातपदीपिता
हरगिरिनिभाश्चान्ये केचित्तमालवनोपमाः ॥१२॥
अनतिकुटिलं रत्नस्तंभश्रियं दधदायतं
यदतिसुभगं चित्रैर्वर्णैर्धनुर्गगनान्तरे ।
तदपि नियतं चक्षुःप्रीत्यै त्वया विहितो महान्
प्रसदनपरीपाकोऽस्माकं मरुत् पृथिवीजुषाम् ॥१३॥
नयनहरणव्यग्रोदग्रक्षणस्फुरणाञ्चित-
प्रततहरितो विद्युत्पुञ्जान् पुरः परिदर्शयन् ।
सहभवमपि ध्वानं पश्चाच्छ्रुतौ विनिवेशयन्
नवजलधरैः सिञ्चस्युर्वीं जगद्धितकाम्यया ॥१४॥
वियति वितते विष्वद्रीचो बलक्षतरर्क्षरुग्-
घनसमुदयानद्भिर्वार्धेः प्रपूर्य रवेः करैः ।
नुदसि सहसा लोकस्थित्यै करीन्द्रकरोपमं
कलयितुममून् धारापातं समीर समन्ततः ॥१५॥
सरिदधिपतौ हास्यं पुष्णन् रसं परिवर्धसे
यदयममितैस्तुङ्गैर्भङ्गैस्त्वयैव विकारितः ।
ह्रियमपि विहायैवं शब्दान् रटञ्छ्रुतिदुःश्रवान्
नर इव महाभूताविष्टः सदा परिनृत्यति ॥१६॥

कृतपरिकरो रत्नान्यब्धेरवाप्तुमधस्तना-
न्यनिल सुचिरं पारेवारीण्यमन्दरयं किरन् ।
न किमपि ततोऽलब्ध्वा ह्यन्ते जहासि परिश्रमं
जगति मतिमान् को वा कालं वृथैव निनीषति ॥१७॥

क्षिति-गगनयोः संपत्स्तोमैश्चिरं परिपोषणे
जलनिधिमृते नान्यत् किञ्चित् समस्ति सुसाधनम् ।
इति खलु विनिश्चिन्वानस्त्वं तयोरिव मध्यग-
स्तमुपगतवान् प्रेम्णा नक्तन्दिवं विजिहीर्षसि ॥१८॥

बलभिदुपलाद्रीन्द्रश्रीभृत्तरङ्गपरंपरा-
विरचनकलावैदग्ध्यावर्जिताखिलमानसः ।
मुहुरभिनयैर्हृद्यैस्तन्वन् रसं परमाद्भुतं
चरसि विरुवन् गर्वोद्रेकात् समुद्रमधिश्रितः ॥१९॥

क्वचितवियत्प्रान्तप्रेङ्खत्तटित्वदरुन्तुद-
स्तनितजनितप्रत्युच्चण्डध्वनिक्षितिभृद्गुहान् ।
प्रकृतिमधुरान् प्रत्यग्वार्धेस्तटानटवीभृतो
नटनममितं रङ्गीकर्तुं पटुप्रकटं तव ॥२०॥

क्षुदुपहतये त्वामास्वाद्य प्रयन्तु भुजङ्गमा
न किमपि ततश्छिन्नं मा गा व्यथां मलयानिल ।
यदतिकुटिला दोषांशांस्ते लिहन्ति कुतूहलाद्
वृजिनहरणे दुष्टात्मानो भवन्ति सतां मताः ॥२१॥

गमयसि तनूर्नावो डोलावदीषदुदञ्चयन्
उपरि चलतामूर्म्यद्रीणां निजोर्ध्वचलत्कटाः ।
प्रकृतिरसिकास्त्वल्पे मर्त्या वितीर्य तदातरं
व्रजितुमुदधौ किञ्चिद्दूरं भवन्ति समुत्सुकाः ॥२२॥

कतिचन महानावो यन्त्रैर्व्रजन्ति पुरोपमा
भवदुपकृतिर्यद्यप्यासां प्रभञ्जन मैव भूत् ।

कौतुकमञ्जरी

[अध्यापक-डक्टर-श्रीयतीन्द्रविमल-चतुर्धुरीण-संशोधिता]

[भरत-कृत-कौतुक-मञ्जर्याख्य-ग्रन्थस्यादर्शान्तरं नास्माभिर्बहुक्लेशेनापि लब्धम् अयमस्य मुद्रणोद्यमः केवलं संस्कृत-साहित्य-परिषदुपलब्धादर्शानुसारेणास्माभिः कृतः। ग्रन्थालोचनसौकर्यदानेन मुद्रणाज्ञाप्रदानेन स्वपत्रिकायां प्रकाशनेन चेयं परिषदस्मद्धन्यवादभाजनम्।

एतद्ग्रन्थः कविना बहुलं शृङ्गाररसमाश्रित्य कौतुकाधानमनीषया विरचितः। अत्र तु कविना स्वयं विरचय्य कियन्तः श्लोकाः सन्निवेशिता इति मन्यामहे; परन्तु भूयसा सोऽन्योपजीवीति न सन्देहः। वस्तुतः संग्रह-ग्रन्थोऽयमिति भाषमाणेष्वस्मासु न कापि सत्यहानिः स्यात्। अस्तु संग्रहमूलकोऽयं, तथापि उपादेय एष ग्रन्थः परमकौतुकावहत्वात् सन्निवेशचातुर्यात्, सुललितत्वाच्च। आदर्श-ग्रन्थस्य कालपर्यालोचनयाऽस्य न्यूनतो द्विशत-वार्षिकत्वं प्रतीयते, इति प्राचीनतयाप्ययमस्माकं मुद्रणोद्यमः]।

भरतकृता

कौतुकमञ्जरी

प्रणम्य वाण्याश्चरणारविन्दं सुरासुराणामपि वन्दनीयम्।
यूनां मुदे कामवतां मनोज्ञा प्रकाश्यते कौतुक-मञ्जरीयम्॥

तावदुद्वाहानन्तरं कान्तालिङ्गनमसहमाना परेद्युर्मातर्याह—

मातः केलि-गृहं न यामि शयितुं कस्माच्च चन्द्रानने
जामाता तव निर्दयो निज-भुजा-पाशेन मां पीडति।
क्षुण्णाग्रौ च कुचौ करोति करजैर्दन्तैः प्रपीडन्मुखं
नीवी-बन्ध-विमोक्षणञ्च कुरुते निद्रापि नायाति मे॥

ततः कालान्तरे कान्तागारं गता सा प्रियसखीं सम्बोध्याह—

श्वश्रूः कुप्यतु विद्विषन्तु सुहृदो निन्दन्तु वा यातर-
स्तस्मिन्नेव न मन्दिरे सखि पुनः स्वापो विधेयो मया।
आखोराक्रमणाय कोणकुहरादुत्फालमातन्वती
मार्जारी नखरैः करैः[1] कृतवती कां कां न मे दुर्दशाम् ॥

गुरुषु कथमेवोक्ता(?)—

कृतान्तः कान्तो वा समजनि न भेदः प्रथमत—
स्ततो द्वित्रैर्मासैर्मनुज इति जग्राह हृदयम्।
ततोऽसौ मत्प्रेयानहमपि तदीया सहचरी
ततो याते वर्षे प्रियतममयं जातमखिलम् ॥

ततो जनैरपमानितेन तद्भर्त्रा रतिसम्भोगस्त्यक्तः। कालान्तरे यौवनाक्रान्तायां सहचरी दृष्टान्तपूर्वकं ततः कालान्तरमाह(?)—

तन्वी बाला मृदुततुरियं त्यज्यतामत्र शङ्का
दृष्टा काचिद्भ्रमरभरतो मञ्जरी भिद्यमाना।
तस्मादेषा रहसि भवता निर्दयं पीडनीया
मन्दाक्रान्ता विसृजति रसं नेक्षुयष्टिः समग्रम् ॥

ततस्तेनोक्ता—

मूकीभूय कियत् कियन्न न-गिरा नाद्येति वाग्भिः किय-
न्नेदानीमिति भाषितैरपि कियन्नक्तं नयन्त्या क्रमात्।
अक्षान्तेन मया तथा नीवीहिते[2] पाणौ कुरङ्गीदृशा
किन्नाकारि नवं नवं नवनवानङ्गप्रसङ्गे तया ॥

अपि च—

कविता वनिता चैव आयाता सुख[3]दायिनी।
बलादानीयमाना चेत् सरसा विरसायते ॥

---

1 करैः कररूपैः इत्यर्थः, खरैरिति पाठः साधुः।

2 "मयाथ नीविनिहिते" इति स्यात्।

3 रस इति पाठभेदः क्वचित्।

सखीवाक्येन जातविश्वासं कान्तं प्रकारेण शयानं बोधयति—

यदवधि पुरशत्रोः क्रोधदृष्ट्याऽसि दृष्ट-
स्तदवधि न पुमांसं बाणलक्षीकरोषि ।
अहमपि मदन त्वामुत्सहे द्रष्टुमीदृग्
यदि हृदय (?)शयाना नास्मि पार्श्वे प्रियस्य ॥

निशम्य चैतद्वचनं चुचुम्ब कुचौ सुतुङ्गौ किल मर्दयित्वा ।
अन्योऽन्यमालिङ्गनमाप गाढं शृङ्गारहर्षञ्च ततः प्रलेभे ॥

ततस्तस्यां मौनीभूतायां कुतूहलेन पतिराह—

आस्यं पाणितले निवेशय मनागेतावतैवास्फुटं
वक्त्राम्भोरुह-रोहिणी-रमणयोरास्तां मिथः सङ्गमः ।
मुग्धे किञ्च वचः प्रपञ्चय पिकी मौनव्रते वर्ततां
दाम्भिक्यं विजहातु पञ्चवसुकी[1] ह्रीणातु वीणारवः[2] ॥

ततः प्रातरुत्थाय—

शान्ते मन्मथसङ्गरे रणभृतां सत्कारमातन्वती
वासोऽदाज्जघने सुपीनकुचयोर्हारं श्रुतौ कुण्डलम् ।
बिम्बोष्ठे नववीटिकां सुनयना पाणौ रणत्कङ्कणं
पृष्ठं लम्बिनि केशपाशनिचये युक्तो हि बन्धग्रहः ॥

विदेशगमनार्थं तेन पृच्छ्यमाना सा व्याजेनाह—

मा याहीत्यपमङ्गलं व्रज पते स्नेहेन शून्यं वच-
स्तिष्ठेति प्रभुता यथारुचि कुरु प्रोक्तेऽप्युदासीनता ।
इत्यालोच्य मृगीदृशाऽञ्चलपुटेनाच्छाद्य किञ्चिन्मुखं
व्रीडानम्रतया कदम्बमुकुले दृष्टिः समारोपिता ॥

कालान्तरे विदेशं गच्छन्तं कान्तं प्रत्याह—

अहमिव[भवतो] बहवो मम तु भवानिव भवानेव ।
कुमुदिनीव वनानि कति विधोर्विधुरिव विधुरेव कुमुदिन्याः ॥

1 'पञ्जरशुकी' इति स्यात् 2 'ह्रीणाऽस्तु वीणा रवे' इति स्यात् ।

अपि च—

एकाकिनी नाथ कथं वसामि नेष्यामि नक्तं सदनेऽपि शून्ये ।
घनं विना चातकिनी(?) यथा भोः पतिं विना जीवति कामिनी नो ॥

ततो यामिन्यां—

नक्तं स एवं वदनं ददंश × × × ।
चकार धर्मप्रचयेन युक्तो निवारितः स व्यजनोद्भवानिलैः ॥

ततोऽतिशयमुद्विग्नमनाः सा यामि यामीत्युक्ते पुनरप्याह—

यदि यास्यसि नाथ निश्चितं यामि यामि (?) वचनं हि मा वद ।
अशनेः पतने न वेदना पतनज्ञानमतीव दुःसहम् ॥

ततस्तस्य प्रयाणसमये निश्वासपूर्वकं पुनरप्याह—

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान् ॥

ततो बहुकालान्तरे मदनवाणानलदह्यमाना सा कमपि पथिकं प्रत्याह—

हे पान्थ पुस्तकधर क्षणमत्र तिष्ठ
वैद्योऽसि किं गणितशास्त्रविशारदोऽसि ।
केनौषधेन वद पश्यति तस्य माता
कर्ह्यागमिष्यति पतिः सुचिरं प्रवासी ॥

ततस्तदभिप्रायं बुद्ध्वा तया सह रतिसुखं निर्वाणस्य (?) गमनकाले तयोरुत्तरप्रत्युत्तरम्—

प्रस्थानं करवाणि सुन्दरि, समायातीह कादम्बिनी,
छत्रं तिष्ठति, वेगवानतितरामायाति कल्पो मरुन् ।
सह्यः सोऽपि मया प्रयोजनवशात् तत प्रार्थ्यते किं वद
प्रस्थानं हि तवोपसर्गरहितं भूयादिति प्रार्थये ॥

जारे गच्छति प्रियसख सम्बोध्याह—

आलीभिः कति निन्दितं गुरुजनै रात्रिन्दिवं भर्त्सितं
गेहस्थैरपमानितं विहसितं शश्वत् सपत्नीजनैः

अङ्गीकृत्य पुनस्तदेव सकलं भावः कृतोऽस्मिञ्जन
आस्तां मे प्रियता भविष्यति सखि ज्वाला ममैतादृशी ॥

प्रियसखीप्रयाणकाले तां प्रति पुनरप्याह—

अदूरे कान्तारं जलदपटलैर्व्याप्तगगनं
विवस्वानश्वानां खुरदलितमस्ताद्रिमकरोत् ।
तथाप्यज्ञः पान्थः प्रसरति न पृष्ट्वापि कमपि
प्रियो मे कुत्रापि प्रवसति सखि त्वां(?) (मरि मरि) ॥

ततः सा सखीं स्थिरापूर्वकं(?) कान्तोक्तमाह—

करे धृत्वा नाथः (कहिल यत) वादः सखि मोरे
अलीकं तत् सर्वं (गणिछि) निज-गर्वे (गेछे वधि) ।
मधौ चेत्रायातः (करिव) तनुपात (स्तोरे कहि)
कुहूकण्ठीनादः (करिल परमादः)[1] प्रियसखि ॥

मनो बन्धं[2] दत्तं प्रियतममनोमूल्यवसुना
स्मरः साक्षी लभ्यं प्रतिदिनमिदं नूतनवयः ।
न लभ्यं तद्वित्तं निजमपि गतं यातु यदभू-
दहो साक्षी कस्मान्निरवधि जनो मां व्यथयति ॥

तां प्रियसख्याह—

विषधरतोऽप्यतिविषमः खल इति मृषा न वदन्ति सन्तः(?) ।
यदयं न कुलद्वेषी स कुलद्वेषी पुनः पिशुनः ॥

पुनः प्रियसखीं प्रत्याह—

रसालमालामुकुलेन्धनेऽस्मिन प्रकोपिते दक्षिणमारुतेन ।
स्मरानले वैरिणि मे कृशाङ्ग्या ज्वल ज्वलेति ज्वलितं किमङ्गैः ॥

---

1 अत्र ( ) एवं बन्धन्यन्तर्गता भागा वङ्गभाषामयाः । 'वाद' 'तनुपात' शब्दौ च प्रातिपादकांशमात्रेण संस्कृतावपि संस्कृतविभक्तिनियमं नानुरुन्ध इति द्रष्टव्यम्, । एवं 'निजगर्वे' शब्दोऽपि । 2 बन्धपदं कर्मप्रत्ययान्तम् ।

ततश्चन्द्रबाण(?)ज्वालेनोद्विजमाना सा चन्द्रं प्रत्याह—

न यातश्चूर्णत्वं कथमहह पाथोधिमथने
न भस्मीभूतोऽसि स्मरविजयिनो नेत्रशिखिना ।
सुधांशो स्वर्भानोरपि कवलनाज्जीवसि यतो
दुरात्मा दीर्घायुर्भवति युगधर्मस्य महिमा ॥

ततो मलयाचलसम्भूतवायुना व्यग्रां प्रति प्रियसख्याह—

कावेरीतीरभूमीरुहभुजगवधूभुक्तमुक्तावशिष्टः
कर्णाटी-चीन-पीनस्तनवसनदशान्दोलनास्पन्दमन्दः ।
लीलालाटीललाटांतकललितलतालास्यलीलाविलोलो
हा कष्टं दाक्षिणात्यः प्रसरति पवनः पान्थकान्ताकृतान्तः ॥

पुनरपि प्रियसखीं प्रत्याह—

वसन्तेऽस्मिन् [काले] प्रियवसतिदेशे सखि न किं
द्विरेफ-क्वाणो नो मृदु-मृदु-मरुत् सान्द्रकुसुमम् ।
पिक-क्वाणो नो नो युवतिमृदुवाक्यं भवति नो
निशा ज्योत्स्नी कं हृत(?) कठिनमुपनार्यः प्रचपलाः ॥

ततो दूतीत्वेन कान्तान्तिकं प्रियसखीं प्रस्थापयन्ती सा कपटवर्तीं तां प्रश्वासयति—

यद्यप्युपद्रवशतैरभिहन्यमानाः
सन्तस्तथापि शमयन्ति परस्य तापम् ।
भानुर्विधुन्तुदमुखाद् गलितार्धपार्श्वः
पार्श्वान्तरेण जगतां तिमिरं निहन्ति ॥

अपि च—

अहो महत्त्वं महतामपूर्वं विपत्तिकालेऽपि परोपकारः ।
यदास्यमध्ये पतितोऽपि राहोः कलानिधिः पुण्यचयं ददाति ॥

तत्र प्रयाणार्थं सज्जते भवती, तत् कथमिदानीं कपटं करोषि ? पश्य—

उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे
प्रचलति यदि मेरुः शीततां याति वह्निः ।
विकसति यदि पद्मं पर्वतानां शिखाग्रे
न चलति खलु वाक्यं सज्जनानां कदाचित्[1] ।।

ततस्तत्प्रयाणसमये सा तां प्रत्याह—

कथमपि सखि गत्वा तत्र युक्तं निवेद्यं
स खलु मम न गच्छेत तिष्ठतु प्राणनाथः ।
जनयति बहुतापं चन्द्रमाः सर्वदाऽत्र
चरति विषमदेशे तस्करस्तस्य बन्धोः ।

ततो दूत्यां गतायामेकाकिनी सा एवमभूत—

नखानि विधुशङ्कया करतलेन तान्यावृणो-
त्ततः किशलयभ्रमात करमथाक्षिपद् दूरतः ।
ततो वलयशिञ्जिते भ्रमरगुञ्जिताशङ्कया
उहूरिति कुहूरव-ध्वनिभियाऽतिमूर्छामगात ।।

ततो दूती [मुखात्]श्रुत्वा झटिति स्वगृहमागतः स मूर्छापन्नां तामालिङ्गितवान । ततः परेद्युर्दूत्यागत्य इदानीं भवती चन्द्रादिकं किम्भूतमनुभवति ? सा प्रत्याह—

चन्द्रः पूर्वं दयितविरहे चण्डभानुर्ममासी-
न्मन्दोऽप्यासीन्मलयपवनो मर्मभेदीव वज्रः ।
कल्पप्राया रजनिरभवत् कान्तयोगादिदानीं
चन्द्रश्चन्द्रो मरुदिव मरुद् यामिनी यामिनीव ।।

इति भरतकृता कौतुकमञ्जरी समाप्ता ।।

युवतिकुचनिचोले यादृशी मे मतिः स्याद्
भवतु तव पदाब्जे तादृशी दीनबन्धो ।

1 तथापि इत्यपि पाठान्तरम् ।

युवतिविरहभङ्गे यत् सुखं स्यात् सदैव
तव पदहृदिलग्ने(?) तद्धि काङ्क्षा न चान्यत् ॥
भेको धावति गर्जिते नवघने हृष्टः पतङ्गं प्रति
तं भेकं प्रति कालकूटगरली तञ्च द्विजिह्वं शिखी ।
तञ्चेत् खेटिक एष धावति पुनर्व्याघ्रस्तथा खेटिकम्
इत्यन्योऽन्यवधानुरागरसिको नात्मक्षयं पश्यति ॥
यां चिन्तां तनुषेऽत्र पुत्रभरणव्यापारसम्मोहने
यां चिन्तां धनधान्यभूरियशसां लाभे विजेतुं रिपुम् ।
सा चिन्ता यदि नन्दनन्दनपदद्वन्द्वारविन्दे सकृत्
का चिन्ता यमराजभीतिभवनद्वारप्रयाणे तदा ॥

दुर्गतपरिदेवनम्

[निबन्धकः—श्रीप्रमथेश-तर्करत्नः]

तरलत्वेन वित्तं प्राग् विद्वद्भिर्यत् तृणीकृतम् ।
ज्ञात्वा तदधुना विद्वान् वित्तेन परिभूयते ॥१॥
"अर्थाः पादरजोपमा" इति तिरस्कारं पुरा भारते
विज्ञानां परमार्थमात्रविदुषामर्थाश्चिरं सेहिरे ।
मन्ये तत् प्रतिकर्तुमद्य त इमे सम्यग् यतन्ते न चेत्
ते विज्ञाः किमु निस्वतामिह गतास्त्वन्ये धनस्वामिनः ॥२॥
हरे ! सर्वकामप्रदोऽसीति मन्ये
मुनीनां मृषोद्यं यतः प्रार्थिने मे ।
श्रियं दैन्यविध्वंसिनीं नो ददासि
स्वकीयां प्रियां को विहातुं समर्थः ॥३॥

श्रीदुर्गास्तवः

[निबन्धकः—कौण्डिन्य-वेङ्कटेश्वर-सुब्रह्मण्यशास्त्री]

दुर्गां देवीं शरणमनिशं संप्रपद्येऽहमंबां
कालीं कालान्तकपतिमुमामेणदृक्पूज्यमानाम् ।
ईड्यां लक्ष्मी-द्रुहिणमहिषीसेव्यमानांघ्रियुग्मां
ह्रींकाराख्यांबुजमधुकरीं हंससेव्यां सदाख्याम् ॥१॥
गाढाविद्यातिमिरदलने चन्द्रिका कल्पवल्ली
पादांभोजे निहितमनसां वांछितार्थप्रदाने ।
कामारातेर्हृदयहरिणी पोतरूपा भवाब्धेः
पारं यातां मनसि ललितां तां सदा भावये ह्रीम् ॥२॥
देवीं दुर्गां विनतजनताकामदोग्ध्रीं सवित्रीं
कामेशालिंगिततनुमुमां लास्यतुष्टां भवानीम् ।
ह्रींकाराख्यप्रसवमधुपां श्रीशसंपूज्यमाना-
मापन्नार्तिप्रशमनकरामिन्दुचूडां नमामः ॥३॥
वीतक्रोधैर्मुनिभिरनिशं लक्ष्यते या प्रपञ्चं
सूते येमं बहुविधमथो पाति या हन्ति चान्ते ।
या कल्पान्ते विहरति हरेणात्मना येन दुर्गा
तां सर्वार्तिप्रशमनकरामिन्दुचूडां नमामः ॥४॥
शान्तस्वान्तैर्मनसि सततं चिन्त्यते या मुनीन्द्रै-
रेकान्तस्थैर्नियमितमनोवृत्तिभिर्योगिवर्यैः ।
या स्वात्मेति प्रतिदिनमथो दृश्यते निर्विकल्पे
तां सर्वार्तिप्रशमनकरामिन्दुचूडां नमामः ॥५॥
रामाराध्या रहसि भजतां रंहसा पापहन्त्री
राकाचन्द्रप्रतिमवदना या बुधैर्वर्ण्यतेऽम्बा ।
रामा रायं दिशति नमतां कल्पवल्लीव माता
तां सर्वार्तिप्रशमनकरामिन्दुचूडां नमामः ॥६॥

आपूर्णं यं जननि शिशिरं तावकं दृष्टिपातं
लब्ध्वा भक्तो वशयति जगत्सर्वमेतद्धि भक्त्या ।
तस्माद्भक्तिं तव चरणयोस्सन्ततं संप्रदेहि
त्रैलोक्यार्तिप्रशमनपटुं मोहनाशाय दुर्गे ।७॥
अन्तं यस्या विधिहरिमुखा जानतेऽद्धा न चादिं
मर्त्या वेत्तुं मलिनहृदयाः किं वयं पारयामः ।
किन्तु क्रीडा शिशुकविहिता मातुरिष्टा हि तस्माद्
राजीवाभं पदयुगमहं भावये हैमवत्याः ॥८॥
हर्यक्षस्था महिषदनुजं याऽवधीच्चण्डमुण्डौ
चामुण्डेति प्रथितविभवाऽनन्तरं शुंभदैत्यम् ।
हत्वा तस्यासुरबलमथो भ्रातरं स्तूयते या
देवैः पश्चाद्वितरतु शुभं दुःखहन्त्र्यंबिका सा ॥९॥
प्राहुर्माया सकलजगतां कारणं सा च या त्वं
याञ्च ध्यात्वा विगलिततमोग्रन्थयो यां तरन्ति ।
सा मे तस्यास्तरणसुलभं मार्गमंबा प्रदिश्याच्
चूडोत्तंसीकृतविधुकला वाग्रमा-सेव्यमाना ॥१०॥
पायादंभोरुहसममुखा पालिताशेषलोका
विद्याविद्या वहुविधजगद्रूपिणी सत्यरूपा ।
याऽग्रे भूतान्यसृजदथ या नामरूपप्रभेदं
व्याकार्षीद्या निखिलभुवनं संहरत्यन्तकाले ॥११॥
द्यावाभूमिं किरणनिवहैर्भासयन्तीं स्वकीयैः
कृष्णाराध्यां सकलजनताभीष्टदां कल्पवल्लीम् ।
यामाराध्य प्रथितविभवां सर्वदुःखाद्विमुक्ता
मोदन्ते स्वे जननरहिते तां प्रपद्येऽहमम्बाम् ॥१२॥

———

युगधर्मसंस्थापकः श्रीरामकृष्णः

[निबन्धकः—स्वामी जगन्नाथानन्दः]

महद् यक्षं भुवनस्य मध्ये तपसि क्रान्तं सलिलस्य पृष्ठे ।
तस्मिञ् छ्रयन्ते य उ के च देवा वृक्षस्य स्कन्दः परित इव शाखा ॥

अथर्ववेदे ।

कारणात् कार्योद्भवः, कारणाभावात् कार्याभाव इति न्यायः। तेन कार्यकारणसम्बन्धेन कालचक्रस्यावर्तनादिह संसारे सर्वपदार्थानां चलत्वात परिणामित्वाच्च फलमपि चलं भवति।

इह जगत्यवतारा आचार्याश्च यदा धर्मस्य ग्लानिर्भवति तदा भूयो भूय आगत्य भवाब्धौ मग्नाँल्लोकान् सन्मार्गं प्रदर्शयन्ति। अथेश्वरस्याघटन-घटन-पटीयसी महामाया, स्वप्रभावेण तरङ्ग-बुद्-बुद-फेन-न्यायेन आच्छादयति संसारम्। एवं पुनः पुनरीश्वरो भूतानुजिघृक्षया लीलाकैवल्येन च स्वरूपलावण्यमयमूर्तिं स्वीकृत्याविर्भवति, जगत् परिरक्षति च। एवं सति काले प्रयाते कलिविप्लवेन रागग्राहोग्रे सम्मोहजले भवाब्धौ मज्जत्सु जनेषु सर्वसत्त्वोपकृतिवाञ्छया कश्चिन्महापुरुषो वङ्गप्रदेशे "कामारपुकुर"ग्रामे ब्राह्मणकुले क्षुदिराम-चट्टोपाध्यायस्य पत्न्यां चन्द्रामणिसमाख्यायाम् आविर्बभूव। दशमासेषु व्यतीतेषु फाल्गुने मासि द्वितीयायां तिथौ उषसः किञ्चित् पूर्वम् भगवान् रामकृष्णो मातुर्जठरादवततार।

यथोदितं चन्द्रं दृष्ट्वा सागरोर्मी हर्षम् प्राप्नोति तथा तं विलोक्य वसुन्धरा परं धन्याऽभूत्। दिशः सर्वाः प्रसन्नतामापुः। मन्दं मन्दं शुभशंसी समीरणो ववौ। पार्वणचन्द्रसदृशं राजीवलोचनं सुन्दर-सन्निवेशं बालकं दृष्ट्वा ग्रामवासिनः पुरवासिनश्चात्यन्तमाह्लादिता बभूवुः। अवतीर्णस्य तस्य बान्धवैर्गदाधर इति बाल्यावस्थायां नाम विदधे। एवं

शशिकलावद्वर्द्धितं पञ्चषवर्षदेशीयं तं शिशुं विद्यालये शिक्षार्थं पितरौ प्रेरितवन्तौ। आजन्म ईश्वरे तीव्रानुरागवशात् पूर्णवैराग्यवशाच्च गदाधरो विद्यालयं गत्वा विद्याभ्यासे मानसं न निदधे।

"भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्भयं,
मौने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे जाराया भयम्।
शास्त्रे वादभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताद्भयं,
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि महावैराग्यमेवाभयम्॥"

इति भर्त्तृहरिणा उक्तम्,

"शब्दझरी वाग्वैखरी शास्त्रव्याख्यानकौशलम्।
वैदुष्यं विदुषां तद्वद् भुक्तये न तु मुक्तये॥"

"यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति।" इत्यादिचैवम्प्रकारेणालोचयतस्तस्य आ जन्मनः परमात्मतत्त्वव्यतिरेकेण अन्यत्र कुत्रापि विषये मनो न गतम्। तैलधारावदनवच्छिन्ना एका चिन्ता आसीत्। यथा अजातपक्षाः क्षुधिता बालाः स्वमातरमुपासते मातृगतप्राणाश्च भवन्ति, तद्वत् स गदाधर ईश्वरगतप्राण आसीत्। अपि च धर्माधर्मवशात् पौनःपुन्येन परिवर्त्तिनि जरामरणयुतसंसारचक्रे कः पुमान् नेतः प्रैति मृतो वा न पुनरायाति। अपि तु सर्वो जन्तुरुत्पन्नो मृतश्च भवत्यवश्यम्। ये तु ब्रह्मविद्याविशारदाः साधनचतुष्टयसम्पन्नास्ते केवलेनेश्वरप्राप्तिद्वारेण जरामरणजं भयं जयन्ति। ततश्च स यदा एकादशवर्षो भूतस्तदा स्त्रीबालैः सह विशालाक्षीनाम्नीं ग्राम्यदेवीं द्रष्टुम् पथि गच्छन् अकस्मात् ज्योतिर्मयं पुरुषं ददर्श; तदास्य बाह्यसंज्ञा नासीत्; दिग्देशकालास्तिरोदधिरे तस्मात्; स समाधिमग्नो बभूव। स्वमुखेन तेनोक्तमेतत्। "ईश्वरकल्पपुरुषाणाम् अवताराणां च अग्रे फलं भवति पश्चात् पुष्पम्। यथा कुष्माण्डस्य लताया अग्रे फलानि भवन्ति पश्चात् पुष्पाणि जायन्ते तद्वत्"।

ईश्वरलाभः पश्चात् स्वप्रयोजनाभावेऽपि लोकशिक्षार्थं साधनानि तपांसि च स्वयं सन्निहितानि भवन्ति। अपि च उक्तं तेन स्वपार्श्वदान भक्तान

प्रति "अये ! मम पिता यदा गयाधाम गत्वा स्वपितृपुरुषान उद्दिश्य पिण्डं ददौ तत्र रात्रौ गयाधीश्वरश्चतुर्भुजो भगवान गदाधरः स्वप्नदर्शितमूर्तिर्मम पितरमुपदिदेश—अहो ! तव पुत्रोऽहं भविष्यामि। स्वप्ने पिता भयविह्वलचित्तः सन एतदुक्तवान—हे प्रभो, निर्धनोऽहम् ब्राह्मणः केन उपायेन केन उपकरणेन वा अर्चयामि भगवन्तं त्वाम्, न जाने साधनं पूजनञ्च। तच्छ्रुत्वा भगवान गदाधर उवाच, मा भैषीर्ब्राह्मण ! मत्सेवोपायः सर्वस्ते सुकरो भविष्यति, चिन्तां मा कार्षीः, एवमुक्त्वा तिरोदधे। स एव भगवान गदाधरः प्रथितः पुरुषोत्तमो भूत्वा गदाधरनाम्ना अवन्यां प्रजातः। गदाधरादागतः पुत्र इत्यतः पिता वाल्यनाम गदाधर इति चक्रे। अवतारपुरुषपरिज्ञानं सर्वथा दुर्लभं भवति जनानाम्। केवलं विलक्षण-भाग्ययोगात् कोऽपि कदापि तं वेत्ति। यथा च "कोऽद्धा वेद यदि वा न वेद"। यथा वारिचराणां नभश्चराणां च पदचिह्नं द्रष्टुमशक्यम्। तद्वत अवतारपुरुषाणां ब्रह्मविदां ज्ञानिनां गतिरपि दुर्गमा इति नात्र विवदितव्यमस्ति।

यस्य भगवन्नामश्रवणमात्रेण मुहुर्मुहुः समाधिष्वतिदुर्विगाहभावमहाभावप्रेमाद्यवस्थाः स्वत एव बभुवुः, काञ्चनस्पर्शमात्रेण यस्याङ्गानि विकलानि बभूवुः यस्य च श्रृण्वतो वेदान्तवाक्यं दिनत्रयेण निर्विकल्पकं सामाधिमापन्नस्य पुनरनुदिनमाविर्बभूव सुदुर्लभा समाधिधारा।

तस्याशेषभूमण्डलप्रथितसिद्धिमहिम्नः समाधीश्वरस्य श्रीरामकृष्णस्यालौकिकपवित्रज्ञानकर्मोपदेशपीयूषास्वादेन कृतार्थाः कलिमलहताः प्रायेण जनास्तदीयं शास्त्राचारपूतं कर्मचयं स्मारं स्मारं मुहुरीश्वरबुद्धया तं नंनम्यन्ते, नहि तस्येश्वरता प्रमाणापेक्षा। यतो नहि हालिका अपि प्रचण्डभास्करम् अङ्गुल्या निर्दिश्य ज्ञापयितव्या भवन्ति, अयं सूर्य इति। परन्तु आदित्यरश्मिजालविस्तारेण प्रभाकरं ते स्वयं समधिगच्छन्ति। अथ पितरि लोकान्तरम् गतवति अष्टादशवर्षवयस्कः स भ्रात्रा स्वज्येष्ठेन सह कलिकातानगर्याम् आगत्य राणीरासमणिनामधेयायाः कस्याश्चित कालीमन्दिरे दक्षिणे-

श्वरे भगवतीं कालिकादेवीं पूजयितुं नियुक्तो बभूव। एवं पूजां कुर्वन् कतिपये मासि व्यतीते परदेवतायां मातरि परानुरक्तिवशाद् वाह्यपूजायां लुप्ताग्रहोबभूव।

तदानीमुक्तं सादरं तेन यत् परदेवताऽस्ति मातेत्यत्र सन्देहो न विधेयः। परन्तु मातृपदमद्वयनिर्विशेषब्रह्मपरमेव ततश्च 'मा' इत्यक्षरद्वयेन मातेत्यनेन पदेन वा वाच्यस्यार्थस्याभेदं विज्ञाय तथोच्यते मया।

अथ वाह्यपूजायाम् असमर्थः सन नैरन्तर्येण अहरहः स तद्गतप्राणः सन क्वचिद् बालकवत, जडवत, क्वचित् पिशाचवद् उन्मादवद् वा विचचार। सदैव हा मातः! हा मातः!! इति वदतिस्म। द्वादशवर्षाणि विभिन्न-सम्प्रदायानां यानि साधनानि तानि अवलम्ब्य तपश्चकार।

एवं तपः कुर्वन् गभीरध्यानसमये चित्तवृत्तिमतीतः सन् विभिन्नसम्प्र-दायेषु या इष्टदेवता आसन तासाम् अतीन्द्रियाणि रूपाणि अपश्यत्। यथा रामलक्ष्मणौ, रथे कृष्णार्जुनौ, सीतां कालीं दुर्गामूर्त्तिंश्च। ततश्च परिव्राज-काचार्यश्रीमत्तोतापुरीत्याख्य-वेदान्ततत्त्वज्ञानविशारदस्य महात्मनः सका-शाद् वेदान्ततत्त्वं शुश्राव। तस्मात सन्न्यासं जग्राह च। वेदान्तं शृण्वन निर्विकल्पसमाधिं प्राप।

तथा दृष्ट्वा वेदान्ततत्त्वनिपुणः श्रीमत्तोतापुरी आश्चर्यान्वितो बभूव। उक्तञ्च तेन यत्—समाधिश्चत्वारिंशता वर्षैः कठोरतपसा प्राप्तो मया, अयं पुरुषो दिवसत्रयेण तस्य परां काष्ठां प्राप्तवान। कोऽयं पुरुषः? अद्भुतमिदं चरितमस्य न दृष्टं न श्रुतं वा। अथ तथा विस्मित आचार्यः स तस्य श्रीरामकृष्णपरमहंस इति नाम विदधे सहर्षम्। यदा सर्वाणि साधनानि समाप्तानि, तथा तस्य समाप्तिमाप समाधिः तदा स रामकृष्णो जग-न्मातरमवादीत—यास्याम्यहम् स्वधाम ; किं प्रयोजनमनेन शरीरेण। काम काञ्चनाशक्तिमता सह स्थातुं न शक्नोमि। एतच्छ्रुत्वा जगदाधारभूता आद्या शक्तिर्जगज्जननी तमुवाच। हे वत्स! तिष्ठ कञ्चित कालम्, सर्वे शुद्धाः पूताः कामकाञ्चनरहिता भक्ता आगमिष्यन्ति। तान् भक्तान उपदिश्य स्वधाम उपैष्यसि।

(क्रमशः)

सारस्वतसमाजस्य योषित्सु पुंस्त्वभ्रमः (?)

[निबन्धिका—कुमारी श्रीलीलावती दासजा]

एकषष्ट्युत्तराष्टादशशकाब्दीयायां (१८६१) यथोक्तसमाजस्य लघुकौमुद्या आद्यपरीक्षायां (यद्यपीयं परीक्षा वर्तमानवर्षीयापि भूयसा द्विषष्ट्युत्तराष्टादशशकाब्द एवास्ति निरूपिता) अवतितीर्षुरहं यथाकालमासादितवत्यनुमतिपत्रिकाम्। तत्र चायं श्लोको वर्तते—

"पूर्ववङ्गप्रदेशीय-सारस्वत-समाजतः।
तुभ्यमनुमतिः श्रीमन् परीक्षायै प्रदीयते॥"

इति। अत्र च तृतीयचरणे छन्दोलक्षणमक्षुण्णमपि बन्धशैथिल्यात्मना दोषेण संसृज्यमानं छन्दोविदां महान्तमुद्वेगमुपजनयति। श्रूयते प्रागत्र "मया तेऽनुमति" रित्यासीत, न जाने कीदृशं दोषमाकलय्येदानीन्तनैः समाजाधिकृतैः पाठायास्मै जलाञ्जलिर्दत्त इति। यातु, प्रकृतमनुसरामि।

रमण्यहं परीक्षार्थिनी चिराय श्रवणाभ्यां 'श्रीमती'ति पदं रोचयन्ती हठादद्य 'श्रीमन' इति सम्बोधन-पदं दृष्ट्वा किञ्चिदिव विह्वलास्मि संवृत्ता। किं तावन्ममैवाधन्याया लेखदोषान्नामपदे अनतिस्फुटं स्त्रीत्वमुपजीव्य भ्रमोऽयं श्लोककर्तर्यात्मानमलभतेति प्रथमं मे चिन्ताभूत्। परं निपुणं विभाव्यापि तथाविधं किमपि स्खलितमस्मरन्ती, सारस्वत-समाजाधिकृतानामेवेदमकौशलमित्यन्ततश्चेतयन्ती कथञ्चित् स्वास्थ्यमन्वभवम्। परं तथापि विस्मयमुपासीना मनसैवेदमालोचितवती—मन्ये श्लोककर्तुः स्वप्नेऽप्यगोचर आसीदसौ वृत्तान्तो यत् तत्प्रवर्तितायां परीक्षायां रमण्यपि कदाचित् करपल्लवं व्यापारयेदिति, कथमन्यथा स पुरुषमात्रविश्रान्तं सम्बोधनान्तं 'श्रीमन्नि'ति पदम् अनुमतिपत्रे आददीत किमत्रैतत्पदप्रत्याहारेण स्त्रीपुंससाधारणं किञ्चन पदमशक्यसन्निवेशमासीत् श्लोककर्तुः? न चैकशेषेणोभयलाभादसतीयं

कल्पना कथं क्रियतामिति वाच्यं तथात्वे बहुवचनस्य वारयितुमशक्यत्वात्। निर्बध्नाम्यहं समाजाधिकृतानामन्येषाञ्च संस्कृत-साहित्य-परिषत्-सदस्यानामस्य यथोचितोत्तरदानायेति शम्।

ग्रन्थनिकषः

Elements of Hindu Culture and Sanskrit Civilisation :

By

Prasanna Kumar Acharya, I. E. S., M. A. (Cal.),
Ph. D. (Leiden), D. Litt (London),
Professor and Head of the Sanskrit Department,
Allahabad University.

pp. 184, Price Re. 1/8

सानन्दं स्वीकृतवन्तो वयं ग्रन्थरत्नमिदम्। भारतवर्षस्य प्राचीनतमायाः कृष्टेः सभ्यतायाश्च कीदृशं रूपमासीदिति प्रदर्शनमेव ग्रन्थकर्तुरुद्देश्यम्। समयोपयोगिनं ग्रन्थमिममालोच्य न केवलं छात्रास्तेषामध्यापकाश्च लाभमनुभवेयुरित्यत्र नास्ति संशयलेशोऽपि। आर. सि. दत्त, जुनियास् जलि, आर. के. मुखार्जि, आर. सि. मजुमदार-मुखा मनीषिण आर्याणां कृष्टेः सभ्यतायाश्चैकैकशो दिशः सम्यक् प्रादर्शयन्। अयञ्च ग्रन्थकारस्तस्यानतिमहति ग्रन्थे तयोः कृष्टि-सभ्यतयोः समग्रं रूपं पूर्णतया प्रकाशयितुं प्रायस्यत। कर्तव्येऽस्मिन् अगत्याऽनेकत्रैव तेन स्वीकृतायामपि संक्षिप्ततायां लेखनीनैपुण्येन कस्यापि विषयस्य कापि वर्णना नीरसतां नासादयत। वयमस्य ग्रन्थस्य बहुलं प्रचारं कामयामहे। इति

परीक्षकः

श्रीअमरेश्वरठाकुर-वेदान्तशास्त्री, एम्. ए., पी-एइच्. डि.

पदे पदे विश्रमरत्नवेदिका विकीर्णपुष्पाः स्वत एव पादपैः ।
विशीर्णपर्णानि समीरपीडनात् ततो बहिः प्रच्युतिमन्ति दैवतः ॥४८॥
स्थिता प्रसूनाचितपादपावली विलासकुञ्जे पथिपार्श्वयोस्ततः ।
प्रयाणरथ्यासु सुवर्णवालुकाप्रसारणा पङ्कनिरोधसाधिका ॥४९॥
जगाम रथ्या तुलसीद्रुमाचिता सरोवरं यावदतीव विस्तृता ।
जलावतारस्तदनन्तरं परः सुरत्नपीठैरुपकल्पितो बभौ ॥५०॥
प्रत्यष्टपीठोत्तरमस्ति निष्ठितो महाप्रणाहो मणिपीठ उत्तमः ।
प्रगे तथा सायमुपात्तमुक्तयः सुसङ्गता यत्र हरिं स्मरन्त्यलम् ॥५१॥
सोपानपार्श्वद्वयसन्निवेशिताः प्रसूनवृक्षा मणिवेदिकोचिताः ।
तदन्तराले तुलसीमहीरुहास्ततोऽपि तेषां नवदिव्यमञ्जरी ॥५२॥
तरङ्गिता मन्दसमीरणेरिता विशुद्धनीरा सुविशालवापिका ।
विवस्वतः शोणकरानुषञ्जनाद् बभौ विभाते कनकद्रवैरिव ॥५३॥
तथैव मध्यं नभसो गते रवौ गभस्तिमालाच्छुरिते जलोच्चये ।
हुताशनाभिद्रुतरौप्यधारया समां दधारोज्ज्वलरूपपद्धतिम् ॥५४॥
समुच्छलच्चारुतरङ्गरङ्गिणी जलेचरानन्दसुधाप्रसाधिनी ।
मिलिन्दमालाप्रचितारविन्दिनी न वापिका कस्य सुखाय हारिणी ॥५५॥
सुनीलरत्नस्तवकैर्वसुन्धरा निरूढबन्धा सरसीजलान्तरे ।
जलादधश्चापि सुवर्णरेणवो लसन्ति पादस्खलनापनुत्तये ॥५६॥
जलात् परं श्यामलशष्पमालया चिता कियद्दूरमभूत् सरस्तटी ।
समानशीर्षोच्छ्रयबालपादपास्तदुत्तरं सत्कुसुमाः सुदर्शनाः ॥५७॥
ततो बहिः प्रौढरसालशाखिनां समागमादुच्छ्रितशीर्षशालिनाम् ।
अकालसम्भूतफलानुषङ्गिणां त्रिलोकभावोत्तरता विराजते ॥५८॥
ततः परं तत्सहकारशीर्षतः समुच्छ्रिताग्रा बहुपूगपादपाः ।
प्रभूतरक्तप्रसवोपचारिणः पदे प्रदित्सन्ति हरेरुपायनम् ॥५९॥
तदूर्ध्वमूर्ध्वोन्नतमूर्धभागिनः फलातिभारैरिव नम्रविग्रहाः ।
सुदूरविस्तीर्णभुजाः परस्परं परिष्वजन्ते किल नारिकेलकाः ॥६०॥

ततः परं रक्तफलोपबृंहिताः सुदीर्घकायाः खलु तालपादपाः ।
समीरचञ्चत्तरपत्रसञ्चयाः प्रवीजयन्तीव हरेः पदाम्बुजम् ॥६१॥
तस्मात् परं शालसमानमुच्छ्रिता प्राकारभित्तिः कनकेन निर्मिता ।
वैदूर्यमुक्तानिचिता समन्ततः सुविस्तृता निन्दति मेरुभूधरम् ॥६२॥
क्रमावनम्रास्तरवश्चतुर्दिशं वितत्य सोपानसमानतां दधुः ।
प्राकारवेशाञ्चितमेरुभूधराद् दिवौकसां सङ्गतये सरोवरे ॥६३॥
यदीयपादाब्जभवा हि जाह्नवी त्रिलोकपङ्कोद्धरणोद्धुरा चिरम् ।
स यत्र नीरे कृतभूरिकौतुकः कथं भवेत्तत्र न पङ्कहीनता ॥६४॥
तथापि तत्रेशविभूतिवैभवात् सहस्रपत्रं जनिमेति पङ्कजम् ।
न तद्विकाशस्तपनं व्यपेक्षते ततः स्मितं तत्र लसत्यहर्निशम् ॥६५॥
कुमुद्वती पश्यति हास्यविह्वला सुपुण्ययोगादिह पङ्कजस्मितम् ।
कुमुद्वतीहासमवैति पङ्कजम् असम्भवं भावयते हरेः कृपा ॥६६॥
कुमुद्वती भाति विनैव कौमुदीं स्थिरप्रसादा पतिता सरोवरे ।
प्रभूतपुण्याचरणेन जन्तवः परं पदं यान्ति न तत्र विस्मयः ॥६७॥
समीरभङ्गीसहिते तरङ्गिते कृतप्लवास्तत्र मरालमालिकाः ।
सरोरुहस्तम्बकदम्बसम्भवां श्रियं विलासादुपभुञ्जते रहः ॥६८॥
चिराय मन्दानिलचालिताचलात् प्रसूनरेणुप्रकरा विधूनिताः ।
निपत्य शुद्धस्फटिकोपलामले सरोजले सैकतभावमाश्रिताः ॥६९॥
प्रभातकालावधि वाधशून्यया सभक्तिनारायण-पादपूजया ।
जलावताराः प्रतिपारमाकुलाः प्रसूनपङ्केरुहचन्दनादिभिः ॥७०॥
विधाय कायान् बहुधा दिवाधवस्तपःप्रभावादिव तज्जलाशये ।
समेत्य मग्नः सुखभोगहेतवे तरङ्गरङ्गप्रतिबिम्बकैतवात् ॥७१॥
झषा यशोधाम तदद्भुतं सरः प्रविश्य विश्वोत्तरहर्षकर्षिताः ।
तटान्तमासाद्य निरास्पदापदो भजन्ति भोज्यानि जनानुकम्पया ॥७२॥
पुरोत्तमे तत्र विलक्षणक्रमे किमेव वा नास्ति यदुत्तमायते ।
यतः पतिः श्रीपतिरादिपूरुषः स्वयं रमा चापि गृहाधिकारिणी ॥७३॥

कौमोदकीपङ्कजचक्रनन्दकैः सुचित्रितैस्तोरणमस्ति चिह्नितम् ।
न तत्र दौवारिकदण्डवाधना जनार्दने भक्तिमतां विविक्षताम् ॥७४॥
क्रमादथो दिव्यविमानशोभनं विवेश वैकुण्ठपुरस्य तोरणम् ।
सुतालवीणास्वरमाधुरीधरः स नारदः शाश्वतयोगसुन्दरः ॥७५॥
पदे पदे पादपयोजपूजनं विधाय तं मानयतां तपस्विनाम् ।
प्रयुज्य निश्श्रेयसवादमादराद् उपाससाद स्वमभीष्टमच्युतम् ॥७६॥
क्रियाविशेषाय कृतस्मृतिः कृती मुनीश्वरस्तत्र हरेरुपान्तिके ।
समेत्य सूक्तैर्विहितोचितस्तुतिः प्रसादयामास तमासनोपितम् ॥७७॥
प्रसीद मायापरिमुक्त सर्वतः सुपर्वगर्वैकनिदान सद्गते ।
किमेष दासः स्मृतिगोचरीकृतस्तदेव विज्ञातुमयं कुतूहली ॥७८॥
नियुज्यतामेष नियोगवर्त्मना सुपुण्यलभ्येन शुभानुवर्तिना ।
निवर्ततां प्रश्नभवं कुतूहलं प्रवर्ततां किञ्चन सत्त्वमंगलम् ॥७९॥
नारायणस्तदनु नारदमान्तरज्ञं दृष्ट्वा समीपचरमादरपूर्णदृष्टिः ।
उत्थाय पूतकनकासनमस्य हेतोरुन्नीय पुण्यवचनं रचयाञ्चकार ॥८०॥

इति श्रीकालीपदतर्काचार्यकृते सत्यानुभावमहाकाव्ये
नारदवैकुण्ठप्रवेशो नाम तृतीयसर्गः ॥३॥

चतुर्थसर्गः

अथ यदा मधुराधरचातुरी वितरणाय वृता खलु भारती ।
परिजहार तदा कमलाकृतं मलिनिमानमसीमगुणोदया ॥१॥
यदि सपत्निकया चिरमाहृतं दयितचित्तमधीनयितुं क्षमे ।
इति मतेरिव दोषपरिच्युता लसदलङ्करणाऽजनि कोमला ॥२॥
रसवती प्रियवर्णविलक्षणा विविधशक्तिमती शुभलक्षणा ।
कविजनादृतभावविभाविता सुमधुरध्वनिपूर्णपदक्रमा ॥३॥
अमलरीतिरमन्दविभावना मिलनहेतुसमुच्चयशालिनी ।
भगवता समतानि सरस्वती स्मितलवं विरचय्य निजाधरे ॥४॥

विधिज्ञ वेत्सि विलक्षणमात्मना मम मनोगतमागतवान् यतः ।
तदपि किं परिपृच्छसि मुग्धवद् विनयिनामथवा गतिरीदृशी ॥५॥
प्रतिपदं विपदामपनोदने जगति योगिमतस्त्वमपेक्षितः ।
कृषिधनेन पवित्रयितुं यथा निचितशालिगणाननिलागमः ॥६॥
इयदनेहसमीश इति स्तुतो जगदिदं यदहं समपालयम् ।
नहि ततो मम काचन चातुरी प्रभुरभूद् भवतां सुनयोदयः ॥७॥
प्रथमतो वृतदस्युकृतिक्षणं विहितवानसि पुण्यपथे रतम् ।
तदनु सोऽभवदादिकविर्भवे निखिलकाव्यकृतामवलम्बनम् ॥८॥
जनकरागपरिच्युतिवीक्षया विनयवानभिमानवशं गतः ।
विजनकाननभूमिमुपाश्रितो मम गवेषणकृत्यकृते ध्रुवः ॥९॥
क्व मधुसूदन दासजनो ह्ययं तव पदाम्बुजदर्शनभाग् भवेत् ।
क्व नु भवन्मुरलीध्वनिमाधुरी श्रवणभाग्यमुपैतु मम श्रुतिः ॥१०॥
रजनिरेति दिनात् परमञ्जसा दिनमुपैति निशाविगमे तथा ।
तव विलोकनकल्पनयाऽन्वहं कति चिरं समया वत यापिताः ॥११॥
यदयमेति वने मलयानिलः सुरभिभारसमागमसङ्कुलः ।
स यदि तावकविग्रहमार्जनात् सुरभिरित्यभवन्मम शान्तिदः ॥१२॥
प्रतितरौ विकसत्कुसुमावलीं सपदि वीक्ष्य तव स्मितमुन्नये ।
मधु च कौसुममास्यसुधालवं परिचिनोमि तव प्रणयी चिरम् ॥१३॥
चिरमसौ जननी मम दुःखिनी विजनभूमिमनीयत भाग्यतः ।
कुरु तदीयविषादविमोचनं करुणया परिदर्शय विग्रहम् ॥१४॥
कुटिलकुन्तलजालसमाकुलं ललितपत्रविशेषकमञ्जुलम् ।
मधुरवेणुनिनादयुताधरम् त्रितयभङ्गशरीरमनोहरम् ॥१५॥
विमलमौक्तिककौस्तुभशोभनं भृगुपदाङ्कसमङ्कितवक्षसम् ।
खचितकण्ठतटं वनमालया गलविलम्बितपीतवराम्बरम् ॥१६॥
कटितटे मणिमालिकयाऽन्विते कनकवर्णदुकूलनिबन्धना ।
रुचिरकान्तिरनन्तमनोहरा क्व नु मया समये परिदृश्यताम् ॥१७॥

मृदुलवामपदोपरि दक्षिणं विनिदधत् पदपङ्कजमुज्ज्वलम् ।
लसदलक्तकरागमधोमुखं कनकनूपुरशोभि दृशं श्रयेः ॥१८॥
सुरसरित्प्रभवं भवबन्धनप्रलयसाधनमाकुलषट्पदम् ।
सुरमहर्षिगणैरुपसेवितं तव पदाम्बुजमेष कदा लभे ॥१९॥
भ्रमररञ्जितमध्यसितोत्पलद्युतिमुषा नयनेन दयाभृता ।
वद कदा तव दासजनो ह्ययं व्रजतु सङ्गतिमङ्ग दयानिधे ! ॥२०॥
दिशि दिशि प्रचरन्ति भयावहा रुधिरपानसमुत्सुकमानसाः ।
वृकगणा विकटोत्कटनादिनः सपदि केशरिगर्जितमूर्जितम् ॥२१॥
तिमिरभारभयङ्करकानने जनवियोगिनि भूधरसङ्कुले ।
त्वमसि मे जनबान्धव सम्बलं वितर पादपयोरुहदर्शनम् ॥२२॥
श्रुतमिदं जननीवदनान्मया त्वमगतेरसि शाश्वतसम्बलम् ।
किमथ मामगतिं परिपश्यता पदयुगं भवताऽत्र न दीयते ? ॥२३॥
यदि निधेयमितश्चरणद्वयं किमिति कालविलम्बनमिष्यते ।
अथ न ते करुणा मयि बालके नहि भवामि ततः क्षणतः परम् ॥२४॥
वसति मे जननी बहुदूरतः शिशुरहं स्तनपानकृतौ कृती ।
परिहरन्निह तामतिकोमलां तव कृते विहरामि हरे रहः ॥२५॥
विचरितं निखिलं गहनं मया गिरिगुहापि विलक्षणमीक्षिता ।
नहि कुतोऽपि तवोपगतं पदं क्व नु विराजसि माधव निर्जने ? ॥२६॥
वदति मे जननी करुणामयस्त्वमिति नैव मृषा तदिदं भवेत् ।
जगदधीश्वर दर्शय पावनं वपुरधीनजनस्य दृशोर्द्वयीम् ॥२७॥
विकलतामुपयामि पिपासया दहनवत् क्षुधयास्मि निपीडितः ।
पथि परिभ्रमणादलसं पदं गमनशक्तिविहीनमजायत ॥२८॥
तव पदं स्मरतः कति वासरा विलयमापुरपीतपयोलवाः ।
यदि न ते चरणाम्बुजदर्शनं तदिह मृत्युपथं परिलोकये ॥२९॥
इति चिरं करुणस्तुतिभाषितैरवनिपालसुतः स्थिरमानसः ।
सपदि मामुपमन्त्र्य वनान्तरे विगतचेतन एव धरामगात् ॥३०॥

अथ मदीयनिदेशवशं गतस्त्वमुपगम्य तदेव वनान्तरम् ।
ध्रुवमचेतनमुत्सुकचेतसा स्फुरितचेतनकं समदीक्षयः ॥३१॥
तदनु दीक्षितमक्षतलक्षणं नियतमन्त्रजपव्यवसायिनम् ।
नवनिकेतनमस्य कृते कृतम् समनयं चिरदर्शनहेतवे ॥३२॥
कियदथापरमाचरितं त्वया मम सहायतया विहितं हितम् ।
तदधुना पुनरस्ति तथा विधि-र्विधिकृतस्य यतो जगतो हितम् ॥३३॥
सुरमुनिः पतगाधिपलक्ष्मणः समवकर्ण्य शुचिस्मितभाषितम् ।
विहितवान करयोर्विनयाञ्जलिं कथितवानथ भक्तिकृतक्षणः ॥३४॥
असुमतामसुधारणकर्म यत् तदपि ते करुणां न विना भवेत् ।
तदिह यन्मयि मुञ्चसि कर्तृतां कथमियं न विमोहनचातुरी ॥३५॥
जगदधीश्वर तावकमायया जनिमतां त्वयि सर्वजगद्भ्रमः ।
तत इयं व्यवहारदशान्वये करणकारणकर्मभिदास्थितिः ॥३६॥
क्षितिमपो दहनं पवनं नभो रचितवानसि वैष्णवमायया ।
त्वदपरं सकलं हि विनश्वरं त्वमसि शाश्वतशान्तिमयः स्थिरः ॥३७॥
खगगणो गगने चिरमुत्पतन पतति नैव शरीरभरादधः ।
तदिह ते सकलस्थितिसाधनी विजयते कृतिरागमसाधिता ॥३८॥
त्वदनुशासनया कमलासनो व्यधित वर्णचतुष्टयमात्मनः ।
तदुदिता खलु धर्मपरम्परा प्रथयते जगतः स्थिरसत्त्वताम् ॥३९॥
भवति तिष्ठति नश्यति यज्जगत् सकलमेव भवत्प्रभुताफलम् ।
मयि यदेव विलोकयसे कृतिं नहि विना तव शक्तिमभूदियम् ॥४०॥
मम विकत्थनया किमिहानया दयितबुद्धिरियं तव दीप्यते ।
कथमितो निजशक्तिमनुन्नयन मयि महत्त्वमतिं तनुषेऽन्यथा ॥४१॥
किमपराद्धमहो पदसेविना चरणयोरनयः प्रकृतोऽथवा ।
यदपराधविशुद्धिकृते नते दुरितदानमिदं क्रियते त्वया ॥४२॥
यदि चिरात्तव दीनजने दया यदि तपो मम रूढमभूत् पुरा ।
यदि पदाब्जयुगं तव चिन्तितम् यदि च नामपदस्मरणान्महः ॥४३॥

यदि रमासहितस्य तवानघं वपुरसाध्यसुसाधनकारणम् ।
परमभक्तिभृता मयकेक्षितं तदिह कृत्यविधौ विनियुङ्क्ष्व माम् ॥४४॥
अथ भवस्थितिसंहृतिशक्तिमान मृदुगिरा समुवाच जनार्दनः ।
सुरमुनिः प्रियशिष्यसमोऽन्तिके विनयवान निषसाद कृताञ्जलिः ॥४५॥
सुरमुने स्मृतिकारणमात्मनः शृणु मनो विनियम्य विशेषतः ।
प्रभवति स्म कलिः पृथिवीतले सपदि पापकला प्रथनं गता ॥४६॥
नहि विराजति पुण्यपरम्परा कलुषराशिरुदित्वरतां ययौ ।
पुनरथो जगतः स्थितिसाधनं सुकृतमुद्गमयस्व पुरातनम् ॥४७॥
व्रज धरामनुरागपदं मम प्रथय सत्यसमर्चनमूर्छनाम् ।
भवतु येन भुवः कलुषात्ययः सुकृतसारसमागमसाधिमा ॥४८॥
तव विना कृतिमान्तरिकीं परां न खलु कोऽपि विधातुमिदं क्षमः ।
न हि हुताशमृते दहनं भवेन्न तिमिरं तपनादि विना क्षतम् ॥४९॥
प्रसर काञ्चनपत्तनमात्मना धरणिविश्रुतमुच्छ्रितनागरम् ।
प्रथमतः किल तत्र पुरान्तरे प्रथय सत्यसनातनपूजनम् ॥५०॥
प्रतिगृहं मम पूजनसम्भवं शुभफलं परिदर्श्य परीक्षया ।
जनय सर्वजनेषु रतिं दृढां न हि फलं लभते विधिना विना ॥५१॥
जगदिदं निजकृत्यनुसारतः शुभमथाशुभमेति यदृच्छया ।
परममुष्य विशुद्धकृतिक्रमे व्रजति सज्जन एव निमित्तताम् ॥५२॥
अलमथ क्षणमात्रमपेक्षया लघु लघूकुरु भारवतीं भुवम् ।
कलुषभारवशादियमद्य भूः पतति दारुणदुःखपयोनिधौ ॥५३॥
चरति भारतवक्षसि सन्ततं करुणरोदनमन्तरदारणम् ।
शमय सोमकरैरिव तापितं सदुपदेशकथामृतधारया ॥५४॥
अचलभक्तिगृहीतजनार्दनाः कलुषमार्गविमोचनया जनाः ।
शुभपथे रचयन्तु गतिं निजां वहतु देवपुरीव धरोन्नतिम् ॥५५॥
भुवनसृष्टिकृते पितुरन्वहं बत फलोज्झितमद्य परिश्रमम् ।
सफलयस्व विकारपराजयै-रलमलं समयक्षपणेन ते ॥५६॥

व्रज शिवास्तव सन्तु पथिक्रमा भवतु भारतभूतलमङ्गलम् ।
पुनरधःक्रमणाकुलजन्तवः परिभवन्त्वशिवग्रहदूषणम् ॥५७॥
सुरमुनिः सुरनाथकथामथ प्रथितभक्तिरुपेत्य कृतार्थवत् ।
चरणपङ्कजयोरनमत्तदा घनजटातटदीव्यदुपान्तयोः ॥५८॥
तव निदेशवचो मयि वालिशे यदिदमुत्तमभाग्यफलं हि तत् ।
अथ यथामति साधयितुं यते प्रणतिकोटिरियं तव पादयोः ॥५९॥
अथैवमाधाय जनार्दनेरितं वचो महाभागवतो हि नारदः ।
मदेन वीणां महतीं निनादयन्नभिप्रतस्थे पुरमेष काञ्चनम् ॥६०॥

इति श्रीकालीपदतर्काचार्यकृते सत्यानुभावमहाकाव्ये
नारदप्रेरणं नाम चतुर्थसर्गः ॥

पञ्चमसर्गः

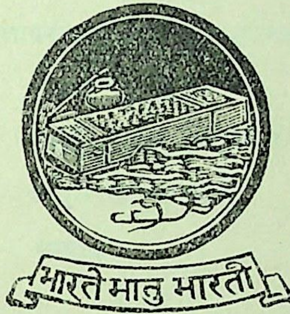
चेतसा हरिकथामथ स्मरन्नम्बरं समवलम्ब्य नारदः ।
सिद्धचारणगणैरुपस्तुतो नैव सोढुमशकद् विलम्बितम् ॥१॥
पूज्य-पूजकगतिव्यतिक्रमात् प्रत्यवायपरिभूतिशङ्कया ।
जानतामपि मुनीश्वरत्वरां नैव ते विरतिमापुरर्चनात् ॥२॥
व्योमचारिसुरसङ्घसत्क्रियां सत्वरं समधिकृत्य नारदः ।
प्लावयन् स्वरसुधाभिरम्बरं स्वःपदादवततार भूतले ॥३॥
काञ्चनाख्यमथ चारु पत्तनं सर्वपौरगुणरत्नभास्वरम् ।
देवलोकमिव भूतलेऽपरम् प्राप्तवान् क्रमश एव नारदः ॥४॥
यत्र चित्रतमपत्रचित्रिता सौधभित्तिरतिमात्रमञ्जुला ।
नागरस्थितिशुभोपयोगितामाससाद सुतरां प्रतिक्षणम् ॥५॥
लक्षचित्रवलयोपलक्षिता रागिणां भवनभित्तयो मुहुः ।
एकतो निखिलसंसृतिश्रियाम् ईक्षणार्थमिव कारुभिः कृताः ॥६॥
लोचनोपमगवाक्षशालिनी मालिनी विविधरत्नमालया ।
हर्म्यराजिरधिपत्तनं ततः कौतुकं परिददर्श विस्मिता ॥७॥

1939-40
Vol. XXII

१८६१ शकाब्दे
२२श-वर्षस्य

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

महामहोपाध्याय-श्रीअनन्तकृष्ण-शास्त्री

सहकारि-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—रूप्यकत्रयम् ३)
Foreign price—7s.

Printed and Published by

Dinabandhu Sahityashastri

Sanskrit Sahitya Parishad, 17, R. G. Kar Road,

Shyambazar, Calcutta.

द्वाविंशवर्षीय-संस्कृत-साहित्य-परिषत्पत्रिकास्थ-विषयानुक्रमणी

[वर्णसमाम्नायानुसारिणी]

निबन्धः	निबन्धकः	पृष्ठम्

[श]

[स]

Sanskrit Sahitya Parishad Series.

(Corrected up to 25th April, 1940)

2. Kalitantram—Edited by Pt. Satish Chandra Siddhantabhushan. As. 10 ; As. 8 (for members).

3. Sankari-sangitam of Jayanarayana—Edited by Pt. Dakshinacharan Bhattacharya. (Almost out of stock.) Re. 1.

4. Muktivadah of Gadadhara Bhattacharya—Edited by Pt. Kalipada Tarkacharya. (Almost out of stock.) Rs. 5.

5. Durgapuja-tattvam of Raghunandana Bhattacharya —Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. Re. 1 As. 4; Re. 1. (for members).

6. Pitridayita of Aniruddha Bhatta—Edited by Pt. Dakshinacharan Bhattacharya. Re. 1-4; Re. 1 (for members).

7. Durgotsava-vivekah of Sulapani—Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As. 8 ; As. 6 (for members).

8. Karakollasah of Bharata Mallika—Edited by Pt, Janakinath Sahityashastri. As. 2.

9. Introduction to the Rigveda of Sayanacharya—Edited by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D. As. 12 ; As. 10 (for members).

10. Grahayaga-tattvam of Raghunandana Bhattacharya —Edited by Pt. Satishchandra Siddhantabhushan. As. 7 ; As. 5 (for members).

11. Prabhakara-vijayam of Nandisvara—Edited by Mahamahopadhyaya Anantakrishna Shastri Vedantavisharad and Pt. Ramanath Shastri. Re. 1 As. 4; Re. 1 (for members).

12. Tirthatattvam of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Bamacharan Kavyatirtha. As. 6 ; As. 5 (for members).

13. Pavanadutam of Dhoyi, a court poet of Lakshmanasena of Bengal—Edited by Pt. Chintaharan Chakravarti, M.A. As. 12; As. 10 (for members).

14. **Nala-damayantiyam** (a new Drama) of Pt. Kalipada Tarkacharya. Re. 1 As. 4; Re. 1 (for members).

15. **Prasastapada-bhashyam**—Edited by Pt. Kalipada Tarkacharya. Rs. 2 ; Re. 1 As. 8 (for members).

16. **Yatratattvam** of Raghunandana Bhattacharya—Edited by Pt. Dwarikanath Nyayashastri. Re. 1 ; As. 12 (for members).

17. **Rik-pratisakhyam**—Ed. by Dr. Pashupatinath Shastri, M.A., B.L., Ph.D. with the assistance of Pt. Chintaharan Chakravarti, M.A. Rs. 2 As. 8 ; Rs. 2. (for members).

18. **Prameyaratnavali** of Baladeva Vidyabhushan—Ed. by Pt. Akshayakumar Shastri. Re. 1 As. 4; Re. 1 (for members).

19. **Chhandogyamantrabhashyam** of Guṇaviṣṇu—Ed. by Pt. Durgamohan Bhattacharya, M.A. Rs. 3. As. 12 ; Rs. 3 (for members).

20. **Bhasharatnam** of Kanada Tarkavagish—Ed. by Pt. Kalipada Tarkacharya. Rs. 3. As. 8 ; Rs. 3 (for members).

21. **Manodutam** of Vishnudasa—Ed. by Pt. Chintaharan Chakravarti, M. A. As. 10 ; As. 8 (for members).

22. **Prasanta-ratnakaram** (a new Drama) of Pt. Kalipada Tarkacharya. Re. 1 ; As. 12 (for members).

———

Sanskrit Sahitya Parishat

Appeal

This Parishat was started by a few poor and humble pandits in the northern part of Calcutta in 1916. Gradually after 24 years the number of its members has increased to about 1000. The annual income of the Parishat, to begin with, was about Rs. 100/- only, it is now about Rs. 4000/-. The peculiar features of this Parishat are that it is unique of its kind in this way, that it is probably the only society for the cultivation of Sanskrit language and literature in the way as described below:—

First of all, there is a Chatushpathi in which there is a number of students who receive instructions in the various branches of Sanskrit learning from several learned pandits.

A monthly journal is published by the society, and articles in prose and poetry are written entirely in the Sanskrit language.

Periodical meetings are held in which original papers are read and discussed in Sanskrit. All the proceedings of the society are carried on in the Sanskrit language. The Society has, amongst ts active members, a number of pandits who give expositions of he various Śāstras at different times.

The Parishat has a library and Reading room. The number of printed books in the library is about 6000 and the number of manuscripts is about 3300. It will be seen that the number bears a very favourable comparison to similar figures in other libraries of the kind. Probably the collection is about the largest of its kind. There is a large number of manuscripts waiting to be deciphered and published. Collection of original manuscripts is one of the activities in which the Parishat has been particularly successful.

Sanskrit dramas, etc., are layed on the stage by members of the Parishat periodically and publicly in such places as the Calcutta University Institute, etc., and before illustrious ersonages.

As the activities of the Parishat are many-sided its wants are also on the increase. It is greatly handicapped by the fact that it suffers from want of accommodation. It is at present situated in a number of rooms which are inadequate to the purpose of the society. For want of room the library, which is expanding, is suffering. Many valuable manuscripts are not getting the attention that they deserve. The Corporation of Calcutta has recently made gift of a plot of land to the Parishat. Some gentlemen very generously

have made donations of various sums for the purpose of building a house on the site ; but unfortunately the contributions are not adequate to the purpose, and the Parishat which consists of poor men devoted to the cause of ancient learning requests generous persons to contribute whatever amount they think proper for the purpose. The donations will be gratefully received and spent for the purpose indicated. It is contemplated that the names of donors will be commemorated in the building to be erected.

In these days of progress and culture it has been recognised that connection with the past is a factor which cannot be ignored, and by delving into the past many valuable acquisitions may be made and substantial assistance received towards progress, that is specially so in the case of human sciences and more so in the departments of language and literature. As this society deals exclusively and intensively with ancient Sanskrit literature, its labours are preeminently valuable inasmuch as it is well-known in what relation the Sanskrit langauge stands with reference to other languages of India, specially of Bengal. To all lovers of Indian culture specially this should appeal, because all the Śāstras of the Hindus, philosophical and practical, are written in the Sanskrit language. At present the Śāstras appear to receive some attention at the hands not only of learned men but also of the ordinary public ; and recovery of the texts of Śāstras and expositions of them are some of the activities of the Society.

The names in the list of the active members of the society show that although it is poor, modest and probably not well-known and well-advertised society, it boasts, among its members, of some men who have devoted their lives to the cause of learning and of others who are doing so silently, but unfortunately without any suitable reward. The names also guarantee the honesty of purpose of the Society.

Pramathanath Tarkabhushan
Durgacharan Sankhya-Vedantatirtha
শ্রীফণিভূষণ তর্কবাগীশ
Vidhusekhar Bhattacharyya
Jogindra Nath Roy (Nattore)
N. N Sircar
Subhas Chandra Bose
Manmathanath Mookerjee
J. N. Basu
Dwarakanath Mitter
Gananath Sen
Rama Prasad Mookerjee
Sarat Chandra Bose
Syama Prasad Mookerjee
S. Radhakrishnan
Kamalaranjan Roy
Harihar Sett

Bhupendra Chandra Singh (Susang)
W. C. Wordsworth
Bimal Chandra Sinha (Paikpara)
Damodardas Khanna
Baijnath Bajoria
Girija Kishore Ghosh
Keshab Chandra Gupta
Suniti Kumar Chatterjee
Harendra Coomar Mookerjee
Bhupendra Krishna Ghosh
Kiran Chandra De
Jagadish Chandra Sinha
B. P. Roy
Badridas Goenka
Hemendra Prasad Ghose